

Edebî Miras Turizmi ve Türkiye’de Edebî Mekânlar

Alpaslan Aliağaoğlu*

Mehmet Narlı**

Özet

Turizm olgusu son zamanlarda farklı bir boyut kazanmıştır. Bugün hemen her şey turizmin ilgi odağı olabilmektedir. Dolayısıyla miras da turizmin ilgi alanına girmiştir. Miras, geçmişten kalan her şey ile ilgilidir. Miras turizmi geçmişin turizm amacıyla tüketilmesi olayıdır. Miras turizmi çok kapsamlı olup; farklı başlıklar altında incelenmektedir. Bunlardan biri de edebî miras turizmidir. Edebî miras turizmi edebiyat, mekân ve turizm üçlüsünün buluştuğu yerdir. Edebî kişiler, onların yaşama alanları ve eserlerinin geçtiği yerler, edebî miras turizminin ana çekicilikleridir. Bu çalışmada Türkiye’nin edebî miras turizm potansiyel alanları ortaya konulmaktadır. Bu yapılırken Herbert’in tipolojisi esas alınmaktadır. Sonuçta görülmektedir ki edebî miras turizmi ve bunun için potansiyel alanlar, adı böyle konulmasa da, Türkiye’de öteden beri vardır. Edebî kişilere ait müzeler, İstanbul, Mevlâna kutlamaları, Çanakkale Savaş alanı bu konuda ön plana çıkan örneklerdir.

Anahtar Kelimeler

Turizm, edebî miras turizmi, edebî mekânlar, Türkiye.

Giriş

Bilim, sanat, edebiyat alanında etkin bir üne sahip olan kişilerin daimi ya da geçici olarak yaşadıkları mekânlar miras turizmi açısından çekim alanları oluşturabilmektedirler. Konuya yazarlar ve şairler açısından bakıldığında

* Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi / Balıkesir
alpaslan38ster@gmail.com

** Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi / Balıkesir
metenar@yahoo.com

edebî miras ve turizm konusunda iki temel durumla karşılaşmaktadır. Birincisi, söz konusu yerin edebî kişiden dolayı bilinir ve merak edilir hâle gelmesi, ikincisi o yerle edebî kişi arasındaki sosyal, kültürel ve doğal ilişkilerin merak edilmesi. Kuşkusuz bazı şehirler veya başka mekânlar, yazarların ve şairlerin anlatımıyla daha bilindik ve daha kalıcı bir hayata sahip olmuşlardır. Diğer taraftan edebî kişilerin yaşama alanları, onlara ilgi duyan kişiler için çeşitli imkânlar sunmaktadır. Yazar veya şairlerin çalıştığı mekânı görmek, onların yürüdükleri yerlerde yürümek, teneffüs ettikleri havayı solumak, hatıralarına dokunmak, ilgi çeken başlıca çekiciliklerdir (Herbert 1966: 77). Bu gün birçok insan C. Baudelaire’in eserlerinden Paris’i; J. Joyce’un eserlerinde Dublin’i, Kavafis’in şiirlerinde İskenderiye’yi ve Yahya Kemal’in eserlerinde İstanbul’u görmektedir. Ya da bu şehirlere gidenler, sözü edilen yazarların izlerini aramaktadırlar. Geçmiş şimdide yaşatan, şimdikiyi düşsel bir alana aktaran (Narlı 2007: 160) bu izlerin, görülüp izlenebileceği yerlerin başında, yazar evleri veya müzeleri gelmektedir. Bunlarla birlikte onların romanlarında geçen alanlar da önemlidir. Bu tür alanlar bugün turizm maksadıyla tüketilmektedir. Böylece edebî miras turizmi ortaya çıkmaktadır. Edebî miras turizmi mekân, edebiyat ve turizm üçlüsünün buluştuğu yerdir.

Bu çalışmanın amacı, edebî miras turizmini, Türk turizm gündemine taşımak, Türkiye’de bu açıdan potansiyel olan alanların varlığını ortaya koymaktır. Çalışma altı adet başlıktan oluşmaktadır. Turizm ve miras turizmi, edebî miras turizmi çalışmanın hangi teorik temele dayandığını ortaya koymaktadır. Yöntem bölümünde, teorik çerçevede ortaya konulan bilgiler ışığında mevcut bilgilerin nasıl işlendiği hakkında bilgi verilmektedir. Farklı ülkelerde konuyla ilgili çalışmalar ilgili yayınlar başlığı altında irdelenmektedir. Analiz olarak kabul edilebilecek kısmında eldeki bilgiler ışığında Türkiye’nin edebî mekânları üç farklı alt başlık altında irdelenmekte; çalışma, sonuç ve gelecek çalışmalar için öneriler ile sona ermektedir.

Turizm ve Miras Turizmi

Dünyanın en büyük ekonomisi hâline gelen turizm, farklı şekillerde tanımlanmaktadır. “Boş zaman, zaman ölçütü olarak ele alınırsa, bu esnada yapılan faaliyetler rekreasyon olarak ifade edilir. İş seyahatleri dikkate alınmazsa, turizm rekreasyonel faaliyetlerin farklı bir şeklidir. Bu farklılık turizmin bölgesel, ulusal ve uluslararası mekânda gerçekleşmesiyle ortaya çıkmaktadır” (Boniface ve Cooper 1994:1-2). Yine turizm “İnsanların devamlı yaşadıkları ve çalıştıkları yerlerden, kısa süreli ve geçici olarak belirli destinasyonlara hareketleri ve bu destinasyonlarda kalış süresindeki faaliyetlerine denir”

(Jackson 1989: 3). Başka bir tanıma göre turizm; gezmek, görmek, dinlenmek, eğlenmek, için geçici olarak yer değiştirmeyi ifade etmektedir (Köksal 1994: 1). Son olarak turizmi “insanların devamlı ikamet ettikleri, çalıştıkları ve her zamanki olağan ihtiyaçlarını karşıladıkları yerlerin dışına seyahatleri ve buralardaki, genellikle turizm işletmelerinin ürettiği mal ve hizmetleri talep ederek, geçici konaklamalarından doğan olaylar ve ilişkilerin bütünüdür” (Toskay 1983: 39) şeklinde tanımlamak mümkündür.

Turizm olgusu, son yıllarda yaşanan ekonomik, sosyal ve teknolojik değişimlerle birlikte farklı boyutlar kazanmıştır. Günümüzde geleneksel turizm anlayışının bir ürünü olan kitlesel turizm yaygın olmakla birlikte, kültür ve doğa eğilimli turizm çeşitleri de önem kazanmaya başlamıştır. Böylece 1970’li yıllardan sonra alternatif turizm çeşitleri ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de miras turizmidir. “Yeryüzü üzerindeki en büyük gösteri olarak tanımlanan turizmin hayat kaynağı mirastır” (Boniface ve Fowler 1993: XI). Geçmişte bazı romanlarda miras betimlemesi olarak kullanılmışsa da miras kavramı, 1970’li yıllarda Avrupa’da sıkça kullanılan bir kavram olmuş, 1980’li yıllarda ise artan bir şekilde geniş anlam kazanmış ve ticari amaçlar için kullanılabilir olmuştur (Prentice 1993: 21). Kültürel turizmin gelişen bir parçası olan miras turizminin birbirinden farklı tanımları yapılmıştır. “Miras, geçmişin bugünkü kullanımı olarak ele alınırsa, miras turizmi geçmişin turizm amacıyla tüketilmesi anlamına gelmektedir” (Light 2000: 160). Başka bir tanımda miras turizmi “odak noktası miras kalan şeyler olan turizm çeşidi olarak tarif edilmektedir. Miras kalan şeyler ise tarihî binalardan, sanat çalışmalarına ve güzel manzaraya kadar değişen anlamlar içermektedir” (Yale 1991: 21). “Miras turizmi, mekânın yeniden yorumlanması sonucu ortaya çıkan, her türlü geçmişi (doğal ve sosyo-kültürel geçmiş) özleme dayalı bir turizm çeşididir” (Aliğaoglu 2004: 67)

Miras turizminin ortaya çıkışının farklı nedenleri vardır. Başka bir anlamıyla geçmişe olan rağbet, küreselleşme, toplumda yaşanan sosyal değişim, koruma kaygıları ve tarih bilinci ile artmaktadır.

Miras turizmi tek bir çekiciliğe bağlı değil, birden çok çekiciliğe sahiptir. Bu çekiciliklere bağlı olarak farklı miras turizm çeşitlerinden söz etmek mümkündür. Konuyu doğal miras turizmi ve sosyo-kültürel miras turizm ana başlıkları altında incelemek mümkündür. Yine sosyo-kültürel miras turizmi, kendi arasında alt başlıklara ayrılabilir niteliktedir. Keder turizmi (dark veya thanatourism), endüstriyel miras turizmi, soy-sop araştırma turizmi (legacy tourism) ve sıla turizmi, köle miras turizmi ve yerliler

miras turizmi, sosyo-kültürel miras turizminin başlıca çeşitleri arasındadır. Bu çeşitlerden biri de “Edebî Miras Turizmi”dir.

Edebî Miras Turizmi

Edebî mekânlar, edebî kişiler ve onların eserleriyle ilişkili alanları ifade etmektedir. Bu açıdan ele alınırsa, edebî miras turizmi, edebî mekânların turizm amacıyla tüketilmesi anlamına gelmektedir. Edebî miras turizmi, çeşitli nedenlerle turist çekmektedir. Başka bir anlatımla edebî miras turizminin kendine özgü çekicilikleri vardır. Bu çekicilikler, mekânın nadir ve genel nitelikleri olarak iki başlık altında incelenebilir. Genel nitelikler, mekânın başka çekiciliklerini (erişebilirlik, turistik güzergâh üzerindeki konum, doğal ve başka kültürel çekicilikler, değişik hizmet ve imkânlar) ifade ederken, nadir nitelikler edebî çekicilikleri ifade etmektedir. Bu çekiciliklerden biri edebî kişiliklerin yaşamıyla ilişkili, örnek olarak onların yaşadığı, çalıştığı yerlerdir. Başka bir anlatımla edebî veya artistik yerler, ziyaretçilerin anlam yüklediği ve bu anlamın değerine bağlı olarak ziyaretçileri kendine çeken yerlerdir. Bu anlam, bir roman okumadan kaynaklanabileceği gibi yazar veya artistin hayatının bilinmesinden de kaynaklanmaktadır. Buna bağlı olarak yazarların romanlarında veya çeşitli eserlerinde geçen mekânlar başka bir çekicilik olarak ortaya çıkmaktadır. Bu alanlar, gerçek veya kurgusal (hayali) olanın bir araya gelmesi ile önem kazanan mekânlardır. Üçüncü önemli neden, hikâye veya romanın geçtiği yerin, toplum için önemli olan anlamıdır. Bu anlam, bir keder zamanı veya anavatanın kaybedilmesi anlamını taşıyabilir. Son çekicilik, edebiyattan çok, yazarın yaşamında dramatik bir olayı ifade etmektedir. Örnek olarak edebiyatçı olmayan fakat sanatçı Van Gogh’un evi, sanatıyla ilgili olmayan ancak onun ölümüyle ilgili olarak çok sayıda ziyaretçi çekmektedir (Herbert 1996, Herbert 2001).

Yöntem

Printice (1993) sık başvurulan “Tourism and Heritage Attractions” (Turizm ve Miras Çekicilikleri) adlı eserinde, miras çekiciliklerini 23 alt başlıkta ele almaktadır. Bunlardan biri de tarihî kişilerle ilgili çekiciliklerdir. Yazar ve ressamlarla ilgili yer ve alanlar bu çekiciliklere dâhildir. Edebî mekânlar ve coğrafi görünüm, farklı bakış açılarıyla ele alınmıştır. Bunlardan biri belirli bir yazar veya metnin eleştirisel olarak ele alınmasıdır. Coğrafi bakış açısı, olaya yer yönelimli olarak bakmaktadır. Coğrafi çalışmalarda konu bölgesel, humanistik ve yapısalcı yaklaşımlı olarak irdelenmektedir (Smith 2003). Bu çalışmada, ilgili yayınlar başlığı ile yer yöne-

limli çalışmalara yer verilmektedir. Çalışma Türkiye’yi konu aldığı için yer yönelimli olmak gibi bir özelliğe sahiptir. Çalışmada Herbert’in (2001) edebî miras turizmi çekicilikleri sınıflandırması kullanılmıştır. Ancak burada genel nitelikler dikkate alınmamış, nadir nitelikler, yani edebî çekicilikler üzerinde durulmuştur. Türkiye’de edebî kişilerin yaşama alanları tespit edilirken, Kültür Bakanlığı tarafından yayımlanmış olan “Türkiye Müzeleri” adlı eserde, müze durumuna getirilmiş yazar evleri dikkate alınmıştır. Yazarların roman ve eserlerinde geçen gerçek veya hayali mekânların tespiti için yeni Türk edebiyatında kaynak taraması yapılmıştır. Edebî açıdan Türk toplumu için hayati öneme sahip olan olay konusunda Çanakkale Savaşları örnek olarak seçilmiştir.

İlgili Yayınlar

Squire’e göre (1994: 103-120), turizm ile kültür ve toplum arasında geniş ölçülü ilişkiler mevcuttur. Edebiyat turizmi, sadece edebî etkilerin bir fonksiyonu değildir. Turizm, bir dizi kültürel anlam ve değerlerin anlatıldığı bir araçtır. Yazar, çalışmasında, Johnson’un kültürel dolaşım diyagramını kullanmıştır. Diyagramın birçok uygulama alanı mevcuttur. Bunlardan bir tanesi de turizm ve turist deneyiminin kültürel anlamlarının anlaşılmasının gelişimini sağlamasıdır. Daha açık bir anlatımla diyagram, turizm, kültür ve toplum arasında karşılıklı ilişkilerin mevcut olduğu fikrini ortaya koymaktadır.

Makalede Beatrik Potter’in göl alanında (Lake District) edebiyat turistlerinin miras deneyimini ele almaktadır. Çalışmada, turistik deneyim kullanılarak edebî miras elemanları ile ilişki kurmak, daha da önemlisi, diğer sosyal ve kültürel değerlerle edebî miras turizmi arasındaki bağlantı vurgulanmaktadır. Potter çocuklar için yazmış olduğu hikâyelerde, göl alanında bulunan bir köy olan Sawrey’de, Tepe Başı Çiftliği’nde ve onun yakınında yer alan yazlık evler ve bahçeleri sıkça kullanmıştır. Özellikle Tepe Başı Çiftliği (Hill Top Farm), Potter’in bıraktığı şekilde korunmakta ve yazarın anısına kullanılan, kamuya açık bir müze durumunda bulunmaktadır. Bu müze, çocuklardan çok yetişkinler tarafından ziyaret edilmekte ve onları çocukluklarına geri götürdüğü gibi onlarda özgün İngiliz kırsal alanı izlenimini bırakmaktadır.

Herbert (1996: 77-84), artistik ve edebî miras turizminin sosyal yapılması ile ilgili teorik bilgi verdikten sonra, Fransa’da bulunan üç artistik ve edebî mekânı ele almaktadır. Bunlar, Normandiya kıyısında bir turistik merkez olan Cabourg, Brittany’de bulunan Pont-Aven, Paris’in kuzeyinde Oise vadisindeki Auvers-sur-Oise’dir. Cabourg, yazar Marcel Proust ile

ilişkili iken, Post-Aven ressam Gauguin, Auvers-sur-Oise ise Vincent Van Gogh’un yaşama alanıdır. Cabourg, Marcel Proust’un hem yaşadığı yerdir, hem de onun bir romanında (Geçmişin İzinde) mekân olarak yeniden kurulmuştur. Pont-Even, Gauguin’in artistik ifadenin yeni şekillerini ve yeni resim yapma stilini oluşturduğu yerdir. Auvers, burada birçok önemli Fransız ressam yaşamış olmasına karşın, kendini, Van Gogh ile özdeşleştirmekte ve turistik imaj oluşturmaya çaba harcamaktadır.

Herbert’e göre (1996: 78), yukarıda ifade edilen yerler kendilerini artistik ve edebî miras turizminin sosyal yapılaşma süreci ile turistlere sunmaktadır. Bu süreç dört aşamalıdır. Bunlar; üretim, metin, okuma ve etki aşamalarıdır. Üretim aşamasında özendirme, imaj ve gelişim üzerine kararlar alınmakta, metin aşamasında bu kararlar mekâna yerleştirilmekte, okuma aşaması, ziyaretçilerin mekânı kullanım ve mekânla etkileşim biçimlerinden oluşmaktadır. Etki aşaması ise ziyaretin ziyaretçilerin davranışları ve değer yargıları üzerindeki etkilerinden oluşmaktadır.

Sonuç olarak, söz konusu üç mekânı ziyaret eden kişiler, artistik ve edebî hac amaçlı turistlerden çok, genel amaçlı turistlerdir. Sadece az sayıda ziyaretçinin mekânların artistik ve edebî önemi hakkında ön bilgisi vardır. Ancak ziyaretten sonra bu mekânların önemi ve bunlara duygusal bağlılık kazanılmıştır. Metin oluşturma çabası içinde olan her üç mekân önemli ölçüde turist çekmişse de, bunda, bu mekânlarda kültürel imaj oluşturmalarının hangi ölçüde etkili olduğunu ölçmek zordur. Cabourg, barok mimarisi ve kıyıda olma özelliği nedeniyle turist çekmişse de, kültürel çekiciliklere en az bağımlı olan yerdir. Auvers, bu üçlü arasında artistik mekân imajına en çok umudunu bağlayan yerdir.

Fawcett ve Cormack’a (2001: 686-704) göre Lucy Maud Montgomery, Kanada’nın en iyi bilinen ve eserleri yabancı dillere en çok çevrilen ve “Anne of Green Gables” adlı eseri ile tanınan yazardır. Yazar, eserleri ile Prens Edward Adasının edebî miras turizmine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Yazarlar üç ayrı lokasyonda, Montgomery’nin Cavendish evi (Yeşil Üçgen Çatılı Ev), Prens Edward Adası Milli Parkı ve Park Corner’de bulunan Anne’nin Yeşil Üçgen Çatılı Müzesi, edebî miras turizminin özgülüğü (otantikliği) üzerinde çalışmışlardır.

Bu üç alanın yöneticileri kendi alanlarını otantik olarak tanımlamakta ve ziyaretçilere sunmaktadırlar. Otantiklik, açık gerçek vurgular ve gerçek olamayan kesin dışlamalarla sağlanmaktadır. Buna bağlı olarak her bir alanda otantikliğin farklı yorumlama biçimleri görülmektedir. Bu yorum-

lar L. M. Montgomery’nin Cavendish Evi’nde modernist, Yeşil Üçgen Çatılı evde akılcı, Anne’nin Üçgen Çatılı Müzesi’nde ise seçicidir. Modernist yorumlama, orijinalliğe, başlangıca, gerçeğe ve çoğaltmamaya bağlı bir düşüncedir. Akılcı yorumlama, bürokratik olarak onaylanmış yorumlamaları ayırmaya ve insanları bu yönde yönlendirmeye dayalı büyük ölçüde bilinçli bir plan sunmaktadır. Dolayısıyla Kanada Federal Parkları düzenlemesine göre, sahanın, Montgomery’nin yaratıcılığını etkilediği şekliyle kalmasını arzu etmektedir. Dolayısıyla park yönetimi, alanın yazarın kurgusal tanımlamaları ölçüsünde dekore edilmesine ve manzaralandırılmasına izin vermektedir. Seçici yorum ise yapılaşmamış, çok yönlü, birçok turistik yorumlamalar üzerine kuruludur.

Herbert bir başka çalışmasında (2001) Birleşik Krallık’ta iki edebî mekân olan Chawton ve Laugherne’yi incelemektedir. Bu iki mekân edebî kişiliklerden sırasıyla Jane Austen ve Dylan Thomas ile ilişkilidir. Bu iki alan yazarlar ve onların çalışmalarına adanmış yerlerdir. Her iki alanda turistik deneyim daha çok yazar evleri ve yakın çevresinden oluşmaktadır. Ancak bu durum daha çok Chawton ile ilgilidir. Çünkü bu alanda ne yazarın romanları için bir mekân, ne de yazarın romanlarında kullandığı karakter ve olaylar meydana gelmiştir. Chawton’da Austen’in aile eşyaları, bir tutam saç ile ziyaretçiler yüzünden öldüğü hastalığının ayrıntılarını anlatan gıcırtılı kapı bulunmaktadır. Laugarne’de Dylan Thomas’ın kaydedilmiş şiir okuyan sesi, video, aile fotoğrafları, belge ve mektupların kopyası bulunmaktadır.

Yazarın araştırma soruları, başlıca turist tipleri, mekânlar hakkında önceden bilgi sahibi olup olmama ve ziyaretlerin nedenleri olmuştur. Çalışma alanlarının turist tipleri yönünden ortak özellikleri, yüksek sosyal sınıfın hâkimiyeti, tatilcilerin, genç ve orta yaşlıların çokluğu ile ilk kez ziyaretçilerin mevcut oluşudur. Edebî mekânlar hakkında ön bilginin yüksek oluşu dikkat çekicidir. Örnek olarak ziyaretçilerin %90’nın Jane Austen’in işlediği konuları bildiği tespit edilmiştir. Mülakat yapılanların %79’u ise, Dylan Thomas’ın eserlerini okuduklarını, duyduklarını ve gördüklerini ifade etmişlerdir. Sosyal sınıfla miras alanlarını ziyaret etme alışkanlığı arasında ilişkinin varlığı, çalışmanın esas sonucun olarak ortaya çıkmıştır. Edebî mekânlarla miras mekânları, bu konuda aynı özelliklere sahiptir.

Özdemir, turizm ve edebiyat arasındaki ilişkinin bazı yönlerini ele almaktadır. Bu ilişkinin çift yönlü olduğu vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, “gezgin edebiyatçılar, gezgin edebiyat gelenekleri, sanal ortamda edebiyat-gezgin işbirliği, turistik amaçlı tanıtımda edebî söylemin işlevselliği, moda

ülke ve kentler yaratan yazar ve şairler, çocuk edebiyatı ile popüler edebiyatın turizm boyutu, okur yaratan seyahatler ve gezgin yaratan okumalar, edebiyat ürünlerini kültürel ekonomik değere dönüştüren turizm, edebiyat-turizm ilişkisini kolaylaştıran bağlam olarak medya vb.” (2009: 49) ele alınan başlıca konulardır.

Türkiye’de Edebi Mekânlar

a- Müze Edebi Mekânlar: Türkiye, yazar ve şairlerinin hangi özel mekânlarda yaşadıklarını bilme açısından oldukça yoksuldur. Örneğin klasik edebiyatımızın büyük şairleri olan Fuzulî’nin, Baki’nin ya da Şeyh Galip’in evleri bilinmemektedir. Buna rağmen son yıllarda bu konuda duyulan hassasiyete bağlı olarak, Türkiye’de farklı illere dağılmış hâlde bulunan sekiz adet yazar evi, müze durumuna getirilmiştir. Buna ek olarak bir de Divan Edebiyatı müzesi kurulmuştur. Yazar müzeleri veya evleri açısından en önemli şehir İstanbul’dur.

İstanbul, ülkemizin edebî mekânlarının başkenti durumundadır. Gerçekten de tablo 1’e bakıldığında görülmektedir ki İstanbul Divan Edebiyatı müzesi dışında dört farklı müzede altı edebî kişiliğe ait eserler bulunmaktadır. Bunlardan Aşiyân müzesi gerek Tefik Fikret, gerek Abdülhak Hamit, gerekse şair Nigar hanım ile ilgili eserlerle doludur. Tefik Fikret’in Bebek semtinde projesini kendi yaptırdığı “Aşiyân” adıyla ün kazanmış bu evi ziyaret eden insanlar, bu eşyalardan, şairin ve dönemin maddi ve manevi özelliklerine dair bilgiler ve duygulanımlar edinmektedirler. Aşiyân, Batı’daki yazar/şair evlerinin müzeye dönüştürülmesinin Türkiye’deki ilk örneği de sayılabilir.

Tablo 1: Türkiye’de Müze Edebi Mekânlar

Müzenin adı	İlgili yazarlar	Bulunduğu yer
Mehmet Akif Ersoy Evi	Mehmet Akif Ersoy	Ankara
Cahit Sıtkı Tarancı Kültür Müzesi	Cahit Sıtkı Tarancı	Diyarbakır
Ziya Gökalp Müzesi	Ziya Gökalp	Diyarbakır
Yunus Emre Müzesi	Yunus Emre	Eskişehir
Aşiyân Müzesi	Tefik Fikret, Abdülhak Hamit, Şair Nigar Hanım	İstanbul
Divan Edebiyatı Müzesi		İstanbul
Adam Mickiewicz Müzesi	Adam Mickiewicz	İstanbul
Hüseyin Rahmi Gürpınar Müzesi	Hüseyin Rahmi Gürpınar	İstanbul
Özel Sait Faik Abasıyanık Müzesi	Sait Faik Abasıyanık	İstanbul
Mevlana Müzesi	Mevlana	Konya
Hacı Bektaş-ı Veli Müzesi	Hacı Bektaş-ı Veli	Nevşehir
Âşık Veysel Müzesi	Âşık Veysel	Sivas

Kaynak: Kültür Bakanlığı 2002.

Bunlara, oğlu Işık Ögütçü tarafından Harbiye’de kurulan Orhan Kemal Müzesi eklenebilir. Orhan Kemal özel eşyalarının, mektuplarının ve eserlerinin toplandığı müze, hem İstanbul’dan, hem de İstanbul dışından gelen bazı kimselerin ilgisini çekmektedir. Yine İstanbul’da Polonyalı turistler için bir çekicilik olabilecek, özgürlük şairi Adam Mickiewicz müzesi de bulunmaktadır.

İstanbul, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki şehirlerin hatta bütün İslam beldelerinin merkezi olarak edebiyatta yer alır. Bu yanı sıra o, mutlak ve metafizik teklüğün, yeryüzündeki simgesidir. Taşlıcalı Yahya bir şiirinde “Biz Firavunlar gibi büyük binalar yapmayız” derken, hem İstanbul’un evlerinin niçin geçici ve dayanıksız malzemelerle yapıldığını açıklar, hem de bir inanca yaslanan mimari estetiğinin temelini gösterir. Neredeyse Nedim’e kadar, İstanbul’un parçalar hâlinde tasvir edilmemesi, şairlerin belirli yerleri çok az tasvir etmesi de bu yüzdendir. Mesnevi girişlerinde, Ramazaniyelerde, Sevahilnâmelerde, özellikle İstanbul’un mesire yerleri bulunmaktadır. Nedim, bütün varlığı ile İstanbul’u yaşayan Divan şairlerindedir. Onun şiirlerinde İstanbul’un nasıl içselleştirildiği, nasıl canlı ve huzur veren bir atmosfer olarak her an bulunduğu açıkça görülür (Narlı 2007: 45). Osmanlı medeniyetinin yıkılışı ve Türkiye Cumhuriyeti’nin doğuşu yıllarında kuşkusuz yeni Türk şiirinde İstanbul’u, bütün bir medeniyetin eşyaya sinmiş hâli olarak gören; bu yüzden onun her yapısını, her semtini, her manzarasını seven en önemli şair Yahya Kemal Beyatlı’dır (Narlı 2007: 162).

Hem imparatorluklar dâhilindeki farklı şehirlerden, hem de imparatorluklar dışında Doğu’da ve Batı’daki diğer ülke ve şehirlerden birçok yazar ve şair İstanbul’a gelmiş; ya orada yerleşmiş ya da uzun süre orada yaşamıştır. İstanbul’un bu anlamda cazibe merkezi olmasının kültürel, siyasal ve doğal sebepleri vardır. İstanbul, yüzyıllar boyunca kültürü üreten ve dağıtan bir merkezdir. Bizans’tan Türkiye Cumhuriyeti’ne uzanan süreçte İstanbul, daima farklı dillerin, dinlerin ve kavimlerin kendi ırmaklarını akıttıkları bir deniz niteliğini kazanmıştır. Yüzyıllardan beri şair, yazar ve düşünürler, bu kültür merkezinin havasını solmak, orada ufuklarını genişletmek, insanlığın tecrübesinden faydalanmak için İstanbul’a akıp dururlar. İstanbul siyasal olarak da bir çekim merkezidir. Çünkü öncelikle dünya siyasetine yön veren imparatorlukların hayat bulduğu yerdir. Uygarlık tarihi boyunca Akdeniz, Ortadoğu ve Avrupa siyasetinin dengeleri daima İstanbul ekseninde kurulur. Osmanlı’dan sonra Batı için, Doğu kültürlerini ve siyasetini bütünüyle

temsil eden tek yer İstanbul’dur. Öyle ki Batı sanayileşmesiyle eş zamanlı olan oryantalizm araştırmalarında hem bir üs, hem de Doğu bölgelerine açılan bir kapı durumundadır. Özellikle on sekizinci yüzyıldan sonra Wambery, Piyer Loti, Edmondo De Amicis gibi Batılı kültür, siyaset ve edebiyat adamları, çok uzun süreler boyunca İstanbul’da yaşamışlardır. İstanbul, doğal olarak da dünyanın en çok ilgi gören şehirlerindedir. Denizleri ve kıtaları birbirine bağlayan Boğaz ve çevresi, bütün bu manzaraları temsil eden bir mekân olarak, dünya tabiatı literatüründe önemli bir yer edinmiştir. Dünya literatürüne Bosporos olarak kaydedilen Boğaziçi, Türk şairlerin ilham kaynağı olduğu gibi, Fransız La Martene’den, Loti’den, Polonyalı Adam Mickiewicz’e kadar birçok şaire de ilham kaynağı olmuştur.

Mehmet Akif Ersoy Müzesi Ankara’da bulunmaktadır. Mehmet Akif, Millî Mücadele’ye katılmak için İstanbul’dan Anadolu’ya geçtiğinde Kastamonu, Ankara ve Balıkesir illeri ve çevresinde hem Kuva-yı Milliye’nin kurulma aşamalarına katkıda bulunmak, hem de halkın kendi manevi dinamiklerine sarılmasına yardımcı olmak için çalışmalar yapmıştır. Ankara’daki yıllarını, Samanpazarı semtinde bulunan Taceddin Dergâhı içindeki bir evde geçirmiştir. Bu ev, aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti İstiklal Marşı’nın yazıldığı ve şairin Burdur milletvekili olarak çalışmalarını sürdürdüğü yerdir. Bu ev, Türkiye Yazarlar Birliği’nin çalışmaları ve Kültür Bakanlığı’nın onayı ile müze hâline getirilmiş; öncelikle Akif’ten kalan bazı elbiseler, mektup ve edebî evraklar burada sergilenmiştir. Müze, Mehmet Akif’in edebî ve siyasi çalışmalarına yakınlık duyanlar ve Millî Mücadele dönemini araştıranlar için bir çekim merkezi olma yolundadır.

Mevlâna Müzesi Konya’da, Hacı Bektaş-ı Veli Müzesi ise Nevşehir’in Hacı Bektaş ilçesinde bulunmaktadır. Bir başka önemli müze ise Eskişehir’in Mihalicık ilçesinde bulunan Yunus Emre Müzesi’dir. Bu edebî kişiliklerin Türk edebî hayatında önemi olmakla birlikte, Mevlâna ve Yunus Emre, uluslararası öneme sahip edebî kişiliklerdir. Bu açıdan bakılırsa Konya şehrinin uluslararası öneme sahip bir edebî mekân olduğu ortaya çıkmaktadır. Her yıl Konya’da düzenlenen Mevlâna etkinliklerine ve Şeb-i Arûs törenlerine Türkiye’den ve dünyanın çeşitli ülkelerinden binlerce kişi katılmaktadır. Yine bu edebî kişilerin önemli bir özelliği de günümüzden uzak geçmişte yaşamış olmalarıdır. Diğer edebî kişilerden farklı olarak bunlar anma törenleri ile anılmakta, bu açıdan belirli dönemlerde kısmen de olsa turistik aktiviteye neden ol-

maktadırlar. Konu, müze ziyaretçileri açısından ele alınırsa, denilebilir ki özellikle Cumhuriyet’ten sonra Konya, kültürel bir mekân olarak hep var ola gelmiştir.

Diyarbakır da yazar-şair müzeleri açısından son yıllarda ilgi çeken bir şehirdir. Bugün Diyarbakır’ı ziyaret eden insanların çoğu Sur çevresinde Camii Kebir Mahallesi’nde bulunan Cahit Sıtkı Tarancı ve Ziya Gökalp müzelerini de görmek istemektedirler. “Cahit Sıtkı Tarancı Müzesi” olarak kullanılan bina, şairin çocukluğunu yaşadığı baba evidir. 34 yıldan beri müze olarak hizmet veren 266 yıllık tarihi bir mekân olan evde, 19.yüzyıl Diyarbakır yaşantısını canlandıracak etnografik malzemeler ile Cahit Sıtkı Tarancı’nın özel eşyaları, el yazısı ile yazılmış mektupları ve kitaplarının yanı sıra aile fotoğrafları ve belgeler de sergilenmektedir.

“Ziya Gökalp Müzesi” olarak hizmete sunulan ev de Gökalp’in çocukluğunu, gençliğinin bir bölümünü yaşadığı baba evidir. Bu mekân da 19. yüzyılda Diyarbakır’da varlıklı ailelerin kullandıkları konaklardan biridir. Bu konak, 1953 yılında devlet tarafından mirasçılardan satın alınarak müze-ev hâline getirilmiştir. Haremlik ve selâmlık olmak üzere iki bölüm hâlinde iki katlı olan evde mekânlar, ortadaki iç avlunun etrafına yerleştirilmiştir. Müze-evde yazara ait eşyaların yanı sıra yörenin etnografik eserleri de sergilenmektedir.

b- Alansal Edebî Mekânlar: Kuşkusuz İstanbul, kültürel, siyasal ve doğal özellikleri ile yüzyıllardır bir cazibe merkezidir. Yerli ve yabancı edebiyatın İstanbul’u konu edinmesi de bu özelliklere bağlıdır. Fakat İstanbul’un bütünüyle ve bazı mekânlarıyla daha bilinir, sevilir ve aranır hâle gelmesinde edebî metinlerin de payı vardır. Kuşkusuz birçok Avrupalı seyyah, Galata’yı, Kâğıthane işretlerini, sahillerin canlılığını ve güzelliğini Nedim’in, Şeyh Galip’in şiirlerinden öğrenmiştir. Ondokuzuncu yüzyılda Çamlıca’nın gezme-eğlenme yeri, Beyoğlu’nun Batılı yaşama biçiminin mekânı olarak ün kazanmasında elbette Namık Kemal’in, Recâizâde Ekrem’in, Ahmet Mithat’ın romanlarının payı önemlidir. Sultanahmet, Üsküdar, Boğaz, Adalar gibi mimari yapılar ve doğal güzellikler çevresinde oluşan ilgi ve hayranlık, biraz da okunarak edinilmiş bir ilgi ve hayranlıktır. Yani Süleymaniye’yi var eden biraz Yahya Kemal’dir. Sait Faik’i okuyanlar Adaları, özellikle Burgaz Ada’yı daha farklı bir dikkat ve ilgi ile dolaşırlar. Abdülhak Şinasi Hisar’ın, boğaz yalıları çevresinde geçen hatıralarını okuyanlar, doğal güzelliğin

içine sinmiş hayatları bulurlar. Ahmet Hamdi Tanpınar’ın beş şehri anlatan (İstanbul, Ankara, Konya, Bursa, Erzurum) kitabından sonra, şehre kültürel bir miras, bir uygarlık sembolü olarak bakanların sayısı artmıştır. Ahmet Rasim, Şehir Mektupları (1912), Eşkâl-i Zaman (1918) Fuhş-ı Atik (1921), Muharrir Şair Edip (1924) gibi kitaplarında, şehrin çalışma, eğlenme ve kültür mekânlarını anlatırken, yaşadığı şehri, kendi kimliğini oluşturan derin bir çevre olarak ortaya koyar ve Piyer Loti’nin “İstanbul gündüz en parlak, gece en karanlık şehirdir” sözü etrafındaki hükümleri İstanbul’u içeriden daha derinden tanımayanların söylediğini düşünür. Yine hem yerli hem de yabancı ilgililere İstanbul’u bütün hayatıyla tanıtmaya çalışan Abdülhak Şinasi Hisar, İstanbul’daki “hemen her binanın, içinde yetiştiği tarihin bir parçası olduğunu; tıpkı durmuş bir saat gibi içinde kaldığı zamanı gösterdiğini” (1956: 167) söyler.

İstanbul dışında edebî bir alan niteliği kazanan şehirler olmuştur. Özellikle Çanakkale, Maraş, Antep, İzmir, Kütahya gibi birçok Anadolu şehri özellikle Millî Mücadele’deki rolleriyle şiirlere, romanlara konu olmuşlardır. Birçok insan, Çanakkale’yi, Mehmet Akif’in şiiriyle, Kütahya, İzmir gibi bölgeleri Reşat Nuri’nin, Halide Edip’in romanları ile sevmiştir. Anadolu şehirlerinin edebiyatta yer almasının bir sebebi de Cumhuriyet dönemindeki millî bakış açısıdır. Her Anadolu şehri bir değer taşımaktadır. Örneğin Kütahya ve Bursa çinileriyle, Konya, Selçuklu eserleri ve Mevlâna’yla konu olur. Aslında bütün şehirlere duyulan sevgi, vatan sevgisinin parça parça ifadesinden başka bir şey değildir. Modern ve millî bir ülke hedefini gerçekleştirmek için Anadolu şehirlerine açık bir gönülle giden şairler, Anadolu’nun her köşesinin bir cennet olduğunu düşünürler. Türk insanında vatan ve memleket sevgisinin oluşmasında bu dönem şairlerinin ve yazarlarının büyük etkisi vardır. Cumhuriyet dönemi yazarlarından Cevat Şakir Kabaağaçlı’da (Halikarnas Balıkcısı) Ege ve Akdeniz kıyıları, Nev Yunanî anlayışa da bağlı olarak tam bir edebî mekân olarak görünürler. Bodrum’un dikkat çekmesi ve sakin bir dinlenme yeri olarak bilinir olmasının ilk sebebi, Halikarnas Balıkcısı’dır. Bodrum’da sürgün hayatı yaşadığı yeri anlatan bir yazarın severek anlattığı bu doğal mekân, onun anlatımıyla bilinir hâle gelmiştir. Edremit’in bilinir ve dikkat çeker hâle gelmesinde Sabahattin Âli’nin; yine bu çevrede Hasan Boğuldu adlı bir mekânın ziyaret edilmesinde Necati Cumalı’nın eserlerinin payı vardır.

Şair ve yazarların doğum yerleri veya hatıralarında söz ettikleri mekânlar da o yörenin yeni bir boyutuyla bilinmesini sağlamaktadır. Son yıllarda Gönen’de yapılan Ömer Seyfettin Kültür ve Sanat Etkinlikleri, bunun bir örneğidir. Gönen’de bir hafta süren bu etkinliklerde Türkiye’nin çeşitli üniversitelerinden akademisyenlerin katıldığı bir sempozyum ile yine Türkiye geneline açık hikaye yarışması düzenlenmektedir. Gönen, son yıllarda kaplıca turizminin yanı sıra bir de edebiyatı merkez alan bir kültürel turizmi eklemiştir. Şair ve yazar etrafında kültürel bir turizm potansiyeli oluşturan bir diğer şehir de Bursa’dır. Ahmet Hamdi Tanpınar, bir süre Bursa’da görev yapmış; *Beş Şehir* adlı kitabında ve “Bursa’da Zaman” şiirinde, bu şehrin bütün kültürel dokusunu anlatmıştır. Buna bağlı olarak Bursa’da son yıllarda Ahmet Hamdi Tanpınar adı ile Türkiye geneline açık bilimsel toplantılar, hikâye, şiir ve deneme yarışmaları düzenlenmekte ve bu etkinlikler basın yayın organlarında gündem olmaktadır. Yine Sivas Şarkışla’nın kültür ve sanat dünyası tarafından bilinir olması ve dikkat çekmesi kuşkusuz Âşık Veysel’den ve onun adına yapılan etkinliklerden dolayıdır.

Birçok şehir modernleşme sürecinde adını ülke geneline ve dünyaya tanıtırken, kendi topraklarında doğmuş veya orada yaşamış yazar ve şairlerden de faydalanmaktadır. Örneğin modernleşme ve gelişmenin temel taşlarından biri olan üniversite isimleri, bu açıdan dikkat çekmektedir. Burdur ili, Mehmet Akif Ersoy’un Cumhuriyet’in ilk yıllarında Burdur Milletvekili olmasından dolayı Üniversitesine şairin adını vermiştir. Namık Kemal’in Tekirdağ’lı olmasından dolayı Tekirdağ’a açılan üniversiteye Namık Kemal; Karaman’daki üniversiteye ise kültür ve siyasal tarihte önemli bir isim olan Karamanoğlu Mehmet Bey’in adı verilmiştir.

c- Edebî Mekân Olarak Çanakkale Savaşları Alanı: Çanakkale, Türk’ün bağımsızlığının, irade ve azminin, vatan sevgisinin, cesaret ve fedakârlığının simgesidir. Birinci Dünya Savaşı’ndan bugüne Çanakkale çevresinde şiir yazmayan şair pek azdır. Vatan sevgisini, bağlılığını görünür kılmak, zayıflayan ümitleri tazelemek için hem Osmanlı’nın son hükümetleri, hem de Cumhuriyet idaresi, şairlerin vatan/yurt sevgisi dolayındaki şiirlerine dikkat etmiş, hatta şairleri bu yönde teşvik etmiştir. İttihat ve Terakki hükümeti, Birinci Dünya Savaşı’nda birçok yazar ve şairi, hem yaşananları görüp yazmaları, hem de savaşanlara şiirleri ile moral destek vermeleri için Çanakkale’ye göndermiştir. Bu bağlamda devlet kurumlarının doğrudan bastığı şiir kitapları olduğu

gibi, mali olarak destekledikleri şiir kitapları da vardır. İbrahim Alaaddin Gövsa’nın *Çanakkale İzleri*, Yusuf Ziya’nın *Yanardağ* adlı kitapları bunlardandır (Narlı 2007: 175).

Bugün Çanakkale’yi ziyaret edenler, büyük ölçüde Mehmet Akif’in Çanakkale şehitlerine adanan şiirinin oluşturduğu atmosfer içinde o savaş mekânlarını dolaşmaktadırlar. İnsanlar, Çanakkale’de yaşanan ölüm-kalım savaşının hatıralarını, bu hatıralar etrafında oluşan gizemli hikâyeleri edebî metinlerden okumuşlardır. Şiirlerin ve özellikle son yirmi yıldır Çanakkale etrafında yazılan romanların oluşturduğu atmosfer, Gelibolu Yarımadasını kutsal bir mekân hâline getirmiştir. Son yıllarda Mehmet Niyazi’nin *Çanakkale Mahşeri*, Mustafa Necati Sepetçioğlu’nun *Çanakkale* serisi, Buket Uzuner’in *Uzun Beyaz Bulut*, Turgut Özakman’ın *Şu Çılgın Türkler* adlı romanlarının doğrudan ya da dolaylı olarak oluşturduğu duyarlık, Çanakkale’yi bir milletin var oluş mekânı hâline getirmiştir. Son yıllarda neredeyse Türkiye’nin her şehrinde gruplar hâlinde Çanakkale’ye, Gelibolu Yarımadasına ziyaretler düzenlenmektedir. Bu geziler, şehrin ve yarım adanın ticari hacmini de fark edilebilir bir derece de etkilemektedir. Edebî eserlerin oluşturduğu bu atmosferin, bölgede düzenlenen uluslararası buluşmaları da olumlu anlamda etkilediği söylenebilir. Çanakkale şehri ve turizm acenteleri, bölgeyi tanıtan kitaplarda, broşürlerde daima edebî eserlerden çıkan imajları kullanmaktadırlar.

Sonuç

Bu kısa çalışma göstermektedir ki edebiyat, turizmi teşvik edebilecek bir kültürel varlıktır. Bu husus, bir yandan edebî mekânların ortaya çıkışı ile mümkün olabileceği; bir yandan da mekânın edebî olarak anlatımı ile cazibesinin artışıyla kaynaklanmaktadır. Yerlerin turizm açısından değerlendirilmesinde edebiyatın veya edebî anlatımın önemi açıktır. Yerlerin tanıtımında edebî bakış açısı ve edebî mekânların teşvik edilmesi, yeni arayışların ortaya çıktığı şu günlerde Türk turizmine farklı bir anlayış katacaktır.

Türkiye’de, mekân, edebiyat ve turizm üçlüsü ile ortaya çıkan, edebî mekânların turizm maksadıyla tüketilmesi anlamına gelen edebî miras turizmi için önemli potansiyel alanlar mevcuttur. Bu alanlardan bazıları, edebî kişiliklerin önemine bağlı olarak uzun zamandan beri, adı edebî miras turizmi olarak konulmasa da, ziyaret edilmektedir. Bunların başında hiç kuşkusuz Mevlâna dolayısıyla da Konya gelmektedir.

Şehir bu açıdan uluslararası öneme sahiptir. Mevlâna, bilinçli olmasa da, “Ne olursan ol gel” değişimiyle turistik yolculukları bir bakıma teşvik etmektedir. Kültür ve Turizm Bakanlığı’nın Mevlâna’yı Türkiye’nin tanıtımında kullanması bu açıdan anlamlıdır. Bu açıdan bir başka konum Eskişehir-Mihalıççık (Yunus Emre) ve Nevşehir (Hacı Bektaş-ı Veli) yerleşmeleridir. Uluslararası ölçüde olmasa da Bursa ve Gönen de şehir kimliğinin oluşumunda ya da edebî turizm şehri olmak gibi bir potansiyele sahip oldukları görülmektedir. Bu iki yerleşme, sahip oldukları edebî kişilere bağlı olarak bir takım etkinliklere sahne olmakta; buna bağlı olarak farklı bir çekicilik ortaya çıkmaktadır. Yazarları ile ilgili yapılan sempozyumlar, bu iki şehrin edebî miras turizmi mekânı olarak ortaya çıkmalarını sağlamaktadır.

İstanbul, kişilerle ilgili olmayan ancak şehrin sahip olduğu doğal güzellikleri ile ön plana çıkan edebî bir mekân olmuştur. Bu edebî mekân birden çok yazarla ilgilidir ve bu açıdan müzeler şehridir

Kuşkusuz bu çalışmada Türkiye’de edebî mekânlarla ilgili sayısal veriler dikkate alınmamakta veya ziyaretçi miktarı ve özellikleri verilmemektedir. Konu başka bir çalışmada ele alınabilir ve Türkiye’de edebî miras turistlerinin profili ortaya konabilir.

Kaynaklar

- Aliağaoğlu, Alpaslan (2004). “Sosyo-Kültürel Miras Turizmi ve Türkiye’den Örnekler”. *Coğrafi Bilimler Dergisi* 2 (2): 55-70.
- Aydoğan, Köksal (1994). *Türkiye Turizm Coğrafyası*. Ankara: Gazi Büro Kitabevi.
- Boniface Piriscilla ve Fowler, J. Peter (1993). *Heritage and Tourism in the global village*. London: Routledge.
- Boniface, Brain ve Cris Cooper. (1994). *The Geography of Tourism and Travel (Second edition)*. Butterworth, Heinemann.
- Fawcett, Clare ve Patrica Cormack (2001). “Guarding Authenticity at Literary Tourism Sites”. *Annals of Tourism Research* 28 (3): 686-704.
- Herbert, David (1996). “Artistic and Literary Places in France as tourist attractions”. *Tourism Management* 17(2): 77-85.
- (2001). “Literary Places, Tourism and The Heritage Experience”. *Annals of Tourism Research* 28 (22): 312-333.
- Hisar, Abdülhak Şinasi (1956). *Boğaziçi Mektupları*. İstanbul: Hilmi Kitabevi.

- Kültür Bakanlığı (2002). *Türkiye Müzeleri*. Ankara: Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
- Light, Duncan (2000). “An Unwanted Past: contemporary tourism and the heritage of communism in Romania”. *Journal of Heritage Studies* 6 (2):145-160.
- Narlı, Mehmet (2007). *Şiir ve Mekân*. İstanbul: Hece Yay.
- Özdemir, Nebi (2009). “Turizm ve Edebiyat”. *Milli Folklor* 82: 32-49.
- Prentice, Richard (1993). *Tourism and Heritage attractions*. London: Routledge.
- Toskay, Tunca (1983). *Turizm, Turizm Olayına Genel Yaklaşım*. İstanbul: Der Yay.
- Squire, J. Shelagh (1994). “The Cultural Values of Literary Tourism”. *Annals of Tourism Research* 21: 103-120.
- Smith, A. Karen (2003). “Literary Enthusiasts as Visitors and Volunteers”. *International Journal of Tourism Research* 5: 83-95.
- Yale, Pat (1991). *From Tourist attractions to Heritage Tourism*. Huntingdon: ELM Publications.

Literary Heritage Tourism and Literary Spaces in Turkey

Alpaslan Aliğaoğlu*

Mehmet Narlı**

Abstract

Tourism has become a different case recently. Today, almost everything can be the focus of tourism interest. Hence the interest in heritage tourism has also. Heritage is related to everything which is the legacy of the past. Heritage tourism is the consumption of the past for the aim of tourism. Being very comprehensive, heritage tourism is examined under different titles. One of these is the literary heritage tourism. Literary heritage tourism is a place where literature, the space, and tourism meet. Literary people, their living and working areas are the main attractions of heritage tourism. In this study the potential of tourism in Turkey's literary heritage are put in place. This is being done by using Herbert's typology. Results show that there already exist the literature tourism and the potential areas for literary heritage tourism areas in Turkey. The museum belonging to literary persons, Istanbul, Mevlana celebrations, Çanakkale wars are foremost examples on this issue.

Keywords

Tourism, literary heritage tourism, literary spaces, Turkey.

* Balıkesir University, Faculty of Science and Letters / Balıkesir
alpaslan38ster@gmail.com

** Balıkesir University, Faculty of Science and Letters / Balıkesir
metenar@yahoo.com

Туризм по местам литературного наследия и литературные места в Турции

Алпаслан Алиагаоглу*

Мехмет Нарлы**

Аннотация

Туризм как явление в последнее время обрело новое измерение. Сегодня все что угодно может стать центром внимания туризма. Поэтому наследие тоже вызвало интерес туризма. Наследие связано со всем, что осталось от прошлого. Туризм по местам наследия является использованием прошлого в туристических целях. Туризм по местам наследия является весьма многогранным и может быть рассмотрен под различными заголовками. Одним из них является туризм по местам литературного наследия. Туризм по местам литературного наследия – это соединение литературы, пространства и туризма. Литературные личности, места их проживания и места действия произведений являются основными достопримечательностями туризма по местам литературного наследия. В этой работе рассмотрены потенциальные направления туризма по местам литературного наследия Турции. Работа основана на типологии Герберта. Результаты показывают, что туризм по местам литературного наследия и его потенциальные направления, хотя они так и не называются, существуют в Турции давно. Музеи литераторов, Стамбул, торжества в честь Мевлана, поле боя в Чанаккале являются яркими примерами этого явления.

Ключевые Слова

туризм, туризм по местам литературного наследия, литературные места, Турция.

* университет Балыкесир, факультет литературы и естественных наук / Балыкесир
alpaslan38ster@gmail.com

** университет Балыкесир, факультет литературы и естественных наук / Балыкесир
metenar@yahoo.com

Sokakta Aldım Bir Tane Evde Oldu Bin Tane

Uwe Bläsing*

Özet

Bu çalışmada Türkçede geçen tahtakurusu adına çeşitli açılardan ışık tutulmağa çalışılacaktır. Herkesin bildiği Türkçe *tahtakurusu* adının yanı sıra öncelikle bazı göçmen gruplarının ağızlarında görülen *kandalay*, *kandalayan*, *kandağay* ve *kandalar* gibi farklı biçimlerde görülen sözcüğün içyüzü dil tarihi yönünden açıklanmağa çalışılacaktır. Açıklamalar sırasında konuya katkısı olan her tür veriden yararlanılacaktır. Açıklaması yapılan kelimelerin diğer Türk dillerindeki biçimlerine, diğer dillerdeki durumuna da bakılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Tahtakurusu, kandalay, kandalayan, kandağay ve kandalar, etimoloji, kültür tarihi

Acaba bu nedir? Bir bilmecedir, başka ne olabilir? Acaba cevabı nedir? En iyisi, bu mühim sorunun çözümü için kulak asalım sanat-ı edebînin eski üstad-ı meşhuru olan muhterem Karagöz ile Hacivat efendilerin *Bakkallık* geçen sokaktaki şu sevimli ağız kavgasına:

HACİVAT : Karagöz'üm, ben sana bir şey söyleyeceğim.

KARAGÖZ : Söyle bakalım!

HACİVAT : Bilmeye bilir misin?

KARAGÖZ : Maşallah!

HACİVAT : Efendim?

KARAGÖZ : Maşallah!

HACİVAT : Demek bilirsin!

* Leiden Üniversitesi / Hollanda
uwe.blaesing@gmail.com

KARAGÖZ : Zâhir!

HACİVAT : Yaa!

KARAGÖZ : Elbet. Bilmecce demek ben demek, ben demek bilmecce demek. Söyle bilmeceni, al cevabını!

HACİVAT : Peki, Karagöz'üm, bir tane söyleyim.

KARAGÖZ : Söyle bakalım.

HACİVAT : Efendim, "Sokakta aldım bir tane, evde oldu bin tane". Nedir o, bil!

KARAGÖZ : Onu bilirim yahu!

HACİVAT : Nedir efendim?

KARAGÖZ : Tahtakurusu.

HACİVAT : Hay allah müstahakını versin, Karagöz'üm! Tahtakurusu olur mu?

KARAGÖZ : Sokakta bir tane al da bak, evde on bin tane olur.

HACİVAT : Benim söylediğim bilmecce "nar".

KARAGÖZ : Haaa, nar. (*Güler.*) he he he! (Kudret 1968: 222).

Dur, dur, bu kadar yeter! Nar mı? Tahtakurusu mu? Bundan bir şey anlamadık. Kahramanlarımız her zamanki gibi nefis münakaşalarıyla içimizi ısıtarak bizi fevkalade eğlendirdiler, ama sorulan sorunun çözülmesine pek yardımcı olmadılar. Daha güvenilir bir kaynak bulmak üzere zıllühayal dünyasını terk ederek bilim dünyasına girmekte fayda var; sözün kısası Karagöz'den Başgöz'e geçelim. Meşhur Türkolog ve halkbilimcilerden İlhan Başgöz ve Andreas Tietze'nin hazırladığı *Bilmecce, a corpus of Turkish Riddles* başlıklı, Türkçenin bilmecce varlığını çok ayrıntılı olarak yansıtan dev esere göre Hacivat beyefendimiz bu kavgadan haklı çıkar, çünkü *Çarşıdan aldım - bir tane; eve getirdim - bin tane* türünden bilmecelerin yanıtı hep *nar*'dır (bk. 1973: no. 594.5). Yukarıda zıllühayalce tartışılan hususta Karagözcüğümüzün şerefini kurtarabilmek üzere Türkçenin bilmecce zenginliğini daha derinlemesine tararsak, yanıtı hem *nar* hem de *tahtakurusu* olabilen bir bilmecce tipine gerçekten rastlamaktayız:

Hanım uyandı, cama dayandı,

cam kırıldı, kana boyandı. (Başgöz ve Tietze 1973: no. 57.1, ve no. 594.10).

Demek ki, "Bilmecce demek ben demek, ben demek bilmecce demek" diye göğsünü kabartan Karagöz yanılmışsa da, yine biraz haklıdır, değil mi? Acaba kalender kuklamızın "yaşadığı" devirde bir Osmanlı sokağının ortasında cazibeli bir mizahla tartışılan önceki bilmecenin de iki cevabı mı vardı? Ama aşağıda ne bu soru ne de bilmecce üzerinde durmak istiyorum, çünkü çalış-

mamda Türkçede geçen bir tahtakurusu adına çeşitli açılardan ışık tutmağa kararlıyım. Başka bir ifadeyle, herkesin bildiği *tahtakurusu* adı yanında başta bazı göçmen ağızlarında *kandalay*, *kandalayan*, *kandağay* ve *kandalar*¹ gibi biçimlerde görülen sözcüğü dil tarihi yönünden açıklamağa çalışacağım.

Kimi ısırın, geceleyn kanımızı emen, kimi müthiş kokusuyla burnumuzun direğini kıran, kimi de latif renklerle gözümüzü okşayan - kısacası rezilin rezilinden alımlının alımlısına kadar binlerce çeşidi içeren *Insecta* sınıfının *Heteroptera* alt takımına giren böceklerden pek olumlu söz edilmez. Ayrıca onların en bed temsilcilerinden biri sayılan tahtakurusu söz konusu olunca, insanları rahatsız ettikleri dillerde dolaşmağa başlamaktadır. Böylesi ısırtıcı bir türle benim de özel bir hatıram vardır.

Bir zamanlar Karadeniz'in letafetini en münasip şekilde temsil eden Sinop'tayken eski bir ahşap konağa davet edildim. Bir tarafta kadim geçmişin heybetini yansıtan, diğer tarafta uzun ömrünün yaralarını saklayamayan bu abidevi yapı bana çok ilginç geldi. Hoş sakinlerinin ortasında keyif dolu saatler ve Türk halkının darbimesel misafirperverliğini tattım. Gün deniz martısı gibi uçvermişçesine geçti, akşam oldu, gece çöktü, ama kahkaha ve hikâyelerin sonu yoktu, keşke an da hiç bitmeseydi. Yatma zamanı geldiğinde güzel, geniş ve tertemiz bir odaya yatak serildi. Hemen ışığı söndürüp uzandım, uykuya daldım. Kaç zaman sonra, birden uyandım. Dışarısı kapkaranlık, etraf sakindi, ama başta kol ve baldırlarımda olmak üzere vücudumda dehşetli bir kaşıntı hissediyordum. İster istemez kalktım, lambayı yaktım. Oda aynı, çok güzel ve düzenliydi, benim derdime sebep olan hiçbir şey görünmüyordu. Hemen aklıma Karadeniz sahillerini ekseriyetle sıcak yaz mevsiminde tedhiş eden sivrisinekler geldi. Kollarımda bunların sokmasına benzer hafifçe şişmiş küçük yerleri fark ettim. Lanet olsun, niye hep beni buluyorlar diyerek çare aramaya başladım. Odadaki vitrin dolabında, bir şişe limon kolonyası gözüme çarptı. Kaşınan yerlere, neredeyse bütün vücuduma bu serinletici maddeden bol bol döktüm. İyi geldi ve tekrar yattım. Fakat çok sürmeden yeniden ayaklanmak zorunda kaldım. Bu sivrisinekleri artık bulup öldürmem gerek diye gazaplanarak ava çıktım, ama ne yazık ki, aynen meşhur İspanyol yazarı Miguel de Cervantes Saavedra'nın icat ettiği zavallı şövalye *Don Quichotte* gibi oldum, çünkü savaşmaya değer bir tane düşman yoktu görünürde. Uykusuz gecenin başka bir sebebi olması gerektiğini düşünürken konumuz olan tahtakurusu geldi aklıma. Uzatmayalım, gecenin gerisini odanın bir köşesindeki rengi solmuş bir koltukta kaşınarak, yarı "sayıklayarak" geçirdim. Sabah olunca kimse kollarımdaki kızamık hastalığına benzeyen böcek izlerini görmesin diye yaz ortasında uzun kollu bir

gömlek giydim. Başıma gelenlerden söz etmeden kahvaltı yaptıktan sonra bu ilginç ve -sözün en gerçek manasıyla- hayat dolu konaktan her şey için binlerce defa teşekkür edip ayrıldım ve bu hunhar *görüt*'lerin (bilgi bk. Ermers 1999: 32-33, Flemming 1968) cildimde bıraktıklarını terleyerek atabilmek için kendimi merkezdeki hamama attım. Değerli okurlarım, sakın bana gülmeyin, çünkü Karadeniz'in köylerinde böylesi bir hadise -bugünlerde dahi- sizin de başınıza gelebilir. Allah korusun!

Tahtakurusu felaketini alaca renklerle çizen bu mayhoş hikayeden sonra esas konuya dönmemizin zamanı geldi.

Sinop'ta beni mahveden tür mutlaka *Cimex lectularius* denilen (yatak) tahtakurusu idi.² Kan emici, eklembacaklı, kanatsız olan bu tür, dünyanın hemen her yerinde bulunur. Gündüzleri çatlak, delik yerlerde veya yatak ve döşeme aralarında saklanır. Geceleyin dışarı çıkar, hayvan ve insanların kanını emer. Esas rengi kahverengidir,³ ezildiklerinde çok pis kokarlar.⁴ Uzunluğu 6 mm olan söbemsi, yassı tahtakurusu olağanüstü dayanıklı bir böcektir, bir yıl kadar yemeden yaşayabilir. Tek bir dişi ömründe 100-500 arası yumurta yapar ve normal şartlar altında yavrular, bir hafta içerisinde sirkeden çıkar. Yani, tam Karagöz'ün dediği gibi olur: "Sokakta bir tane al da bak, evde on bin tane olur"! Modern ilaçlama yöntemleri sayesinde tahtakurusu tamamen değilse bile felaketi iyice kaybolmuştur. Fakat bazı yerlerde -bilhassa kırsal alanlarda veya gecekondularda- ilaçlama işleri periyodik aralıklarda tekrarlanmazsa, belirli şartlar altında yeniden ortaya çıkarlar.⁵

Çağdaş Türkçede bu böcek için birkaç ad kullanılmaktadır. Standart dilde en yaygın olan *tahtakurusu* sözcüğünün yanı sıra, halk dilinde ve ağızlarda *tahtabit*⁶ de geçmektedir. Ağızlara özgü şu adlar da vardır: *tahtakehlesi*, *beşik biti*, *görüük*, *görüüt*, *karut*, *karot*, *korda*⁷ ve nihayet yan biçimleriyle birlikte *kandalay*.⁸ Yukarıda öğrendiğimiz gibi *kandalay* grubu Türkiye Türkçesinde çok nadir kullanılırken diğer Türk dillerinde epeyce yaygındır:

- Kar.-Bal. (yazı dili) *qandaşay* "tahtakurusu", mec. "sülük, vampir gibi (kimse)" (QMTAS 2: 544b; QMOS 1989: 387a), Karç. *q'andaşáj* "tahtakurusu" (Pröhle 1909: 115). Bunun yanı sıra *qandala* biçimi de kullanılmaktadır, krş.: (Kar.-)Bal. *qandala* "klop krupnyj" (büyük bir tahtakurusu çeşidi), *qandala taşmaqa* "klop-çerepaşka" (*Eurygaster* sp.), *jaşil qandala* "klop şçavelevyj" (*Coreus marginatus*)⁹ (MKBSP-Nas; bk. Tavkul 2003: 12).

- Kum. *qannala* (KmkR 1969: 187b; RKmk 1997: 211b) - *qandala* “tahtakurusu” (Németh 1911: 128; Moxir 1893: 75a; Kumukçadaki çift ünsüzler için bk. Xangişiev 1986).
- Kır., Tat. *qandalay* “tahtakurusu” (Garkavec’ ve Useinov 2002: 393b; Hesche ve Scheinhardt 1974: 239).
- Kırımçakça *qandala* (KRP 1974: 361b, Rebi 2004: 127), (*Evpatoriya* kentinden Romanya’ya göçmüş Kırımçaklar) *kandata* (Drimba 1963: 282) ve Kar. (Troki ağzı) *kandala* - *kındala*, (Łuck ağzı) *kındal* “tahtakurusu” (KRP 1974: 289a, 386a).
- Tat. (yazı dili) *qandala* “tahtakurusu”, üstelik krş. *qır qandalası* “travjanoj klop” (Lygus rugulipennis Popp.), *urman qandalası* “lesnoj klop” (*Pentatoma rufipes* L. “?”) ve *su qandalası* “vodomerka” (Gerridae) (TatR 1966: 222a, TTAS 2: 40b),¹⁰ Sibiry Tat. (Baraba, Tobolsk) *qandala* “tahtakurusu” (Radloff 2: 123). Eski Kazan Tatarcası için Budagov (2: 66a) ile Kadri (3: 754a) sadece imlasında küçük farkları gösteren *QND ʔL ʔ*, *Q ʔNDLH* ve *Q ʔND ʔL ʔ* biçimlerini kaydetmişlerdir.
- Bşk. *qandala* “tahtakurusu” ve *qır qandalahı* (Lygus rugulipennis Popp.) (BTH 1: 629a; BşkR 1958: 320b).¹¹
- Çuv. (çağdaş yazı dili) *xänkäla* / *xıŋgılal* - (halk dili) *xänäkla*, *xänkla* / *xıŋgla*, *xıŋkäl* (selo Tjurlema, Koslovskogo rajona; selo Orauşi, Vurnarskogo rajona ÇASSR), *xäntälal* / *xöndöla*, *xındıla* (selo Bjurgany, Simbirskoj gubernii; Tolstoj¹²), *xänätla*, *xäntla*, *xämklä* (derevnija Togaevo, Oktjabr’skogo rajona ÇASSR), *xämätla* (Munkácsi),¹³ *xämntla* (derevnija Çertagany, Şumerlinskogo rajona ÇASSR), *xämäntla* (derevnija Çural’kasy, Morgauşskogo rajona ÇASSR) “tahtakurusu” ve nihayet *xir xänkäli*, (Çertag) *uy xämntli*, (derevnija Tixan’kino, Krasnoçetajskogo rajona ÇASSR) *xämätla* / *piçëş* “polevoj klop” (Lygus rugulipennis Popp.) (ÇuvR 1982: 545b; Aşmarin 16: 327-342; Fedotov 2: 328).¹⁴
- Nog. *qandalay* “tahtakurusu” (NogR 1963: 144a).
- Kark. *qandala* “tahtakurusu” (KkpR 1958: 370b).
- Kaz. *qandala* “tahtakurusu; bitkilere zarar veren bir böcek”, *aşaş qandalası* “Palomena prasina”? (Shnitnikov 1966: 257b; QNS 1992: 153a; QTTS 6: 5a)¹⁵ hem de *qandalar* (Sincang’daki İli Kazak Özerk Bölgesi) “tahtakurusu”¹⁶ (bk. TanCol).
- Kırg. *qantala* - *qandala* “tahtakurusu” (KrgR 1965: 340b, 339b).
- Hak. (Kızıl ağzı) *kandala* (XakR 1953: 70b), (standart dil) *xandala* “tahtakurusu” hem de *aşas xandalası* “drevesnyj klop” (Palomena prasina) (RXak 1961: 315b).

- Türkm. *ğandala* “slepen, ovod”¹⁷ (TkmR 1968: 151a), (Sarıq ağzında) “güve” (ËSTJa 1997: 253 Nartıyev 1959: 292),¹⁸ *qandala* (Alijiv ve Böörıjif 1929: 117b)¹⁹ ve (Stavropol” ağzında) *qandalay* “tahtakurusu” (ËSTJa ay., Kurenov 2: 245).²⁰ Sondaki -y nedeniyle bu biçimin çoğunlukla Kuzey Kafkasya’daki Stavropol’ eyaletinde yaşayan Ak Nogayların şivesinden bir alıntı sayılması mümkündür:²¹ Nog. *qandalay*.
- Özb. *qandala* “tahtakurusu”, *üşimlik qandalasi* “bitkilere zarar veren bir böcek” ve *semizak qandala* “klop-gladyş” (Notonecta sp.) (UzBR 1959: 603b, 361b; ÜTİL 2: 549b).²²
- Yak. *xaptaşaj* “tahtakurusu” < Moğ. *qabtağay* (bk. aşağıda).

Bundan başka sözü geçen tahtakurusu adının izlerini *Codex Cumanicus* (1), *Kitâb Tarğumân Turkî wa ‘Ağamî wa Muğalî* (2), *Kitâb at-Tuħfa az-Zakiyya fi l-Luğâ at-Turkiyya* (3), *ad-Durra al-Muğî’a fi l-Luğâ at-Turkiyya* (4) ve *Irşâd al-Mulûk wa’l-Salâfîn* (5) gibi Kıpçak Türkçesini temsil eden Orta Türkçe dönemi eserlerinde bulmaktayız.

- 1. *Codex Cumanicus*

Bu eserin bize kadar gelen tek nüshası Venedik’te *Biblioteca Nazionale Marciana*’dadır (*Cod. Marc. Lat. DXLIX*). Kitap bir ciltte bir araya getirilmiş, bağlantısı olmayan birkaç müstakil eserden oluşur. Eser sahiplerinin isimleri bilinmezse de, 13. asrın sonları Güney Rusya ve İdil bölgesinde Hristiyanlığı yaymak için çalışan Fransiskan rahipleri tarafından kaleme alındığı akla en yakın olanıdır. Latince-Kıpçak Türkçesi lugatçeyi içeren bölümün 1293 ile 1295 arasında vücuda getirildiği tahmin edilmektedir (bk. Golden 1992a). *Codex Cumanicus*’ta geçen *candala* biçimi bu böcek adının elimizdeki en eski kayıdır: *Cimices*²³ *candala* (*qandala*) “tahtakurusu” (Grønbech 1942: 192).

Şimşak
Cimices

Şimşak
Candala

Alia Solunin

Codex Cumanicus, varak 55 recto, 2ini satır (tıpkıbasım, Grønbech 1936: 109)

- 2. *Kitâb Tarğumân Turkî wa ‘Ağamî wa Muğalî*

Kölemenler zamanında Araplara Türkçeyi öğretmek için hazırlanmış bu sözlük 1343 senesinde adı bilinmeyen bir âlim tarafından tamamlanmıştır (bk. Ermers 1999: 32-33, Flemming 1968). Bize kadar gelen tek elyazması *Universiteitsbibliotheek Leiden*’dedir (*cod. 517 Warner*). *Tarğumân*’da *qan-*

dala hakkında şu bilgi bulunur: *al-baqq wa al-fasāfis* QNDL? [*qandala*] *wa yuqālu aīdan* B_uŞK BTY [*böşik* = *beşik biti*] *ya'nî qaml al-mahd wa-huwa bi-t-turkumānî* (Houtsma 1894: 93, Kuryşjanov 1970: 156).²⁴

السوس كتب البق والفسافس قندلا
ويقال أيضا بشك بي يعني قمل المهد
وهو بالتركماني البرغوثي رجا
ويقال برا وهو بالتركماني القمل بش

Kitāb Tarǧumān Turki wa 'Aǧamī wa Muǧalī, varak 12b, 5'inci-8'inci satır
(elyazmadan fotoǧraf)

Houtsma (1894: 93) *qandala*'ya karşılık olarak Almanca “Laus”, yani “bit”, Toparlı vd. (2000: 14, 96) “baş biti, bit'i verir. Çoğu araştırma ve sözlükte (örneğin ÊSTJa 1997: 253-254, Leksika 1997: 183) aynen tekrarlanarak gösterilen bu çeviri kesinlikle doğru olamaz, çünkü orijinal metinden ve buna dair 24. notta yaptığım açıklamalardan ne Ar. *baqq* ne de *fasāfis* sözcüklerinin böyle bir anlamı olmadığı anlaşılır. Üstelik *qandala*'nın anlamdaşı, “*turkumānî*” *beşik biti* de, hiç kuşkusuz, tahtakurusu için kullanılan adlardan biridir. Nihayet *Tarǧumān* kendisi de *qandala*'dan az ilerde (12 verso 8) *al-qaml* B_iT° (*bit*) ayrı bir madde başı olarak söz etmektedir. Başka bir deyişle *qandala* diğer kaynaklar gibi *Tarǧumān*'da da tahtakurusu ve tahtakurusugiller manasındadır.

Toparlı (2000: 14, 96) B_uŞK BTY şeklini *böşek* (= *böcek*) *biti* olarak değerlendirmektedir. Bence bu anlayış da tam doğru olamaz.²⁵ Metnin orijinaline bakınca ilk hecede gerçekten *ḍamma* (*u*) harekesi gibi, siyah mürekkeple yazılmış bir işaret görürüz (= *bö/ü*-). İkinci hece ise harekesizdir, çünkü yukarıdaki uzun çizgi *fatha* (*a*) değil, sondaki *kāf* harfinin üst parçasıdır (yani ك değil, ك!; krş. (ك) BŞK (*beşik*; 19 verso 3), BLYK (*bellik*; 14 verso 3), TRSK (*tirsek*; 21 verso 4). Houtsma (1894: 60) ile Kuryşjanov (1970: 95) -tahmin edilir ki anlambilimsel nedenlerle yani *qaml al-mahd* Arapça açıklanmasına dayanarak- bu sorunu hiç tartışmadan *beşik biti* okumuşlardır. Fakat basit bir

imla hatası değilse yazmadaki dudak ünlüsünü nasıl yorumlamamız gerekir? Türkiye Türkçesinin yanı sıra **bēleşük* (bk. Räsänen 1969: 72a ve Clauson 1972: 380b kökünü birkaç Türk dilinde daha bulmaktayız, mesela Az. *beşik*, Başk. ile Tat. *bişik*, Kaz. *besik*, Özb., Kırg. *beşik* (ĖSTJa 1978: 122-123). Fakat Uygurca ve Kürdak Tatarcasında (Batı Sibirya, bk. Gabain 1963: 3, [Türkçesi Gabain 2007: 308]) ilk hecede dudaksız ünlü taşıyan *böşük* (Uyg. yazı dili) - *büşük* (Uyg. Kekmet, Turfan) ve *būžik* (Kürdak) biçimleri de geçmektedir (UjgR 1961: 46a, UjgR 1968: 210b, Tenişev 1990: 33, Räsänen 1969: 72a).²⁶ Çağdaş Türkmen yazı dilinde herhangi bir iz yoktur (krş. Türkm. *sallañçaq* “beşik”; TkmR 1968: 561a, Doerfer 2: no. 837).²⁷ Bu küçük biçimlerden anlaşılır ki, ilk hecede bir dudak ünlüsü mümkündür, fakat özel olarak *Tarğumân*’ın meydana geldiği zamanda böylesi bir ünlüyü taşıyan bir biçimin Türkmencede de yaşayıp yaşamadığına karar veremeyiz.²⁸

• 3. *Kitāb at-Tuḥfa az-Zakiyya fi l-Luġa at-Turkiyya*

Kitāb al-ʾidrāk li-Lisān al-ʾatrāk yanında *Tuḥfa* Kölemenler zamanının belki en mühim Türkçe öğretim kitabıdır. Kapsamlı bir sözlüğün yanı sıra geniş bir gramer bölümünü de içerir. 1426 senesinden önce Suriye veya Mısır’da yazıldığı sanılmaktaysa da ne zaman, nerede ve kimin tarafından yazıldığı konusunda kesin bilgimiz yoktur. Elimizdeki tek elyazma nüshası *Beyazıt Kütüphanesi*’nde (*Veli ed-Din No. 3092*) bulunmaktadır. *Tuḥfa*’da tahtakurumuza dair şu kayıt vardır: *baqq Q_a?N^oD_a?L_a?²⁹ (qandala)* “tahtakurusu” (Aralay 1945: 13b, 183b; Fazylov vb. 1978: 104, 336).

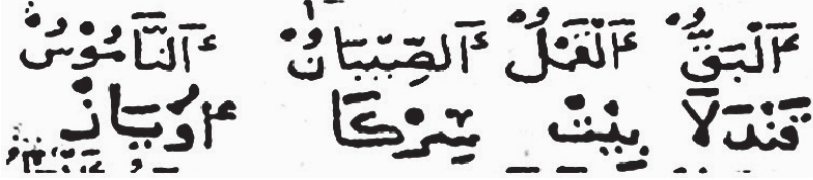
قَاطِرَ بَرَعُوتِ بُوْرَشَا بَرَعُوشِ اِيَا زُ جِقْ
فَانَصْنَا لَا بَعُوضِ سُورِي شَيْبِنِ بِنَاتِ اَوِي

Kitāb at-Tuḥfa az-Zakiyya fi l-Luġa at-Turkiyya, varak 7 recto, 8’inci ile 9’uncu satır³⁰
(el yazmasından fotoġraf)

• 4. *ad-Durra al-Muḍī’a fi l-Luġa at-Turkiyya*

Floransa’da *Bibliotheca Medicea Laurenziana* kütüphanesinde *Orient 130* numarayla kayıtlıdır. Tek elyazması Kölemenler zamanına ait basit bir Arapça-Türkçe rehberidir. 1963 senesinde meşhur Polonyalı Türkolog, Zajaczkowski tarafından bulunmuştur. Yazılış tarihi ve yeri belli değildir.³¹ Büyük olasılıkla 14. asırda Suriye’de telif edilmiştir (bk. Ermers 1999: 40).

Bundan *qandala* ile ilgili şu bilgiyi elde etmekteyiz: *al-baqqu* Q_aN°D_aL_a? (*qandala*) “tahtakurusu” (Zajčzkowski: 1965: 71; Toparlı 2003: 23, 87b).

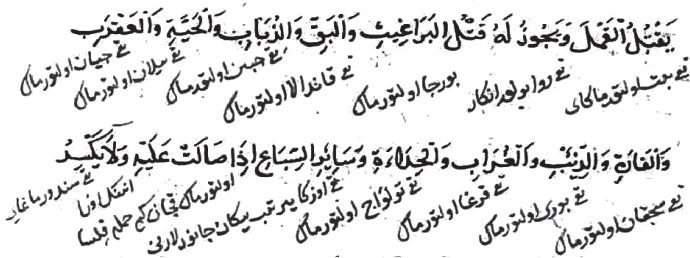
ad-Durra al-Muği'a fi l-Luġa at-Turkiyya, varak 9 verso, 5'inci ile 6'ncı satır
(tıpkıbasım, Toparlı 2003)

• 5. *İrşād al-Mulūk wa'l-Salātīn*

Kölemenler zamanı fıkıh kitaplarındandır. Türk asıllı Hanifi fakihî *Berke Fakih* tarafından hazırlanan çalışma Arapçadan yapılmış satır-arası tercümedir. Arapça metnin altında Kıpçak Türkçesine kelime kelime çevirisi bulunmaktadır. *İrşād* 1387 senesinde İskenderiyye'de tamamlanmıştır, elimizdeki tek yazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesindedir (Ayasofya No. 1016). Eserin “hac kitabı” adındaki bölümünde *qandala* (Q?ND?L? *al-baqq*) gibi böcek ve başka hayvanlarla ilgili şu satırları okumaktayız:

(305b, 4-5): *Taķı bit öltürmegey, taķı revā bolur anġar bürçe öltürmek taķı qandala öltürmek taķı çibin öltürmek taķı yılan öltürmek taķı çıyan öltürmek taķı sıçkan öltürmek taķı böri öltürmek taķı qarġa öltürmek taķı tülüveç öltürmek taķı özge yırtıp yigen cānavarlarını öltürmek qaçan kim ħamle kılsa anıġ öze* (Toparlı 1992: 338).

“Ve bit [bile] öldür[ül]mez, [fakat bunlardan biri] kendisine saldırırsa pire öldürmek ve tahtakurusu öldürmek ve sinek öldürmek ve yılan öldürmek ve çıyan öldürmek ve fare öldürmek ve kurt öldürmek ve karga öldürmek ve pelikan kuşunu öldürmek ve başka yırtıcı hayvanları [da] öldürmek onun hakkıdır”.

İrşād al-Mulūk wa'l-Salātīn, varak 305 verso, 4'üncü ile 5'inci satır
(elyazmadan fotoğraf)

● 6. Filippo Argenti - *Regola del Parlare Turcho* (1533)

İstanbul'un fethinden yaklaşık 70 sene sonra (1524) Filippo Argenti adındaki genç ve eğitilmiş bir Floransalı Osmanlı İmparatorluğunun canlı başkentine gelmiş ve 1533 senesine kadar Floransa Cumhuriyeti'nin elçiliğinde sekreterlik görevinde bulunmuştur. Burada geçirdiği dokuz yıl süresinde Türkçeyi öğrenip ayrıca İstanbul'un günlük yaşamında konuşulan dile büyük ilgi göstermiş ve esaslarını kapsamlı bir müracaat kitabı haline getirmiştir. *Regola*'da yerel Türkçeden başka az sayıda Tatarca vb. sözcükleri de kaydetmiştir. Bunların arasında *kandala* da geçmektedir (I 97v): “candalá cimicia î tarteresco”³² (Adamović 2001: 210a; Rocchi 2007: 136).³³

Sözcüğün köken tarihine gelince, en geniş bilgiyi Levitskaja vermektedir (bk. ĖSTJa 1997: 253-254). Etimolojisi ona göre daha açıklanmadığından sözcük hakkındaki başka araştırmacıların önerdiği bazı iddia ve fikirleri gözden geçirerek tartışmaktadır.

Sözcüğün en eski kayıtları dahil olmak üzere tespit edilen biçimlerin çoğu esas olarak *qandala*'yı gösterdiği halde Räsänen (1969: 229b) kökenini **kamtala* olarak vermektedir. Az sayıda olsa da (a.) *n* yerine bir dudak ünsüzü taşıyan biçimlerin ve (b.) *d* yerine *t* gösteren biçimlerin varlığı bu hükme varmasının nedenleri olmalıdır. Böylesi biçimler Çuv. *xämtla*, *xämätla*, *xämkle* vs., Yak. *xaptaşay* ve Kırg. *qantala*'dır. Başka bir ifadeyle **kamtala* bütün bu fenomenlerin toplamından meydana gelen bir birliktir, yani **kamtala* = *qandala* + ..*mlp.* + ..*t.*. Fakat Yakutça biçimlerin hakikaten buraya uyması tam aydınlanmamaktadır. Levitskaja, Räsänen'in bu fikirlerini takip ederek öncelikle Yak. *xaptaşay* ile alakalı bazı açıklamalarda bulunmaktadır. Kafuzınski'ye dayanarak (1995: 68) Yakutça sözcüğü Moğolcadan bir alıntı saymaktadır, Yak. *xaptaşay* “yassı, düz”, (ağızda) “tahtakurusu” (< Batı Buryatça *xaptağay*)³⁴ < Moğ. *qaptağay* “yassı, düz”. Üstelik anlam bilim açısından bu anlayışı destekleyen örnekler olarak Türkm. *yasmıq* “klop-vonjučka”, *yasmıq* “yassı, düz” ve Slav dillerinden Rusça *ploşçina* “bir tür bit” ile Çekçe *ploštice* “tahtakurusu”nu zikretmektedir (Slavca **plotsko-*, bk. Fasmer 3: 284-285). Yukarıda da gösterildiği gibi *qandala*'nın ilk kaydı 13. yüzyıla aittir. Dolayısıyla Levitskaja'ya göre Moğolcadan alınmış **qapta-* kökü (> **qamta-* > **qanta-*) ile Türkçe *qān* sözünün bir araya gelmesiyle oluşmuş anlamsal-biçimsel bir karışma olduğu düşünülmektedir. En nihayet Osetçe *qændil* “böcek” ve Dargince *Ganda* “tahtakurusu” gibi terimlere bakarak *qandala*'nın başka, yani Moğolca olmayan bir dil veya dil grubundan da gelmiş olabileceğini tam dışlamamaktadır.

Bilhassa Yak. *xaptaşay* yanında *qandala'*ya tamamen uygun düşen Yak. *xaptāla* ("tahtakurusu") biçimini hesaba katarsak,³⁵ Yakutça biçimlerle diğer *qandala* topluluğu arasında bir ilişkinin olması gerçekten inandırıcı görünmektedir. Üstelik Kar.-Bal. *qandaşay*'ın Yak. *xaptaşay*'la biçimdaş sayılması mümkündür.³⁶ Fakat Yakutça için ne kadar doğru olursa olsun diğer Türk dillerindeki biçimlerin de Moğ. *qabtağay*, *qabtağ-a* (Kowalewski 760-761; Lessing 1960: 899) gibi sözcüklere bağlanması akla yatkın değildir. Levitskaja'nın zikrettiği, başka dillerden alınan örnekler sadece böylesi anlamsal bir geçişin (yassı - yassı hayvan = tahtakurusu) genel olarak vukua gelmesini canlandırmaktadır. Bunun içyüzü, tabii ki, tahtakurusunun yassı vücududur. Nasıl olursa olsun, Yakutça olmayan biçimlerin oluşmasında da Moğolcanın bir rol oynamış olması şartıyla Türklerin bu sözcükle ne zaman ve nerede tanışmış olabileceğine bakmamız gerekir. Bu sorunun aydınlatılabilmesi için terimin yaygınlığıyla ilk tespit zamanına bakmak faydalı olur, çünkü diğer birkaç Türk dili dışında *qandala* aslında sadece Kıpçak Türkçesine ait olan bir isimdir. Kıpçakça olmayanlarda pek geçmez, eğer geçerse, daha ziyade ikincil bir unsur olarak değerlendirilebilir; mesela göçmenlerle Türkiye'ye gelen *kandalay* (İzmir, Manisa, Kırım göçmenleri–Bursa, Eyüp-İstanbul, Kır. Tat. veya Nog. *qandalay*)³⁷ ve *kandağay* (*Başhöyük*–Kadınhanı-Konya, Karç. *qandaşay*).³⁸ *Qandala'*nın çağdaş Özbekçede mevcut olması büyük olasılıkla Özbek halkının heterojen etnik terkibine bağlıdır,³⁹ yani Çağatayca ile Uygurcada herhangi bir iz bulunmadığından sözcüğün belki daha sonra, başka yoldan gelmiş olabileceği düşünülebilir. Tahminimce benzeri durum Hakasçayla Türkmence için de geçerlidir. Sözü'nün kıyası, tahtakurusu adının ilk olarak 13. asrın sonunda ortaya çıkması, Kıpçak Türkçesiyle sınırlı dağılışı Cengiz Han idaresinde başlayan, Moğolların aşağı yukarı bütün Asya'nın etnik bünyesini alt üst eden Batı Asya ve Avrupa'ya yönelik büyük akınlarını ve bununla ilgili çok sayıda Türk boyunun da bu hücumda bir parmağı olduğunu aklımıza getirmektedir.⁴⁰

Son düşüncelere göre *qandala'*nın kökence Moğolcadan gelmesi hakikaten olanaksız değildir. Fakat hala şüpheli iki nokta bulunmaktadır:

- (1) Sözcükteki *l*. Bu *l*'nin *ş*'den oluşması kesinlikle mümkün değildir ve Yakutçanın sadece bir-iki ağzında tespit olunan *xaptāla* biçiminin *l*'si büyük ihtimale Yakutça içi bir olay sayılmalıdır. Aynısı *n*'li biçimler için de geçerlidir.
- (2) Sözcükteki *d*. Normal şartlar altında ve özellikle Kıpçak Türkçesinde Moğ. *-t-* olduğu gibi muhafaza edilir; krş. (Moğ. > Türk dilleri) *noqta* >

noqta, nuqta vs. “yular”; *qantarğ-a* > *qantar-* (genel olarak) “bir çeşit bağ; bir şey bağlamak” (Schönig 2000: 140, 150-151).

Şimdi bütün bu noktaları birleştirirsek Yakutça biçimlerin Moğolcadan dolaysız bir alıntı olduğuna emin olabiliriz. Diğer biçimlerin oluşmasında Moğolcanın bir etkisi varsa, bu etki Yakutçadaki biçimlerden bağımsız, başka şartlar altında gerçekleşmiştir.

Starostin vd. bir adım daha ileri giderek *qandala*'nın Ana-Altayca bir köke bağlanmasını önermektedirler: AnaAlt. **kajamV* “yengeç, sakırğa, kene”, AnaTü. **kam-* “tahtakurusu, böcek”, AnaTung. **kiamk-* “yengeç, bir tür su böceği, kurt” ve AnaKor. **kàjàmí* “karınca”⁴¹ (EDAL 1: 630-631).⁴² Herhangi bir açıklama veya tartışma yapılmadan öne sürülen bu iddia oldukça sakıncalıdır. Burada en başta Ana Türkçe biçime bakmak istiyoruz. Diğerlerinin önerilerinin aksine, adı geçen araştırmacılar etimolojik tertibe Yakutça biçimleri katmamakta, fakat Alt. (Teleüt ağzı) *qandryaq* “sümüklü böcek” (Verbickij 1884: 125b)⁴³ ve Kar.-Bal. *qamažaq* “böcek” (MKBSP-Nas) sözcüklerini ilave etmektedirler.⁴⁴ Tekrar ettikleri AnaTü. **kam-* köküne bakınca bu yaklaşım imkansız değildir. Ama geri kalan -*ažak*, -*dryaq* ve -*dala* unsurlarının nasıl oluştuğu açıklanamamaktadır. Bu önemli sorunu çözmeden ana kökün ne olduğuna net bir şekilde hüküm veremeyiz, demek ki böylesi yarım kalan bir tekrar gayri caizdir.

“Gezginci” *qandala* böceğimiz sadece Türklere saldırmakla yetinmeyip onların yakınlarında yaşayan bazı halkların kanını da emmeye kalkışmıştır, bu nedenle sözcük bunların dillerinde de dolaşmaktadır, örneğin

(1) Kafkas bölgesinde:

- Gür. *şandala - şandara* “tahtakurusu” (Tschenkéli 1613b). Bu biçimler halk ağzına aittir, ilki *Yukarı-Raça*, ikincisi *İmereti* ağzında geçmektedir. Sözcük bazen edebiyatta da görülmektedir, örn.: *şandarasavit citeli kacvi ... şemeso* (Boris Çxeiže)⁴⁵ “tahtakurusu gibi kırmızı bir diken içime girip kaldı” (KEGL 7: 397). Bu biçimlerin hangi dil üzerinden Gürcüceye geçtiği belli değildir. Gürcü yazı dilinde, tahtakurusunun adı *başlinžo* (Tschenkéli 70b; KEGL 1: 1000) ve Eski Gürcücede (11. asır) *başlinž-i*'dir:⁴⁶ kış. (*mamata cxovreba*, 206r, 5-7b)⁴⁷ *aşuvso kuabi igi misi sruliad kuētagan zēmda başlinžita* “(biri) onun kazanına dipten kenara kadar tahtakurusunu doldurdu” (Sardshweladse ve Fähnrich 2005: 98b; Saržvelaže 1995: 16a).
- Erm. *xantala(y)* (Bžşkarar)⁴⁸ (NBH 1: 922a) ve *xandala* (Nor-Naxijewan = Rostóv-na-Donú) *xandala* “tahtakurusu” (Açařyan 2: 332b; HLBB 2: 279b).

Azof denizine 46 kilometre uzaklıkta kalan Rostov kenti Batı Kıpçak bozkırı, yani *Deşt-i Kıpçak* tan geçen Don nehrinin sağ yakasında bulunmaktadır. Oradaki Ermenilerin sözcüğü bölgede yaşayan Tatar asıllı Türklerden öğrendikleri kuşkusuzdur. Standart Ermeni dilinde ise yapısından tam da Tü. *tahta biti* modelini (bk. aşağıda) yansıtan *p'aytojil* (Malxaseanc" 4: 486a) birleşik sözcüğü geçmektedir (= *p'ayt-ojil*; krş. Erm. *p'ayt* "tahta", *ojil* "bit").⁴⁹

- Osetçe (İron bk. Wiki Osetçe) *qændil* - (Digor ağzı) *qændelə*, *qændeləg* "böcek, hamam böceği" (Abaev 2: 291). Bu biçimlerin kökünün **qændələ* olması gerekir, çünkü *ē* > İron *i* geçişi ikincil, tahminen 1200'den önce gerçekleşen bir olaydır; buna göre -bu geçişin etkisinin ne zamana kadar aktif kaldığı bilinmemekle birlikte- *qandala* büyük bir olasılıkla Moğol akınları öncesi bir devirde Oset diline geçmiştir! Üstelik *qændeləg* Osetçe hayvan adları için gayet tipik olan -*g* (küçültme) ekini taşımaktadır. Ermenicede olduğu gibi Osetçede de Tü. *tahta biti* modelini temsil eden bir birleşik sözcük bulunmaktadır: Osetçe (İron) *qædysyst* "tahtakurusu" (= *qæd* "tahta" + *syst* "bit"; Abaev 2: 286).
 - Çeç. (bk. Wiki Çeçence.) *glundalgli* "tahtakurusu" (ÇeçR 1961: 119a; RÇeç 1978: 219a)⁵⁰ ve
 - İnguşça (bk. Wiki İnguşça) "*ğaendaeğilg*" "hamam böceği" (Abaev 2: 291). Çeçence ile İnguşça bu biçimler Osetçe *qændeləg* biçimini yansıtmaktadır.
 - Adigece (Şapsığ lehçesi bk. Wiki Adigece ile Wiki Şapsığ.) *kandelay* "tahtakurusu" (Açaşyan 2: 332b).
 - Dargince (bk. Wiki Dargince) *Ganda* "tahtakurusu" (RDarg 1950: 470a).
 - Ahvahca⁵¹ *Ganda* (Magomedbekova 1967: 242a), (Tadmagitli) *qāda* "tahtakurusu" (Kibrik & Kodzasov 1990: no. 189).
- (2) İdil-Ural bölgesinde (Fin-Ugor dilleri için bk. Wiki Macarca):
- Marice/Çeremisçe (çağdaş yazı dili) *umdulá* (SMJa 8: 66), (Birsk ağzı) *umdâla*, (Perm ağzı) *umdâla*, (Budenz'in bir sözlüğünden) *úndula* (Räsänen 1920: 235), ("Doğu Çeremisçe") *undâla* - *úndula* "tahtakurusu" (Paasonen & Siro 1948: 163b)⁵² ve
 - Mordvince *keńd'al* - *kelda* (? < **keldan* < **kendal*) "tahtakurusu" (Paasonen 1897: 5, 37; Paasonen & Heikkilä 2: 704b) < Çuvaşça.
 - Vogulca *kantât* (Janytşkova köyü) "tahtakurusu" (Kannisto 1925: 107) < Tatarça.

Artık *qandala*'nın yabancı kökenli bir öge olma ihtimalini aydınlatmamız gerekir, zira araştırmacıların bazıları bunun İrancadan kaynaklanmasını dikkate alarak Osetçe *qændil* biçimine işaret etmektedir. Fakat az önce öğrendiğimiz gibi bu biçim ikincil bir ses kaymasının neticesidir, yani Osetçe terimin Türkçeden geldiği bence şüphe götürmez. Judaxin de (KrgR 1965: 340b, 339b)

örnek vermeden *qandala* sözcüğünün İrancadan bir alıntı olduğunu bildirmektedir. İran dillerini bu bakımdan yoklayınca gerçekten *qandala*'ya biçimsel ve anlamsal açıdan uygun düşen birtakım böcek isimi tespit ederiz (örnekler için bk. Steblin-Kamenskij 1992: 185):

- Wakhi *şəndál, şandál, şundál* “tarantula örümceği” ve *şəndál, şəndál* “büyük böcek, böğü,⁵³ akrep”.⁵⁴
- Tacikçe (Badahşani ve Vanci ağızları) *şəndal* “böğü, akrep”, (edebî dil) *şunda* “karadul (örümceği), böğü”.
- Şuğni *şandál* “akrep”.
- Munci *şündál* “böğü”.
- Peştuca *şundál - şundak* “tarantula örümceği”.

Ayrıca:

- Soğdca *şöndē, şöndāk* “zehirli bir örümcek türü, tarantula” (Gharib 1995: 175b).

Şimdi bu verilere bakınca *qandala* ismi aslen Türkçe olmayan bir öge gibi görünmektedir. Fakat bu yaklaşımın bazı ciddi soruları vardır. Yukarıda gösterilen biçimler İran ve Hint dillerinin sadece pek sınırlı bir alanında ve çoğu marjinal dillerde kullanılmaktadır. Soğdca istisna olmak üzere bu diller ve küçük şivelerin hiç biri *qandala*'nın dolaysız çıkış noktası olarak alınamaz, çünkü bunların Türk dil ailesine hiçbir zaman böylesine etkileri yoktu. Başka bir deyişle, eğer *qandala*'nın bu kökenle bir ilişkisi varsa, sözcüğün İrancaya veya bilmediğimiz tarih öncesi bir dile ait çok eski bir unsur olması gerekir. Şimdi tam aksine İran ile Hint dillerinde geçen biçimleri Türkçeye bağlarsak sesbilimsel zorluklar çıkmaktadır (*q > ş*).

Önümüzde bir bilmece daha vardır: *qandala* bilmecesi. Fakat cevap olarak artık ne diyelim? *Moğolca-Türkçe bir karışım* mı *Ana Altayca* mı *İranca* mı? Hangisi doğrudur? Bu üç önerinin güçlü ve zayıf taraflarını vurguladık. Belki bunların hiçbirisi bilmecemizin doğru yanıtı değildir; çözümünü bambaşka bir alanda aramamız gerekir.

Güney ve Güney-Batı'daki Türk dillerinde tahtakurusu isimleri olarak genellikle ilk ögesi *tahta* olan birkaç bileşik sözcük bulmaktayız. İkinci ögesini ise değişik *-bit, kurt, kene* gibi- böcek adları oluşturmaktadır. Bu sözcük modelini temsil eden örneklere de bakalım:

- Osm. *tahta kurdu* “tahtakurusu, tahta biti”: (Hayatü'l-hayvan tercümesi)⁵⁵ *Tahta kurdu, âdem kokusu alsa sabr edemez kendözün götürür atar* “tahtakurusu insan kokusunu alırsa sabredemez, hemen gider, saldırır” (TarSöz

3702), *tahta biti* (Meninski 1: 1108),⁵⁶ Çağdaş Türkçe *tahtakurusu*, *tahta-biti* ve (Afşar, Pazarören *Pınarbaşı-Kayseri tahtakehlesi*⁵⁷ (yukarı bk.).

- Gag. *tafta biti* “tahtakurusu” (GRM 1973: 86b).
- Kır.-Tat. (Kondaraki’ye göre)⁵⁸ *taxtá-bit* “tahtakurusu” (Hesche & Scheinhardt 1974: 239).
- Kırımç. (*Evpatoriya* kentinden Romanya’ya göçmüş Kırımçaklar) *taxtabiti* “tahtakurusu” (Drimba 1963: 282).
- Kırım Rumcası (Oğuz diyalekti) *taxtabit(i)* “tahtakurusu” (Garkavec’ 2000: 104b, 428b).
- Kar.-Bal. *taxta bit* “tahtakurusu” (MKBSP-Nas; QMTAS 3: 408a).
- Az. *taxtabiti* “tahtakurusu” (ADİL 4: 141a; MKBSP-Nas).
- Türkm. *tağtabit(i)* - *tahta bit* “tahtakurusu” (TkmR 612a; TDS 1962: 629b; Alijiv & Böörjif 1929: 117b).
- Özb. (mahallî) *taxta kanasi* “tahtakurusu” UzbR 1959: 201a; ÜTİL 1: 366b).
- Uygurca *taxta piti* “tahtakurusu” (UygR 1968: 263c).

Tahta-modeline denk ya da çok yakın gelen şu terimleri de burada zikretmek gerekir:

- Balkarca *qaña bit* ile *aşaç bit* “tahtakurusu” (QMOS 1989: 149b, 19b; krş. Balkarca *qaña* “tahta” (Räsänen 1969: 232a).
- Tü. *çantıbiti* “tahtakurusu”. Yukarıda gözden geçirilmiş olan Anadolu tahtakurularının yerel isimleri sergisine girecek olan bu ada geçenlerde bir internet sitesinde rastladım. Şimdiye kadar sözlüklerde yer almayan terim buna göre Zonguldak’ın Alaplı ilçesinde kullanılmaktadır (bk. FKF).⁵⁹

Kardeşi *qandala* gibi *tahtabiti* de bol bol gezerek başka halkların evlerine ve dillerine yayılmıştır, mesela:

- Farsça *taxta-bid* “tahtakurusu, Cimex lectuarius” (Steingass 1957: 287); TMEN’de yer almaz.
- Udice (Nidž) *taXta-biiti*,
- Hinalugca *taxtá-bití*,
- Agulca(Fite, Burkixan) *taxá-bit*, (Riça) *taxá-bit*,
- Dargince (Çirag) *taxtá-bit* “tahtakurusu” (Kibrik & Kodzasov 1990: no. 189).
- Buduhca *taxtabiti* “tahtakurusu” (Mejlanova 1984: 133a).

Bunun aksine Zazacada Türkçeden alıntı olarak *tahta biti* değil, *tahtakurusu* sözcüğünü bulmaktayız, krş.: *Zaz. texte kurusu - taxtaqürisi, texteqürisi*. Aynı modeli temsil eden şu terimler de vardır: *texte kermi - textkerm* (“tahta kurdu”), *textekercık* (“tahta kenesi”) ve *texte ispji* (“tahta biti”) (Koyo Berz).⁶⁰

Diğer, çok seyrek kullanılan tahtakurusu isimlerinden birkaç örnek:

- Kar.-Bal. *qanbit* “tahtakurusu”, *qizil qanbit* “krasnoklop” (Pyrrhocoris apterus) ve ayrıca avcı dilinde *qantuluq* (“kan torbası”) “tahtakurusu” (MKBSP-Nas).
- Kar.-Bal., *orundug bit* (QMTAS 2: 1070a) - (Balk.) *unduruq bit* (“yatak biti”) “tahtakurusu” (QMOS 1989: 149b).⁶¹
- Uygurca *çöçün - çüçün* (UygR 1968: 392c, 397b), (Tarañçi ağzı) *çīçün* “tahtakurusu” (Räsänen 1969: 121a) < Çince *chòuchóng* 臭虫 (aynen: “pis kokan böcek”) “tahtakurusu” (DeFrancis 2000: 81b). Bundan başka bu terim Kalmukçaya da geçmiştir: Kalm. (Ölöt ağzı) *tşütşņ* (Ramstedt 1976: 445b).
- Uyg. *çusa* (Schwarz 1992: 352b)
- Kırg. *çūsa* (Tien-Şan ağzı) “tahtakurusu” (KrgR 1965: 877a).
- Alt.Tü. *klap* (RAlt 1964: 246a; MKBSP-Nas)
- Hak. *klop* (XakR 1953:)
- Tuv. *klop* (TuvR 1968: 243b) < Ru. *klop* “tahtakurusu” hem de
- Yak. *kulaxı - kulakı, kulapı, kılaxıy, kılakı* < Ru. (çokluk) *klopy* (Hauenschild 2008: 81, 91; JakR 1972: 186b).
- Hak. *çalbax xurt* “tahtakurusu” (Butanaev 1999: 196a).⁶²
- Tat. *kibäk* “kepek”, fakat mecazi olarak da (batı ağızlarında) “tahtakurusu” (TTAS 2: 91b); krş.: *Kibäk disäy kibä, Qandala disäy qadala* (atasözü) “Kepek desen kupkuru olur, *qandala* desen, söker” (İsänbät 1959: no. 3550).
- Gag. *bit* “bit; tahtakurusu” (GRM 1973: 86b).
- Kark. *pıte* “tahtakurusu” (KkpR 1958: 533a)
- Çağ. (Doğu Türkçe) *müte* (MWTH) (Vámbéry 1867: 339a; Zenker 890b)
- Kaz. (eski) *mütö* “tahtakurusu” (Budagov 2: 261a; üstelik bk. Radloff 4: 2224; Räsänen 1969: 348b).
- Kum. (Hasavyurt ağzı) *punca* “tahtakurusu” (Kadyradžiev’e göre 1988: 30: “-**punça* “- **punta* “Eski Bolgarcadan; krş. Çuv. *pytä* “bit”).

Terimler bakımından hem çok zengin hem de çok değişik bir tahtakurusu dünyası bizi Halaççada beklemektedir. Burada *garib-yäsäk, ängin(äk), säs, surxäk, gızılşurt, bikän, kana* ve *saqırşu* gibi isimler yer almaktadır; daha ayrıntılı bilgi için bk. Doerfer 1987: no. 167.

Son olarak tekrar Türkiye’ye dönüp ekseriyetle Karadeniz bölgesinde yaşayan vatandaşların kanıyla şölen düzenleyen tahtakurularının yerel adlarını inceleyelim. *Qandala* grubunun yanısıra ağızlarda temel ünsüzleri açısından Clausonca “GRD” olarak belirtilen diğer bir biçim göze çarpmaktadır:

- (1) *karut* (Samsun; *Lâdik*-Samsun), *karot* (Bağlıca *Ardanuç*-Artvin), *korda* (Rize; Trabzon);⁶³
 (2) *görüt* (Sinop; Samsun; Erzurum) ve *görük* (Samsun).

Bundan başka buna çok benzer bir ad da Lazcada geçmektedir: Lazca *koïda* - *m-koïda* “tahtakurusu” (Benli 2004: 101a, 299b; Erten 2000: 219). Biçimlerin ikisi bazı Lazca ağızların bir özelliği olan *r > y* geçişini ve sonra ünlüler arası pozisyonda bu *y*’nin tamamen düşmesini yansıtmaktadır, demek: *ko(y)ida* < *korida* (bk. Adjarian 1898: 368). Lazca terimin söz tarihine yönelik ilk ipucu olarak kullanıp biçimdaşlarını aramak üzere diğer Kartvel dillerini tararsak hiçbir netice elde edilmez. Böylece Lazca *korida*’nın Kartvelce olmayan başka bir dilden kaynaklı olduğu hemen anlaşılmaktadır. Buna göre yüzyıllarca Lazların komşusu olan Pontus Rumlarının diline baktığımızda işimize çok yarayan şu madde başı ortaya çıkmaktadır: Pontus Rumcası (Oinón = Ünye) *κορίδιν* “tahtakurusu” = Yun. *κορίδιον* “- κόρις (bk. Papadopoulos 1: 468a).⁶⁴ Bu bilgiye dayanarak Tü. (Rize; Trabzon) *korda* için şu alınma yolunu çizebiliriz: (orta hecedeki ünlünün düşmesiyle) (< Laz. *korida*) < Pontus Rumcası *κορίδ-*. Samsun ve Artvin’de tespit edilen *karut* ile *karot* biçimlerinin de -ünlüler açısından biraz farklı olmakla birlikte⁶⁵- bu Rumca sözcüğe bağlanması mümkündür.⁶⁶ Fakat ikinci sıra olarak gösterilen *görüt* ve ayrıca *görük* biçimlerinin ne olduğu tam net görünmemektedir. “Sıpa”, “oğlak” gibi yavru hayvanları nitelendiren adlarla bulaşıp bozma olarak kullanılmaları olasıdır; krş. *görüt* “bir yaşında erkek oğlak”, *körüt* “bir yaşından üç yaşına kadar olan erkek keçi”, *körük* “eşek yavrusu, sıpa”, *kürük* “eşek yavrusu, sıpa” vb. (DS 2164a, 2969b, 2822-2823 ve üstelik etimoloji için Eren 1999: 238a). Tzitzilis (1987: no. 230) hem *karut*/*karot* hem de *görüt* biçimini Pontus Rumcası *κορίδ-* köküne bağlamaktadır; *görük* üzerinde durmamıştır.⁶⁷

Yun. *κόρις* “tahtakurusu” ile ilgili bir sorun daha var: *tahtakurusu* sözcüğün kendisidir. Tietze’ye göre (1962: no. 321) ikinci öge *kur* veya *kuru* değil, Rum. *κορίζα* biçimini yansıtan *kuruz*’tur⁶⁸ (Eren 1999: 270a). Nişanyan (SSCTES) buna benzer bir öneride bulunmaktadır: “kurus “tahtakurusu” deyiminde - Yun *koriós* [κορίός] tahtakurusu - EYun *kóris* [κόρις] a. a. ... Türkçe *kuru* [nemi olmayan] ile ilgisi yoktur”.⁶⁹ Tzitzilis’e göre (1987: no. 231) *kuruz*’un kökeni *κόρις*’tir, fakat Tietze’nin önerdiği *κορίζα* da olabilir.⁷⁰

İşbu *kuruz* unsurunu sadece bu böcek adında görmekteyiz ve önerilmiş etimolojik yaklaşımlar doğruysa Türkler bunun içyüzünün ne olduğunu tamamen unutmuştur, çünkü çokluk biçimi beklenen **tahta kurusları* değil, *tahtakuru-*

ları'dır. Ayrıca Türkiye Türkçesinde *tahtakurusu* ısırtıcı yoldaşımızın en yaygın adı olmakla birlikte bu sözcüğün başka hiçbir Türk dilinde geçmemesini de anlamaktayız. Bundan ötürü de bu isimle ilgili büyük bir eksiklik daha vardır: Ne zamandan beri kullanıldığını kesin olarak bilmiyoruz. Meninski'nin 1680-1687 arasında yayımlanmış dev lugatında *tahtakurusu* sözcüğü yoktur. Tanınmış Osmanlıca sözlüklere bakınca meselâ şu veriler elde edilir: Kadri (2: 128b) *tahta qürüsî* ~ *tahta bitî*, Sâmî Bey (h. 1318: 387c) *tahta bitî*, *tahta qürüsî*, Redhouse (1861: 71a) *tahta bitî* ~ *tahta qürüsî*, *tahta kehlêsî*. 1520 ile 1530'li senelerde genç Floransalı Filippo Argenti İstanbul Türkçesini çok titiz şekilde incelerken (bk. yukarıda) sadece *tahta bitî* sözcüğünü duymuş ve kaydetmiştir (*tachtâ bittj* "cimicia"; Adamović 2001: 270a). Büyük olasılıkla o devirde *tahtakurusu* -en azından İmparatorluğun başkentinde- kullanılmamakta veya bilinmemekteydi. Evliya Çelebi de (1611-1683 yılı sonrası) *Seyahatname*'de gördüğüm kadarıyla hep *tahta bitî* terimini kullanmaktadır (ve *bit* yerine daha çok *kehle* geçmektedir), mesela:

Hâlâ ol zamândan berü Mısır içre pire ve kehle ve tahta bitî âdemi kebâb eder. Allâhümme âfinâ. Mısır'ın sivrisineği ile tahta bitisi bir diyârda yokdur kim beyitlerle diyârdan diyâra tahta bitinden feryâdnâmeler ... yazarlar. Hattâ hakîr tahta bitinden bir feryâdnâme tahrîr eyledim (EÇS 10: 99a).

Bu çerçevede Balkanları da ele almamızda fayda vardır. Balkan Türkçesine yönelik kaynaklardan fazla malzeme çıkmaz. Doğu Rodop Dağlarındaki Türkçe için Mollova (2003: 363) hem *tata piti* hem de *tata gurusu* ve Németh (1965: 52) Vidin'den *tahta-qurisi* biçimlerini kaydetmiştir. Bu nedenle daha esaslı bilgi için yetkin bir sesi dinleyelim: "Kosova'da şehirlerde yaşayan Türkler ve özellikle Prizrenliler *tata bitî* derler. Köyde yaşayan Türkler, mesela Mamuşa Köyünde, *tahta bitî* diyorlar. *Tahtakurusu* halk arasında pek kullanılmaz. *Tahtakurusu* bazı aydınların yazmış oldukları edebî eserlerinde bulunabilir."⁷¹ Diğer Balkan dillerinde *tahtakurusu*'nun değil, sadece *tahta bitî*'nin izleri bulunmaktadır, krş. Bulgarca *taxtâba* ~ *taxtâbita*, *taxtâbitca*, *taxtabit* (Grannes vb. 2002: 245a), (Krävenik–Sevlievo; Enina–Kazanlâk) *tăxtăbă*, (Derwent–Dedeagaç/Batı Trakya, Yunanistan) *tăftăbă* (BâlDial 1970: 45a, 142b, 240b), Sırpça *tatabî* ~ *tătabî*, (Kosmet) *tatâba* ~ *tătâba* (Skok 3: 431a), (Piroto) *tatâbica* (Stachowski 1992: 62), Makedonca (Prilep, Bitola) *taftabita*, (Resen) *taftabitka*, (Bitola) *tartabica*, (Vodensko ve Kukuşko) *taxtabita* (Jaşar-Nasteva 2001: 51, 128), Arnavutça *tahtabik* ~ *taktabite*, *taftabiq*, *tartabiq*, *tartabiqe*, *tardabiqe* (Boretzky 1976: 126).

Bu tartışmanın neticesi olarak belki şunu belirtebiliriz: En eski zamanlarda edebî Osmanlıcada en başta Arapçadan kaynaklı tahtakurusu isimleri tespit edilir.⁷² Bunların yanı sıra halk arasında daha çok *tahtabit(i)* kullanılır. Sonra *tahtakurusu* sözcüğü çıkıp zamanla -Balkanlarda daha geç ve sadece çok sınırlı olarak- diğerlerinin yerine geçmeğe başlamıştır. Doğuşunun şartları daha belli değildir. Sorunun derinlemesine çözülmesini ister istemez gelecek incelemelere bırakmak zorundayız.

Kanımcı *tahtakurusu* sözcüğünün etimolojisi de Tietze vb. tarafından önerildiği şekilde doğru olamaz, zira çokluk biçimini (*tahta kuru-lar-ı*) dikkate alınca ikinci ögenin *kurus-u* değil *kuru-su* olarak anlaşılması gerekir, yani bu unsurun esas gövdesi *kuru*dur. Buna göre -sondaki -s'nin düşmesi şartıyla- kökü, sadece Yun. κόρι(ς) ve ayrıca ikinci hecede bir yuvarlak ünlüyü taşıyan κοριό(ς), κορέο(ς) (Andriotis 1971: 165b) gibi bir biçim olabilir. Son pozisyondaki s'nin kaybolabileceğini aydınlatan birkaç örneğe daha bakmakta fayda var: (Yun./Rum. > Tü.) ἄρακος, ἄρακός > *araka*, *araga* “bir çeşit bezelye”; γρίζος “gri renkli bir giysi” > *ıgrız* “yün kumaş”; ὕρος > *ıro*, *ıro* “gökkuşağı”; κωφός, χουφός > *koföz* - *kofö*, *kofe*, *kufa* “sağır”; πρώϊμος, πρῶμος > *promo* “erken yetişen, turfanda” vb. (bk. Tzitzilis 1987: no. 33, 84, 89, 285, 438).

Hay Allah, *Türk demek tahtakurusu demek, tahtakurusu demek Türk demek*; vay bu Türklere! Gerçekten böyle düşünürseniz, çok yanılıyorsunuz! Çünkü yukarıda öğrendiğimiz gibi tahtakurusu aslında genel bir felakettir, yani belirli bir halka özgü değildir. Ama böceğin Türkçe isimleri neden bu kadar yayılmıştır? Orta ve Batı Asya topraklarında bit, pire, sinek, cibin ve bunlara benzer binlerce tür haşerat çok iyi yaşam şartlarına kavuşmaktadır. Türkler bütün bu yöreleri hâkimiyetleri altına aldıktan sonra küreselmeye benzer bir süreç harekete geçmeğe ve bunun sayesinde Türkçe gittikçe önem kazanarak bir *lingua franca* rolünü oynamağa başlamıştır. 13'üncü asırdan itibaren manevî ve maddî kültüre dair çok sayıda Türkçe sözcük başka dillere girmiştir. Bunların başlıca dağıtıcılarından biri ticaret ilişkileri olmuştur, çünkü Doğudan Batıya uzanan ve Güneyi Kuzeye bağlayan önemli ticaret damarları artık Türklerin elindeydi. Ticaretin temel aracı olan kervanlar her tür eşyayı nakletmiştir. Bunların seyahatleri hem uzun sürmüş hem de olağanüstü zor şartlar altında geçmişti. Bitmez bu yollarda bakım en büyük sorunların biriydi. Bu ağır işi gerçekleştiren insanlar gündüzleri vahşi bir tabiatın oyuncağı olup geceleyin çadır, han veya kervansaraylarda ister istemez yorgun, bitkin vücutlarını her çeşit haşerata feda etmek zorunda kalmışlardır ve kendine bir pay isteyen biri bizim tahtakurusuymuş. Sinop'ta benim kanımı tadan tahtakurusundan farklı olarak Asya'daki bazı türler insana

büyük zarar vermektedir. Sokmasıyla birlikte vücuda tehlikeli ve ölümcül mikroplar bulaştırmaktadır. Bu yüzden tahtakurusugiller vb. bayağı korkulur bir şeydi. Hastalık ve ölüm getirebilen böylesi bir böcek çeşidi *Alectoro-bius tholozani*'dir. Bu şeytanı burada hikaye etmem gerekmez, bunu daha önce Movassaghi çok ilginç ve ayrıntılı makalesinde yaptı (2001).

Schweinitz 1910 yılında yayımlanan gezi notlarında (127-128) şu ilginç ve fevkalade dehşetli hikâyeyi aktarmaktadır: “Eski zamanlarda Buhara’da bir zindan varmış, içindeki esirleri işkence üzere orada tahtakuruları yetiştirilip zavallı mahkûmların yanına bırakılmış”. Eğer bu korkunç rapor doğruysa tıpkı pirana balıkları gibi tahtakurusu orduları tutuklulara saldırıp kan eme eme onlara en ıstıraplı şekilde can verdirmiştir.⁷³ Diğer bir şark seyyahı olan Schuyler’se gezi notlarında (1876)⁷⁴ ilk bakışta inanılmaz, ama hakikaten olağanüstü mühim olan şu bilgiyi vermektedir: “Pire, bit gibi dünyaca bilinen haşerat türleri tüm Orta Asya’da fevkalade yaygındır. Fakat, ne tuhaf ki, Rusların gelişine dek tahtakurusu orada hiç bilinmemekteydi. Taşkent ve bütün menzil duraklarında şimdi çok yaygındır, ama Buhara ile Kokand’da henüz bilinmez”.⁷⁵ Bence tam güvenilir bu verileri dikkate alınca, tahtakurusu konusuna dair (1) al-Kâşğari’nin *al-baq*, yani tahtakurusundan bahsetmemesi⁷⁶ ve (2) tahtakurusu isimlerinin Türkçede geç ortaya çıkması gibi karanlık noktalar aydınlanmaya başlar. Bence bu Türklerin Batı Asya, Orta Doğu ve Akdeniz topraklarına açılmadan önce *Cimex lectularius* türünü büyük olasılıkla pek bilmediklerini gösterir. Cimex lectularius mutedil iklim şartlarını tercih eden bir böcektir. Bu nedenle buna örneğin Karadeniz bölgesi çok uygundur. Türkistan’daki çöl ve dağlar, havası genellikle kuru olduğundan müsait yaşam şartlarını sağlamamaktadır. Akdeniz bölgesinde Cimex lectularius da Eskiçağ’dan beri iyi bilinmektedir ve Roma zamanında Caesar’ın lejyonlarıyla Kuzey Avrupa’ya gelmiştir. Fakat Cimex lectularius’un ne zaman ve nasıl Orta Asya’ya vardığı daha tam belli değildir. Bu ilginç sorunun aydınlatılması için mutlaka değişik yönlerden kapsamlı araştırmaların yapılması gerekir.

Xatınıñ bētlē baş bulsa, öyēñ qandala bulır (Tatar halkının atasözü) “Kadının başı bitli olursa, evinde *qandala* [da] olur” (İsānbāt 1959: no. 3556), yani *pislik demek tahtakurusu demek, tahtakurusu demek pislik demek* diye düşünürseniz, yine yanılıyorsunuz. Pire, bit gibi böceklerden farklı olarak tahtakurusunun pislik ile aslında alakası yoktur, çünkü *ab-ı hayat*’ı yalnızca kandır. Bu nedenle buna ekseriyetle sıcakkanlı hayvanların ve insanların oldukları yerlerde -pis olsun, temiz olsun, fark etmez- rast geliriz. Konakçı kanının donmasını önlemek üzere tahtakurusu iğne şeklindeki hortumunu

cilde soktuktan hemen sonra taze yaraya tükürüğünden zerker edip ortalama 5-10 dakika doya doya kan emer.

Böylesine edepsiz bir böcek olmakla birlikte “alçacık boylu Hasan Ali'miz⁷⁷ edebî dünyanın kağıt beyazı üzerindeki siyah satırlarına sürüne-rek kendine uygun bir-iki minder aralığı bulmayı becerdi. Fakat “ağşam olunca” Anadolu türkülerine nasıl karıştığını bir dinleyin!

Tahtakurusu Türküsü

*Ağşam olunca kederim artar
Zalım tahtakurusu ettiğin yeter
Ufacık iğnesi zehirden beter
Usandım elinden tahtakurusu*

*Varamam yatağa canım sıkılır
Ne kadar teklifsiz gelir sokulur
Yukarıdan aşağı tek tek dökülür
Yaktın vücudumu tahtakurusu*

*Sarılmış boynuma hakkını ister
Şaşırdım Allahım yolumu göster
Ufacık yavruların koynumda besler
Usandım elinden tahtakurusu*

*Alacağı var gibi sıkı sarılır
Elimi değersen karnı yarılır
Yatağa geç varsam bana darılır
Şaşırdım elinden tahtakurusu*

*Her koğuşta elli altmış kişi var
Her biriyle ayrı ayrı işi var
İnci gibi kırılması dışı var
Usandım elinden tahtakurusu*

*Vücudum da yara oldu sızılar
Günde de bin tane yavru kuzular
Hiç birini tutamaz avcı tazılar
Bulamadım çaresini tahtakurusu*

*Tam akşam olunca kederim artar
Tuhtakurusu ettiğin yeter
Ufacık iğnesi hançerden beter
Usandım elinden tahtakurusu*

*Bu da bir böcüktür yuvasız gezer
Deve gaterini yadığa dizer
Bunların elinden kim olsa bezer
Bitirdin bizleri tahtakurusu*

*Zehire boyanmış sivri iğnesi
Günde onbeş yavru yapar annesi
Gözümü yumunca yürür hepisi
Aldattın bizleri tahtakurusu*

Besteci/Derleyen: Cemal Pakne
Kayseri, Develi yöresine ait türkü
(Özbek 1975: 340-341)⁷⁸.

Dur, dur, bu kadar tahtakurusu artık yetti! Ama şunu da asla unutmayalım *Aç qandala açtî tēşlär* ve ne yazık ki, *Qandala ıa daru yuq!* Tabiattaki düşmanları da azdır, sadece *Qırmıska qandalanı qırır* (İsänbät 1959: no. 3537, 3538, 3569).

Yetti, bitti!

Açıklamalar

- ¹ • *kandalay*: İzmir; Manisa; Kırım göçmenleri–Bursa; Eyüp–İstanbul • *kandalayan*: İstanbul • *kandağay*: Başhöyük–Kadınhanı–Konya • *kandalar*: Haşhaşı–Erzincan (DS 2620b).
- ² Almanca (*Bett-*)*Wanze*, İngilizce *Bedbug*, Fransızca *Punaise*; Familyası: Tahtakurusugiller (*Cimicidae*).
- ³ Rengi de bilmecelik oldu, krş.: *Benim bir kuşum var kahverengi / kahvelerde çalar cengi / bekle kuşum bekle, yaz gelecek / sana da bir pay gelecek. - Tahtakurusu* (Başgöz & Tietze 1973: no. 57.2).
- ⁴ Ama kendine göre! *Qandala da üz balasına: - tatiyem, sin bik xuş isle digän, di* (Tatar atasözü) “*Qandala* da yavrusuna: ‘Güzelim, sen çok hoş kokulusun’, demiş, derler” (İsänbät 1959, no. 3542). Pis koku bir feromondan gelmektedir. Tehdit edildiğinde tahtakurusu tehlike işareti olarak bu feromonu bırakınca diğerleri kaçıp saklanmaktadır.
- ⁵ *Cimex lectularius*’a dair daha ayrıntılı bilgi için bk. Levinson & Levinson 2004.
- ⁶ Ağızlardan: (İğdir–Kars; Yozgat) *tahdabiti* (DS 4732a; Gemalmaz 1978: 298).
- ⁷ • *tahtakehlesi*: Afşar, Pazarören Pınarbaşı–Kayseri • *beşik biti*: Senirkent–Isparta • *görüük*: Samsun • *görüü*: Sinop; Samsun; Erzurum • *karut*: Samsun; *Lâdik*–Samsun • *karot*: Bağlıca–Ardanuç–Arvin • *korda*: Rize (DS 4732a, 643a, 2162b, 2164a, 2672a, 2667a, 2924b).
- ⁸ Krş. (Konya) *wacık* “tahtakurusu yavrusu” (DS 2497b), eğer bu yavru yumurtadan yeni çıkmış bir yavru olursa, böylesi yorum mümkündür: “- Rum. (Kapadokya) “βò (“- φòv) “yumurta” (Andriotis 1974: no. 6695) + Tü. *-cık* eki.

- ⁹ *Coreus marginatus* yeşil bir böcek olmadığından “yeşil” anlamındaki Kar.-Bal. *jašil* nedeniyle bu ad hakkında şüphelerim var. Burada ve ilerde (Rusça) “... klop” denilen tahtakurusu çeşitleriyle ilgili olan, parantez içerisinde verilen zoolojik isimler ancak genel bir ima olarak değerlendirilebilir, zira Rusça adların bazıları birkaç böcek türü için geçerlidir.
- ¹⁰ Ayrıca krş. *qandala üläně* bot. “Lepidum”, *qandala pečäně* bot. “Lepidum; Melilotus” (Hauenschild 1989: no. 695 ve 729).
- ¹¹ Ayrıca krş. *qandala üläně* bot. “Lepidum; Melilotus” (ay.; Hauenschild 1989: no. 695 ve 729); (dial.) *qandala tğğən* “üstü düz görünen çok ince/sıkı nakış deseni”, *qandala ürmäk* “havlunun alt kenarında haç şeklinde bir nakış deseni” (BTDH 2002: 185a).
- ¹² Pervaja i vtoraja kniga dlja čtenija gr. L. N. Tolstogo na čuv. jayke. Şkulra vulakan kēneke. Simbirsk 1907 (bk. Aşmarin 17: 430).
- ¹³ Bernát Munkácsi, *Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben*, 1, Budapest, 1909. Bu esere ulaşamadım.
- ¹⁴ Ayrıca krş. *xänkála kuräkě - xäntäla kuräkě, xänäkla kuräkě, xäntla koräkě* bot. “Lepidium”, *xänkála yēnni* “oyuğu tahtakurusuna mahsus olan küçük bir çubuk; böylesi çubukları çocuklar *Sēren* bayramına getirirler”, *xänkälallä* “tahtakurusu olan” (ÇuvR, Aşmarin 17: 430; Hauenschild 1989: no. 659).
- ¹⁵ *qandala* “tahtakurusu” 19. yüzyılın sonunda Orenburg şehrinde neşredilen iki “Kırgızca” (= Kazakça) sözlükte de kaydedilmiştir (bk. Katarinskij 1897: 102b ve 1899: 158b, Radloff 2: 123).
- ¹⁶ Aynalıp dūniye jüzin şarlap bolıp. *Dolanıp dūniya üzzerini dolaşıp.*
Biyt-bürge, *kandalar* kandi sorıp. *Bit, pīre, tahtakurusu kanımızızı emip,*
Kasınıp jatkanım jok karık bolıp. *Uyuz olup da kaşınıp durmadım.*
(Tancarık Coldıulı, 1903 - 1947)
- ¹⁷ Rusçada bu isimlerin her ikisi çok değişik böcekler, ama en başta olmak üzere *Gasterophilus intestinalis* ve *Tabanus* sp. için kullanılmaktadır (bk. Striganova & Zaxarov 2000: no. 10949, 10411).
- ¹⁸ Nartıyev, *Türkmen diliniñ Sarıq dialekti*, Čarjev (yayımlanmamış doktora tezi). Bu eseri göremedim.
- ¹⁹ Türkmencede *tağtabit(i)* - *tahta bit* terimi daha sık kullanılmaktadır (bk. aşağıda).
- ²⁰ Bu kaydın esas kaynağı olan Kurenov’un *Osobennosti turkmenskogo govora Severnogo Kavkaza (Stavropol’ja)* adlı iki ciltlik eserini (Aşgabat 1959) elde edemedim.
- ²¹ Stavropol Türkmenlerine dair bilgi için bk. *Red Book*.
- ²² *Bilsam, qandala deganlari taxta kanasi ekan* (Muhammadjonov, Turmuş urinişlari) “Bilmem ki, ama *qandala* dedikleri böcek *taxta kanasi* olurmuş” (ÜTİL 2: 549b); krş. Özbekçe (mahalli) *taxta kanasi* “tahtakurusu” (bk. aşağıda).
- ²³ *Cimices* “tahtakuruları”, Latince *cimex* sözcüğünün çokluk biçimidir (bk. Lewis & Short 1966: 331b).
- ²⁴ Açıklamalar: Ar. *baqq* “tahtakurusu” (Wehr 1968: 60a); *fasfas* (çokluk *fasāfis*) “tahtakurusu” (Wehr 1968: 637a); *qaml* “bit” (Wehr 1968: 705a); *mabd* “beşik” (Wehr 1968: 827a). Üstelik Ar. *qaml* Türkçeye de geçti (bk. Tietze 1958: no. 188; Eren 1999: 236b):

- kıml* “yarım kanatlılardan, sap, çiçek, yaprak ve başakları emerek veya yiyerek ekin hasatlığına yol açan, vücudu kalkana benzeyen zararlı bir böcek (*Aelia rostrata*)” (TürkSöz 2005: 1154b) ve ağızlarından *kıml* “buğdaylara dadanan, tahtakurusuna benzer koku çıkaran kanatlı bir böcek” (Diyarbakır; *Cemişgezek*-Tunceli; Birecik-Urfa.; *Nizip*-Gaziantep; Maraş ve çevresi), “zayıflıktan insana dadanan bit” (Bağdüz-Çorum) ve *kıml biti* “insana dadanan bit; ufak su kurdu” (*Sungurlu*-Çorum) (DS 2803a).
- ²⁵ Bu görüş, “bit” manasını taşıyan Tü. (*Boyabat*-Sinop; Trabzon; Cenciğe-Erzincan; *Bornığe*) *böcek*, (Samsun; Maraş) *böcük* (DS 754b) gibi biçimlerden ileri gelmiş olabilir.
- ²⁶ Bundan başka krş. “eski bir Türkçe alıntı” olan Mac. *bölcö* “beşik” (Eren 1999: 48-49; Gombocz 1912: 54-55).
- ²⁷ Sadece Eren (1999: 48-49) Türk. *bışik* de göstermektedir (bk. Aljiv ve Böörjif 1929: 121a, 142b).
- ²⁸ Bu hususta Anadolu ağızları da yardımcı olmaz; orada ancak *beşuk* (Anaraş *Sürmene*-Trabzon) bulunur (DS 645a).
- ²⁹ *Ḍ* (*dād*) ile bu biçimi sadece *Tuhfa*’da buluruz, Arap yazısıyla yazılmış diğer kaynaklarda hep *D* (*dāl*) geçer.
- ³⁰ Atalay’ın uyguladığı sayfa numaralama sisteminde: 7b, 8-9.
- ³¹ Tek bilinen kişi yazmanın müstensihisi Husraw b. Abdulla’dır, bk. Toparlı 2003: VI.
- ³² İtal. *cimice* (çokluk *cimicia*) “tahtakurusu”, *i tarteresco* “Tatarcada”. Tatarca burada büyük olasılıkla Kırım Tatarcası demektir (bk. Adamović 2001: 129-130).
- ³³ Eser ile eser sahibi hakkında bk. Adamović (2001), Rocchi (2007) Merhan (2005).
- ³⁴ Buryatça *xabtağay* (yazı dili) “yassı; tahta”, (batı ağızları) “tahtakurusu” (BurR 1973: 527a); üstelik krş. *xaptağai* (Tunka ve Selenga ağızları), *kaptağai* (Nižne-Udinsk ağızı) “yassı; tahtakurusu” (Castrén 1857: 111a, 220b).
- ³⁵ Krş. Yak. *xaptağay*, *xaptāla*, *xaptānay*, *xaptānīna*, *xaptānīrya*, *xaptañrya* ve *xaptağay bılaıxı*; “tahtakurusu” manasıyla bu biçimler genellikle ağızlarda geçmektedir (DSJaJa 1976: 280; Pekarski 3323-3325; Hauenschild 2008: 51). Yazı dilinde ise bu böcek için *kulaxı* terimi (JakR 1972: 186b) kullanılmaktadır.
- ³⁶ Räsänen (1969: 229b) diğerlerinden değişik olan bu *ʕ*lı biçimin *qandalay*’nın Kar.-Bal. *qandağay* “güçlü” ile bir bulaşmasından oluştuğunu sanmaktadır. Şekline baktığımızda kabul edilebilen öneri anlamsal açıdan pek inandırıcı değildir.
- ³⁷ “Tahtakurusu mânasına gelen *kandalay* (Eyüp-İstanbul*, İzmir*) kelimesinin Kumukça olduğunu tahmin ediyorum” diyen Eren’in (1962: 355) önerisine pek katılamam, krş. Kum. *qannala* - *qandala*.
- ³⁸ Başhöyük nüfusunun çoğu Karaçay’dır (bk. EGRT 1989: 309). *Kandalayan* (İstanbul) ve *kandalar* (Haşhaşı-Erzincan) biçimlerinin hangi göçmen grubuna ait olduğu belli değildir, krş. Kaz. (Şincang) *qandalar* (bk. yukarıda).
- ³⁹ Özbekler hakkında ayrıntılı olarak bk. Golden (1992b: 407-408).

⁴⁰ *Dīwān Luġāt at-Turk*'ta tahtakurusu geçmez. *Bürge* ve *bit*'in yanı sıra *sunzi* görülür: S_uNZ_iY şayun min ğinsi-l-burġūṭi wa-ḥsibuhu-l-qummala, yani “pire cinsinden bir

سُنزَى شَى مِنْ جِنْسِ الْبُرْغُوثِ وَأَحْسِبُهُ الْقُمَّلَهُ

şey, tahminimce bitler” (DLT 213, 1. satır; bk. Dankoff ve Kelly 1: 320).

Ingeborg Hauenschild'e göre (2003: 191) bu sözcük tahtakurusu manasına da gelebilir.

⁴¹ Aynen: “[Proto-Altaic] **kajamV* “crayfish, tick”; “PTung. **kiamk-* 1 crayfish 2 a k[ind] of water insect 3 worm”; “PTurk. **Kqm-* 1 bed-bug 2 beetle”; “PKor. *kajami* ant”.

⁴² Buna benzer bir yorum *Leksika*'da bulunur (1997: 183).

⁴³ Tek kaydı Verbickij'de bulunan bu terim (sümüklü böcek) bence anlambilimsel açıdan diğerlerine (eklembacaklı böcekler) uymaz.

⁴⁴ Krş. Abaev'in (2: 279) Osetçe *qebuza* ve Bal. *qamažaq* ile ilgili bilgileri.

⁴⁵ Boris Čxeiže (1902-1979), romancı; daha ayrıntılı bilgiyi Fähnrich (1993: 275 vd.) vermektedir.

⁴⁶ Bu Gürcüce sözcük de başka dillere yayıldı, mesela: Bejtaca *balRunža*, (Xoşar-Xota) *bälRinžä* (Xalilov 1995: 39a; Kibrik ve Kodzasov 1990: no. 189), Batsbice *baylinžö* (Kadagiže ve Kadagiže 1984: 83a) ve Erm. *baṽlin* □ (Malxaseanc' 1: 320c).

⁴⁷ “[Mukkades] Babaların hayatı” manasına gelen *mamata cxovreba* adlı eser Tiflis'te saklanan, henüz yayımlanmamış bir elyazmasıdır.

⁴⁸ *Bžškarān* bir tıp eseridir. İçerisinde bulunan çoğu yayımlanmamış 73 elyazması metin (Venedik) değişik asırlara aittir. En eskilerin yazılış tarihi 1281'dir. Yukarıdaki biçimin hangi metne ait olduğunu tespit edemedim.

⁴⁹ Diğer isimler: Erm. *mluk* ve *k'şvis* “tahtakurusu(giller)” (Malxaseanc' 3: 342a, 4: 591c).

⁵⁰ Açaşyan üstelik *gandluy* biçimini de zikretmektedir.

⁵¹ Dağıstan'da konuşulan, Andi grubuna ait bir dil.

⁵² Çuvaşça *x-* > Çeremisçe Ø; bk. Räsänen (1920: 21). Üstelik krş. *umdılaşúdo* “Melilotus” (SMJa a.y.). Bu bitki adı modeli (“tahtakurusu otu”) İdil bölgesinde çok yaygındır. Tatarca, Başkurtça ve Çuvaşça biçimdaşları için bk. not 14, 15 ve 18.

⁵³ Böğüler (Solifugae takımı), Örümcekgiller (Arachnida) sınıfına mevcut eklembacaklı bir hayvan grubudur.

⁵⁴ Üstelik krş. Morgenstierne (1973: 523b): Wakhi (Namadgüt/Rusya) *ʔən'dāl* “akrep”; “*randāl*” (Hjuler'e göre) “örümcek” ve Şuġni *ʔan'dāl* “örümcek”.

⁵⁵ 1427 senesinde Mehmet bin Süleyman tarafından hazırlanmış olan *Hayatü'l-hayvan tercümesü*'nin Süleymaniye kitaplığı Esat Efendi bölümünde (no. 2565) muhafaza edilen bir elyazması (bk. TarSöz 1: XXXVI).

⁵⁶ Osmanlıcaya ait daha çok veri için bk. aşağıda.

- ⁵⁷ Türkçe *keble* “bit” (TürkSöz 2005: 1128a) < Farsça *kahla* “Current silver; bits of gold or silver” (ayrıntılı bilgi için bk. Eren 1999: 226).
- ⁵⁸ Kondaraki (1868), *Samoučitel' turko-tatarskago i novogrečeskago jazykov ili rukovodstvo naučit'sja bez pomošči učitelja govorit" po grečeski i po tatarski*, Nikolaev. Bu eseri elde edemedim.
- ⁵⁹ Krş. Tü. (*Niksar-Tokat*; -*Mastat-Karaman-Konya*) “ağaçtan yapılmış duvar”, *çandı* (Hocaköy-İnegöl-Bursa; *Kandıra-Kocaeli*; *Düzce-Bolu*; *Akyazı-İstanbul*; *Ereğli-Zonguldak*; *Kastamonu*; *Taşova-Tokat*; *Koyulhisar-Sivas*) “duvarları birbirine geçme, kalın tahtalardan yapılan ev, yapı”, vs. (DS 1068a, 1071b). Hasan Eren’e göre (1999: 75b) “Anadolu ağzılarında *çatı* yerine *çantı* (ve *çandı*) biçimi, “direk başlığı”, “duvarları birbirine geçme kalın tahtalardan yapılan ev”, “duvar”, “tavan”, “yayla ağılı” olarak geçer”. Tietze (2002: 405a) sözcüğün kökenini soru işaretiyle verir.
- ⁶⁰ Açıklamalar: Zazaca *kerm* “kurt”, *kerçık* “kene” ve *ispjı - espjı* “bit”. Diğer bir ad: Zazaca *hevcarık* “tahtakurusu” (ay.).
- ⁶¹ Eren’in (1999: 230) tahtakurusu olarak gösterdiği (Balkarca) *mal gubu* ile (Karaçayca) *mal gıbı* akar(lar)dır (QMOS 1989: 457b). Akar türleri (Acari) Arachnida sınıfındadır, zoolojik sınıflandırmada örümceklere yakındır: krş. Balkarca *gubu* Karaçayca *gıbı* “örümcek, akar” (QMOS 1989: 192b; QMTAS 1: 612b, 625a).
- ⁶² XakR (1953: 293a) sözlüğe göre *çalbax xurttar* “Yassısolucanlar, Platyhelminthes” manasına gelmektedir.
- ⁶³ Üstelik *karot* biçimi için bk. Özkan (1994: 123a) ve *korda* için Yanıkoğlu (1943: 280), TYS ve KAS (705a): *Beyindum beyuk eve | Beyindum oldum deve | Ben nasi celdum cir-dum | A bu kordalı eve* (Güneyce-Rize).
- ⁶⁴ Yunanca κόρις -ιος (-ίδος), -εως “tahtakurusu, Cimex lectularius”. Köken tarihi için bk. Frisk (1: 922) ve Chantraine (2: 566-567).
- ⁶⁵ Bu hususta belki “ilk yardım’a gelebilecek olan Farsça *qāriş* “tahtakurusu” (Steingass 947) Arapçadan kaynaklıdır: “- Arapça *qāriş* “beißend, stehend, peinigend, schmerz-zend” (Wehr 1968: 675a)!
- ⁶⁶ Doğu Karadeniz’in tahtakurusuyla ilgili bir “Yunanca” misafiri daha vardır: Türkçe (Şimşirli, Güneyce-İkizdere-Rize) *konıra* “tahtakurusu, bit vb. asalakların yumurtaları”; krş. Yunanca (Kapadokya ağzı) κόνιρα “- κόνιδα, κόνις “(asalak böceklerden) sirke” (Tzitzilis 1987: no. 221).
- ⁶⁷ Krş. κόρεκα, κόρικα “tahtakurusu”. Bu biçimler, Yunancanın Güney İtalya’daki Apulia ağzına aittir (bk. Andriotis 1974: no. 3468).
- ⁶⁸ “κόριζα “Wanze”: *korda* (Rize) id. “Es handelt sich um eine jüngere Doublette zu dem der Standardsprache eigenen Lehnwort *kurus* in *tahtakurusu*” (Tietze 1962: no. 321).
- ⁶⁹ Hauenschild’in (2003: 191) yorumuna (“die magere Diele”, yani “cılız, zayıf tahta”) anlambilimsel nedenlerden katılamam. Yine de bir Tatar atasözüne göre *Qandala'nın mayı yuq* (İsänbät 1959: no. 3548), yani “*Qandala'nın yağı yok*”, ama, tabii ki, bol kanı vardır.

- ⁷⁰ Bu biçim Gürcüce (Gur ağzı) *koriza-i - korize-i* (“tahtakurusu”) biçimlerinin de esasıdır (Ylonçi 1984: 303b).
- ⁷¹ Bilgi için dostum Prof. Dr. İrfan Morina’ya (Priştina Üniversitesi - Universiteti i Prishtinës, Republika e Kosovës) çok minnettarım.
- ⁷² Örneğin: *baqq, fusâfis* “tahtakurusu; Cimex lectularius” (Redhouse 1890: 373b, 1383b).
- ⁷³ Eğer bu vahşi işkence yöntemi hakkında daha çok bilgi almak ihtiyacını duyarsanız, internette örneğin “Wanzenbox” veya “Bedbug-infested Box” sözlerini arayabilirsiniz.
- ⁷⁴ Çevirisi Eugene Schuyler, *Türkistan, Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, İstanbul, 2007, ayrıca bk. Schuyler-Wiki.
- ⁷⁵ Aynen: “The parasites which are known all over the world, such as fleas and lice, are exceedingly common through the whole of Central Asia, but it is strange that the bedbug was unknown there until introduced by the Russians. It is now very common at Tashkent and at all the post-houses, but is not yet known either in Bukhara or Khokand” (Schuyler 1: 149).
- ⁷⁶ Maḥmūd b. “Umar al-Zamaxşarī (1075-1144) tarafından hazırlanan *Muqaddimatu'l-adab*’ın Horezmce nüshasında da haşerata ait bölümde (54-56) tahtakurusundan bahsedilmez (bk. Benzing 1968: 46-47).
- ⁷⁷ Son bir bilmece daha: *Bizim evde halı var, alçacık boylu Hasan Ali var.* - Tahtakurusu (Başgöz ve Tietze 1973: no. 57.3).
- ⁷⁸ Üstelik bu türkü birçok internet sitelerinde de bulunur, örneğin: www.turkudostlari.net/soz.asp?turku=14840.

Kaynaklar

- Abaev, Vasilij Ivanoviç (1958-89). *Istoriko-ëtimologičeskij solvar’ osetinskogo jazyka* 1-4. Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Açařyan, Hraç’ya Hakobi (1971-79) *Ëtimologičeskij korenoj slovar’ armjanskogo jazyka* 1-4. Erevan. (Reprint of the edition in 7 volumes from 1926-35).
- Adamoviç, Milan (2001). *Das Türkische des 16. Jahrhunderts, nach den Aufzeichnungen des Florentiners Filippo Argenti (1533)*. Göttingen: Pontus Verlag.
- ADİL (1964-87). *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti “Tolkovyj slovar’* 1-4. Bakı: Elm.
- Adjarian, Hratchia (1898). “Ëtude sur la langue laze”. *Mémoires de la Société de Linguistique* 10: 145-160, 228-240, 364-401, 405-448, Paris.
- Alijiv A., K. Böörjif (1929). *Orisca-turkmence sözlük*. Aşgabat: İlm.
- Andriotis, Nikolaos P. (1971). *Etimologiko lexiko tis Neoellenikis*. 2. baskı, Thessaloniki: *Aristotelio Panepistimio*.
- Andriotis, Nikolaos (1974). *Lexikon der Archaismen in neugriechischen Dialekten*. Wien: DAdW.

- Aşmarin, Nikolaj Ivanoviç (1928-50). *Thesaurus Linguae Tschuvaschorum* 1-17. Kazan' & Çeboksary.
- Atalay, Besim (1945). *Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye*. İstanbul: TDK Yay.
- BälDial (1970). *Bälgarska Dialektologija, prouçvanija i materialı* 5. Sofija.
- Başgöz, İlhan, Tietze Andreas (1973). *Bilmece, a corpus of Turkish riddles*. Berkeley: University of California.
- Benli, Faruk (2004). *Lazca-Türkçe / Türkçe-Lazca ansiklopedik sözlük*. İstanbul: Kebikeç Yay.
- Benzing, Johannes (1968). *Das Chwaresmische Sprachmaterial einer Handschrift der Muqaddimat al-Adab von Zamaşari*. 1. Text. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Boretzky, Norbert (1976). *Der türkische Einfluss auf das Albanische 2. Wörterbuch der albanischen Turzismen*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- BşkR (1958). *Başkirsko-russkij slovar*. Moskva: Nauka.
- BTDH (2002). *Başqort tälänëñ dialektarı hüdlëğë*. Öfö.
- BTH (1993). *Başqort tälänëñ hüdlëğë, ikë tomda*. Mäskäw: Nauka.
- Budagov, Lazar (1869-71). *Sravnitel'nyj slovar turecko-tatarskix nareçij* 1-2. S. Petersburg: Nauka.
- BurR (1973) *Burjatsko-russkij slovar*. K. M. Çeremisov (red.) Moskva: Nauka.
- Butanaev, Viktor Jakovleviç (1999). *Xakassko-russkij istoriko-ëtnografiçeskij slovar*. Abakan.
- Castrén, M. Alexander (1857). *Versuch einer Burjätischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichnis*. St. Petersburg.
- ÇeçR (1961). *Çeçensko-russkij slovar*. A. G. Maciev (red.) Moskva: Nauka.
- Chantraine, Pierre (1968-1980). *Dictionnaire étymologique de la langue grecque* 1-5. Paris: Klincksieck.
- Clauson, Sir Gerald (1972). *An Etymological dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: University Press.
- ÇuvR (1982). *Çuvaşsko-russkij slovar*. M. I. Skvorcov redakcilenë. Moskva.
- Dankoff, Robert & James Kelly (1982-85). *Maşmüd al-Käşari, Compendium of the Turkic dialects (Dıwän Luşät at-Turk)*. Harvard: University Press.
- DeFrancis, John (2000). *ABC Chinese-English Dictionary*. Honolulu.
- DLT (1990). *Käşgarlı Mahmud, Dıvânü Lügati't-Türk, Tıpkıbasım*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Doerfer, Gerhard (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* 1-4. Wiesbaden: Steiner.
- _____, (1987). *Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch, Textband*. Wiesbaden: Otto Harassowitz.

- Drimba, Vladimir (1963). “Remarques sur le parler des Caraïmes de la République Populaire Roumaine”. *Trudy dvadcat pjatogo meždunarodnogo kongressa vostokovedov*. 3: 277-284). Moskva.
- DS (1963-82). *Türkiye’de halk ağzından derleme sözlüğü*, 1- 12, Ankara: TDK Yay.
- DSJaJa (1976). *Dialektologičeskij slovar*. Sostavili P. S. Afanas’eva. Moskva.
- EDAL (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Sergei Starostin, Anna Dybo, Oleg Mudrak. Leiden & Boston: Brill.
- EGRT (1989). *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*. ed. Peter Alford Andrews. Wiesbaden: L. Reichert.
- Eren, Hasan (1962). “Anadolu’da Kafkasya Türkleri”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 1961: 319-357. Ankara.
- _____, (1999). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*. Ankara: Bulak Neşriyat.
- Ermers, Robert (1999). *Arabic Grammars of Turkic. The Arabic Linguistic Model Applied to Foreign Languages & Translations of ‘Abū Ḥayyān al-‘andalusī’s Kitāb al-Idrāk li-Lisān al-‘Atrāk*. Leiden & Boston, Köln: Brill.
- Erten, Metin (2000). *Lazca-Türkçe / Türkçe-Lazca sözlük*. İstanbul: Anahtar Kitaplar Yay.
- ËSTJa (1978). *Ëtimoloģičeskij slovar’ “B”*. Moskva: Nauka.
- _____, (1997). *Ëtimoloģičeskij slovar’ tjurkskix jazykov, Obščetjurkskie i meždjurkskie leksičeskie osnovy na bukvı “K”, “Q”*. Moskva.
- Fähnrich, Heinz (1993). *Georgische Schriftsteller (A-Z)*. Aachen: Shaker.
- Fasmer bk. Vasmer
- Fazylov, Êrğaş İsmailoviç & M. T. Zijaeva (1978). *Izyskannyj dar tjurkskomu jazyku, grammatičeskij traktat 14 v. na arabskom jazyke*. Taşkent.
- Fedotov, Mixail Romanoviç (1996). *Ëtimoloģičeskij slovar’ çuvasškogo jazyka* 1-2. Çeboksary.
- FKF = *Findıklı Köyü Forumu*. <<http://www.findiklikoyu.net/forum/index.php?action=profile;u=2;sa=showPosts>> (14. 01. 2009).
- Flemming, Barbara (1968). “Ein alter Irrtum bei der chronologischen Einordnung des Tarğumān turkī wa ‘ağamī wa muğalī”. *Der Islam* 44: 226-229.
- Frisk, Hjalmar (1960-72). *Griechisches etymologisches Wörterbuch* 1-3. Heidelberg: C. Winter.
- Gabain, Annemarie von (1963). “Charakteristik der Türksprachen”. *Handbuch der Orientalistik, Altaistik, Turkologie*. Leiden, Köln: E. J. Brill. 3-26,
- _____, (2007). “Türk Dillerinin Tipik Özellikleri”. Çev. Mevlüt Gültekin. *Türkoloji Araştırmaları* 2/2: 307-327. www.turkishstudies.net/sayilar/sayi4/gultekinmevlut.pdf.

- Garkavec', Aleksandr (2000) *Urums'kij slovník*. Alma-Ata.
- Garkavec', Aleksandr, Sejran M. Useinov (2002). *Krymskotatarsko-russkij-ukrainskij slovar'* 1. Kiev.
- Gemalmaz, Efrasiyap (1978). *Erzurum ili ağızları (3). Bibliyografya, Sözlük ve Dizinler*. Ankara: TDK Yay.
- Gharib, B. (1995). *Sogdian Dictionary. Sogdian-Persian-English*. Tehran.
- Glonti, Aleksandre (1984). Kartul kılo-temata siçqvis kona; meore gamocema. Tbilisi.
- Golden, Peter B. (1992a). "Codex Cumanicus". *Central Asian Monuments*. Ed. Hasan B. Paksoy. Istanbul: ISIS Press: 33-63.
- _____, (1992b). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples, Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Gombocz, Zoltán (1912). "Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der Ungarischen Sprache". *MSFOu* 30. Helsinki.
- Grannes, Alf, Kjetil Rå Hauge, Hayriye Süleymanoğlu (2002). *A dictionary of Turkisms in Bulgarian*. Oslo: Novus Forlag.
- GRM (1973). *Gagauzko-russko-moldavskij slovar'*, N. A. Baskakov (red.). Moskva: Nauka.
- Grønbech, Kaare (1936). *Codex Cumanicus, Cod. Marc. Lat. DXLIX* (Faksimile). Kopenhagen.
- _____, (1942). *Komanisches Wörterbuch, türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Kopenhagen.
- Hauenschild, Ingeborg (1989). *Türksprachige Volksnamen für Kräuter und Stauden*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- _____, (2003). *Die Tierbezeichnungen bei Mahmud al-Kaschgari, eine Untersuchung aus sprach- und kulturhistorischer Sicht*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- _____, (2008). *Lexikon jakutischer Tierbezeichnungen*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Hesche, Wolfram, Hartwig Scheinhardt (1974). "Eine krimtatarische Wörterliste". *Central Asiatic Journal* 18: 227-250.
- HLBB (2001-2007). *Hayoc'lezvi barbaşayin başaran "Dialectological Dictionary of the Armenian Language"* 1-4. Erevan.
- Houtsma, Martijn Theodoor (1894). *Ein türkisch-arabisches Glossar, nach der Leidener Handschrift*. Leiden: E. J. Brill.
- İsänbät, Näqiy (1959). *Tatar xalıq mäqallärë. 1. Qazan*.
- JakR (1972). *Jakutsko-russkij slovar*. P. A. Slepcev (red.). Moskva.
- Jařar-Nasteva, Olivera (2001). *Turskite leksički elementi vo makedonskiot jazik*. Skopje.
- Kadagiže, Davit & Nino Kadagiže (1984). *Cova-tuřinsko-gruzinsko-russkij slovar'*. Tbilisi.

- Kadri, Hüseyin Kâzım (1927-1945). *Türk Lûgati, Türk Dillerinin İstikakı ve Edebî Lûgatleri* 1-4. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Kadyradzjev, K. S. (1988). “Morfoloģičeskaja struktura nazvanij životnogo mira v kumykskom jazyke”, *Otraslevaja leksika dagestanskix jazykov, nazvanija životnyx i ptic, tematičeskij sbornik*. Maxaçkala.
- Kałuźyński, Stanisław (1995). “Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache”. *Iacutica, prace jakutoznawcze*. Warszawa: PWN.
- Kannisto, Artturi (1925). “Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen”. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 17: 1-264.
- KAS (2005). Özhan Öztürk. *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük* 1-2. İstanbul: Heyamola Yay.
- Katarinskij, Vasilij Vladimirovič (1897). *Kirgizsko-russkij slovar’*. Orenburg.
_____, (1899). *Russko-kirgizskij solvar’*. Orenburg.
- KEGL (1950-64). *Tolkovyj slovar’ gruzinskogo jazyka* 1-8. Tbilisi.
- Kibriĸ, Aleksandr E., Sandro V. Kodzasov (1990). *Sopostavitel’noe izučenie dagestanskix jazykov. Imja, fonetika*. Moskva: Nauka.
- KkpR (1958). *Karakalpaksko-russkij slovar’*. N. A. Baskakov (red.) Moskva: Nauka.
- KmkR (1969). *Kumyksko-russkij slovar’*. Z. Z. Bammatov (red.). Moskva: Nauka.
- Kowalewski, Joseph Étienne (1844-49). *Mongol’sko-russko-francuzskij slovar’* 1-3. Kazan. (Nachdruck Taipei 1993).
- Koyo Berz, *Qesebendê Zazaki-Tırki*. www.zazaki.de/zazakide/qesebendkoyo/qesebendkoyo.htm (28. 12. 2011).
- KrgR (1965). *Kirgizsko-russkij slovar’*. K. K. Yudaxin. Moskva.
- KRP (1974). *Karaimsko-russko-pol’skij slovar’*. N. A. Baskakov, A. Zajončkovskogo, S. M. Şapşal (red.). Moskva.
- Kudret, Cevdet (1968). *Karagöz*, birinci cilt. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Kuryşcanov, Abžan K. (1970). *Issledovanie po leksike starokipčakskogo pis’mennogo pamjatnika XIII v Tjurksko-arabskogo slovarja’*. Alma-Ata.
- Leksika (1997). *Sravnitel’no-istoričeskaja grammatika tjurkskix jazykov. Leksika*. Moskva: Nauka.
- Lessing, Ferdinand D. (1960). *Mongolian-English Dictionary*, compiled by Mattai Haltod vd. (General Editor). Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Levinson, Hermann, Anna Levinson (2004). “Die Bettwanze, ein Ektoparasit der Fledermaus und des Menschen in eiszeitlichen Höhlen und zeitgemäßen Wohnstätten”. www.hermann-levinson.de/bettwanze.htm (01. 02. 2009).

- Lewis, Charlton T. & Charles Short (1966). *A Latin dictionary*. Oxford. (= Reprint of first edition 1879): Clarendon Press.
- Magomedbekova, Zagidat Magomedovna (1967). *Axvaxskij jazyk, grammatičeskij analiz, teksty, slovar*. Tbilisi.
- Malxaseanc', Step'an (1944-45). *Hayerën bac'atrankan ba'aran* 1-4. Erevan.
- Mejlanova, Unejzat Azizovna (1984). *Buduxsko-russkij slovar'*. Moskva: Nauka.
- Meninski, Francisco a Mesgnien (1680-1687). *Thesaurus linguarum orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae ...*, Viennae Austriae.
- Merhan, Aziz (2005). "Filippo Argenti'nin 'Regola Del Parlare Turcho' Adlı Eserindeki Bazı Sözcükler Hakkında". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 18: 115-129.
- MKBSP-Nas = *Materialy k karaçaevo-balkarskomu slovarju prirodovedenija, nasekomye* [M. Ç. Kudaev]. www.balkaria.info/dictionaries/slpr/slpr-nasekomye.htm (07. 12. 2008).
- Mollova, Mefküre Riza (2003). *Doğu Rodop Türk ağzlarının sözlüğü* Ankara: TDK Yay.
- Morgenstierne, Georg (1973). *Indo Iranian Frontier Languages II: Iranian Pamir Languages Yidgha-Munjji, Sanglechi-Ishkashmi and Wakhi*. Oslo: H. Aschehoug
- Movassaghi, Anne-Marie (2001). "La « Punaise de Miyāneh » dans les récits des voyageurs européens en Perse (XIXe s.)". *Studia Iranica* 30: 225-244.
- Moxir, M. V. (1893). "Kumyksko-russkij slovar'". *Sbornik materialov dlja opisani-ja mestnostej i plemen Kavkaza* 17/3: 49 -95. Tiflis.
- NBH (1979-81) *Novyj slovar' drevnearmjanskogo jazyka* 1-2. Erevan. (Nachdruck der Ausgabe von 1837).
- Németh, Gyula (1911). "Kumükische Studien", 1. Teil: Wörterverzeichnis". *Keleti Szemle* 12: 91-153.
- _____, (1965). *Die Türken von Vidin, Sprache, Folklore, Religion*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- NogR (1963). *Nogajsko-russkij slovar'*, N. A. Baskakov (red.). Moskva: Nauka.
- Özbek, Mehmet (1975). *Folklor ve türkülerimiz*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Özkan, İbrahim Ethem (1994). *Ardanuç ve Yöresi Ağzları*. Kayseri. (YL Tezi. Erciyes Üniversitesi).
- Paasonen, Heikki (1897). "Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen". *Journal de la Société Finno-Ougrienne* XV. 2: 1-64.
- Paasonen, Heikki, Paavo Siro (1948). *H. Paasonens Ost-Tschermissisches Wörterbuch*, bearbeitet und herausgegeben von Paavo Siro. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae.

- Paasonen, Heikki, Kaino Heikkilä (1990-1999). *H. Paasonens Mordwinisches Wörterbuch*. Zusammengestellt von Kaino Heikkilä 1-6. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae.
- Papadopoulos, Anthimos A. (1958-61). *Ἱστορικὸν λεξικὸν τῆς ποντικῆς διαλέκτου* 1-2. Athen.
- Pekarskij, Èduard Karlovič (1917-30). *Slovar' jakutskogo jazyka* 1-3. Petrograd.
- Pröhle, Wilhelm (1914/15). "Balkarische Studien". *Keleti Szemle* 15: 165-276.
- QMOS (1989). *Qaraçay-malqar orus sözlük*. Moskva: Nauk.
- QMTAS (1996-2005). *Qaraçay-malqar tilni angılatma sözlüğü* 1-3. Na'çik.
- QNS (1992). *Qazaqşa-nemisşe sözdik*. Q. Myrzabekov (red.). Almaty.
- QTTS (1974-1986). *Qazaq tiliniñ tüsindirme sözdigi* 1-10. Almatı.
- Radloff, Wilhelm (1960). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte* 1-4. 's Gravenhage.
- RAlt (1964). *Russko-altajskij slovar'*, N. A. Baskakov (red.). Moskva.
- Ramstedt, Gustav John (1976). *Kalmückisches Wörterbuch*, zweite, unveränderte Auflage. Helsinki: MSFOu.
- Räsänen, Martti (1920). *Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen*. Helsinki: MSFOu.
- _____, (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen*. Helsinki: MSFOu.
- RÇeç (1978) = Karasaev, Ajsaş Tajsumoviç & Axmet Gexkaeviç Maciev. *Russko-çeçenskiy slovar'*. Moskva.
- RDarg (1950). *Russko-darginiskij slovar'*. S. N. Abdullaev vb. (red.). Maxaçkala.
- Rebi (2004). *Krymçakskij jazyk - Krymçaksko-russkiy slovar'*. Simferopol'.
- Red Book = *The Red Book of the Peoples of the Russian Empire. The Trukhmens or Turkmens*. <www.eki.ee/books/redbook/trukhmens.shtml> (28.12.2011).
- Redhouse, Sir James W. (1861). *A Lexicon, English and Turkish*. London: Bernard Quaritch.
- RKmk (1997). *Russko-kumyjskiy slovar*. B. G. Bammatov (red.). Maxaçkala.
- Rocchi, Luciano (2007). *Ricerche sulla lingua osmanli del XVI secolo, Il corpus lessicale turco del manoscritto fiorentino di Filippo Argenti (1533)*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- RXak (1961). *Russko-xakasskiy slovar'*. D. I. Çankov (red.). Moskva. Nauka.
- Sāmī Bey (h. 1318) = Şemseddin Sāmi. *Kāmūs-ı Türki*. yeni baskı 1989. İstanbul: Kapı Yay.
- Sardshweladse, Surab, Heinz Fähnrich (2005). *Altgeorgisch-Deutsches Wörterbuch*. Leiden & Boston: Brill.

- Saržvelaᶆe, Zurab (1995). *ᶆveli kartuli enis leksiᶆoni, masalebi*. Tbilisi.
- Schönig, Claus (2000). *Mongolische Lehnwörter im Westoghusischen*. Wiesbaden: Franz Steiner.
- Schuyler, Eugene (1876). *Turkestan. Notes of a Journey in Russian Turkestan, Khokand, Bukhara, and Kuldja* 1-2. London: Spottiswoode & Co.
- Schuyler-Wiki, *Eugene Schuyler*. //en.wikipedia.org/wiki/Eugene_Schuyler (04.02.2008).
- Schwarz, Henry G. (1992). *An Uyghur-English dictionary*. Bellingham, Wash: Center for East Asian Studies. Western Washington University.
- Schweinitz, Hans-Hermann Graf von (1910). *Orientalische Wanderungen in Turkestan und im nördlichen Persien*. Berlin: Verlag von Dietrich Reimer.
- Shnitnikov, Boris Nikolaevič (1966). *Kazakh-English dictionary*. London, The Hague, Paris: Indiana University Publications.
- Skok, Petar (1971-1974). *Etimologijski Rječnik Hrvatskoga ili Srpskoga Jezika* 1-4. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- SMJa (1990-2005). *Slovar' marijskogo jazyka*. Avtory-sostaviteli A. A. Abramova vb. 1-10. Joşkar-Ola.
- SSCTES = Nişanyan, Sevan. *Sözlerin Soyağacı, Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*. //www.nisanyansozluk.com (10.01.2009).
- Stachowski, Stanisław (1992). *Türkische Lehnwörter im serbischen Dialekt von Piroć*. Kraków: Nakł. Uniw. Jagiellońskiego
- Steblin-Kamenskij, Ivan Michajlovič (1992). *Ėtimologičeskij slovar' vaxanskogo jazyka*. Sankt-Petersburg.
- Steingass, Francis (1957). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. London. (Reprint of the First Edition 1892): Routledge.
- Striganova, Bella Rafailovna & Anatolij Aleksandrovič Zaxarov (2000). *Dictionary of Animal Names in Five Languages, Insects*. Moscow: Russkij Yazyk Pub.
- TanCol = *Tancarık Coldiuli, ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-87904/hltancari kcalidiuliuli.pdf* (28.12.2011).
- TarSöz (1963-77). *XIII. yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyla tarama sözlüğü* 1-8. Ankara: TDK Yay.
- TatR (1966). *Tatarsko-russkij slovar'*. Moskva: Nauka.
- Tavkul, Ufuk (2003). "Codex Cumanicus ve Karaçay-Malkar Türkçesi". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 15: 45-81.
- TDS (1962). *Türkmen dilinin sözlüğü*. Aşgabat: Türkmenistan bilim Akademiyası.
- Tenişev, Ėdgem Raximovič (1990). *Ujgurskij dialektnyj slovar'*. Moskva: Nauka.

- Tietze, Andreas (1958). “Direkte arabische Entlehnungen im anatolischen Türkisch”. *Mélanges Jean Deny*. Ankara: TDK Yay.
- _____, (1962) “Einige weitere griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch”. *Németh Armağanı*. Ankara: Berikan Yayınevi. 373-388.
- _____, (2002). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lügatı* (A-E). Istanbul & Wien: Simurg.
- TkmR (1968). *Turkmensko-russkij slovar*. N. A. Baskakov, B. A. Karryev, M. Ja. Xamzaev (red.). Moskva: Nauka.
- Toparlı, Recep (1992). *Irşâdü'l-mülûk ve's-selâtin*. Ankara: TDK Yay.
- _____, (2003). *Ed-dürretü'l-mudiyye fi'l-lügati't-türkiyye*. Ankara: TDK Yay.
- Toparlı, Recep, Sadi Çögenli, Nevzat H. Yanık (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugalî*. Ankara: TDK Yay.
- Toparlı, Recep, Hanifi Vural, Recep Karaatlı (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü 2.* baskı. Ankara: TDK Yay.
- Tschenkéli, Kita (1965-74). *Georgisch-Deutsches Wörterbuch 1-3*. Zürich: Amirani Verlag.
- TTAS (1977-81). *Tatar tǝlǝnǝj aǝlatmalı süzlǝğǝ 1-3*. Qazan.
- TürkSöz (2005). *Türkçe sözlük*, 10. baskı. Ankara: TDK Yay.
- TuvR (1968). *Tuvinsko-russkij slovar'*. È. R. Tenişev (red.). Moskva: Akademi Nauk.
- TYS = *Trabzon Yöresel Sözlük*. <<http://www.forumturka.gen.tr/trabzon-forum/trabzon-yoresel-sozluk-t7983.0.html;msg243578>> (21. 01. 2009).
- Tzitzilis, Christos (1987). *Griechische Lehnwörter im Türkischen, mit besonderer Berücksichtigung der anatolischen Dialekte*. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- UjgR (1961). *Ujgursko-russkij slovar'*. Ş. Kibirov, Ju. Cunvazo (red.). Alma-Ata.
- UjgR (1968). *Ujgursko-russkij slovar'*. È. N. Nadžip (Haz.). Moskva: Nauka.
- ÜTİL (1981). *Üzbek tilining izohli luyati*. 2 tomli, Moskva.
- UzBR (1959). *Uzbeksko-russkij slovar*. S. F. Akabirov, Z. M. Magrufov, A. T. Xodzaxanov (red.). Moskva: Ozbek Sovet Ensiklopediyasi Bosh Redaksiyasi.
- Vámbéry, Hermann (1867). *Čagataische Sprachstudien, enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch der čagataischen Sprache*. Leipzig: F. A. Brockhaus.
- Vasmer, Max [Fasmer, M.] (1964-73). *Ètimologičeskij slovar' russkogo jazyka 1-4.* perevod s nemeckogo i dopolnenija O. N. Trubačeva. Moskva: Progress.
- Verbickij, V. (1884). *Slovar altajskago i aladagskago narecij turkskogo jazyka*. Kazan.
- Wehr, Hans (1968). *Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart*, vierte, unveränderte Auflage. Wiesbaden: Harrassowitz.

- Wiki Adigece. <<http://tr.wikipedia.org/wiki/Adigece>> (10. 01. 2009).
- Wiki Çeçence. <<http://tr.wikipedia.org/wiki/Çeçence>> (10. 01. 2009).
- Wiki Dargince. <<http://tr.wikipedia.org/wiki/Dargince>> (10. 01. 2009).
- Wiki İnguşça. <<http://tr.wikipedia.org/wiki/İnguşça>> (10. 01. 2009).
- Wiki Macarca. <<http://tr.wikipedia.org/wiki/Macara>> (10. 01. 2009).
- Wiki Osetçe. <<http://tr.wikipedia.org/wiki/Osetçe>> (10. 01. 2009).
- Wiki Şapsığ. <<http://tr.wikipedia.org/wiki/Şapsığ>> (10. 01. 2009).
- XakR (1953) *Xakassko-russkij slovar*’, sostavili N. A. Baskakov i A. I. Inkižekova-Grekul. Moskva.
- Xalilov, Madžid Şaripoviç (1995). *Bežtinsko-russkij slovar*’. Maxaçkala.
- Xangışiev, Džangişi Magomedoviç (1986). “Geminaty v dialektax kumyyskogo jazyka”, *Voprosy dialektologii tjurkskix jazykov*: 100-103. Ufa = <<http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9024#a01>> (16. 12. 2008).
- Yanıkoğlu, Bilâl Aziz (1943). *Trabzon ve havalisinde toplanmış folklor malzemesi*. İstanbul: Kenan Matbaası.
- Zajączkowski, Ananiasz (1965). “Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-kiptchak ‘ad-Durra’ al-muđi’a fi-l-luğat at-turkiya’ (I)”. *Rocznik Orientalistyczny* 29/1: 39-98.
- Zenker, Julius Theodor (1866-67) *Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch “Dictionnaire turc-arabe-persan”*, 1-2, Leipzig: W. Engelmann.

One I Bought on the Street Became a Thousand at Home

Uwe Bläsing*

Abstract

This study attempts to shed light on a bedbug label in Turkish from different perspectives. The common Turkish label for “bedbug” is “tahtakurusu”, but words such as *kandalay*, *kandalayan*, *kandağay* ve *kandalar* are also used to refer to the bedbug, especially in some immigrant dialects. I will try to explore these words from the perspective of language history. Therefore I will make use of all kinds of data that might contribute to this study. The words analyzed will also be considered with respect to their forms and status in other Turkic languages.

Keywords

Bedbug, tahtakurusu, kandalay, kandalayan, kandağay and kandalar, etymology, cultural history.

* Leiden University / Nederland
uwe.blaesing@gmail.com

На улице взял одно дома получил тысячу

Уве Бласинг*

Аннотация

В данном исследовании рассматривается клоп с различных точек зрения. Всем известное турецкое название клопа (тахтакурусу) в различных диалектах мигрантов известно под различными названиями (кандалай, кандалаян, кандагай, кандалар), в работе сделана попытка исследования содержания слова с позиции истории языка. При исследовании использованы все источники, касающиеся темы. Особенно обращено внимание на формы рассмотренных слов в других тюркских языках.

Ключевые слова

клоп, кандалай, кандалаян, кандалагай, кандалар, этимология, история культуры.

* Лейденский университет / Нидерланды
uwe.blaesing@gmail.com

İlhan Berk'in Şiirlerinde Toplumcu Gerçekçiliğin İzdüşümü

Ahmet Demir*

Özet

İkinci Yeni Şiiri içinde değerlendirilen İlhan Berk (1918-2008), şiir hayatının ilk döneminde toplumcu gerçekçi çizgidedir ve *İstanbul (1947)/İstanbul Kitabı* (1980), *Günaydın Yeryüzü* (1952), *Türkiye Şarkısı* (1953) ve *Koroğlu* (1955), onun toplumcu gerçekçi şiirlerinden oluşur. Berk, 1955'lerden itibaren şiir anlayışındaki değişime bağlı olarak toplumcu gerçekçi çizgiden uzaklaşır. Galile Denizi (1958), Berk'in toplumcu gerçekçilikten kopuşunun ifadesidir.

Bu çalışmada, İlhan Berk'in şiir hayatındaki toplumcu gerçekçi dönem, bu dönemin sınırları, toplumcu gerçekçi çizgideki şiirlerin Berk için anlamı ve Berk'in toplumcu gerçekçi çizgiden kopuşu değerlendirilmiştir. Berk'in toplumcu gerçekçi anlayışının öne çıktığı şiir dönemi ve bu dönemin şiir kitapları ele alınmış, şairin toplumcu gerçekçi eğilimlerinin şiirlerine nasıl yansıdığı üzerinde durularak şiirlerinin tematik incelemesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler

İlhan Berk, toplumcu gerçekçilik, sosyalist ütopya, emeğin şirselleştirilmesi, güdümlü şiir

Giriş

İkinci Yeni Şiiri içinde değerlendirilen İlhan Berk (1918-2008), *Galile Denizi* (1958) adlı şiir kitabından önce, şiir hayatında toplumcu gerçekçi anlayışın hâkim olduğu bir dönem -*İstanbul (1947)/İstanbul Kitabı* (1980), *Günaydın Yeryüzü* (1952), *Türkiye Şarkısı* (1953) ve *Koroğlu* (1955) şiir kitaplarını içine alan dönem- yaşar. *Galile Denizi* ile birlikte

* Yrd. Doç. Dr., Başkent Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, Bağlica / Ankara.
ademir@baskent.edu.tr

Berk, toplumcu gerçekçi şiir anlayışından uzaklaşır. Berk'in toplum adına kalemiyle savaşmak görevini üstlendiği, toplum adına, ezilen kitleler adına konuştuğu bir dönem olarak nitelendirilir (Özcan 2009: 39, 42).

Bu çalışmada İlhan Berk'in şiir hayatındaki toplumcu gerçekçi dönem, sınırları ve toplumcu gerçekçi çizgideki şiirlerinin Berk için anlamı, Berk'in toplumcu gerçekçilikten kopuşunun nedenleri de ortaya konularak değerlendirilmektedir. Berk'in toplumcu gerçekçi çizgideki şiirleri, 'toplumcu gerçekçilik'in temel felsefesi bakımından irdelenmekte; şairin toplumcu gerçekçi eğilimlerinin şiirlerine nasıl yansıdığı üzerinde durularak tematik bir inceleme yapılmaktadır.

Berk'in ilk şiir kitabı *Güneşi Yakanların Selamı*'dır (1935). Berk, *Güneşi Yakanların Selamı*'nı "benim için yok kitap" diyerek reddeder ve şiir yazmaya İstanbul ile başladığını söyler (Andaç 2004: 37, Berk 1997: 95). Berk'in ilk şiir deneyimlerini içeren *Güneşi Yakanların Selamı*, toplumcu gerçekçi çizgide olmadığı için çalışmanın dışında tutulmuştur.

Berk için pek çok eleştirmen farklı nitelendirmelerde bulunmuştur. Örneğin Behçet Necatigil, Berk'i "şiiirimizin uçbeyi, korkunç çocuğu" diye nitelerken Memet Fuat, onu "şiiirin kırk türlü yazılacağını göstermek için gelmiş gibidir: dokunduğunu şiiire çeviriyor" ifadeleriyle tanımlar. Mehmet H. Doğan da şair için, "değişimi şiiirin anayasası yapmış" der (bk. Berk 2004: kapak arkası). Memet Fuat'ın Berk için kullandığı "çağdaş şiiirimizin ele avuca sığmaz şairi, yenilik adına bilinçsiz savruluşların en belirgin, ama her döneminde başarılı olabilmiş ilginç bir örneği" (1985: 32-33) şeklindeki nitelendirmeler, Berk'in şiir hayatındaki savruluşları, değişimi, yenilik adına şiiirin sınırlarını zorlayışını ortaya koymak içindir. Savruluşların, değişimin, yeniliklerin şairi Berk'in şiir dünyasına dair söylenebilecek ifadelerden birisi de hiç kuşkusuz şiir hayatının ilk döneminde toplumcu gerçekçi çizgide olduğudur (bk. Özcan 2009: 175-205).

Berk'in kendisi de daha sonraki yıllarda toplumcu gerçekçi çizgide olduğu döneme dair düşüncelerini sıkça paylaşır ve bu dönemi, ortak bir ideolojiyi dillendiren toplumcu gerçekçi koronun üyesi (o dönem şiirleri için Berk "koro şiiiri" ifadesini kullanır Koçak vd. 1992: 140-141) olarak söylediği şiirlerden oluşan bir dönem şeklinde değerlendirir. Berk'e göre toplumcu gerçekçi çizgideki şiirleri, diğer toplumcu gerçekçi şairlerle birlikte gittiği yolun ürünleridir ve yeni bir yol açmayan, yeni bir ses getirmeyen şiirlerdir, özgünlükten yoksundur. Oysaki şair, yeni bir yol açtığı zaman şairdir. Berk için *Galile Denizi* kendi başına gittiği bir yoldur ve şiiirin gittiği, gi-

debileceği bir yerdedir. Bu nedenledir ki *Galile Denizi*, Berk'in şiir hayatında dönüm noktasıdır ve toplumcu gerçekçi çizgiden kopuşun, uzaklaşmanın ifadesidir (İnal 1999, İBK 2004: 175'ten).

Toplumcu gerçekçilikten kopuş; Berk'in hayata, toplumsal yapıya, toplumsal yapıyı belirleyen ekonomik ilişkilere veya insan yaşamına bakışında, savunduğu değerlerde, düşüncelerde, kısacası Marksist, solcu dünya görüşünde meydana gelen bir değişimden dolayı değildir; tamamen sanatsal/poetik kaygılardan, şiire bakış tarzındaki değişimden kaynaklanmaktadır. Berk, siyasal/ideolojik/ekonomik söylemin öne çıktığı toplumcu gerçekçi şiir anlayışını, şiire bakış tarzı değiştiği için bırakır.

Berk, bir değişim yaşayarak toplumcu gerçekçi şiir anlayışından uzaklaşmasını ve *Galile Denizi* ile başka bir yola girişini, hatta *Galile Denizi* yayımlanmadan önce 1953 yılında *Yenilik* dergisinde çıkan "Saint Antoine'nin Güvercinleri" adlı şiirle toplumcu gerçekçi şiir anlayışından koptuğuna başlamasını, İkinci Yeni Şiiri içerisinde değerlendirilişini, 1992'de *Defter* dergisi için kendisiyle yapılan bir söyleşide Orhan Koçak ve İskender Savaşır'a şöyle anlatır:

Günaydın Yeryüzü, Türkiye Şarkısı, Köroğlu, bu üç kitaptan Galile Denizi'ne geçişte asıl etken, söze dayalı şiirden birden bir soğuma duymamdır. (...) Birden boğulur gibi duydum kendimi. Galile Denizi, gerçi 1958'de yayımlandı, ama ben 1954'te söze dayalı şiire karşı yazmaya başlamıştım. 'Saint Antoine'nin Güvercinleri' de bunun ilk muştusuydu. (...) O güne değin II. Yeni diye bir şiirden söz edilmiyordu. Bunu izleyen şiirler Yeditepe'de çıkmaya başladı. Ben sonradan bu şiirlerimi Pazar Postası'nda yayımlamaya başladığımda birden çoğaldığını gördüm: Edip Cansever, Turgut Uyar, Cemâl Süreya yerden biter gibi bitti. Erdost buna II. Yeni adını koydu (1992: 135).

Berk'in satır aralarına yerleştiği "söze dayalı şiir" ifadesi, toplumcu gerçekçi anlayışla söylediği şiirleri için; ama en çok da anlamı apaçık ortaya koyan (Berk 1994a: 118), şairin doğrudan sonuca vardığı, anlamı tek boyutlu, imgeleme kapalı (29), düzyazı gibi her şeyi apaçık anlatan, anlaşılabilir için yazılan (İBK 2004: 58) düşündüğümüzü en kısa yoldan söylemeye yarayan kalıpları olan (Koçak vd. 1992: 143) şiir için kullandığı bir kavramdır. Berk için toplumcu gerçekçi şiirleri, söze dayalı şiirlerdir. Berk'in toplumcu gerçekçi çizgiden uzaklaşması, sanatsal açıdan söze dayalı şiiri terk etmesidir. Berk'in şiirindeki bu değişim "söze dayalı şiir"den "dolambaçlı şiir"e gidış serüvenidir (Koçak vd. 1992: 143).

Berk, daha sonraları, şiirde 'ne'den çok 'nasıl'ı önemsemeye başlaması ile birlikte söze dayalı şiirden ayrılışını, şiir sanatı adına bir tür kurtuluş adeder: "Benim kurtuluşum Saint Antoine'in Güvercinleri'yle oldu. O güne değin nasıl anlatacağım? değil, ne anlatacağım? ağır basmış. Başta Nâzım'ın şiiri, sonra da Orhan Veli'lerin söze dayalı şiirleriyle doluydum ben. Boğulmuştum bu şiirde." (Çeker 2003: 12).

Berk'in daha 1960 yılında *Dost* dergisi için kendisiyle yapılan bir söyleşide Fuad Güner'in: "Toplumla sanat ilişkileri hakkında ne düşünüyorsunuz?" sorusuna verdiği: "Hiçbir şey düşünmüyorum. Ben şiirden önce bir şey düşünmem zaten. Toplumla bir ilişki varsa şiirimde bu dolayısıyla olan bir şeydir; benim önceden toplumu, onun sorunlarını koyayım diye bir davranışım yoktur." (1960: 36) şeklindeki cevabı, Berk'in toplumcu gerçekçi anlayıştan sanatsal kaygılar dolayısıyla koptuğunu ortaya koyması kadar onun şiir sanatı bakımından yaşadığı değişimi göstermesi ve Berk'in şiir hayatını dönemlere ayırmanın ne kadar isabetli olacağını ortaya koyması bakımından önemlidir. Berk'in 1962 yılında *Varlık* dergisinde yayınlanan bir söyleşide: "Eskisi gibi toplum şiiri yazmamanızın nedenlerini açıklar mısınız?" şeklindeki bir soruya verdiği: "Başkalarını bilmem ama benim için hiçbir nedeni yok. Salt, o eski kitaplarımdaki toplum şiirlerini, bugün, düz yazının rahat rahat yapabileceğine inanmam bir neden olabilir." (Menemencioğlu 1962: 8) şeklindeki cevabını da bu bağlamda değerlendirmek gerekir.

Berk, kendisini tanımlarken dünyaya bakışında Marksist düşüncenin hep ağır bastığını, Marksist felsefeye dair çok fazla kitap okuduğunu vurgular (Berk 1997: 72). 'Marksist, solcu' olduğunu vurgularken solculuğunun, mensubu olduğu sınıf bilincinden kaynaklandığını ifade eder. Sınıf bilincinden dolayı da solculuğunu doğal görür (Çeker 2003: 12, Su 2004: 64). Bireyin siyasal tercihleri, eğilimleri üzerinde mensubu olduğu sosyal sınıfın etkili olduğuna (bk. Yeşilorman 2006: 2-3) vurgu yapan Berk, bir dönem, toplumcu gerçekçi şiire yönelişini, toplumcu gerçekçiliği, mensubu olduğu sınıfa uygun bulmasına bağlar. Bu uygunluğun ve ezilen sınıfın şiire taşınmasıyla iyi şiir yazılacağı düşüncesinin -Berk'e göre her iyi şairin başlangıç yeri 'ezilen sınıftır, sınıf bilincidir- kendisini bir dönem için toplumcu gerçekçiliğe götürdüğünü söyler. Sınıf bilincini hiç unutmamasına, hep solcu olarak kalmasına rağmen 1955'lerde ne söylediğinden çok nasıl söylediğine dikkat etmeye, nasıl söyleyeceğinin farkına varmaya başlamasıyla ve poetikasında ortaya çıkan değişimle birlikte toplumcu gerçekçi şiir anlayışından uzaklaştığını ifade eder (bk. Su 2004: 64).

Toplumcu gerçekçi şiirlerinde komünist propaganda yaptığı gerekçesiyle ağır ceza mahkemesinde yargılanan ve beraat eden Berk, solculuğu ve Marksist dünya görüşü hakkında şunları söyler:

Günaydın Yeryüzü'nü, Koroğlu'nü, Türkiye Şarkısı'nı yazmışım. Günaydın Yeryüzü ağır ceza mahkemesine gitti. Ben ağır ceza mahkemesine çıktım. (...) Çünkü bu üç kitabımdan komünist ayaklanmayı hazırlayan kitaplar olarak bahsediliyordu. (...) Öyle bir çağda yaşıyorduk ki -zaten şimdi de öyle-, sanatçının sol düşüncede olması çok doğal. Bir Marksist terbiyenin davranımları olarak. (...) Ben düşüncelerimi 'Galile Denizi'ne geçtiğim zaman da değiştirmedim. Marksist düşüncenin bir başka planında o şiiri söylemeye çalıştım. Çünkü bu dönemde benim korkarak İkinci Yeni'ye geçtiğim iddiaları ortaya çıkmıştı, komik iddialar. (..) Zaten ezilen bir sınıfın çocuğuydum ve bunun acısını duyuyordum. Yani bir inanç değil, bir düşünceydi benimkisi (Koçak vd. 1992: 139).

Kısacası Berk'in toplumcu gerçekçi şiir anlayışından kopuşu; hayat felsefesindeki ani bir değişimden dolayı değil sanat felsefesindeki değişimden dolayıdır. Berk, insan yaşamına hep Marksist, solcu gözüyle bakmıştır, hayatının her döneminde Marksist felsefe egemen olmuştur; ancak şiir sanatında 1955'lerden itibaren bir değişim yaşadığından, 'ne'den çok 'nasıl'ı önemsemeye, şiirin teknik boyutuyla daha çok ilgilenmeye başladığından toplumcu gerçekçi çizgiden kendiliğinden bir uzaklaşma meydana gelmiş ve şiir hayatında bu dönem kendiliğinden son bulmuştur.

Özcan, *Aykırı ve Şair İlhan Berk* adlı çalışmasında, İlhan Berk'in toplumcu gerçekçi anlayıştan uzaklaşmasını ve İkinci Yeni anlayışına kaymasını, şairin Batı şiiriyle ilişkisini yoğunlaştırmasına, şiirle ideoloji arasındaki ayırımın farkına varmasına bağlar (2009: 202) ve şu tespitte bulunur: "Sürekli değişimi kendisine ilke edinen Berk, komünizmin değişmeye müsade etmeyecek son durak olduğunu görünce, ikinci durakta inerek sanat ve şiir otobüsüne binmeyi tercih etmiştir." (204).

İlhan Berk'in toplumcu gerçekçi çizgideki şiirleri -her ne kadar Berk sonrası bu şiirlerini sanatsal çerçevede olumsuzlasa da-; hem Berk'in şiir hayatına dair sağlıklı değerlendirmeler yapabilmek hem de Türk edebiyatında toplumcu gerçekçi şiirin yerini anlayabilmek bakımından önemlidir.

Ekonominin Belirlediği Toplumsal Yapı

Toplumcu gerçekçilik, gerçekçiliğin 20. yüzyılda kazandığı görünüşlerden biridir. Felsefesini ve estetik dayanağını Marksizm'den alan toplumcu

gerçekçilik, bu genetik bağından dolayı hem siyasal/ideolojik bir duruşun ifadesidir hem de sosyolojik, ekonomik ve tarihsel çözümlenmeler yaparken 'yansıtma' prensibinden hareketle gerçekçiliği en iyi seçim olarak gören bir sanat kuramıdır (bk. Demir 2008). Felsefesi itibariyle, Marksizm'in temel ilkeleri ışığında kapitalizmi yıkmak ve onun yerine sosyalist bir düzen kurmak iddiasıyla yola çıkmış, bu yolda devrimci proletaryanın sözcülüğünü yapmış; ezilen, sömürülen sınıfa, emekçi sınıfa, geniş halk kitlelerine omuz vermiştir.

Toplumcu gerçekçilik, toplumsal ilişkileri ve olayları ele alırken, eylemlerin altında yatan temel noktaları da tahlil eder. Nedensellik ilkesi ile hareket ederek eylemleri, davranışları neden-sonuç ilişkisi bağlamında değerlendirir (Suçkov 1992: 151). Bu yönüyle toplumcu gerçekçilik, toplumsal olayları, eylemleri, ekonomik ve ekonominin belirlediği sosyolojik nedenlerle açıklar ve toplumun ekonomik, sosyolojik resmini çizme gayretindedir.

Marksist felsefede iktisadî faktör (alt-yapı), bütün diğer faktörleri tayin eden ana faktördür. Bir neden-sonuç ilişkisi içinde, bu ana faktör, bütün diğer sosyal fenomenleri/üst-yapıyı (sosyal ilişkiler, hukuk, din, ahlâk, sanat, edebiyat) tayin eden biricik etkidir; tesiri en büyük olandır; başlatıcıdır. Diğerleri, yani üst-yapıyı oluşturan unsurlar, başlatılmış faktörlerdir; büyük oranda ekonomik alt-yapıya göre şekillenir (Eröz 1974: 79, Lefebvre 2007: 83-84). Bu bağlamda ekonomiyi, ekonomik olayları/olguları önemseme ve sosyal fenomenleri/üst-yapıyı ekonomi ile ilişkilendirerek açıklama, toplumcu gerçekçi çizginin en açık göstergesidir. Toplumsal yapıdaki "ekonomik-toplumsal kuruluş"un (Lefebvre 2007: 82), üretici güçlerin, üretim tarzının şekillendirdiği yapının irdelenmesi ve buna bağlı olarak ulaşılan sonuçların dikkate sunulması toplumcu gerçekçiliğin başlıca amaçlarından biridir.

Toplumcu gerçekçilik, Marksist felsefenin yazın alanındaki yansıması olduğu için yazını alt-yapının yansıması ve ekonomik etkenlerin şekillendirdiği sınıflar arasındaki mücadelenin aracı sayar. Marksizmin ilkeleri doğrultusunda, toplumu, toplumsal ilişkileri izah ederken, toplumsal yapının ekonomik temelli oluştuğunu ve bu yapı içerisinde sınıfların diyalektik çerçevede çatışık halde olduklarını öngörür. Kapitalist düzeni reddeder; burjuvazinin, kapitalizmin karşısına proletaryayı, emekçi sınıfı, geniş halk kitlelerini çıkarır ve destekler. Emekçi sınıfın, yoksul kesimlerin, sömürülen işgücünün sözcülüğünü yapar; devrimci işçi sınıfının ideolojisini yansıtır.

İlhan Berk'in de toplumcu gerçekçi şiirlerinde kişiler çoğunlukla, toplumcu gerçekçiliğin, toplumsal yapıyı diyalektik çerçevede sınıfların çatışması şeklinde açıklayan görüşünün bir sonucu olarak ekonomik açıdan kapitalist-emekçi/işçi, zengin-yoksul, ezen-ezilen, sömüren-sömürülen, kandırarak-kandırılan, ağa/bey-köylü, iyi-kötü zıtlığı ve çatışması ekseninde iki farklı safta yer alırlar. Berk'in şiirlerinde toplumsal yapıyı, diyalektik çerçevede sınıfların oluşturduğu; sınıfları ise yukarıda bahsettiğimiz gibi ekonomik etkenlerin meydana getirdiğini görürüz.

Berk, toplumsal yapıdaki ekonomik etkenlerin belirlediği sınıfsal çatışıklığı dikkate sunmanın yanında, hem kırsal kesim hayatı hem de kent hayatı içindeki sosyolojik ve ekonomik gerçekliği (üretim tarzını, üretim araçlarını, toplumsal statüyü, göç olgusunu vb. dikkate alarak) emekçi kesimin, geniş halk kitlelerinin sosyo-ekonomik durumunu çıplak bir gerçeklikle ortaya koymaya çalışır. Bu nedenle de özellikle *Günaydın Yeryüzü*'nde hem yoksul kırsal kesim insanına hem de kentli emekçilere; *Türkiye Şarkısı*'nda yoksul halk kitlelerinin sömürüldüğü Orta Anadolu, Toroslar, Yukarı Fırat coğrafyasına; *İstanbul*'da İstanbul gibi bir metropolün işçilerine, sömürülen işgücüne, Çankırı, Zonguldak gibi kentlerin emekçilerine; *Köroğlu*'nda Köroğlu Destanı bağlamında Çamlıbel, Bolu yöresinin halk kitlelerine yönelerek sosyolojik ve ekonomik çizgilerin şekillendirdiği resimler çizer. Diyebiliriz ki Berk'in şiirlerinde hem sanayi hem de tarım sektörü emekçilerinin, çalışanlarının içinde buldukları yaşam koşulları dramatik sahneler halinde gösterilir. Kısacası Berk, toplumcu gerçekçi çerçevede, sınıfsal, siyasal bir bakışla ve toplumsal, ekonomik ve siyasal düzeyin farkında olarak kenti, kırsalı, yani coğrafyayı mekânsal formlar olarak değil, sosyolojik ve ekonomik formlar olarak görür ve bu çerçevede okura sunar.

Türkiye Şarkısı'ndaki "Kör Halit'in Bulutu", "Otuz Sekiz Pare Köy", "Sebenli Halil (Hatırlama, Yakup Bey'e Dair, Sebenli Halil'in Ardından)", "Yukarı Fırat (Rüstem Bey'in Rüzgârı, Bütün Hikâye, Bozoklu Dünyada Kardeşlik Esastır Diyor, Bir Gün Gelecekte)", *İstanbul*'daki "İstanbul, Yedi Vilayet ve Bir Eski Başşehir Türküsü, Bir Halk Ayaklanması Notları" ve "Köroğlu" gibi şiirlerinde toplumsal yapıyı, çatışık sınıfların oluşturduğunu; sınıfları ise ekonomik etkenlerin şekillendirdiğini görürüz. Şair; toplumcu gerçekçi bir bakışa sahip olduğu için de ezilen, sömürülen, yoksul emekçilerden, işçilerden, geniş halk kitlelerinden, sömürülen işgücünden yana bir tavır sergiler.

Berk'in öyküleyici bir anlatım seçtiği -ki Berk toplumcu gerçekçi çizgideki şiirlerinin birçoğunda öyküleyici anlatıma başvurur- "Kör Halit'in Bulutu", "Otuz Sekiz Pare Köy", "Sebenli Halil (Hatırlama, Yakup Bey'e Dair, Sebenli Halil'in Ardından)", "Yukarı Fırat (Rüstem Bey'in Rüzgârı, Bütün Hikâye, Bozoklu Dünyada Kardeşlik Esastır Diyor, Bir Gün Gelecekte)" gibi şiirlerinde 'kırsal yaşam gerçeği', 'köy gerçeği' çerçevesinde 'ağa/bey-köylü', 'öşürcü-köylü' gibi ezen ile ezilenin, sömüren ile sömürülenin, haksız kazanç sağlayan zengin kesim ile yoksul halk kitlelerinin karşı karşıya gelişi söz konusudur. Şairin bakışı sınıfsal, siyasal, ekonomik çerçevededir.

"Kör Halit'in Bulutu" ekonomik olarak ayrışan sınıfların çatıştığı bir köy gerçeğini yansıtır. Şiirde sömüren, ezen, köylülerin alın teri, emeği üzerinden haksız kazanç sağlayan sınıfın temsilcisi olarak karşımıza Kör Halit çıkar. Kör Halit'in bulutu simgeseldir ve köylünün emeğini, kazancını, her şeyini talan edercesine savurarak alan, Kör Halit'e götüren; tıpkı bir çekirge sürüsü gibi köylünün malına hücum eden, tarlaları talan eden sömürücü gücü işaret eder. Köylüler bu ezici, sömürücü güç karşısında çaresizdirler:

Bu köy Kasımlar Köyü
Bu bulut Kör Halit'in bulutu
Bir çekirge sürüsü gibi
Peşin yavaş yavaş iner ovaya
Sonra insanların üstüne gidip durur

.....
Bu yıl harmanlar dağ dağ ovada
Kör Halit çatmış kaşını
Tabanca belinde dolaşıyor
Üç köy yalınayak ayakta
Bir kendilerine bir Kör Halit'e bakıyor (Berk 1982: 75-76).

"Sebenli Halil" adlı şiirde, "... öşürcünün haksızlıklarına dayanamayıp dağa çıkmış, günlerce dağda gezmiş, halk tarafından sevilerek yardım görmüş, sonra da kendi eceliyle ölmüş." dipnotuyla tanıtılan Sebenli Halil ile öşürcü Yakup Bey arasındaki ekonomik temelli çatışma, her ikisi de men-subu olduğu sınıfı temsil edici nitelikte şu şekilde yansıtılır:

Dün daha ilk
Oturup dağa çıkışımı düşündüm
Sonra aklıma Yakup Bey geldi
Bütün gün bıçak biledim

.....
Hem dünya önceleri böyle değildi
Rafta ayrı yerde ayrı bir pabucumuz olurdu
Dünya deyince hatırımıza
Beysiz paşasız bir yer gelirdi (Berk 1982: 92-93).

Sebenli Halil yoksul halkın temsilcisiyken Yakup Bey zorbalığın temsilcisi olarak karşımıza çıkar. Sınıflar arasındaki çatışmayı belirleyen, ekonomik etkenlerdir. Yakup Bey zâlimdir; köylülere ekonomik çıkarlarından dolayı zulmeder. Ev ev, çarşı çarşı dolaşarak köylünün elindeki her şeye el koyması, Yakup Bey'in zorbalığını, sömürücülüğünü imlemektedir:

Gece demez gündüz demez
Ev ev çarşı çarşı dolaşır
İpek mintan kadife yelek üstünde
Ot demez saman demez alır

Bey azmaz diye söylerler bütün
Yalan işte her şey meydanda
Sende bende bulunan
Asıl beyde bulunmaz (Berk 1982: 94-95).

Diyebiliriz ki Berk'in şiirlerinde sınıflar, eylemlerle somutlaşmaktadır. Toplumsal yapıdaki sosyo-ekonomik eylemler, sınıfların belirgin olarak nasıl ayrıştığını gösterdiği kadar sınıfları karakterize etmekte, sınıfsal bir fotoğraf sunmaktadır.

“Yukarı Fırat”ta da tıpkı “Sebenli Halil”deki gibi bir toplumsal yapı mevcuttur. Ancak bu defa Yakup Bey'in yerine zâlim, sömürücü, köylüyü ezen aktör Rüstem Bey'dir. Toplumsal yapıdaki sınıfsal çatışıklık yine ekonomik ilişkilere dair göstergelerle okuyucuya sunulur.

365 gün dünyada
Kışlar gelir Ağrı üstüne
Kanlı Rüstem Bey'in rüzgârı
Girer yedi hâne içine

Ovada fukara evlerin
Pencereleri donar

.....
Bir bıçak gibidir Aras boylarında
Rüstem Bey'in rüzgârı

İnsanların sol böğrüne
Saplanıp kalır

.....
Şimdi yukarılara
Arabalar buğday indirir
Şimdi, şu anda Yukarı Fırat'ta
Dört kol gezer Rüstem Bey'in adamları (Berk 1982: 98-99).

Rüstem Bey'in rüzgârı da tıpkı Kör Halit'in bulutu gibi simgeseldir ve köylünün malına hücum eden, tarlaları talan eden, köylünün emeğini, kazancını, her şeyini savurarak alan, Rüstem Bey'e götüren sömürücü gücü işaret eder. Köylüler bu ezici, sömürücü güç karşısında çaresizdirler.

Berk'in amacı, sefaletle mahkûm edilen geniş halk kitlelerinin, sanayi ve tarım sektörünün emekçilerinin, işçi sınıfının içinde buldukları yaşam koşullarını ekonomi odaklı dikkate sunmak, ekonomik göstergelerle toplumsal yapının tam bir fotoğrafını vermeye çalışmaktır. Toplumsal yapıdaki ekonomik ilişkiler ve ekonominin insanların yaşamları üzerindeki belirleyici etkileri Berk'in toplumcu gerçekçi çizgideki şiirlerinin başlıca izleklerindedir. Bu durum bazen doğrudan sınıfların çatışması şeklinde dikkate sunulurken bazen de geniş halk kitlelerinin ekonomi odaklı tasvirlerine -ki bu tasvirler yoksul emekçi halk kitlelerinin içinde buldukları ekonomik sefaletin ortaya konulması amacıyla yapılmaktadır- başvurularak dolaylı yönden ortaya konulmaya çalışılır.

Örneğin; "Otuz Sekiz Pare Köy"de köy gerçeği bağlamında kırsal kesim insanının yaşamı yalnızca ekonomik odaklı dikkate sunulur. Çünkü insanların yaşamını, içinde buldukları toplumsal koşulları, birbirleriyle olan ilişkilerini ve mensubu oldukları sosyo-ekonomik sınıfı belirleyen başlıca öge ekonomidir. Hikâye edici bir anlatımın şekillendirdiği şiirde konuşturulan "Otuz Sekiz Pare Köy"ün insanları tanıtırken doğrudan ekonomi odaklı bir tasvire başvurulur ve bu tasvir aracılığıyla ekonomik faktörlerin belirlediği toplumsal yapı dikkate sunulur. "Otuz Sekiz Pare Köy"ün insanları, alın terleriyle geçinen yoksul insanlardır, "bire bin veren toprağın fakir kulları"dırlar:

Biz otuz sekiz pare köyün insanları
Genç, ihtiyar, çoluk çocuk
Yaz kış bir gömlekle
Yaz kış, yalnız, fakir, kimsesiz

Ben Babarlık'tan bir garip kişi
Bire bin veren toprağın bir fakir kulu (Berk 1982: 88).

Tez açıktır: Ekonomik etkenlerin belirlediği toplumsal yapı, sınıfsal olarak köylüleri 'fakir kullar' haline getirmiştir. Geniş halk kitleleri, sınıfsal olarak ezen, sömüren sınıfın gücü karşısında yine çaresizdir ve yoksulluğa mahkûmdur.

Berk, *İstanbul/İstanbul Kitabı, Günaydın Yeryüzü, Türkiye Şarkısı* kitaplarındaki şiirlerinde ekonomik faktörler ile toplumsal yapı arasındaki ilişkileri yalnız sınıfsal olarak irdelemez. Toplumsal yapıdaki ekonomik değişimlerin (üretim tarzının değişimi, tarımda makineleşme, sanayileşme gibi) yarattığı sonuçları -örneğin; göç olgusu- da ele alır ve dikkate sunar. Bu yönüyle toplumsal yapıda, kent ve köy yaşamında ekonomiye bağlı olarak ortaya çıkan olayların bütüncül bir fotoğrafını çekmeye çalışır ki bu da Berk'in kenti, kırsalı, yani coğrafyayı mekânsal formlar olarak değil, sosyolojik ve ekonomik formlar olarak gördüğünün bir başka göstergesidir.

Örneğin "Massey Harris" tarımda makineleşmenin, traktörün köylere girişinin toplumsal yapıda ne tür sosyo-ekonomik sonuçlar doğurduğunun bir hikâyesidir. Köylere traktörlerin girişi, tarımda makineleşmenin başlaması ve kırsal kesimde üretim tarzındaki değişim; toprağa bağlı, kol gücüne dayanarak iş üreten kırsal yaşam insanını zorunlu olarak gurbetin yollarına döker.

"Massey Harris" makinelerin milyonlarca insanın hayatını köklerinden sarsıp onları tavuksuz, köpeksiz, hayvansız, gökyüzüsüz, kaput bezsiz bırakarak gecekondulara sürüşünün doğru biçimde kavrandığı, duyarlı ve etkili bir anlatımla sunulduğu bir şiirdir (Nezir 1983: 120). Gelişen kapitalizmin yerinden ettiği insanların öyküsüdür (118):

Massey Harris gurbet demekti:
İnsanı üşüten bir gökyüzü, yavan bir su, kel bir dağ demekti.
Tavuksuzluk, köpeksizlik, hayvansızlık demekti,
Ve her şeyden önce de bu demekti.
Yani toprağı yok bilmek
Yani topraksız, köpeksiz yaşamak
Küçücük yüreğine anasının, karısının yüzünü koyup çıkmak demek
Çıkmak demek boynu bükük
Anası ölmüş gibi mahzun (Berk 1982: 84-87).

Makineleşme, emeğe olan talebi azaltarak köylüyü işsiz bırakır ve köylüyü, kente göçe zorlar (Özcan 2009: 192). Toprağı işleyen makine, insanı çırılçıplak eder; Anadolu insanına göz yaşı, keder, ayrılık, umutsuzluk yükler. Maddi imkânsızlığın doğurduğu bu manevi yoksulluk, Marksizmin üst yapı, alt yapı/ekonomi belirler anlayışının bir yansımasıdır (193).

“Kızılırmak”ta da toplumsal yapıda hüküm süren ekonomik koşulların sonucu, göçtür. Orta Anadolu'nun yoksul insanı kendisi için kader olarak belirlenen ekonomik çıkmazdan, yoksulluktan kurtulmak için göç eder. Dolayısıyla yine toplumsal bir olayın (göçün) ekonomik boyutta nedensellik çerçevesinde dikkate sunulduğu görülür:

7 Ekim 1951

Bir soğuk, bir karanlık, bir ıssız geceydi
Otuz kişiydik, ağzımızı bıçak açmıyordu
Seni gördük kamyonun penceresinden
Keyifli keyifli akıyordun
Hepimiz tutup cıgaralarımızı yaktık
Türkü söyledik (Berk 1982: 63).

Böylece şair, toplumsal sorunların ekonomik ilişkilerin, ekonomik etkenlerin belirleyici etkilerinden oluştuğunu ortaya koyar.

Türkiye Şarkısı'nda “Kilim”, “Kızılırmak”, “Çarık”, “Massey Harris” gibi şiirlerde, nesnelere/şeyler doğrudan doğruya ekonomik/politik düzeyde konumlandırılır (Oktay 2002: 214). Nesnelere/şeyler, ekonomik/politik düzeyde emekçi sınıfın, yoksul köylülerin, geniş halk kitlelerinin sosyo-ekonomik durumlarını, toplumsal yapıda özellikle ekonomik nedenlerle ortaya çıkan olayları, olguları, sınıfsallaşmanın boyutlarını gözler önüne sermenin bir aracı niteliğindedir. Öyküleyici anlatımın öne çıktığı “Bir Dağın Kederi”, “Çarık” ve “Tohum”da nesnelere/şeyler, konuşan-özne'dir. Nesnelere/şeyler, konuşan-özne olarak sınıfsal boyutta yoksul halk kitlelerinin yaşamına dair tespitleri aktarma işini gerçekleştirir. Bir taraftan da konuşan-özne olarak şairin duygu ve düşüncelerini vermekte aracı olur. Bu durumu somutlaştırması bakımından “Tohum”dan şu bölüme bakılabilir:

Görür gibi oluyorum şimdi
Bütün ev halkını
Yedi kişi aç susuz kaldılar da
Beni aş etmediler
Koca kışta kıyamette

Aklımda işte bütün konuşulanlar
Bir gün bir toprağımız olur da
Kıl çuvaldan kurtarıp beni
Toprağın sıcaklığına
Tutup koyuveririz dedikleri (Berk 1982: 64-65).

İlhan Berk, *İstanbul'da/İstanbul Kitabı*'nda İstanbul'un geniş halk kitlelerinin yaşamına dikkat kesilirken üzerinde durduğu temel faktör yine ekonomidir. Her şeyden önce İstanbul, çalışan insanların şehridir ve çalışan insanların emeğinden, alın terinden mürekkeptir:

İstanbul mahzun avare çıplak
Bir ince gömlek arkasında
Çalışan insanların alın terinden
Çalışan insanların emeğinden (Berk 1994b: 43)

İstanbul'daki/İstanbul Kitabı'ndaki şiirler, İlhan Berk'in sosyalist/popülist ütopyasını dışlaştırmakta, bu yanıyla dikkat çekmektedir. *İstanbul'un/İstanbul Kitabı*'nın öne sürdüğü, yazınla siyaset arasındaki sırat köprüsü üstünde dengelenen sınıfsal boyut olmuştur. İstanbul ve Zonguldak yaşamı, Berk'e insanlara yığın gözüyle bakmamayı, sınıf kavramını, toplum yapılarını, insan ilişkilerini öğretir (Oktay 1993: 385).

Berk *İstanbul'da/İstanbul Kitabı*'nda bir toplumbilimci gibi hareket eder ve geniş halk kitlelerini anlatırken toplumsal yapıyı sınıfsal boyutuyla irdeler. Çalışan, alınının teriyle kazanç sağlayan, kapitalin, sanayileşmenin kenti İstanbul'un yoksul insanlarını, proletaryayı sosyo-ekonomik şartların belirlediği bir sınıf olarak dikkate sunar:

Bu defa aç fakir İstanbul'u
Büyük surların dışından seyredeceğiz
Bir anda fakirler işsizler sökün edecek
Önünden yorgun düşünceli yüzleriyle geçecekler
Yeniden açılacak köprü dükkânlar fabrikalar
Yeniden katledilecek emeği
Fukara halkın

.....

İşte 1944 sabahının insanları
Balıkçılar işçiler çocuklar
Çocukların kursakları ufacak
Elleri şiş

Kadınlar birbirlerine tutunup yürüyorlar
Ne kadar mümkünse o kadar mahzun insanlar

.....
Aç İstanbul tok İstanbul'a doğru taşıyor (Berk 1994b: 54-56)

Emekçi sınıfın, geniş halk kitlelerinin karşısında onları yoksul ve aç bırakan “dükalar” vardır. Berk için İstanbul dükalık kentidir ve Berk, şiiriyle bu dükalık kentini yıkmak ister. Berk bu konuda şöyle der: “Bu dükalık kentini yıkmak istiyordum. Yani İstanbul’u yıkmak için şiir şartmış diye düşünüyordum. (...) Ben kente bakarken, kent düşmanın elindeymiş gibi bakıyordum. Halk sürünüyordu dükaların elinde. Sınıfsız bir toplum özlemi içindeydim. İstanbul’u ancak öyle sevebilirdim.” (Andaç 2004: 23-25). Dolayısıyla dükaların, ezen, sömüren kapitalizmin ortadan kalktığı; yoksul bırakılan emekçilerin, işçilerin, geniş halk kitlelerinin dükaların elinden aldığı sınıfsız bir İstanbul, Berk’in ‘sosyalist ütopyası’dır.

Berk, *İstanbul dal İstanbul Kitabı*'nda geniş halk kitlelerini anlatırken yalnız İstanbul’u değil bütün bir Anadolu coğrafyasını sınıfsal boyutta değerlendirir ve toplumcu gerçekçi hassasiyetle, alınının teriyle kazanç sağlayan yoksulları, proletaryayı sosyo-ekonomik şartların belirlediği bir sınıf olarak dikkate sunar. Örneğin; Zonguldak'ta kömür madenlerinde çalışan işçilerden ilhamla yazdığı “Bu Şiir Kömür Kokar”da kömür işçilerinin sınıf olarak içinde buldukları sosyo-ekonomik koşullar dramatik bir anlatımla dikkate sunulur:

Bu şiir kömür kokar
Kapkara buram buram kömürdür
Dağlar nehirler göller tren yolları
Bir yarım asrın ipe dönmüş insanları
Kederleri ümitleri buruk boyunlarıyla
Bu şiirden geçerler.

.....
Boyuna insanlar geçiyordu
Sanki hiç bitmeyeceklermiş
Sanki hiç tükenmeyeceklermiş gibi
Kahrın ve zulmün önünde dimdiktiler

Bu şiir kömür kokar
Bu şiirde ölüm iki kaş arasındır (Berk 1994b: 71-75).

Dolayısıyla *İstanbul* da/*İstanbul Kitabı*'nda kentlere (İstanbul ve Zonguldak), ekonomik ve toplumsal yapı bağlamında bakan, ekonominin belirlediği sınıfları gören Berk, toplumcu gerçekçi bir bakış açısıyla emekçilerin, işçi sınıfının, sömürülen işgücünün yaşamını şiirlerine taşır. Emekçilerden, işçi sınıfından, sömürülen işgücünden yana tavır alarak onların sözcülüğünü yapar.

Emeğin Şiirselleştirilmesi

Toplumcu gerçekçiliğin, bir yönüyle, Marksizmin ekonomi odaklı ilkelelerine dayandığını (Oktay 2003: 82) yukarıda izaha çalıştık. Bu bağlamda toplumcu gerçekçi yazın, felsefesi itibariyle emeği, en önemli unsur olarak ele alıp işler. Emeği yüceleştirir, emek bağlamında proletarya başta olmak üzere emekçi geniş halk kitlelerinin yaşamına yönelir; emekçi kesimin sözcülüğünü yapar.

Gorki'nin şu ifadeleri toplumcu gerçekçi yazının emeğe verdiği önemi vurgulaması açısından önemlidir:

Emeği, kitaplarımızın baş kişisi yapmalıyız. Yani emek süreçleri içinde örgütlenen insanı, ülkemizde çağdaş teknolojinin sağladığı olanaklarla donanmış ve emeği, daha kolay ve daha üretken yaparak, onu bir sanat düzeyine çıkarmakta olan örgütlü insanları anlatmalıyız kitaplarımızda. Emeği, bir yaratıcılık olarak görmeyi öğrenmeliyiz (1978: 81).

İlhan Berk de toplumcu gerçekçiliği benimsediği dönemde, emeği, çalışmayı, emekçileri, şiirlerinin baş tacı eder, emeği şiirselleştirir. Berk'in toplumcu gerçekçi çizgideki şiirleri; alın terine, çalışmaya, 'emek'e övgüdür. "İstanbul" şiirinde vurguladığı şekliyle Berk, çalışmanın, alın terinin, emeğin, emekçileri, işçileri, "küçük insanları", "büyük ve ölümsüz" yaptığı inancındadır ve şiiriyle bu inancı dile getirir:

Mercan yokuşu tıklım tıklım
Sabahla işe giden o insanların hepsi ayakta
Ben bu sokağın öğle paydosundaki halini bilirim
Ellerinde ekmekleriyle işçiler
Yan sokaklara çöküvermişlerdir

.....
Hiçbir zaman büyük ve ölmez olduklarını bilmezler
Dünyaya sade çalışmaya ve
cefa çekmeye geldiklerine inanmışlardır
Bütün bu fukara sokaklarda kalabalık halk mahallelerinde
Durgun ve düşünceli yüzleriyle onlar vardır

Ben arkamda bir gömlekle insanların arasındayım
 Bu saatte İstanbul küçük insanlarındır
 Hepsi işin ve çalışmanın o hür ve kardeş dünyasına doğru yola çıkmışlar (Berk 1994b: 39-40)

“İstanbul”da çalışma tapıncının erkeklik ideolojisiyle bittiği dizelerde (Koçak 1992: 167) sonsuz çalışmanın o “erkek sesi” şaire büyük bir mutluluk verir:

Uzun fakat ölümsüz bir uykudan sonra
 Yeniden çalışan insanların sesleri
 Ovalar denizler üstünde
 Demir dövenin ray döşeyenin
 O erkek sesi sonsuz çalışmanın
 Yedi tepeden birden (Berk 1994b: 37)

Berk için “Dünyada işlerine giden insanları görmek kadar güzel bir şey yoktur.” (Berk 1994b: 37).

Berk’e göre emek, çalışmak toplumsal yapı içerisinde insanları birbirinden ayıran, sınıfsallaştıran başlıca öğedir ve çalışan sınıfın; çalışmayanlar, yatanlar üzerinde büyük hakkı vardır:

Dünya dümdüzdü
 Kim çalışıyor kim çalışmıyor belliydi
 Bu defa daha açık görülüyordu
 Yatanın yürüyene borcu vardı (Berk 1982: 47)

Şiirin Kapılarını Geniş Halk Kitlelerine Açmak

Toplumcu gerçekçilik; geniş halk kitlelerine açılan, kitlelerin anlayacağı bir sanat yaratmanın zorunluluğunu öngörür (Suçkov 1992: 147). Toplumcu gerçekçilik, yalnızca geniş halk kitlelerinin rahatlıkla anlayabileceği bir edebiyat yaratmanın, onların sözcülüğünü yapmanın peşinde koşmamıştır, aynı zamanda kitle hareketlerini de yazının konusu haline getirmiştir.

Brecht’in ifadeleriyle toplumcu gerçekçilik; işçi sınıfının, ezilen emekçilerin, geniş halk kitlelerinin yaşamını “gerçeğe sadık kalarak çizebilme” gereksiniminden dolayı gerçekçiliği kendisine seçmiştir. Toplumcu gerçekçilikte, ‘gerçekçilik’ ile ‘halkçılık’ birbiriyle kaynaşır ve edebiyat, kapılarını geniş halk kitlelerine açar. Halka dönmek, emekçilerin yaşamını yansıtmak, çalışan, ezilen insanların diliyle konuşmak edebiyatın başlıca görevlerindedir (1980: 92).

İlhan Berk toplumcu gerçekçi anlayışla yazdığı şiirlerinde halka dönük edebiyatı benimser, ezilen, sömürülen işçilerin, köylülerin yaşamını toplumsalculuk ruhu içinde dikkate sunar ve onların sözcülüğünü yapar. “Vatandaş”ın, “küçük insanları”n hayatını ekonomik düzeyde anlatmayı gaye edinir, onların hayatı bilinsin ister. Şiir(ler)i “şehirlerin yüreğini dinler” ve “küçük insanlar” için “daha iyi bir hayat adına” konuşur:

Bir şiir başını alıp çıkmıştı
Bir şiir şehirlerin yüreğini dinledi
Senin bulunduğu şehrin yüreği paramparçaydı.

Bir sabah hava dayanılmayacak kadar güzeldi
Bir sabah kaya oyuklarında yaşayan insanların
Yürekten dostu bir kişi
Bir sabah daha iyi bir hayat adına
Başını alıp çıkmıştı (Berk 1982: 52-54)

Diğer pek çok toplumcu gerçekçi çizgideki şiirinde olduğu gibi “İstanbul” şiirindeki dizelerde de geniş halk kitlelerinin içinden biri olmak, onlara katılmak isteği sezilir. Kapitalist düzenin dişlileri arasında öğütülen, sömürülen, yoksulluğa mahkûm edilen insanlar adına gören, duyan, konuşan ve üzülen şairin kendisidir (Özcan 2009: 39, Oktay 2002: 208). Berk, emeği yücelten bir tavırla açıkça, bir sosyalist olarak yoksulların, alın terinin, sömürülen işgücünün safındadır (Koçak 1992: 166):

Vatanları milletleri hudutları birleştiren bir akşamüstüdür
İstanbul çalışmaktan yorulmuş dönüyor
Her yerde sıcak bir ter kokusu halkımın
Her yanda gürültüler

Dört yanın akşam
Üsküdar’da gaz lambaları yandı
Fatih daha yakınına sokulmuş insanların
Daha çözülmez olmuş insanlar

Yeniden açlığımızın şehri İstanbul’dasın

.....
Elini uzatsan fakir Üsküdar’dasın (Berk 1994b: 47-48).

İlhan Berk, toplumcu gerçekçi anlayışı benimsediği dönemde, kitlelerin sözcülüğünü yaptığı; kitlelerin anlayacağı bir sanat yaratmanın peşinde koştuğu gibi kitle hareketlerini ve kitleleri ilgilendiren olayları da eserleri-

nin konusu hâline getirmiştir. Özellikle toplumsal güçlerin aralarındaki çatışmalara odaklanmış, tarihin toplumsal güçlerin bir savaş alanı olduğu tezini ortaya koymaya çalışmıştır. “Tarih” adlı iki dizelik şiiri, toplumsal yapıyı tarihî süreç içerisinde değerlendirişinin özeti niteliğindedir: “Neler çekmiş halkım / Türküler şahit” (Berk 1982: 111)

İlhan Berk, “İstanbul” şiirinde kentin tarih boyunca toplumsal güçler arasında sürekli bir savaşıma sahne olduğunu ve bu savaşım içerisinde sosyo-ekonomik koşulların yarattığı sınıfların çatışıklığını ortaya koyar:

Bir sen eskisin
 Bir eskimeyen çalışan insanların emeği
 Bir onların emeği göz nuru alın teri yenidir
 Bir onların elinde güzelsin

Sen çalışkan halkın şehri
 Devletler milletler vatanlar geçti, sade iyi olan kaldı
 Arabalar, sırmalar peşleri sıra boyunları buruk insanlar geçtiler
 Ticaret siyaset tarih bir avuç iyilik, her dölden insanlar geçtiler

Sen en bahtsız şehirlerin
 Yığın yığın kötülükler pislikler kendine göre her yerde çözüldüler
 Krallar padişahlar imparatorluklar geçtiler

Bir sen sonu gelmeyen kederler kinler zulümler içinde
 Bir sen aptalları budalaları uşaklarını peşin sıra sürüyorsun (Berk 1994b: 59-61)

Bu dizelerden de anlaşılacağı üzere *İstanbul*'da Berk'in çizdiği kent, sömürünün, adaletsizliğin ve talanın egemen olduğu, yönetenlerin yönetilenleri ezdiği bir mekândır. Berk'e göre İstanbul'un bugünü de dün gibi yanlış kurulmuştur, bugün de çarpık bir düzen söz konusudur (Özcan 2009: 180).

Bu bağlamda Berk, fabrika işçileri, yol ameleleri, duvarcılar, hamallar, ırgatlar, eskiciler, balıkçılar, kunduracılar, kısacası yoksul halk adına konuşurken onların ayaklanmalarını, “dükaların” elindeki İstanbul'u almalarını ister. Bir yönüyle şiiriyle halka bilinç-kazandırma isteğindedir. Berk, bu isteğini şöyle ifade eder: “Biçim de içerik de değişiktir İstanbul Kitabı'nda. Asıl da yaklaşım. Sanki bir sosyal bilimci kesilmiştim: Marksist bir kitaptır o. İstanbul'un ayaklanmasını istiyordum. Yeni bir kılık taşımalı diyordum.

Kısaca, ayaklansın, halkın bir kenti olsun diyordum. İçerikte, biçimde bunu yaptım.” (Andaç 2004: 21).

‘Ayaklanma’ya dair isteğin “Köroğlu”nda en açık biçimde dillendirildiğini görmekteyiz. “Köroğlu Kitabı’nda, İstanbul Kitabı’ndaki protestonun yerini ayaklanma fikri alır ve kahramanlar aktivist bir kimliğe bürünürler.” (Özcan 2009: 43). Ahmet Oktay’ın, şiirde Köroğlu’nun ezilen halkın gözünde neyi sembolize ettiğinin gösterilmediği; toplumculuğun verileri içinde onun halka bağlanmadığı şeklindeki tespitlerini (2001: 132) de dikkate alarak diyebiliriz ki Berk, “Köroğlu”nda bireysel bir oç alma olayı ile (Köroğlu’nun Bolu Beyi’nden babasının öcünü almak istemesi) zulme karşı yapılan bir halk ayaklanmasını ilişkilendirir. Zulmün kaynağı Köroğlu için de halk için de aynıdır: Bolu Beyi. Şair, Köroğlu’nun destansı öyküsü içinde Çamlıbel halkının zulmü bitirmek, özgürlüğe kavuşmak, kardeşliği tesis etmek adına Bolu üzerine yürüyüşünü anlatmıştır. “Köroğlu”nun “Ne Kadarsaydık Dağlarla Ovalarla Hep Birden Bolu Üstüne Yürüdük” başlıklı bölümünde, zulmün üzerine yürüyüş şöyle ortaya konur:

Önümüzde dağlar, önümüzde Arkot, Sündürce, Seben
Benli Ovası, Yünlü, Kızık Yaylası
Yanımızda kestane, kayın

.....
1500 tezgâh, bez, çarşaf, heybe, çuval, kilim
Hepsinden önce buğday gerimizde.

Bizimle ovalar, gökyüzü, piriç, orman, sapan demiri, örs, balta, çekiç
bizimle.

En önde Köroğlu’nun atı, Kiziroğlu Mustafa, Koca Arap, Tekeli Bey,
Bıyıklı Yusuf.

700 at, 366 bey, en önde

En önde Mudurnulu köylünün dört ölçek kendiri, yensiz gömleği

Dul yetim hakkı

En önde (Berk 1955: 23).

Dağlar, ovalar, gökyüzü, balta, çekiç, çuval, kilim, heybe, buğday, kısacası bütün tabiat, bütün nesnelere/şeylere zulme karşı “kutsal halk ayaklanması”nın yanındadır.

Güdümlü Şiir Yazmak

Toplumcu gerçekçi sanatçı etkindir, dünyayı yalnızca tanımak değil, değiştirmek de ister. Bu durum, onun gerçeği ortaya koyuşuna ayırt edici bir nitelik kazandırır. Toplumcu gerçekçiliğin kuramcılarından Lunaçarski, toplumcu gerçekçi anlayışın etkin bir tavır sergilediğini şöyle dile getirir: “Toplumcu gerçekçi yazar, hep amaca yönelir; kötüyü iyiden ayırır, büyük isteğine omuz verenlerin (emekçilerin/proletaryanın) hareketini frenleyenleri kocaman objektifiyle ortaya koyar. Temel bir dönüşüm için yürütülen kavgayla özden ilgilenir.” (1998: 84). İlhan Berk de toplumcu gerçekçi çizgideki şiirlerinde ‘etkin bir şair’ kimliği ile okuyucu karşısına çıkar; amaca yönelir, iyiyi kötüden ayırır, proletaryaya, ezilen, sömürülen halk kitlelerine omuz verir ve onların hayatlarını kocaman objektifiyle ortaya koyar; dünyayı, toplumsal hayatı iyiler adına değiştirmeye çalışır. Berk, *İstanbul/İstanbul Kitabı* dolayısıyla şunları söyler:

Ben şiirin bütün pislikleri süpüreceğine, yıkacağına inandım hep. Bunu şiirin doğası gereği diye bildim. Şiir, yapısında bunu taşır. Yeter ki buna inanalım, güvenelim. Şiir dünyayı değiştirmez, ama bir ucundan tutar diye düşünüyorum. (...) Bakışım, İstanbul’un yıkılıp yeniden kurulmasını isteyen bir bakış oldu. (...) İstanbul kitabım benim pisliklerin üzerine kusmamdır (Andaç 2004: 29-31).

Bu ifadeler Berk’in toplumcu gerçekçi çizgide ürünler verdiği dönemde niçin ‘etkin bir şair’ kimliğiyle ortaya çıktığını açıklamaktadır. Dünyayı değiştirmek, toplumsal yapıdaki ‘kötü’leri göstermek ve kötülüğü yıkmak, ‘iyi’lere (işçilere, ezilen insanlara, yoksul halk kitlelerine) bilinç aşılama, onları kendileri için çizilen dünyayı değiştirmeye teşvik etmek içindir şiirleri. Bu da ideolojik bir söylemi beraberinde getirir:

Sen genç orospular ölü padişahlar frengililer şehri
 Seni demir parmaklıkların arkasından seyrettim
 Kıtıkların hürriyetsizliklerin elinde gördüm
 Her defasında daha yalnız daha kimsesiz daha fakirdin
 Her defasında kinlerin kahrın elinde yapıyaldındın
 Bir yanınla aç bir yanınla tok gördüm
 Her seferinde gösterişsiz halkın büyük emeğin çalışan insanlarınla
 güzeldin
 Sis dumanın yağın içinde bizimdin (Berk 1994b: 57-59).

Zaten toplumcu gerçekçilik de emekçi sınıfın, ezilen halk kitlelerinin tarafını tutmasını isteyerek sanatı, doğru-bilinç kazandırma amacının ve siyasetin emrine verir. Bu sebeple de toplumcu gerçekçilik, siyasal/ideolojik bir söylem çerçevesinde yazına yön veren kuramdır (Oktay 2003: XIX). Toplumcu gerçekçilik 'öz'ü, belirli bir politikaya bağlı kılar. Politik/siyasal bir duruş sergilemek zorundadır, politik/siyasal tavrın dışına çıkamaz (İlhan 1983: 39).

Berk, yalnızca *İstanbul'da İstanbul Kitabı*'nda değil, toplumcu gerçekçi çizgideki şiirlerini topladığı diğer kitaplarında (*Günaydın Yeryüzü, Türkiye Şarkısı* ve *Koroğlu*'nda) da siyasal, ideolojik bir söylem geliştirmiştir ve bu söylem güdümlü şiirin önemli bir göstergesidir:

Senin üstündedir
Ne varsa yalnızlık, fakirlik namına

.....
Nasırlı elden sarı yüzden yana
Yani ne varsa yorgun, fakir halkım adına
Senin üstünedir.

.....
Halkım arabacısı, köylüsü, ırgatıyla senindir
Ben bütün şiirlerimle halkımın.

.....
Sen şu koca Türkiye toprağı
Sen Yunus'un, Karacaoğlan'ın, Pir Sultan Abdal'ın vatani
Sen kimsesizliğimizin, büyük yalnızlığımızın, alın terinin
memleketi

.....
Sen büyük kederimiz
Sen büyük ümidimiz (Berk 1982: 115-117).

Şiir Aracılığıyla Taraf Olmak

Toplumcu gerçekçiliğin yaşamsal ilkelerinden birisi “yan tutarlık/tafar tutarlık”tır (bk. Oktay 2003).

Toplumcu gerçekçi edebiyat, sanatta ‘yan tutarlık’ ilkesi bağlamında, ideolojik çerçevede emekçi sınıfın tarafını tutar, görevci bir duruş ortaya koyar; sanatı bilinç kazandırma amacının ve siyasetin emrine verir. “İnsan ruhunun mimarı” olma iddiasını gerçeğe dönüştürmeye çalışır (Jdanov 1977:

21). Toplumcu gerçekçilik dünyayı değiştirme iddiasındadır ve bu iddiasını gerçekleştirmek için de yazara etkin bir görev verir. Bu yönüyle toplumcu gerçekçilik, “aktif realizm” karakteri gösterir (İlhan 1983: 105).

İşçi sınıfına, geniş halk kitlelerine adanmış bir yazın oluşturması, onları eğitmeye, onlara bilinç aşılamaya çalışması; kapitalizmin, ezen, sömüren sınıfın karşısında emekçi sınıfın, yoksul halk kitlelerinin tarafını tutması; onların sözcülüğünü yapması toplumcu gerçekçiliğin ‘yan tutarlık’ ilkesinden kaynaklanır.

İlhan Berk de toplumcu gerçekçi şiirlerinde, ‘yan tutarlık’ın bir gereği olarak yoksul emekçilerden, işçilerden, geniş halk kitlelerinden yana bir tavır ortaya koyarken şiirin anlattığı kişilerin/sınıfların lehinde ve aleyhinde tavır sergiler. “Berk ‘değiştirmek istiyorum dünyayı’ derken ezilen halkın adına konuştuğunun farkındadır. Amacı emeğin gerçek sahibi olan proletarya sınıfını bilinçlendirmektir.” (Özcan 2009: 182).

İlhan Berk, toplumcu gerçekçi çizgideki şiirlerinde ‘yan tutarlık’ ilkesiyle hareket ederek kişileri, ‘kötüler’ ve ‘iyiler’ şeklinde iki farklı grup hâlinde karşı karşıya getirir ve ‘iyiler’ olarak sunduğu emekçilerden, ezilenlerden, sömürülenlerden yana açık bir tavır sergiler. Şiirlerde ‘kötüler’, okuyucunun nefret ve tikslenme duygularını uyandıracak şekilde en olumsuz özelliklerle tanıtılırken ‘iyiler’, en sempatik ve acınası tavırlar içerisinde, okuyucunun olumlu duygularını uyandıracak şekilde tanıtılır. Ezen, sömüren, insanlara zulmeden, emekçi sınıfın üzerinden haksız kazanç sağlayan sınıftan “Kör Halit, Yakup Bey, Rüstem Bey ve Bolu Beyi” için kullanılan ifadeler bu durumu örnekler:

Bu köy Kasımlar Köyü
Bu bulut Kör Halit’in bulutu
Bir çekirge sürüsü gibi
Peşin yavaş yavaş iner ovaya
Sonra insanların üstüne gidip durur (Berk 1982: 75).

Geceleri yatak yatak dolaşır
Uyanır, bir sandalye attırır havuz başına
Din iman hak getire
Elin namussuzunda (Berk 1982: 95).

Varlıklı olmak demek
İnsan olmaktan çıkmak demek değildir (Berk 1982: 102).

Biz Bolu Beyi'ni namussuz bilirdik ama
Attan anlar bilirdik (Berk 1955: 7).

Köroğlu şiirinde “Biz İyi İnsanlardık/Buğdayı Gülleri Severdik” başlıklı bölümde Bolu Beyi'nin zulmüne uğrayan yoksul halk konuşurken, kendisi için şu ifadeleri kullanır (Yoksul halkın kullandığı ifadeler şairin tarafını apaçık gösterir niteliktedir):

Biz fakirdik bizde ne bağ ne bahçe vardı
Ama insandık (Berk 1982: 102).

Bolu Beyi'nin zulmüne uğrayan yoksul halkın Köroğlu'nun babası Baytar Ahmet için kullandığı ifadeler, aslında Baytar Ahmet'in şahsında bütün yoksul halk için geçerlidir ve okuyucuda olumlu duygular oluşturmak adınadır:

Baytar Ahmet kimseyi incitmemiş
Koparsa çiçek koparmıştır (Berk 1955: 7)

Şair, *Köroğlu*'nda iki ayrı düzeni tematik ve karşıt güçler düzeyinde sembollerle ifade eder. Köroğlu, gül, aydınlık, fakirlik ve halk unsurları tematik gücün; Bolu Beyi, diken, karanlık, zenginlik ve padişah unsurları da karşıt gücün temsilcileridir. Böylece verdiği savaşta, kendisini haklı ve galip çıkaracak sembolleri okuyucunun zihninde oluşturarak onu, psikolojik yönden kendisinden yana tavır alması için etkilemeye çalışır (Özcan 2009: 200).

İlhan Berk, proletaryadan, emekçi sınıftan, ezilen, sömürülen yoksul halk kitlelerinden yana olduğunu apaçık dillendirir. Sosyo-ekonomik koşulların yoksulluğa, açlığa mahkûm ettiği proletaryanın, “emeği katledilen yoksul halkın” dertleriyle dertlenir, efkârlanır. İşçi sınıfının, yoksul halkın içinde bulunduğu ağır yaşam koşulları şair için en büyük keder kaynağıdır:

Bu defa aç fakir İstanbul'u
Büyük surların dışından seyredeceğiz
Bir anda fakirler işsizler sökün edecek
Önünden yorgun düşünceli yüzleriyle geçecekler
Yeniden açılacak köprü dükkânlar fabrikalar
Yeniden katledilecek emeği
Fukara halkın
Birtakım insanların elindeki İstanbul'u
Rüyada gezer gibi geçeceksin

Dilin tutulmuşu dönecek
Gözlerin daha büyümüş yüreğin daha dar
Yani bir efkârdır basacak (Berk 1994b: 54)

Kısacası, Berk'in toplumcu gerçekçi çizgideki şiirlerinde 'yan tutarlık' bağlamında okuyucuda, iyilere acıma, onlardan yana olma duyguları üst seviyeye çıkarılmaya çalışılırken kötülere karşı beslenen olumsuz duyguların nefrete dönüşmesi amaçlanır.

Gelecekte Ümitli Olmak/Yarını İnşa Etmek

Toplumcu gerçekçi anlayışın önemli ilkelerinden 'devrimci romantizm'; 'geleceğin kurulması'na ilişkin temel düşünce ile doğrudan ilintilidir (Oktay 2003: 75). Toplumcu gerçekçi anlayış bünyesinde barındırdığı 'devrimci romantik' düşünce ile geleceğin nasıl olacağına dair öngörülerde bulunmayı, geleceği inşa etmeyi, mutlu bir gelecek inancını beraberinde getirir.

Devrimci romantizmi, toplumcu gerçekçiliğin coşkusu, kavgacı yanı olarak gören, toplumcu gerçekçilikteki romantizmin devrimi geleceğe taşıdığına inanan Lunaçarski (1998: 85-86)'ye göre toplumcu gerçekçilik; çelişkiler, çatışmalar içinde sürekli geliştiğini bilir ve her yapıtında dünyayı yeniden biçimlendirmek kaygısı taşır (Lunaçarski 1976: 28-29). Gorki, gerçekçiliğin, yaşamı ve insan eylemlerini yalnız bugünkü haliyle değil, yarın olması gerektiği biçimiyle de ele alması gerektiğini vurgularken toplumcu gerçekçiliğin devrimci romantik yönüne göndermede bulunur (1978: 162).

Toplumcu gerçekçilikteki romantik eğilim, 'humanist söylem'in mutlu gelecek ütopyasından kaynaklanır. Pospelov, bu mutlu gelecek düşü'nü: salt sosyalist amaçlı olduğu için gerçeğe uygun bulmakta, hatta bunu, gerçeğin özü'ne içkin saymaktadır (Oktay 2003: 160). Kısacası, toplumcu gerçekçilik, yalnız 'an'ın gerçekliğine değil 'gelecek'in gerçekliğine de yönelir. 'Yarın'a dair de söyledikleri vardır. 'Gelecek'in gerçekliği, 'geleceğin inşası'yla, 'yarın'ın kurulmasıyla, sosyalist ütopyayla iç içedir ve güzel yarınlar/mutlu gelecek düşü toplumcu gerçekçiliğe romantik bir yön katmaktadır.

İlhan Berk'in toplumcu gerçekçi çizgideki şiirlerinde de geleceği kurma, inşa etme isteği, geleceğin nasıl olacağına dair öngörüler, mutlu bir gelecek beklentisi, geleceğin sosyalizmle birlikte güzellikler getireceğine dair inanç, yarına dair ütöpik bir söylem söz konusudur. Berk, toplumcu gerçekçi şiirlerinde 'an' içerisindeki toplumsal yapının, sınıf çatışmalarının, prole-

taryanın, sömürülen halk kitlelerinin içinde buldukları sosyo-ekonomik koşulların fotoğrafını verirken bir taraftan da 'gelecek'in resmini çizer; sözcülüğünü yaptığı işçi sınıfına, ezilen, sömürülen yoksul halk kitlelerine, kısacası iyilere gelecekte haber verir, yarınların güzelliğini muştular. 'An'ın toplumsal yapıdaki devinimlerle, çatışmalarla, olaylarla varacağı noktayı, güzel 'yarın'ı gösterir. Bu da Berk'in toplumcu gerçekçi anlayışı benimsediği dönemde şiirlerinde devrimci romantik bir söylem geliştirdiğinin bir göstergesidir:

Döndü kahpe zaman döndü beylerden yana
Ama görür gibi oluyorum Rüstem Bey
Senin de defterin dürüleceği günü
Şimdi nice günler dünyada
Daha güzel günlere bırakıyor yerini (Berk 1982: 104)

Ama bu dünya böyle gitmez
Zulümle yapılan çabuk yıkılır (Berk 1982: 97)

"İstanbul" şiirinde fabrika işçileri, yol ameleleri, duvarcılar, hamallar, ırgatlar, eskiciler, balıkçılar, kunduracılar, bakkallar, kısacası yoksul halk adına konuşurken, onların ayaklanmasını; "dükaların" elindeki İstanbul'u almalarını isteyen Berk, bu ayaklanmanın başarıya ulaşacağını ve yarınların aydınlık olacağını öngörür:

Bundan böyle paydos pisliklere çirkeflere cebre
Paydos yolunu kesen çamura kelepçelere boyunduruğa
Paydos zincirlere kara günlere topyekûn paydos (Berk 1994b: 61)

İlhan Berk'in sosyalist/popülist ütopyasını dışlaştıran "İstanbul"da (Oktay 1993: 385) İstanbul kenti, toplumsal ütopya projesine sahip olduğu görülen şair açısından somut/siyasal bir nesnel gerçekliktir (Oktay 2002: 207). Berk, 'an'ın İstanbul'unu dikkate sunarken bir taraftan da sosyalist/popülist ütopyanın içinde barındırdığı güzel 'gelecek'in İstanbul resmini çizer.

Berk, "Otuz Sekiz Pare Köy"de ezilen, sömürülen, yoksul halka söz verir. Güzeli gelecekte emindir. Gelecek, 'an'ın çıplak gerçekliğinin içinde barındırdığı bütün olumsuzlukların son bulduğu bir gelecektir. Şiirin "Sunu" bölümünde şair, sözcüsü olduğu yoksul halka şöyle seslenir:

Siz yaşayan kardeşlerim
Siz her şeyi memleketimin
Başıkabak yalınayak çalışan
Taşı toprağı kadar
Siz şanlı halkı memleketin
Sular ki çekilecektir
Elbet çekilecektir sular
Bütün tarlalar görünecek yeniden
Ekinler çıkacak meydana
Bu paramparça toprak yeniden gülecektir
Bu defa otuz sekiz pare köy
Daha emin başlamalı yaşamaya
Daha sağlam kurulmalı bu defa evler
Daima daha büyük bir kuvvetle sarılmak hayata
Halkıma mahsustur (Berk 1982: 91)

Sonuç

İkinci Yeni Şiiri içinde değerlendirilen İlhan Berk (1918-2008), 1955'li yıllara kadarki şiir hayatında toplumcu gerçekçi bir çizgide yer alır. Berk'in *İstanbul/İstanbul Kitabı*, *Günaydın Yeryüzü*, *Türkiye Şarkısı* ve *Köroğlu* şiir kitapları toplumcu gerçekçi eğilimin ürünleridir. Berk, adını zikrettiğimiz bu kitaplarda toplumcu gerçekçi bir çizgide proletaryanın, emekçilerin, ezilen, sömürülen, kapitalizmin pençesi altında çırpınan kitlelerin yaşamını, acılarını şiire taşımış; geniş halk kitlelerin sözcülüğünü yapmıştır. Şiirlerinde siyasal, ideolojik, ekonomik bir söylemi öne çıkarırken emeği şiir-selleştirmiş, 'yan tutarlık' ilkesiyle hareket ederek emekçilerden, işçi sınıfından, yoksul halk kitlelerinden yana açık bir tavır sergilemiş, 'bilinç aşılama' amacıyla 'iyi' ile 'kötü'nün ne olduğunu göstermeye çalışmıştır. Yalnız 'an'ın gerçekliğini sunmamış; 'gelecek'in geniş halk kitleleri adına 'kurulması'nı amaç edinmiş, mutlu bir gelecek düşüyle sosyalist ütopyanın arkasından gitmiştir.

Kaynaklar

- Andaç, Feridun (1997). *Söz Uçar Yazı Kalır*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yay.
- _____, (2004). *İlhan Berk'le Şiirin Anayurdunda*. İstanbul: Dünya Yay.
- Berk, İlhan (1955). *Koroğlu*. Ankara: Seçilmiş Hikâyeler Dergisi Kitapları.
- _____, (1982). *Günaydın Yeryüzü*. Adam Yay.
- _____, (1994a). *İnferno*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- _____, (1994b). *İstanbul Kitabı*. İstanbul: Adam Yay.
- _____, (1997). *Uzun Bir Adam*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- _____, (2004). *Ben İlhan Berk'in Defteriyim*. İstanbul: Alkım Yay.
- Brecht, Bertolt (1980). *Sosyalist Gerçekçilik ve Toplum*. Çev. Ahmet Cemal-Kayahan Güven. İstanbul: Altın Kitaplar Yay.
- Çeker, Alper (2003). "Türk Şiiri Anlam İletisiyle Maluldür". *Yasak Meyve* (3): 8-18.
- Çetin, Nurullah (2004). "İlhan Berk'in Şiirine Genel Bir Bakış". *Hece* (93): 80-95.
- Demir, Ahmet (2008). "Toplumcu Gerçekçi Objektiften Yansıyan Bir Anadolu Fotoğrafı: Bacayı İndir Bacayı Kaldır". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 5 (1): 65-80.
- Eröz, Mehmet (1974). *Marxizm Leninizm ve Tenkidi*. İstanbul: İrfan Matbaası.
- Fuat, Memet (1985). *Çağdaş Türk Şiiri Antolojisi*. İstanbul: Adam Yay.
- _____, (2001). *Aydınlar Sözlüğü*. İstanbul: Adam Yay.
- Gorki (1978). *Edebiyat Yaşamım*. Çev. Şemsa Yeğin, İstanbul: Payel Yay.
- Güner, Fuat (1960). "İkinci Yeni ve Çivi Yazısı Üzerine İlhan Berk'le Bir Konuşma". *Dost* 33: 34-45.
- İlhan, Attilâ (1983). *İkinci Yeni Savaşı*. İstanbul: Yazko Yay.
- İnal, Gülseli (1999). "Bir 'Kült Kitap' Bir 'Kült Şair' İlhan Berk". *Cumhuriyet Kitap* 20 Mayıs.
- İBK (2004). *Kendi Seçtikleriyle İlhan Berk Kitabı*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yay.
- Jdanov, Andrey A. (1977). *Edebiyat, Müzik, Felsefe Üzerine*. Çev. Fatmagül Berk-tay, İstanbul: Bora Yay.
- Koçak, Orhan (1992). "Kalmak İmkânsız". *Defter* (19): 158-175.
- Koçak, Orhan ve İskender Savaşır (1992). "İlhan Berk'le Söyleşi". *Defter* (19): 135-150.
- Lefebvre, Henri (2007). *Bilimsel Sosyalist Dünya Görüşü Marksizm*. Çev. Doğan Görsev. İstanbul: Yordam Kitap.
- Lunaçarski, Anatoli (1976). *Sanatta Sosyalist Gerçekçilik* içinde. Çev. Seçkin Cılızoğlu. İstanbul: Yeni Dünya Yay.
- _____, (1998) *Sosyalizm ve Edebiyat*. Çev. Asım Bezirci. İstanbul: Evrensel Basım Yay.
- Menemencioğlu, Muazzez (1962). "İlhan Berk'le". *Varlık* 571: 8.

- Nezir, Seyyit (1983). "İlhan Berk Şiirinin Atardamarı: Günaydın Yeryüzü". *Yazko Edebiyat* (Ağustos): 117-121.
- Oktay, Ahmet (1993). "İlhan Berk". *Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı 1923-1950*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay. 381-408.
- _____, (2001). "Galile Denizi". *Şairin Kanı -Yazınsal Eleştiriler 1 1954-2000*. İstanbul: Yapı Kredi Yay. 118-132.
- _____, (2002). "Flaneur'dan Kartografa -Metropol Bağlamında İlhan Berk'in Üç Kitabını Okuma Denemesi-". *Metropol ve İmgelem*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yay. 185-221.
- _____, (2003). *Toplumcu Gerçekçiliğin Kaynakları*. İstanbul: Everest Yay.
- Özcan, Tarık (2009). *Aykırı ve Şair İlhan Berk*. İstanbul: Popüler Yay.
- Su, Hüseyin (2004). "İlhan Berk ile Şiir Üzerine". *Hece* 93: 61-73.
- Suçkov, Boris (1992). *Gerçekçiliğin Tarihi*. Çev. Aziz Çalışlar. İstanbul: Adam Yay.
- Turan, Güven (1996a). "İlhan Berk'in Dünündeki Bugünü". *Yazıyla Yaşamak*. İstanbul: Yapı Kredi Yay. 40-43.
- _____, (1996b). "İlhan Berk'in Düğüm ve Açılış Noktası: Atlas". *Yazıyla Yaşamak*. İstanbul: Yapı Kredi Yay. 101-102.
- Yeşilorman, Mehtap (2006). "Siyasal Sosyalizasyon Sürecinde Sosyo-Ekonomik Faktörlerin Rolü". *bilig* 36: 1-46.

Social Realism in Ilhan Berk's Poems

Ahmet Demir*

Abstract

İlhan Berk, who is considered a part of the İkinci Yeni art movement, was a social realist poet during the first phase of his career. His works titled İstanbul (1947)/İstanbul Kitabı (1980), Günaydın Yeryüzü (1952), Türkiye Şarkısı (1953), and Köroğlu (1955) all include his social realist poems. Beginning with 1955, İlhan Berk gradually separated from the social realist line due to the change in his understanding of poetry. Galile Denizi (1958) is the expression of his separation from social realism.

This study evaluates the social realistic phase of İlhan Berk's poetry, looking into the boundaries of this phase in his poetry, the meaning of these poems for the poet, and the reasons why İlhan Berk separated from this line. The study focuses on Berk's poetic phase of social realism by looking at his poetry collections and making a thematic analysis of how his poems reflect social realist tendencies.

Keywords

İlhan Berk, social realism, socialist utopia, versification of labor, guided poem.

* Assist. Prof. Dr., Başkent University, Faculty of Education, Department of Turkish Education, Bağlıca /Ankara
ademir@baskent.edu.tr

Отражение Социального Реализма в Поэзии Ильхана Берка

Ахмет Демир*

Аннотация

Ильхан Берк (1918-2008 гг.), оценивающийся в рамках Второго поэтического течения, в первый период своей поэтической деятельности придерживается социалистического реализма, проявившегося в его таких стихах, как «Стамбул» (1947 г.) / «Книга Стамбула» (1980 г.), «Доброе утро, мир» (1952 г.), «Турецкая песня» (1953 г.) и «Кероглу» (1955 г.). Начиная с 1955-годов Берк в связи с изменениями в понятиях поэзии отдалается от социального реализма. «Галилейское море» (1958 г.) является выражением отдаления Берка от социалистического реализма.

В этой работе рассматриваются период «социалистического реализма» поэтической деятельности Берка, границы этого периода, значение для Берка поэзии социалистического реализма и отдаление Берка от линии социалистического реализма. Тематически изучены период социалистического реализма в поэтической деятельности Берка и его произведения этого периода, отражение авторских взглядов социалистического реализма в его поэзии.

Ключевые Слова

социалистический реализм, социалистическая утопия, поэтизация труда, движимая поэзия.

* доцент, доктор, университет Башкент, педагогический факультет, кафедра турецкой педагогики / Анкара
ademir@baskent.edu.tr

XV-XVII. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Hâkimiyetinde Limni Adası Manastırlarının Durumu

Yasemin Demircan*

Özet

Osmanlılar Ege Denizi'nde Boğazlara hâkim bir pozisyona sahip olan Limni'nin fethinin akabinde, imparatorluğun pek çok yerinde görüldüğü gibi, adadaki sosyal yaşamda önemli rolü bulunan unsurların varlığını muhafaza etme maksadıyla hareket etmişlerdi. Böylece, adadaki dinsel yaşamda olduğu gibi tarımsal üretimde de önemli katkıları bulunan manastırlar, tesis edilen Osmanlı idaresinde yerlerini almışlardı. Bu çalışmanın mehzazını oluşturan tahrir defterlerindeki kayıtlar, Limni ahalisinin dini gereksinimlerinin bir parçası olarak inkişaf eden manastırların tahrir dönemleri arasındaki gelişimleri, adada buldukları yerleri ve statüleri gibi Osmanlı idaresindeki durumları hakkında önemli ölçüde açıklayıcı bilgiler sunmaktadır. Bu cümleden olarak çalışmada tahrir verilerinin çizdiği çerçevede Limni manastırlarının yaklaşık 100 yıllık bir dönemde Osmanlı idaresi altındaki vaziyetleri tetkik edilmektedir.

Anahtar Kelimeler

Limni Adası, Tahrir Defterleri, Manastırlar, XV-XVII Yüzyıllar.

Giriş

XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren egemenlik sahasını Ege adalarına doğru genişleten Osmanlıların, öncelikli olarak ele geçirdikleri adalar arasında Limni de bulunmaktaydı. Stratejik öneminin de etkisiyle bölgedeki Osmanlı varlığının hayatî bir parçası hâline gelen adada halkın ihtiyaçlarına kayıtsız kalınmadığı, eskiden beri varlığını sürdürmekte olan dinî ve

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı / Ankara
ydemircan@gazi.edu.tr

sosyal kurumların ayakta kalmalarının sağlandığı dönemin en güvenilir kaynakları içinde gösterilen tahrir defterlerinden¹ müşahede edilebilmektedir. Eğer adanın demografik yapısı içinde, Osmanlı fethinin ardından XVI. yüzyılın ortalarına kadar küçük bir askerî birlik dışında adada hemen hiç Müslüman bulunmadığı ya da daha açık bir ifadeyle ada halkının tamamına yakınının Hristiyanlardan oluştuğu dikkate alınırsa, adadaki en önemli dinî kurumun manastırlar olduğu anlaşılacaktır.

Manastırların Ortaya Çıkışı

Osmanlı idaresinde Limni manastırlarının durumuna değinmeden önce, manastırların bir kurum olarak ortaya çıkışı, onların geçirdiği tarihsel süreçle doğrudan bağlantılı olduğu için, manastırların tekâmülü ile birlikte kısaca da olsa tarihsel arka plana temas etmekte yarar vardır. Çoğunlukla kırsal alanda bir köyün ya da kentteki bir mahallenin ruhani merkezi olan manastırların ortaya çıkışı Roma İmparatorluğu'nda Hristiyanlığın yayılması ile yakından ilişkilidir. İlk keşişler III. yüzyılda Hristiyanlığın zulme maruz kaldığı bir dönemde ortaya çıkmışlardı ve tek başına yaşamayı tercih etmiş birer münzevi idiler. Nitekim manastır sözcüğünün Yunanca kökenine bakıldığında “tek başına yaşamak” fiilinden türemiş olduğu dikkati çekmektedir. Ancak zamanla bu yalnız yaşayan keşişlerin organize topluluklar oluşturmaya başladıkları görülmektedir. Rivayete göre bu hayat tarzını ilk benimseyen kişi, Paulus adında yalnız yaşayan biriydi. Daha çok tanınan genç çağdaşı Aziz Antonios'un müritleri vardı. Keşişler hafta içi ayrı ayrı hücrelerde kalmakta ve dua edip hasırdan şilteler yapmakta, hafta sonunda ise, ibadet için toplanmaktaydılar. Bu tür manastır topluluklarına “Lavra” denmekteydi (Talbot 1999: 163).²

Manastırlarda kültür ve hayır işlerinin ya doğrudan yürütüldüğü ya da dolaylı olarak desteklendiği bilinmektedir (Talbot 1999: 162). Bu kabilinden faaliyetleri sürdürebilmek adına manastırların sağlam bir mali kaynağa ihtiyacı vardı. Birçok Bizans manastırı bu açıdan iyi kaynaklara sahipti ve bu sayede yüzyıllarca hatta bazıları günümüze kadar ayakta kalabildi. Manastırlara bağışta bulunmayı dindarlığın gereği sayan Bizanslılara ait birçok manastırda, hem tarım arazisi hem de kentlerde kiraya verilebilecek imalathane ve ev şeklinde gayrimenkullerle birlikte önemli bir servet toplanmıştı. Hem kentlerde hem de kırsal alanda bulunan manastırların işlettiği çiftlikler vardı.

Manastır malları genellikle vergiden muaf olduğu için muazzam genişlikteki araziler vergi kayıtlarından çıkarılmış oluyordu. Manastırlar, her ne

kadar ellerindeki geniş mali imkânlar dâhilinde finanse ettikleri hayır işle-riyle imparatorluk hazinesinin tasarruf edebilmesine olanak sağlamışlarsa (Talbot 1999: 173-174) da imparatorların zaman zaman manastırların bu işlevini göz ardı ederek yeni manastır kurulmasını ya da manastırların daha fazla arazi elde etmesini engelleme yoluna gittikleri de görülmüştür (Barker 1995: 129).

Osmanlı idaresinin tesisinden sonra manastırların, Bizans döneminde görüldüğü gibi zengin olduğunu ya da zenginleşmeye devam ettiğini ifade edebilmek, bazı vergi ayrıcalıklarını yitirmelerinden dolayı mümkün gö-zükmemektedir.³ Öte yandan Limni'deki toplam arazinin 1/6'sının sahibi konumunda olan (Haldon 1986: 186) ve bu geniş topraklarda yürüttükleri tarımsal faaliyetler neticesinde zaman zaman bazı köylerden daha yüksek vergi ödedikleri görülen manastırların, ürettikleri ürünler, sahip oldukları topraklar ya da hayvanlar için sıradan gayrimüslim reaya ile aynı vergi oranıyla yükümlü tutuldukları da vurgulanabilir.

Osmanlı İdaresi Altında Limnili Keşişler ve Diğer Hristiyan Din Adamları

Limni Adası manastırlarının iktisadî faaliyetlerini sürdürmesi ve toplumsal fonksiyonlarının devamlılığı için manastır mülklerinde yaşayan keşişler önemli bir rol üstlenmişlerdi. Limni'de yaşayan din adamları başlıca iki dini kurumda görev yapıyorlardı: Manastırlar ve kiliseler. Kilisede görevli papazlar sıradan raiyyet gibi cizye ve ispençe mükellefiydiler. Dolayısıyla Limni sakini papazların isimleri cizye ve ispençe mükellefi olmalarına bağlı olarak açık biçimde yaşadıkları yerleşimin ahali ile birlikte kaydedilmiştir. Limni'ye ait ikinci ve üçüncü defterde (Td. 75 ve 434) açık biçimde Hıristiyan din adamları manastırlarda yaşayan ve yaşamayan şeklinde birbirinden ayrılarak kaydedilmişlerdir. Söz konusu iki defterde, manastır mülklerinin sakinleri olarak gösterilen keşişlerin isimlerinin⁴ önüne bunların vazifesini bildirmek amacıyla "papas" ya da "papa" ibaresinin eklendiği görülmektedir.⁵ Dolayısıyla adadaki manastır mülklerinde yaşayan keşişler de birer papaz olarak gösterilmesine rağmen bunların manastır kaydıyla birlikte zikredilmesi farklı bir statüyü haiz bulduklarını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte manastır sakini bir papaz ile bir kilise papazı arasındaki fark yalnızca keşiş isimlerinin ayrıca kaydedildiği defterlerde gözlemlenebilmektedir. Keşişlerin yaşadığı manastır mülklerinin vergi gelirleri incelendiğinde vergi kalemleri arasında cizye ve ispençeye rastlanmaması, keşişlerin bu vergileri ödemekle yükümlü tutulmadıklarını göstermektedir.⁶ Sonuç olarak köylerde yaşayan papazlar cizye ve ispençe ödemektey-

ken, manastırlarda yaşayan papazların (keşişler) cizye ve ispençe ödemediği ifade edilebilir.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında tertiplenen sayımlarda (Td. 307, 490 ve 141) manastırlarda keşişlerin yaşadığı bildirilmemektedir. Burada keşişlerin adayı terk ettiğini düşünmek için yeterli bilgi bulunmadığının altı çizilmelidir. Bununla birlikte defterlerde belirtilmemesine rağmen adadaki keşişlerin, manastır dışındaki papazlar gibi köy reayasıyla birlikte kaydedilmiş olabileceği akla gelse de, XVI. yüzyılda keşişlerden cizye ve ispençe alınmaması, bu ihtimali zayıflatmaktadır. Keşişlerin 1558 sayımından önce yani 307 numaralı defterin tutulduğu dönemden önce adayı terk etmedikleri varsayıldığında, son üç tahrirde (Td. 307, 490 ve 141) niçin keşişlerin sayılmadığı sorusuna kesin cevap verilmesi adına tahrir defterlerinde yeterli ipucu bulunmamaktadır. Bu durumda keşişlerin yılın belli dönemlerinde Athos'tan geldikleri ve geçici olarak adada ikamet ederek yürütülen zirai faaliyete nezaret ettikleri ihtimali gündeme gelmektedir

Tahrir defterlerinden gözlemlenen papaz sayısındaki değişimler bazı değerlendirmeler yapılmasına olanak sağlamaktadır. Örneğin adanın ikinci sayımını teşkil eden 1519 tarihli 75 numaralı defterdeki papaz sayısının bir önceki tahrire göre artması karşısında, Osmanlı fethinin ardından adayı Venedikliler ile birlikte terk eden papazların zamanla döndükleri yorumu getirilmektedir (Lowry 1986: 253). Kısaca 1490 ile 1519 arasında din adamı sayısındaki yaşanan değişim Limni'deki siyasal gelişmelerin parçası olarak değerlendirilmiştir. Kanuni dönemine tarihlenen 434 numaralı defterde ise papaz sayısının düşüşü karşısında aynı yorumu getirmek mümkün gözükmemektedir.

Din adamlarının adadaki varlığı ile halkın dini gereksinimleri arasında doğal bir bağ olduğu dikkate alındığında, nüfus artışına paralel olarak din adamı sayısının da artacağı beklentisi oluşmaktadır. Nitekim Tablo I'de görüleceği üzere, biri dışında her yeni tahrirde Limni'nin toplam nüfusu artma eğilimi göstermiştir. 1591 yılına ait tahrir kayıtlarında ise din adamı sayısındaki önemli düşüşle karşılaşılacaktır. Bu durumun açıklanması konusunda tahrir verilerinin yol gösterici olmaktan uzak olduğu vurgulanmalıdır. Öte yandan, 1591 tarihine geline süreçte din adamı sayısında gerçekleşen düşüşün adadaki dini yaşamı olumsuz yönde etkilemiş olabileceği akla gelmektedir. Zira XIV. ve XV. yüzyıl manastır belgelerine dayanan Heath Lowry (2002: 143), Limni Adası'nda Hristiyan nüfus karşısında papaz sayısının düşük oranda kaldığını bildirmektedir.

Tablo I. Defterlere Göre Limni'deki Din Adamı Sayısındaki Değişimler

Defterler	Din Adamı Sayısı		Tahminî Toplam Hristiyan Nüfus	Din Adamı Başına Düşen Ortalama Kişi Sayısı
	Keşiş	Papaz		
I. Td. 25 (1490)	— ⁷	4	3.137	784
II. Td. 75 (1519)	24	25	4.966	101
III. Td. 434 (Kanunî dönemi)	20	13	7.805	236
IV. Td. 307 (1558)	48		18.353	382
V. Td. 490 (1568)	98		17.037	173
VI. Td. 141 (1591)	60		20.366	339

Adadaki bir diğer dini görevli ise Limni metropolitiydi. 1519'dan itibaren tahrir kayıtlarında Palaiokastron'a bağlı Mitropolis (*Midrepolit*) isimli bir mahallenin bulunması⁸ adada Metropolit'in görev yaptığını akla getirmektedir. Limni'de 1430'dan itibaren bir metropolitin vazife yaptığının Bizans belgelerine yansımalarının yanında, 1483 tarihli bir beratın burada metropolit bulunduğuna işaret etmesine dikkat çeken Heath Lowry (2002: 143), metropolitin bir mahalle adı olarak zikredilmesi karşısında 1519 yılında adada bir metropolit bulunduğu yorumunu getirmektedir. Bu değerlendirmeyi adaya ait diğer defterlere bakarak 1568'e kadar olan dönem için genişletmek mümkündür (BOA Td. nr. 434: 73/a; nr. 307: 85; nr. 490:146).

Tahrir Defterlerine Göre Limni Adası Manastırları

Adadaki manastırları yakından ilgilendiren din adamlarına değinildikten sonra, tahrir defterlerinin manastırlar hakkında sunduğu kayıtlara temas edilebilir. Limni Adası'nda bir kısmı defterlere yansıyan, bir kısmı da yansımayan toplam on manastıra ait mülk bulunduğu bilinmektedir. Bu mülk sahibi on manastırdan, Patmos Adası manastırları arasında gösterilen biri hariç, dokuzu Athos Dağı manastırıydı (Lowry 2002: 144). Defterlerin tümünde bu manastırlara ait arazilerin kayıtlarına bakıldığında her zaman aynı isimle anılmadıkları, bazen bağlı buldukları manastır adıyla, bazen de içinde ya da yakınında yer aldıkları köy adıyla geçtikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca adadaki manastır mülkleri bir defterde bağımsız bir kayıt halinde yerleşimlerden ayrı kaydedilirken, bir başka defterde manastır mülklerinin yakınlarında buldukları yerleşimle birlikte kaydedildiği görülmektedir. Bazı defterlerde ise manastır mülkleri bağımsız şekilde mukayyet oldukları gibi aynı defterlerde bir manastır mülkünün varlığı ancak koyun vergisine ait listelerden tespit olunabilmektedir. İşte bu hususiyetler dikkate alındığında yalnızca Limni manastırlarının defterlerdeki kayıt biçimleri bile ayrıca bir değerlendirme konusu olarak telakki edilebilir. Öte yandan,

manastırlara has “metochia” ya da -Limni’ye ait olmayan bazı tahrir defterlerindeki hâliyle- “metoh” terimine değinilmesiyle Limni’deki manastırlara ait mülklerin statüsüne sarahat getirilebilir. *Metoh*un Latince bir isim olduğu biçmek, hasat etmek, ürün toplamak manalarına gelen “meto” fiilinden türetilip çiftlik anlamında kullanıldığı (Gülsoy 1997: 246) ile *metoh*ların adalarda Athos manastırlarına ait dağınık vaziyetteki mülkler olduğu (Lowry 1986: 235-239) göz önünde bulundurulunca Limni’deki bu manastır mülklerinin *metoh* durumunda olduğu neticesine ulaşılmaktadır. Bir başka ifadeyle defterlerde “manastır” ismiyle anılmış olmalarına rağmen merkezlerinin Limni’de bulunmamasına bağlı olarak manastır mülklerinin *metoh* statüsünde oldukları anlaşılmaktadır.⁹ Defterlerde manastır kayıtlarına ilişkin karşılaşılan bazı durumlar sıralandıktan sonra söz konusu durumlara her bir defterden somut örnekler sunulabilir.

Manastır kayıtlarına ilişkin yukarıdaki hususlara verilebilecek ilk örneklere adanın 1490 yılına ait ve 25 numaralı mevcut en eski tahrir defterinde tesadüf edilmektedir. Manastırlarda yürütölen zirai faaliyet ya da meydana getirilen iktisadî katma değer yönünden değerlendirmelerde bulunmak adına, adanın bu ilk tahririnin ayrıntı vermekten uzak olduğu görölmektedir. Manastır mülklerinin vergi gelirlerinin yakınında buldukları yerleşimle birlikte tahsil edilmesi bu duruma sebep olmuştur. Daha ayrıntılı bir anlatımla, 25 numaralı defterde bulunan sekiz adet manastır kaydının hiçbirinde manastır mülklerinde üretilen ürönlere ya da yapılan hayvancılığa dair bilgi bulunmamaktadır. Bunun yanında 1490 tarihinde kayıtlarda yerini almış olan manastır mülklerinden tahsil edilen vergi gelirlerinin, buldukları yerleşim ile birlikte hesaplanması, bu dönemde Limni manastırlarının adanın ekonomisine katkı sağladıklarını göstermekteyse de bu kayıt şekli ne büyüklükte katkı yaptıklarını belirlemeye engel olmaktadır. Böylesi bir durumun ortaya çıkmasının en önemli sebebi olarak, adadaki manastırların Osmanlı fethini müteakip terk edilmiş olmaları gösterilebilir. Nitekim manastırlarda yaşayan keşiş bulunduğuna dair her hangi bir ibareyle karşılaşılmamaktadır. Ayrıca Limni’de *metoh*ların terk edilmiş olduğu yönündeki kanaati manastır kayıtlarında “mezra’a” terimine rastlanması da kuvvetlendirmektedir (Lowry 2002: 144). *Mezra*’anın ziraat olunacak yer, ekilecek tarla anlamlarına gelmesi (şahin 2004: 546) defterde “mezra’a” ile “metoh”un ifade edilmek istendiğini akla getirmektedir. Öte yandan mezra’a terimiyle genellikle ahali tarafından terk edilmiş yerleşim yerleri tanımlanmaktadır (Barkan 1943: 53). Bir yerin mezra’a olup olmadığının tespiti için harabesi, suyu ve mezarlığının bulunup bulunmadığının araştırılması ge-

rekmekteydi (İnalçık 1987: XXIX). Bu tanımlar, Limni’de “mezra’a” tabiri ile manastır *metoh*larının terk edilmiş durumda olduklarına işaret edilmek istendiğini düşündürmektedir. Öte yandan manastırlarda üretim faaliyetinin devamlılığını ise Osmanlı fethinden önce de bu manastır mülklerinde toprağı işleyen ve Bizans belgelerinde “paroikoi” (toprağına bağımlı köylü) şeklinde anılan köylülerin sağladığı anlaşılmaktadır (Lowry 1986: 253-254). Söz konusu ilk defterdeki sekiz manastır kaydıyla isimleri¹⁰ sıralanan *metoh*lar şunlardır: Lavra,¹¹ Pantokrator,¹² Philotheou,¹³ Ayiou Pavlou, Dionysiou,¹⁴ Vatopedi,¹⁵ Palaiampela¹⁶ ve Koutlumus.¹⁷

Adanın ikinci tahririni teşkil eden 1519 tarihli ve 75 numaralı defterdeki manastır kayıtları, 1490 tarihli 25 numaralı defterdeki kayıtlara nispetle çok daha ayrıntılı ve sarih bilgiler sunmaktadır. Örneğin 75 numaralı defterdeki kayıtlardan, *metoh*ların bulunduğu yerler daha açık biçimde belirlenebilmektedir. Pantokrator,¹⁸ Koutlumus,¹⁹ Dionysiou’ya²⁰ ve Ayiou Pavlou²¹ ait gelirler ile bu manastır mülklerindeki keşişler ve “ırgad”²² tabir edilen işçilere ait veriler köy kayıtlarından bağımsız biçimde defterde yer almaktadır. 1519 tarihinde adada vergilendirilebilecek boyutta üretim faaliyetinin yürütüldüğü Vatopedi,²³ Palaiampela²⁴ ve Philotheou²⁵ isimli manastır mülklerine ait üç kayıt daha bulunmaktadır. Pantokrator, Koutlumus, Ayo Pavlo, Dionysiou ile Philotheou isimli manastır mülklerinde gerçekleştirilen tarımsal üretim ile bu üretimden elde edilen gelirlere ait tafsilatlı döküm defterde yer almasına karşın Vatopedi ve Palaiampela isimli manastır mülklerinden tahsil edilen toplam vergi gelirinden başka üretime ve vergilendirmeye dair herhangi bir ayrıntıya rastlanamamaktadır. 75 numaralı tahrir defterindeki kayıtlar manastır mülklerinde bir önceki sayıma göre nispi bir canlanma yaşandığını düşündürmektedir. Yalnızca defterden hareketle bu canlanmayı arazilerin artması olarak nitelendirmek mümkün değildir. Ancak en azından manastırların tümünde artık keşişlerin yaşadığı görülmektedir.

Kayıtlarda adadaki tüm manastır mülklerinde keşişlerin yaşadığı bildirilmesine rağmen yalnızca toplu halde kaydedilen ilk dört manastırda keşişler isimleri ile birlikte kaydedilmiştir. İsimleri bildirilen keşişlerin kayıtlarına bakıldığında, her din adamı için isminin başına ayrıca “papas” tabirinin eklendiği dikkati çekmektedir. Dolayısıyla defterde her ne kadar manastırlarda yaşayan din adamları “keşiş” olarak tanımlansa da bu keşişlerin her biri “papas” olarak nitelendirilmekte yani Hristiyan din adamlarının tümü papaz olarak genellenmektedir. Manastır mülklerinde üretim faaliyetinin devamlılığını sağlayan ve Bizans belgelerinde “paroikoi” şeklinde anılan

köylüler defterde “ırgad” yani işçi olarak tanıtılmaktadır. İşçilerin kaydedildiği iki manastır mülkünde dikkati çeken husus işçilerden yava haracı alınıyor olmasıdır. Başiboş hayvanı yakalayan reayadan alınan bu verginin (Miroğlu 1990: 184) manastırdaki işçiler için tahsil edilmesi onların özel bir statüye sahip olduklarını göstermektedir.

Tablo II. 75 Numaralı Deftere Göre Adadaki Manastır Mülklerinde Yaşayan Keşiş ve İrgadan Sayıları

Sayfa	Manastırlar	Keşişler	İrgadan
154	Pantokrator	10	4
154	Koutlumus	5	—
155	Dionysiou	6	3
155	Ayiou Pavlou	3	—
160	Vatopedi	—*	—
173	Palaiampela	—*	—
193	Philotheou	—*	—
Toplam		24	7

* İşaretini taşıyan manastırlarda keşiş yaşamasına rağmen keşişlerin isimlerinin kayıtlı olmaması nedeniyle sayıları tespit edilememektedir.

Kanuni dönemine tarihlenen 434 numaralı tahrir defterinde Pantokrator,²⁶ Dionysiou,²⁷ Ayiou Pavlou,²⁸ Koutlumus,²⁹ Vatopedi,³⁰ Plato,³¹ Palaiampela,³² Lavra³³ ve Dapay³⁴ isimli manastır mülklerine dair kayıtlar bulunmaktadır. 434 numaralı defterin tertiplendiği dönemde Palaiampela, Lavra ve Dapay isimli mülklerde yalnızca küçükbaş hayvancılık vergilendirilebilir ölçüde yürütülüyordu. Zira bu *metohlara* sadece adadan tahsil edilen koyun vergisi listesinde tesadüf edilmektedir. 434 numaralı deftere göre, Plato ve Vatopedi isimli manastır mülklerinin dışında tüm *metohlarda* keşişler bulunuyordu. Ancak yalnızca Pantokrator, Dionysiou, Ayiou Pavlou isimli *metohlardaki* keşişlerin isimleri belirlenebilmektedir. 434 numaralı defterde keşişlerin isimlerinin kayıtlarına bakıldığında adanın diğer defterlerinde görülmeyen müstesna bir ibare olan “kaloger” ile karşılaşmaktadır. “Kaloger” terimi Yunanca “kalos” (güzellik) ve “geraios” (yaşlılık) kelimelerinden türemiştir. Kelimenin Latince karşılığının ise “calogerus” olduğu tespit olunmaktadır. Bizans’ta VII-VIII. yüzyıllarda ortaya çıktığı belirtilen kelime kısaca “rahip” olarak tanımlanmaktadır (Adrados 2005: 260). Bu tanımdan hareketle “kaloger” ibaresi ile bazı rahiplerin manastır hiyerarşisindeki konumlarının bildirilmek istendiği düşünülebilir.

Tablo III. 434 Numaralı Deftere Göre Adadaki Manastır Mülklerinde Yaşayan Keşiş ve Hizmetkâr (Irgadân) Sayıları

Varak	Manastırlar	Keşişler		Hidmetkârân
		Papaz	Kaloger	
40/a	Lavra*	—	—	—
40/a	Dapay*	—	—	—
40/a	Palaiampela*	—	—	—
81/b	Pantokrator	10	—	—
82/a	Dionysiou	1	5	5
82/a-82/b	Ayiou Pavlou	1	3	—
82/b	Koutlumus*	—	—	—
85/b	Vatopedi	—	—	—
101/a	Plato	—	—	—
Toplam		12	8	5

* işareti taşıyan manastırlarda keşiş yaşamasına rağmen keşişlerin isimlerinin kayıtlı olmaması nedeniyle sayıları tespit edilememektedir.

1558 tarihinde tutulan deftere göre Limni’de dokuz adet manastır mülkü bulunmaktadır. Defterdeki mülkler hem koyun vergisine ait listede hem de bağımsız kayıtlar halinde zikredilmişlerdir. Defterdeki Pantokrator, Ayiou Pavlou, Dionysiou ve Kondoya isimli manastır mülkleri yalnızca koyun vergisi listesinde geçenlerdir. Bu manastır mülklerinin tespiti için sadece koyun vergisi listelerine başvurulabilmesi, söz konusu mülklerdeki vergilendirilebilir ölçüde yürütülen yegâne tarımsal faaliyetin hayvancılık olduğunu düşündürmektedir.³⁵ Hem koyun vergisi listesi içinde hem de yerleşimlerden bağımsız biçimde kaydedilen manastır mülkleri ise Petri,³⁶ Lastof(k)di, Harke, Gomatoz ve Mondros’tur. Defterde Pantokrator *metohun*un diğer adının *Aleksi Pirgoz* (Alexopyrgos), Petri’nin de *Simo Petro* (Simono Petra) olarak gösterilmesi adada bu *metoh*ların hem bağılı oldukları manastırların ismiyle hem de sınırları içinde yer aldıkları yerleşimin adıyla anıldıklarını göstermektedir. Pantokrator isimli *metoh* için defterde açıkça belirtilen, *metohun* bulunduğu yerleşimin adıyla anılması durumunun Kondoya, Gomatoz ve Mondros isimli manastır mülkleri için de geçerli olabileceği akla gelmektedir. Çünkü 1558 tarihinde adada *Kondoya* (Kontias), *Gomatoz* (Gomati) ve *Mondros* (Mondros) isimlerini taşıyan yerleşimler olduğu (BOA Td. nr. 307: 45, 75, 108) gibi daha erken tarihli 25 numaralı deftere göre Lavra’nın Kondoya’da bulunduğu ile 25, 75 ve 434 numaralı defterlerde Vatopedi’nin Mondros’ta yer aldığı yukarıda ifade edilmişti. Gomati köyünde ise Lavra’ya ait bir mülk bulunduğu bilinmektedir (Haldon 1986: 171). Bu husus Osmanlı idaresinde manastırların durumunun tetkikinde önemli bir ayağı teşkil etmektedir. Yani öte-

den beri Limni'de varlığını koruyan Vatopedi ve Lavra gibi manastırların 1558'de açık birer kayıt şeklinde gösterilmemesine rağmen, hâlâ adada toprak sahibi oldukları, yani ellerindeki mülkleri yitirmedikleri anlaşılmaktadır. Kısaca Vatopedi ve Lavra'ya ait topraklar diğer defterlerde görüldüğünün aksine 307 numaralı defterde kendi isimleriyle değil, buldukları yerleşimlerin isimleriyle tesmiye olunmuşlardır.

Defterde tesadüf edilen Petri, Lastof(k)di ve Harke isimli mülkler ise ilk defa 307 numaralı defterde karşımıza çıkmaktadır. Bunlar içinde Petri bir tarafta tutulursa "Lastof(k)di" ve "Harke" isimlerine ne yerleşimler arasında ne de Athos manastırları arasında tesadüf edilmektedir. Bunun dışında söz konusu *metoblarda* yaşayan keşişler hakkında defterdeki kayıt usulü nedeniyle rakam göstermenin mümkün olmadığına yukarıda değinilmişti.

1558'de manastır kayıtlarında keşişlerin bulunduğu dair bir kayıt mevcut değildir. Tahririn gerçekleştirildiği döneme gelinen süreçte keşişlerin Limni'yi terk ettiğini gündeme getirecek her hangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu nedenle defterde keşişlerin oturduğuna dair bir kaydın bulunmayışını adada keşiş yaşamadığının bir delili olarak değerlendirmek güçtür. Keşişlerin fethin ardından Limni'yi terk ettikleriyle ilgili tespite yukarıda yer verilmişti. Önemli sayılabilecek genişlikteki topraklarda yürütülen üretim işlerinin idaresini üstlenmiş olan bu keşişlerin, adayı terk etmeleri için böylesine büyük bir gelişmenin meydana gelmesi gerektiği düşünüldüğünde, Limni'de Osmanlı idaresi altında istikrarlı yapının hiç bozulmadığı, dolayısıyla manastırların boşalmasına yol açacak bir olayın cereyan etmemiş olması gerektiği sonucuna ulaşılmaktadır. Ancak tahrir verilerinin bu konuda sarıh karineler sunmaması karşısında keşişlerin adayı terk etmiş olmalarının tamamıyla ihtimaller dışında tutulamayacağı da ifade edilebilir.

Adada tertiplenen 1568 ve 1591 tarihli tahrirler kapsamında tutulan defterlerin (Td. 490 ve 141) her birinde toplam 11 manastır kaydı bulunmaktadır. Söz konusu defterlerde manastır kayıtlarının tamamına bağımsız biçimde yerleşimlerden ayrı yer verilmiş ve elde edilen ürünlerle bu ürünlerden alınan vergiler yazılmıştır. Her iki tahrir döneminde de Mondros, Petri, Lastod, Hıraca, Ayolaros, Gomati, Pantokrator, Dionysiou, Ayiou Pavlou, Koutlumus ve Kontias isimli manastır mülklerinde üretim faaliyeti sürdürülmüştür. Buna karşın yaklaşık yarım yüzyıllık (1558-1591) bir dönemi kapsayan son üç defterde keşişlerin varlığına değinilmemiştir. Sonuç olarak ziraî faaliyetlerin sürmesi keşişlerin çok büyük olasılıkla adada yaşamaya devam ettikleri yönünde hâsil olan kanaate kuvvet kazandırmaktadır.

Yukarıda manastır mülkleri açısından değerlendirilen, bu sekiz mufassal tahrir defterinden başka Limni Adası'nın vergi gelirlerini gösteren bir Gelibolu Sancağı icmal defteri bulunmaktadır (BOA Td. nr. 680: 4-5, 7-8). 1595 tarihli (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi* 2000: 109) bu defterdeki verilerden manastırların tamamına ulaşılammaktadır. Yalnızca Limni'den tahsil edilen vergi gelirlerinin kim tarafından tasarruf edildiği sorusuna cevap verilen bu defterde, kaptanpaşa hassı olarak gösterilen Pandokrator,³⁷ Dionysiou³⁸ ve Ayiou Pavlou³⁹ manastırları zikredilmiş, geliri padişaha ait manastırlar için yalnızca toplam bir meblağ⁴⁰ gösterilmiştir.

Adada mülkü bulunan manastırlar arasında Athos manastırı Karakalou'nun da yer aldığı düşünülmektedir. Bununla birlikte defterlerdeki manastır kayıtlarına bakıldığında Karakalou'ya tesadüf edilmemektedir. Yine de bu manastır isminin defterlerde Palaiokastron (*Palukasrı*) kalesine bağlı bir mahalle olarak kaydedilmesi⁴¹ Karakalou'nun varlığını sürdürdüğünün bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Limni'de arazisi bulunan manastırların yalnızca halkın ihtiyaçlarını karşılayan birer dini ve sosyal kurum olarak işlev yükledikleri düşünülmemektedir. Manastır mülklerinde yürütülen tarım ve hayvancılıkla önemli ölçüde iktisadî katma değer üretilmekteydi. Tablo IV'teki veriler dikkate alındığında öncelikle XVI. yüzyılın sonlarına kadar manastır mülklerinden elde edilen vergi gelirinin artış temayülü gösterdiği anlaşılmaktadır. Buna karşın *metoh*lardan tahsil edilen vergi gelirinin, toplam gelir içinde teşkil ettiği oranın düşük düzeyde kaldığı görülmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında, Limni'nin son iki sayımında (Td. 490 ve 141) küçükbaş hayvancılıktan sağlanan adet-i ağnâm ve resm-i ağıl gelirlerinin yerleşim ya da manastır mülklerinin hâsılına yansıtılmaksızın 40.000 akçe olarak tayin edilmesinin etkili olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla adanın toplam vergi geliri içinde koyun ve ağıl vergisi bulunmasına rağmen hangi manastır mülkünden ne miktarda koyun ve ağıl vergisi tahsil edildiği belirlenemediği için Tablo IV'te son iki defter (Td. 490 ve 141) adına manastır mülklerinin toplam geliri olarak gösterilen sayılar tam olarak bu mülklerin toplam vergi gelirini yansıtammaktadır.

Tablo IV. Manastır Mülkleri Vergi Gelirlerinin Yüzde Cinsinden Katkısı

Defterler	Manastır Mülklerinin Toplam Vergi Geliri	Adanın Toplam Vergi Geliri*	Manastırların Ada Ekonomisine Yüzde Cinsinden Katkısı
I. Td. 25 (1490)	—	—	—
II. Td. 75 (1519)	8.534	107.156	7,9
III. Td. 434 (Kanuni dönemi)	7.675,5	174.361	4,4
IV. Td. 307 (1558)	11.262	187.951	5,9
V. Td. 490 (1568)	24.057	427.306	5,6
VI. Td. 141 (1591)	22.996	628.788	3,6

* 1558 tarihli 307 numaralı defterden –kayıt usulü sebebiyle- adanın toplam vergi geliri tespit edilememektedir.

Sonuç

Limni Adası'nda Osmanlı fethinden sonra da varlıklarını sürdüren manastırların, yaklaşık bir yüzyıllık bir süre zarfında nasıl bir gelişim gösterdiklerinin anlaşılmasında tahrir defterlerinin şüphesiz önemli bir rolü bulunmaktadır. Defterlere bakıldığında adadaki manastırların bir önceki sayıma göre arttığı gözlemlense de temelde manastır sayısından çok deftere kaydedilen *metobla*ların yani manastır mülklerinin sayılarının arttığı anlaşılmaktadır. Bu da manastırların ya yeni topraklara sahip olduğunu ya da var olan topraklarında vergi alınabilecek ölçüde tarım yapacak duruma geldiklerini göstermektedir. Öte yandan ilk defa kaydedilen manastır mülkleri de yok değildir. Özetle adanın fethi başlangıçta manastırları menfi yönde etkilemişse de manastırların zamanla toparlandıkları anlaşılmaktadır. Fethin akabinde yapılan ilk tahrirde adayı terk eden keşişlerin ikinci tahrirden önce dönmelerinin, hatta takip eden sayımlarda keşiş sayısındaki artışın manastırların toparlanmalarıyla paralel olarak meydana geldiğini söylemek yanlış olmaz. Tahrir defterleri devletin manastırlara karşı tutumu hakkında bazı ipuçları sunmaktadır. Boş olmalarına rağmen mevcut manastır mülklerinin bağlı buldukları manastırların isimleriyle 25 numaralı deftere kaydedilmiş olması devletin adadaki manastırların devamlılığında yana tavır sergilediğini göstermektedir. Sonuç olarak manastırları olumsuz etkileyebilecek herhangi bir tasarrufta bulunulmamış olması, manastırların iktisadi, dini ve sosyal yönleriyle toplumsal yapının ayrılmaz bir parçası olduğunun Osmanlı idaresi tarafından anlaşıldığına ve buna yönelik politikalar üretildiğine işaret etmektedir.

Ekler

Tablo 1. Limni'deki Manastır Mülklerinin (Metoh) İsimlerinin Defterlere Göre Yazılış Biçimleri

Sıra	Mülklerin defterlerdeki isimleri								Mülklerin bağlı bulundukları manastırların orijinal isimleri*
	I. Td. 25 (1490)		II. Td. 75 (1519)		III. Td. 434 (Kanuni dönemi)		IV. Td. 307 (1558)		
	Mülk ismi	Sayfa	Mülk ismi	Sayfa	Mülk ismi	Varak	Mülk ismi	Sayfa	
1	Vatovidni	41	Vatoviti	160	Vatoviti	85/b	Mondros**	81, 83	Vatopedi
2	Lavra	25	Yok		Lavra	40/a	Kondoya**	84	Lavra
3							Gomatoz**	81, 83	
4	Pandkraatera	32	Pandokrat	154	Mandokratora	81/b-82/a, 40/a	Pandokrato nâm-ı diğer Aleksi Pirgoz	84	Pantokrator
5	Ayo Pavlo	40	Ayo Pavlo	155	Ayo Pavlo	82/a-82/b, 40/a	Ayo Pavlo	84	Ayiou Pavlou
6	Diyonsio	40	Diyoniseo	155	Diyonsiyo	82/a, 40/a	Diyonşad	84	Dionysiou
7	Filoseo	35	Filoseo	193	yok		yok		Philotheou
8	Balyanbelo	59	Palyanbelo	173	Palyanbelo	40/a	yok		Palaiampela
9	Kutlumus	61	Kutlumus	154	Kutlumus	82/b	yok		Koutlumus
10	yok		Yok		Plato	101/a	yok		yok
11	yok		Yok		Dapay	40/a	yok		yok
12	yok		Yok		yok		Petri nâm-ı diğer Simo Petro	81, 83	Simono Petra
13	yok		Yok		yok		Lastof(k)di	80, 83	yok
14	yok		Yok		yok		Harke	81, 83	yok
15	yok		Yok		yok		yok		yok

Sıra	Mülklerin defterlerdeki isimleri								Mülklerin bağlı bulundukları manastırların orijinal isimleri*
	V. Td. 490 (1568)		VI. Td. 141 (1601)		VI. Td. 702		VI. Td. 724 (1613)		
	Mülk ismi	Sayfa	Mülk ismi	Varak	Mülk ismi	Sayfa	Mülk ismi	Sayfa	
1	Mondros	142	Mondros	49/b	Mondros	96	Mondros	88	Vatopedi
2	Kondoya	169	Kondoya	64/b	Kondoya	126	Kondoya	118	Lavra
3	Gomatoz	143	Gomatoz	50/a	Gomatoz	96	Gomatoz	89	
4	Pandokrato	168	Pandokrato	64/a	Pandokrato	125	Pandokrato	117	Pantokratoros
5	Ayo Pavlo	168	Ayo Pavlo	64/b	Ayo Pavlo	126	Ayo Pavlo	118	Ayiou Pavlou
6	Diyonşad	168	Diyonşad	64/b	Diyonşad	126	Diyonşad	118	Dionysiou
7	yok		yok		yok		yok		Philotheou
8	yok		yok		yok		yok		Palaiampela
9	Kutlumuş	168	Kutlumus	64/b	Kutlumus	126	Kutlumus	118	Koutlumus
10	yok		yok		yok		yok		yok
11	yok		yok		yok		yok		yok
12	Petri	142	Petri	49/b	Petri	96	Petri	88	Simono Petra
13	Lastod**	142	Lastod	49/b	Lastod	96	Lastod	88	yok
14	Hıraca**	142	Hıraca	50/a	Hıraca	97	Hıraca	89	yok
15	Ayolaros	142	Ayoros**	50/a	Ayoros	96	Ayoros	89	yok

* İşaretini taşıyan sütundaki isimler John Haldon (1986: 213, 214, 215) tarafından oluşturulan listeden alınmıştır.

** işaretini taşıyan mülk isimlerinin bir önceki defterdeki karşılıkları tahmin edilmek suretiyle gösterilmektedir.

Tablo 2. Limni'de Manastırlarca Ekilip Dikilen Arazilerin Bulunduğu Yerleşimlerin Defterlere Göre Yazılış Biçimleri

Yerleşimlerin defterlerdeki isimleri									Yerleşimlerin orijinal isimleri*	
Sıra	I. Td. 25 (1490)		II. Td. 75 (1519)		III. Td. 434 (Kanuni dönemi)		IV. Td. 307 (1558)		Bizans Devri	Günümüz
	Köy	Sayfa	Köy	Sayfa	Köy	Varak	Köy	Sayfa		
1	Sardiyos	61	Sardiyos	174	Sardiyos	94/b	Sardes	72	Ardeias	Sardhes
2	Kondoya	23	Kondoya	148	Kondoya	75/b	Kondiya	108	Kontea(s)	Kontias
3	Ayo Raki	35	Ayo Raki	191	Ayo Raki	105/b	yok		Laktovoidin	Laktovoidin
4	Modros	41	Modoros	160	Modoros	85/b	Mondros	45	Moudros	Moudros
5	Fala	41	Fala	192	Falia	109/b	Falia	101	Phalia	Phalia
6	Aleksi Pirgoz	32	Aleksi Pirgoz	183	Aleksi Pirgoz nâm-ı diğer Mavromades	109/a	Aleksi Pirgoz nâm-ı diğer Mavromades	32	Pyrgos tou Alexiou	Alexopyrgos
7	Laniç	59	Yok		yok		yok		Yok	yok
8	Komano	57	Gomatos	173	Gomatos	88/a	Gomatos	75	Gomatou	Gomati

Yerleşimlerin defterlerdeki isimleri									Yerleşimlerin orijinal isimleri*	
Sıra	V. Td. 490 (1568)		VI. Td. 141 (1601)		VI. Td. 702		VI. Td. 724 (1613)		Bizans Devri	Günümüz
	Köy	Sayfa	Köy	Varak	Köy	Sayfa	Köy	Sayfa		
1	Sardes	121	Sardes	41/a	Sardes	79	Sardes	71	Ardeias	Sardhes
2	Kondoya	150	Kondoya	57/a	Kondoya	111	Kondoya	103	Kontea(s)	Kontias
3	yok		Yok		yok		yok		Laktovoidin	Laktovoidin
4	Mondros	142	Mondroz	32/a	Mondroz	126	Mondroz	54	Moudros	Moudros
5	yok		Yok		yok		yok		Phalia	Phalia
6	Aleksipirgoz nâm-ı diğer Marmades	116	Aleksipirgoz nâm-ı diğer Marmades	38/b	Aleksi Pirgoz	74	Aleksipirgoz nâm-ı diğer Marmades	66	Pyrgos tou Alexiou	Alexopyrgos
7	yok		Yok		yok		yok		Yok	yok
8	Gomatos	127	Gomatos	43/a	Gomatos	83	Gomatos	75	Gomatou	Gomati

* İşaretini taşıyan sütundaki isimler John Haldon (1986: 213, 214, 215) tarafından oluşturulan listeden alınmıştır.

Tablo 3. DeFTERLERE GÖRE METOHLARDA YAŞAYAN KEŞİŞLERİN İSİMLERİ

Pantokrator		Koutlumus		Dionysiou		Ayiou Pavlou	
II. 75 (1519)	III. 434 (Kanuni dönemi)	II. 75 (1519)	III. 434 (Kanuni dönemi)	II. 75 (1519)	III. 434 (Kanuni dönemi)	II. 75 (1519)	III. 434 (Kanuni dönemi)
Papas Konomos	Papas Konemo	Papas Yanyaki		Papas Matyos		Papas Gormatos	
Papas Çernika	Papas Çernika	Papas Tosoşe		Papas Lazno		Papa Payşo	
Papas Yaso	Papas Yaso	Papas Likoriye		Papas Tirasno		Papas Girtli	
Papas Kiryanos	Papas Kiryanos	Papas Petroke		Papas Niyoflo			Yani Kaloger
Papas Pladiyo	Papas Paladiyo	Papas Mofte		Papas Makramlo			Gerlo Kaloger
Papas Yakomi	Papas Yakomi			Papas Kostandin			Yanisno
Papas Kiko	Papas Niko				Listozi Kaloger		Komtaye Kaloger
Papas Maksimo	Papas Maksimo				Ebyas Kaloger		
Papas Nifaton	Papas Nifakdero				Papas Kaloger		
Papas David	Papas David				Seka Aken-derne Kaloger		
					Naşak Kaloger		
					Masomo Kaloger		

Açıklamalar

1. Limni Adası'nın verilerinin kayıtlı olduğu tahrir defterlerinin mevcut en eskisi yalnızca Limni Adası'nın sayımını içeren 1490 tarihli 25 numaralı defterdir. (BOA Td. nr. 25). Adanın ikinci tahriri ise 1518'de gerçekleştirilmiş ve 1519 tarihli 75 numaralı defter tutulmuştur (BOA Td. nr. 75: 9). Kanuni devrinde yapılan adanın üçüncü tahriri neticesinde 434 numaralı defter teşkil edilmiştir. Bununla birlikte defterde tahririn yapıldığı tarihe sarahat getirilmemektedir (BOA Td. nr. 434: 11/b). Limni Adası'nın kanunnamelerini konu alan bir çalışmada Heath Lowry (1980: 41, 42), defterin ne zaman tertiplendiği sorusunu, defterin mukaddimesinden hareketle Kanuni dönemi olarak cevaplamakta ve 1535 tarihine işaret etmektedir. Ancak yazarın bu konudaki kanaatinin Limni'nin tahrir defterlerini kullandığı bir başka makalesinde bu yönde olmadığı görülmektedir. Heath Lowry (1997: 250, 252, 260, 263), Limni'deki Pantokrator Manastırı üzerine yaptığı araştırmada 434 numaralı defteri 1525'e tarihlemektedir. Feridun Emecen (2003: 191) ise bu defterin Kanuni döneminde tutulduğunu belirtmekle yetinmektedir. Adanın dördüncü defteri olan 1558 tarihli 307 numaralı defter de ilk deftere benzer biçimde sadece Limni'nin sayımını içermektedir (BOA Td. nr. 307: 3). Beşinci defter 490 numaralı olup 1568 tarihidir (BOA Td. nr. 490: 17). Adanın 1591 tarihinde gerçekleştirilen altıncı sayımını içeren üç defter bulunmaktadır. Bunlardan 141 numaralı defter, 1601 tarihinde tamamlanmıştır (KKA Td. nr. 141: 2/b). 1591 tarihli tahririn verilerini ihtiva eden bir diğer defter ise 702 numaralıdır (BOA Td. nr. 702). İbrahim Sezgin (1998: 17) Gelibolu

Sancağı'nın XVI. yüzyıldaki durumunu incelediği çalışmasında 702 numaralı defterin, 141 numaralı defterin bir sureti olduğunu tespit etmiştir. Aynı tahrir binaen tutulan diğer defter ise 724 numaralı defter olup 1613 tarihli dir. Ancak bu defterdeki kayıtlar da 1591 tarihli sayımı yansıtmaktadır. Bu defterin suret olduğu içindeki bir kayıta da açık bir biçimde bildirilmektedir (BOA Td. nr. 724: 584). Sonuç olarak, hem 702 numaralı defter hem de 724 numaralı defter, 141 numaralı defterin sureti olduğu için çalışmada bunlar içinden yalnızca 141 numaralı defterden istifade etmek yeterli görünmektedir.

2. Edward Gibbon (1988: 320), Lavra (Laura) terimini mağara ya da hücre olarak tanım-lamaktadır.
3. Bu yargı daha ziyade Bizans ile Osmanlı idarelerinin manastırlar üzerindeki vergi politikala-rının bir mukayesesi olarak değerlendirilebilir. Çünkü temelde Osmanlı idaresinde bulunan reayadan yalnızca avarız vergisinin alınmaması dahi bir nevi muafiyet olarak telakki edile-bilmekteyken, Talbot (1999: 174)'a göre Bizans devrinde genellikle manastır mülklerinden vergi alınmamaktaydı. Kanuni dönemine ait olduğu düşünülen 403 numaralı mufassal tahrir defterinde Ortodoks Hristiyanlar için kutsal sayılan Ayneroz yani Athos yarımadasındaki manastırlar hakkında yapılan açıklamalar bu konuda bazı önemli noktalara işaret etmekte-dir. Söz konusu defterdeki "*Bedel-i cizye ve 'öşr-i hubûbât ve bağçebâ ve bostanhâ rubbânân-ı manastırhâ-i mezkûrîn der livâ-yı Ayneroz el-mezbûre. Fi sene ber vech-i maktû' 25.000. Mezkûrîn zimmîler her senede meblağ-ı mezbûri' eda itdüklerinden sonra Ayneroz Adası için-de olan zirâ'atlarından ve bağlarından ve bağçelerinden 'öşür alınmayub 'avârız-ı divâniyyeden mu'âf ve müsellemler olalar deyü selâtin-i mâziyyeden müteaddid abkâm-ı şerîfelerî olub ve hâliyâ padişahımız e'azzallabu ensârehu hazretlerinden mukarrernâme-i şerîf 'inâyet buyurulub def-ter-i 'atikde dahi vech-i mezkûr üzere mu'âfiyetleri mastûr ve mukayyed oldığı sebeben defter-i cedid-i hâkânîye dahi vech-i meşrûh üzere sebt olundu.*" şeklindeki kayıt Athos manastırlarına eskiden beri önemli vergi muafiyetleri tanındığını göstermektedir. 403 numaralı defterdeki bu kayıt manastırların Bizans dönemindeki kadar değilse de Osmanlı idaresi altında da malî ayrıcalıklar kazandıkları yönündeki görüşü desteklemektedir (BOA Td. nr. 403: 1043). Belge için ayrıca bakınız (Lowry 1981: 134-135).
4. Heath Lowry (1981: 134-135) tarafından incelenen 403 numaralı defterde keşişlerin sayıları bildirilmesine rağmen isimleri kaydedilmemiştir. Yazar, bu kayıt üslubunu Athos manastırlarındaki keşişlerin ayrıcalıklı konumlarıyla ilişkilendirmektedir. Bunun Limni için geçerli olmadığı anlaşılmaktadır. Öyle ki, 434 numaralı defterde bulunan "*Manastır-ı Ayo Pavlo der kurb-ı karye-i Vinyadis. Mezkûr karye kurbunda Ayneroz ruhbanları müte-mekkin olub zirâat itdüklerin öşrin virürler.*" ibaresinin altında söz konusu "Ayneroz ruh-banları"nın (Athos keşişleri) isimleri sıralanmıştır (BOA Td. nr. 434: 82/a-82/b). Manas-tırlarda yaşayan keşişlerin isimleri için ayrıca ekler bölümündeki Tablo 3'e (metin içindeki tablolar I, II, III... şeklinde Romen rakamlarıyla, ekler kısmındaki tablolar ise 1, 2, 3... şeklinde Arap rakamlarıyla gösterilmiştir) başvurulabilir.
5. Keşiş kelime olarak Hristiyanlarda, manastırda yaşayan, hiç evlenmemiş *papaz* manasına gelmektedir (*Türkçe Sözlük* 1988). Bu tanımdan hareketle defterlerde adadaki tüm Hris-tiyan din adamlarının papaz olarak kabul edilmesine bir açıklık getirilebilir. Papazlar Orto-doks kilisesindeki hiyerarşik yapıda en alt sırada yer alıyorlardı. Papazların üstünde sıra-sıyla despot, metropolit ve en tepede patrik bulunmaktaydı (Sezer 2006: 92-94).

6. Ege Adalarına ait 121 numaralı tahrir defterindeki 1 Muharrem 1083 (29 Nisan 1672) tarihli kanunnâmeye adalardaki manastırlarda yaşayan rahiplerin üretime dâhil olanlarının en alt düzeyden (edna) vergilendirdiği ve onlardan kişi başına 190 akçe alınacağı kaydedilmiştir (KKA Td. nr. 121: 2/b). Kanunnamenin transkripsiyonu için bakınız (*Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi* 2001: 103-105). Bu konudaki örnekler çoğaltılabilir. 1709 tarihli Midilli Adası kanununa göre Midillili keşişler de çalışabilir durumda olmaları şartıyla cizye mükellefi olarak kaydolunmaktaydı (Barkan 1943: 337). Bu cümleden olarak XVII ve XVIII. yüzyıllarda keşişlerden de cizye alınmaya başlandığı anlaşılmaktadır.
7. Heath Lowry (2002: 242-243) papaz olarak kayıtlı adadaki 4 din adamından 3'ünün 25 numaralı deftere göre adanın merkezi olan *Nefs-i Kal'a-yı Palukasrı* (Palaiokastron)'na bağlı *Mahalle-i Karakal* (Karakalou)'da yaşamasına binaen keşiş olduğunu ifade etmektedir. Yazar, söz konusu mahallenin isminin aynı zamanda bir manastır ismi olmasından hareket ettiğini bildirmektedir. Ancak burada manastırın bulunduğu dair açık bir kayıt olmaması, bu din adamlarını "keşiş" olarak nitelemeye mani olmaktadır. Keza 1490 yılında adadaki manastır kayıtlarına bakıldığında mevcut manastırlardan hiçbirinde keşiş bulunmadığı görülmektedir. Dolayısıyla manastırın varlığını sürdürdüğünü düşünmek mümkünse de "mahalle"deki din adamlarının keşiş olup olmadığı hususuna ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir.
8. *Mahalle-i Midrepolid*. (BOA Td. nr. 75: 137).
9. Limni'ye ait kayıtları içeren defterlerde "metoh" ibaresine tesadüf edilmemektedir. Kiklad Adalarına dair bilgiler içeren 1670 tarihli 800 numaralı mufassal tahrir defterinde ve bu defterin icmalinde, Para Adası'ndaki manastır mülklerinin statülerinin belirtilmesi adına bazılarının kaydında açık biçimde "metoh" ibaresi zikredilmiştir (BOA Td. nr. 800: 260-264 ve KKA Td. nr. 180: 49/b). Öte yandan Limni'nin kayıtları içinde "metoh" tabirine rastlanmamasının Limni'deki tüm manastır mülklerinin *metoh* olmasıyla ilişkili olduğu düşünülebilir. Çünkü Limni'nin aksine Para'da bazı manastır kayıtları merkezi adada yer alan manastırların mülklerine işaret ederken, bazı kayıtlar merkezi Para dışında bulunan manastırların adadaki mülklerine işaret etmektedir. Para Adası manastırları için ayrıca bakınız (Demircan 2009: 675-721).
10. Manastırların isimlerinin yazılışları defterlere göre farklılık göstermektedir. Ancak tahrir defterine yönelik izahatta bulunurken anlaşılabilirliği sağlamak adına bu farklı yazılış biçimi göz ardı edilerek mümkün olduğunca inceleme konusu olan manastır mülklerinin orijinal isimleri verilecektir. Bununla birlikte ekler bölümündeki Tablo 1'de mülk isimlerinin defterlere göre farklı yazılış biçimleri toplu halde gösterilmektedir. Ayrıca mülklerin buldukları yerleşimlerin isimleri konusunda da aynı durumla karşı karşıya kalındığı için bahis mevzuu edilecek yerleşimlerin defterlere göre yazılışları topluca ekler bölümündeki Tablo 2'de gösterilmektedir.
11. *Mezra'a-yı manastır-ı Lavra hâsılı cümlede mahsûbdır* (BOA Td. nr. 25, s. 25). Kaydın Kontias köyünün (*Karye-i Kondoya*) hâsılı içinde zikredilmesi manastırdan sağlanan vergi gelirinin Kontias'a ait toplam vergi geliri içinde sayıldığını ve manastırın Kontias köyünün yakınlarında yer aldığını göstermektedir. Öte yandan Athos yarımadasındaki manastırlar arasında Lavra'nın bulunması Kontias köyündeki bu *metoh*un Athos'taki Lavra'ya bağlı olduğunu göstermektedir. Athos'taki Lavra Manastırındaki tafsilatlı bilgi için

bakınız (Lowry 1981: 122). Osmanlı fethinden önce Limni'nin yaklaşık 1/15'ine tekabül eden büyüklükte bir araziye sahip olan Lavra, adadaki manastır mülklerinden en büyüğünü elinde bulundurmaktaydı. XIV. yüzyılda yaşanan korsan saldırılarından Lavra'ya ait mülkler de etkilenmiş ve 1356'da Lavra'ya adadaki Konteas kalesi ve kaleye bağlı arazilerin verilmesi suretiyle, burada garnizon bulundurarak bölgenin müdafaasını üstlenmesi sağlanmıştır (Haldon 1986:169, 182-183).

- ¹² *Mezra'a-yı manastır-ı Pandokraatera hâsılı cümlede mahsûbdır.* (BOA Td. nr. 25: 32). Bu kayıt defterde Alexopyrgos köyünün (*Karye-i Aleksî Pirgos*) hâsılı içinde bulunmaktadır. Böylece Alexopyrgos köyünden sağlanan vergi gelirinin bir kısmını söz konusu manastır mülkünden tahsil edilen vergi gelirlerinin teşkil ettiği bildirilmekte ve bu manastır mülkünün Alexopyrgos'un yakınında bulunduğuna işaret edilmektedir. Bu nedenle söz konusu manastır mülkünden elde edilen vergi gelirinin tespiti mümkün görünmemektedir. Buna rağmen 1490'da gerçekleştirilen istihsal yönünden Pantokrator Manastırına ait araziye Philotheou Manastırının arazisi ile karşılaştıran John Haldon (1986: 174), Pantokrator'da 3 kat daha fazla ürün elde edildiğini bildirmektedir. Yazarın bu değerlendirmesinde doğrudan köy gelirlerini baz aldığı anlaşılmaktadır. Bunun dışında tarihçinin manastır dokümanlarına isnat ederek 1392 ve 1396 tarihli kayıtlar hakkında dikkat çektiği hususlar, bu manastır mülkünün bulunduğu yerleşim hakkında bilgi vericidir. 1392'de manastırın Pesperagoz köyü yakınlarındaki Ano-Chorion'da mülkleri bulunmaktaydı. 1396 tarihli belgede ise Ano-Chorion'da manastıra ait tarlalar ve bir kule yani "pyrgos" ile Phakos olarak bilinen yerde bir *mandra* bulunduğu ifade edilmektedir (Haldon 1986: 174-190). Burada ki "pyrgos" kaydına dikkat çeken Heath Lowry (1997: 251-254), bu "pyrgos"un zamanla Ano-Chorion'un isimlendirilmesinde etkili olduğuna ve Ano-Chorion'un "Alexopyrgos" (*Aleksî Pirgos/Alex'in Kulesi*) şeklinde anılmasına sebep olduğuna değinmektedir. Hatta tarihçi Pesperagoz köyünün de Türk idaresi boyunca defterlerde "Aleksî Pirgos" şeklinde adlandırıldığını ifade etmektedir. Ancak 75 numaralı defterde "Pesperagos" (BOA Td. nr. 75: 165), 307 numaralı defterde "Pişregos" (BOA Td. nr. 307: 33), 490 numaralı defterde yine "Pişregos" (BOA Td. nr. 490: 119), 702 numaralı defterde "Bisregos" (BOA Td. nr. 702: 77), 141 numaralı defterde "Bisregoz" (KKA Td. nr. 141: 40/a) ve nihayet 724 numaralı defterde ise "Pişregoz" (BOA Td. nr. 724: 69) şeklinde anılan köyün söz konusu Pesperagoz olduğu anlaşılmaktadır. Defterlerdeki bu kayıtların varlığı dikkate alındığında konuya ilişkin açıklamaları "Alexopyrgos"un (*Aleksî Pirgos/Alex'in Kulesi*) Ano-Chorion'u isimlendirdiği düşüncesiyle sınırlamak daha yerinde görünmektedir.
- ¹³ *Mezra'a-yı manastır-ı Filoseo hâsılı cümlede mahsûbdır.* (BOA Td. nr. 25: 35). Defterde Philotheou'nun Laktovoidin köyünün (*Karye-i Ayo Raki*) hâsılının içinde yer alması, manastırın vergi gelirinin söz konusu köyün hâsılının bir parçası olduğunu ve bu manastırın Laktovoidin yakınlarında bulunduğunu ortaya koymaktadır. Philotheou, Athos manastırları arasında gösterilmektedir (Lowry 1986: 250-251).
- ¹⁴ *Mezra'a-yı manastır-ı Ayo Pavlo Mezra'a-yı Dionisio hâsılı cümlede mahsûbdır.* (BOA Td. nr. 25: 40). Kayıt Athos manastırlarından Dionysiou (*Dionisio*) ve Ayo Pavlou (*Ayo Pavlo*)'nun manastıra ait adada mülkleri bulunduğunu göstermektedir. Defterde bu iki manastıra ait kaydın Phalia köyünün (*Karye-i Fala*) hâsılı içinde zikredilmesi manastırların Phalia köyünün gelirine katkı yaptığını ve bu köyün yakınlarında bulunduğunu açıklamaktadır.

15. *Mezra'a-yı manastır-ı Vatovidni hâsılı cümlede mahsûbdır.* (BOA Td. nr. 25: 41). Defterde Vatopedi'den elde edilen gelire dair kaydın Moudros köyünün (*Karye-i Mudros*) hâsılının dâhilinde bildirilmesi, manastır mülkünün Moudros'tan sağlanan vergi gelirlerine belirsiz bir oranda katkı yaptığına ve Moudros köyünün yakınlarında yer aldığına işaret etmektedir. 25 numaralı defterin sunduğu verileri dikkate alan John Haldon (1986: 174), bu manastırın mülklerini arttırmış olduğunun net biçimde anlaşıldığını ifade etmektedir.
16. *Mezra'a-yı manastır-ı Balyanbelo hâsılı cümlede mahsûbdır.* (BOA Td. nr. 25: 59). Bu kayda *Karye-i Laniç*'in gelirlerinin sıralandığı kısımda yer verilmiş olması öncelikle manastır mülkünden sağlanan vergi gelirinin Laniç'ten tahsil edilen vergi gelirinin belirlenemeyen bir kısmını teşkil ettiğini göstermektedir. Bunun dışında kaydın bulunduğu yer ise söz konusu manastır mülkünün Laniç köyünün yakınlarında bulunduğunu akla getirmektedir. Bu manastır mülkünün ismi olarak Palaiampela'yı gösteren Heath Lowry (1986: 251. dipnot 52) bu ismi taşıyan ne Athos'ta ne de Osmanlı fethinin öncesinde Limni'de bir manastır bulunduğunu ifade ederek, bu mülkü Lavra'nın bir *metoh*larından biri olarak göstermektedir.
17. *Mezra'a-yı manastır-ı Kutlumus hâsılı cümlede mahsûbdır.* (BOA Td. nr. 25: 61). Defterde Ardeias köyünün (*Karye-i Sardiyos*) hâsılı bu son manastır kaydını ihtiva etmektedir. Dolayısıyla bu kayda göre Kutlumus adıyla anılan manastır mülkünden elde edilen vergi geliri, Ardeias köyünün vergi gelirinin belirlenemeyen bir bölümünü teşkil etmekteydi. Bunun yanı sıra söz konusu kayıt manastır mülkünün Ardeias yakınlarında yer aldığına işaret etmektedir. Ayrıca defterdeki *Kutlumus* isimli bu manastır mülkü ile Athos manastırlarından olan Koutlumus kastedilmektedir.
18. *Manastır-ı Pandokrat der kurb-ı karye-i Aleksî Pirgoz. Keşişler oturur. Ekdüklerinin öşrin virirler.* (BOA Td. nr. 75: 154).
19. *Manastır-ı Kutlumus der kurb-ı karye-i Sardiyos. Keşişler oturur. Ekdüklerinin öşrin virirler.* (BOA Td. nr. 75: 154).
20. *Manastır-ı Diyoniseo der kurb-ı karye-i Fala. Keşişler oturur. Ekdüklerinin öşrin virirler.* (BOA Td. nr. 75: 155).
21. *Manastır-ı Ayo Pavlo der kurb-ı karye-i Fala. Keşişler oturur. Ekdüklerinin öşrin virirler.* (BOA Td. nr. 75: 155).
22. Heath Lowry, Limni'deki Pantokrator Manastırı'na ait *metohun* tahrir dönemleri arasında gösterdiği değişimi tetkik ettiği çalışmasının ekinde söz konusu *metohun* defterlerdeki kayıtlarının transkripsiyonuna yer vermiştir. Burada 75 numaralı tahrir defterinin 154. sayfasındaki "ırgadan" kelimesini "reâyâ-i ki" şeklinde okumuştur (1997: 269).
23. *Manastır-ı Vatoviti der kurb-ı karye-i mezkûr (Modoros/Moudros). Keşişler oturur. Hâsılı karye hâsılı ile mahsûbdır.* (BOA Td. nr. 75:160).
24. *Manastır-ı Palyanb(p)elo. Keşişler oturur. Zirâat itdüklerinden öşr ve rüsûm virirler. An öşr-i gallat ve bagat ve âsiyâb ve gayrihi. Hâsıl 281.* (BOA Td. nr. 75: 173).
25. *Manastır-ı Filoseo. Keşişler oturur. Zirâat itdüklerinden öşr ve rüsûm virirler.* (BOA Td. nr. 75: 193).

26. Manastırın bulunduğu yer ile ilgili olarak defterde her hangi bir açıklama mevcut değildir (BOA Td. nr. 434: 81/b-82/a).
27. *Manastır-ı Diyonsiyo der karye-i Vinyadis. Mezkûr karyede rubbanlar oturur. Zirâat itdüklerinin öşrin virürler.* (BOA Td. nr. 434: 82/a). Vinyadis köyüne yalnızca bu defterde ve manastır kayıtları arasında tesadüf edilmektedir. 434 numaralı defterde Diyonsiyo adıyla anılan bu manastırın daha erken tarihli iki defterde Phalia köyünde bulunduğu yukarıda ifade edilmişti.
28. *Manastır-ı Ayo Pavlo der kurb-ı karye-i Vinyadis. Mezkur karye kurbunda Ayneroz rubbanları mütemekkin olub zirâat itdüklerin öşrin virürler.* (BOA Td. nr. 434: 82/a-82/b). Bu manastır kaydı hakkında da Diyonsiyo için ifade edilen hususların geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu manastır kaydında, burada Athos keşişlerinin yaşadığı belirtilmektedir.
29. *Manastır-ı Kutlumus. Keşişler oturur. Zirâat itdüklerinin öşrin virürler.* (BOA Td. nr. 434, v. 82/b).
30. *Hâsil-ı aşar-ı karye-i mezbure (Mozoros/Moudros) ma' manastır-ı Vatoviti der kurb-ı karye-i m.* (BOA Td. nr. 434, v. 85/b).
31. *Hâsil-ı an manastır-ı Plato.* (BOA Td. nr. 434: 101/a). Kayıt hakkında, söz konusu manastır isminin adanın diğer defterlerinde bulunmadığı bilgisine yer verilebilir. Ancak Plato isminin, 25 numaralı defterdeki Platy köyünün (*Karye-i Plati*) ismiyle benzerlik taşıdığı da görülmektedir (BOA Td. nr. 25: 17).
32. *Manastır-ı Palyanbelo. Keşişler oturur.* (BOA Td. nr. 434: 40/a).
33. *Manastır-ı Lavra. Keşişler oturur.* (BOA Td. nr. 434: 40/a).
34. *Manastır-ı Dapay. Keşişler oturur.* (BOA Td. nr. 434: 40/a).
35. Öte yandan defterdeki gelirlerin kaydedilme şekli bu duruma sebep olmuş olabilir. Defterde vergi geliri padişaha ait köyler ile vergi geliri kaptanpaşaya ait olan köyler ayrılmış ve yalnızca vergisi padişah adına toplanan köylerin ve manastırların gelirleri kaydedilmiştir. Vergi tahsilâtının kaptanpaşa için gerçekleştirildiği köylerin ise yalnızca reayası kaydedilmiş ve bu köylerin vergi gelirlerine yer verilmemiştir. Buna bağlı olarak da koyun vergisinin padişah ile kaptanpaşa arasındaki paylaşımını gösteren listede, kaptanpaşa hası olduğu açıkça anlaşılan manastırlar defterin içinde, yani köylerin reyalanı ve gelirleri ile birlikte kaydedildikleri kısımda yer almamıştır. Kısacası defterdeki kayıt üslubu, geliri kaptanpaşaya tahsis edilmiş olan manastırların gelirlerinin tam olarak tespit edilmesine mani olmaktadır. Heath Lowry, Limni'deki Pantokrator manastırına bağlı *metobun* vaziyetini tahlil ettiği çalışmasında koyun vergisine ait 307 numaralı defterdeki listenin "tuhaf" bir durumu meydana getirdiğini, çünkü normalde doğrudan hazineye ayrılan koyun vergisi gelirinin bu listede birlikte Limni Adası özelinde "ilk defa" kaptanpaşa ile padişah arasında bölüşüldüğüne dikkat çekmektedir. Tarihçi, incelediği 6 mufassal tahrir defterinden (Td. 25, 75, 434, 307, 490 ve 724) 5'inde koyun vergisinden bahsedilmediğini bildirmektedir (1997: 260-261). Halbuki bu çalışmada da sık sık müracaat edilen koyun vergisi listeleri Lowry tarafından bulunmadığı bildirilen 75 (BOA Td. nr. 75: 68) ve 434 (BOA Td. nr. 434: 39/b-40/a) numaralı defterlerde de bulunmaktadır. Ayrıca, 25 (BOA Td. nr. 25: 1-72) numaralı defterde köy hâsıllarında bulunan koyun vergisi gelirlerine; 490 (BOA Td. nr. 490: 92), ve 141 (KKA Td. nr. 141: 28/b) numaralı defterde toplu biçimde tahsil edilen gelirler arasında rastlanmakta, yani bu defterlerde koyun vergisi listelerine değil adadan toplanacak toplam

koyun vergisine dair meblağın kaydına tesadüf edilmektedir. Heath Lowry'nin yalnızca 307 numaralı defterde koyun vergisine ait listenin bulunduğunu ifade ederken Gelibolu Sancağı'na ait kayıtları havi defterlerde sadece Limni'yle alakalı kısımları dikkate aldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla diğer defterlerde de benzer listelerin bulunduğunu tespit edebilmek için, mufassal tahrir defterlerinin tam olarak gözden geçirilmesi gerekmektedir. Zira 75 ve 434 numaralı defterlerdeki söz konusu koyun vergisi listeleri Limni Adası'nın kayıtlarının bulunduğu sayfalarda (BOA Td. nr. 75: 137-196 ve nr. 434: 73/a-110/a) yer almamaktayken, 307 numaralı defter sadece Limni'ye ait kayıtları havi olduğu için koyun vergisi listesi adanın kayıtları arasında geçmektedir. Bu dönemde adada yürütülen hayvancılık hakkında ayrıca bakınız (Demircan 2010: 71-96) Son olarak Heath Lowry'nin 307 numaralı defterdeki Pantokrator *metobundan* tahsil edilen koyun vergisine ilişkin "adet-i ağnâm" şeklinde okunması gereken kayıt, "ösr-i ağnam" biçiminde transkribe ettiğine değinilebilir (1997: 272).

- ³⁶. *Manastır-ı Petri. Nâm-ı diğer Simo Petro.* (BOA Td. nr. 307: 81). Bu *metobun* ismini bağılı olduğu Athos manastırı Simono Petra'dan aldığı anlaşılmaktadır.
- ³⁷. *Manastır-ı Pandokralo. Tâbi-i m.* (BOA Td. nr. 680, s. 8).
- ³⁸. *Manastır-ı Diyonso. Der karye-i Vinyadis. Tâbi-i mezbûr.* (BOA Td. nr. 680, s. 8).
- ³⁹. *Manastır-ı A Pavlo. Der kurb-ı karye-i Vinyadis. Tâbi-i mezbûr.* (BOA Td. nr. 680: 8).
- ⁴⁰. *Manastırhâ-i der cezîre-i mezbûr 21347.* (BOA Td. nr. 680: 5).
- ⁴¹. *Mahalle-i Karakal.* (BOA Td. nr. 25: 4; nr. 75: 137; nr. 434: 73/a; nr. 307: 88; nr. 490: 146; nr. 702: 104; KKA, TD, nr. 141: 53/b; BOA Td. nr. 724: 96).

Kaynaklar

I. Basılmamış Kaynaklar

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

1. Tahrir Defteri Tasnifi (Td.):

BOA Td. nr. 25; nr. 75; nr. 307; nr. 403; nr. 434; nr. 490; nr. 680; nr. 702; nr. 724; nr. 800.

B. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi (KKA)

1. Tahrir Defteri Tasnifi (Td.):

KKA Td. nr. 121; nr. 141; nr. 180.

II. Basılmış Kaynaklar

Adrados, Francisco Rodriguez (2005). *A History of the Greek Language. From Its Origins to the Present.* Boston: Brill.

Barkan, Ömer Lütfi (1943). *XV ve XVII inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları. I. Cilt: Kanunlar.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay.

Barker, Ernest (1995). *Bizans Toplumsal ve Siyasal Düşünüşi.* Çev. Mete Tunçay. Ankara: İmge Yay.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi (2000). İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay.

- Demircan, Yasemin (2009). "1670 Tahririne Göre Para Adası". *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. Prof. Dr. Reşat Genç. Özel Sayı-I (Temmuz 2009/XXIX): 722-753.*
- _____, (2010). "XV-XVII. Yüzyıllarda Ege Adaları'nda çeşitli yönleriyle küçük baş hayvancılık". OTAM 24 (2008). 71-96
- Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi* (2001). Ed. Cevdet Küçük. Ankara: SAEMK Yay.
- Emecen, Feridun (2003). "Limni". *DİA*. 27: 190-192.
- Gibbon, Edward (1988). Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi III. Çev. Asım Baltacıgil: B/F/S Yay.
- Gülsoy, Ersin (1997). Girit'in Fethi ve Adada Osmanlı İdaresinin Tesisi (1645-1670). Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi
- Haldon, John (1986). "Limnos Monastic Holdings and the Byzantine State. 1261-1453". *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*. Ed. Anthony Bryer - Heath Lowry. Birmingham: 161-216.
- İnalçık, Halil (1987). *Hicri 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara: TTK Yay.
- Lowry, Heath (1980). "A Corpus Extant Kanunnames for the Island of Limnos as Contained in the Tapu Tahrir Defter Collection of the Başbakanlık Archives". *Osmanlı Araştırmaları II*: 41-60.
- _____, (1981). "A Note on the Population and Status of the Athonite Monasteries Under Ottoman Rule (ca. 1520)". *Wiener Zeitschrift Für Die Kunde Des Morgenlandes*. Wien: 115-135.
- _____, (1986). "The Island of Limnos: A Case Study on The Continuity of Byzantine Forms under Ottoman Rule". *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*. Ed. Anthony Bryer - Heath Lowry. Birmingham: 235-260.
- _____, (1997). "The Fate of Byzantine Monastic Properties under the Ottomans: Examples from Mount Athos, Limnos and Trabzon". *Studies in Defterology Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. İstanbul: 247-275.
- _____, (2002). *Fifteenth Century Ottoman Realities Christian Peasant Life on the Aegean Island of Limnos*. İstanbul: Eren Yay.
- Miroğlu, İsmet (1990). *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*. Ankara: TTK Yay.
- Sezer, Betül (2006). XI-XIII. Yüzyıllarda Bizans Kilisesi. Yüksek Lisans Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi.
- Sezgin, İbrahim (1998). XV. ve XVI. Asırlarda Gelibolu Kazasının Sosyal ve Ekonomik Tarihi. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Şahin, İlhan (2004). "Mezraa". *DİA*. 29: 546-548.
- Talbot, Alice-Mary. (1999). "Bizans Manastır Sistemine Giriş". Çev. Özden Arıkan. *Cogito* 17: 161-176.
- Türkçe Sözlük* (1988). II. Ankara: TDK Yay.

The State of the Monasteries on Lemnos Island under Ottoman Rule during the XV-XVII. Centuries

Yasemin Demircan*

Abstract

After the Ottomans conquered Lemnos, which is dominating the Straits in the Aegean Sea, as in many other parts of the empire, they acted with an endeavor to preserve the components that constituted an important role within the social life on the island. Thus, the monasteries, which occupied an important function within the religious life as well as within the agricultural production, maintained a place within the newly established Ottoman administration. The registrations in the *Tabrir Defters*, which constitute the source of this study, give important explanatory information on the state of the monasteries, under Ottoman rule, which had been established as a part of the religious needs of the people on Lemnos. This information covers data on the development of monasteries under Ottoman rule between the periods of the *Tabrir* registrations, their positions and status on the Island and their state within the Ottoman administration. Within the framework marked up by the data contained in the *Tabrir*, the position of the monasteries on Lemnos for a period of approximately 100 years under Ottoman rule is being investigated.

Keywords

Island of Lemnos, *Tabrir Defters*, Monasteries, XV-XVII Centuries.

* Prof. Dr., Gazi University, Gazi Faculty of Education, History Education Division / Ankara
ydemircan@gazi.edu.tr

Положение монастырей на острове Лемнос в период правления Османской империи в XV-XVII веках

Ясемин Демирджан*

Аннотация

После завоевания занимающего доминирующее положение в проливах Эгейского моря острова Лемнос, Османская империя, как и во многих других частях империи, стремилась к сохранению элементов, игравших важную роль в общественной жизни острова. Таким образом, монастыри, вносящие важный вклад как в религиозную жизнь, так и в сельскохозяйственное производство на острове, заняли установленное место в османской администрации. Записи кадастровых книг тахир, составляющих источниковую базу данного исследования, предоставляют важную пояснительную информацию о развитии монастырей, созданных в рамках религиозных потребностей жителей острова Лемнос, в различные периоды османского правления, а также об их местонахождении и статусе в османской администрации. В данной статье исследовано положение монастырей на острове Лемнос в течение примерно 100-летнего правления Османской империи на острове в рамках записей кадастровых книг тахир.

Ключевые Слова

остров Лемнос, кадастровые книги тахир, монастыри, XV-XVII века.

* профессор, доктор, университет Гази, педагогический факультет имени Гази, кафедра преподавания истории / Анкара
ydemircan@gazi.edu.tr

18. Asır Türkmen Şairi Azadi'nin Türkmenlerin İktisadi ve Toplumsal Hayatına Dair Görüşleri

Ahmet Dinç*

Güngör Turan**

Nyyazmyrat Halow***

Özet

Azadi, Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışından sonra merkezi bir devlet otoritesi altında siyasi birlik kuramayan; İran, Hive ve Buhara hanlarının idaresi altında dağınık hâlde yaşayan Türkmen boylarının bu kötü durumuna, özellikle de Nadir Şah'ın Türkmenlere saldırılarına şahit olmuştur. 18. asırda, Türkmen boyları Nadir Şah'ın baskınlarından kaçarak Karakum çölüne göçmek zorunda kalmış; mallarını ve mülklerini tamamen yitirerek yoksullaşmıştır. Azadi, Türkmenlerin maruz kaldığı bu siyasi ve iktisadi koşullar altında "Va'z-ı Âzâd (Bağımsızlık Konuşması)" adlı eserinde, Türkmen boylarını iktisadi çöküşten kurtaracak, Türkmenlerin refahını yükselterek barış ve rahatlık getirecek siyasi, toplumsal ve iktisadi hususiyetleri dile getirmiştir. Azadi, bu eseriyle Türkmen boyları arasındaki siyasi anlaşmazlıkların durdurulması; adaletli yöneticilerin idaresi altında Türkmen boylarının birleştirilmesi; tarım ve ticaretin düzene sokulması, halkın refahının yükseltilmesi, yoksulların durumunun iyileştirilmesi; varlıklı insanların yardımıyla sulama kanallarının, yolların, köprülerin yapılması; cehaletin yok edilmesi, gerçek ilim adamlarının yetiştirilmesi gibi toplumsal taleplere çözümler getirmeyi amaçlamıştır. Azadi, bu özgürlük çağrısıyla, Türkmenleri iktisadi ve toplumsal refaha ulaştıracak maddi koşulları dile getirmekle kalmamış;

* Dr. Canik Başarı Üniversitesi, Uluslararası Ticaret Bölümü / Samsun
da29tr@yahoo.com

** Prof. Dr. Epoka Üniversitesi, İktisat Bölümü / Arnavutluk
gturan@epoka.edu.al, gungorturan@yahoo.com

*** Mahdumkulu Türkmen Devlet Üniversitesi / Türkmenistan

Türkmen boylarının merkezi bir siyasi otorite altında birleşmesine zemin hazırlayacak güçlü bir “toplumsal motivasyon”un oluşumuna yönelik önemli bir misyon yüklenmiştir. Bu çalışmada, esas olarak, Azadî'nin “Va'z-ı Âzâd” adlı eserinden hareketle, 18. asır Türkmen toprakları üzerinde varlığını sürdüren Türkmen boylarının toplumsal ve iktisadi meseleleri ile ünlü şairin bu meselelere karşı dile getirdiği görüşleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Azadi, Türkmenler, iktisat, toplum.

Giriş

1700–1760 yılları arasında yaşamış olan Türkmen şairi Dövmammed Azadî, Türkmenistan'ın güneybatısında bulunan Garrığala'da dünyaya gelmiştir. Azadî, Etrek'te yerleşik Göklen Türkmenlerindedir. Köy okulundan sonra, Hive medresesinde eğitim almıştır. Kimliği hakkında yazılı bilgiler bulunmamaktadır. Günümüze kadar ulaşmış olan eserlerinde, Farsça, Arapça ve Çağatay Türkçesini kullanmıştır.

Şair Azadî'nin manzum olarak yazdığı eserlerinin yaklaşık 6000 mısrası günümüze ulaşmıştır. İçeriğiyle ve konusuyla 1753-1754 yıllarında (1167 Hicri yılı) Çağatay Türkçesiyle yazdığı manzum “Va'z-ı Âzâd” Azadî'nin en değerli eseri sayılmaktadır. Bu yıllar Azadî'nin en verimli olduğu ve dünyaya bakış açısının tamamen olgunlaştığı yıllardır. 4 bölümden oluşan eserin birinci bölümde devlet yöneticileri ve devlet, ikinci bölümde hayırseverlik, üçüncü bölümde ilim, dördüncü bölümde ise toplum hayatının değişik yönleri ele alınmıştır.

Azadî, “Va'z-ı Âzâd” eserinde 18. asırda yaşayan Türkmen boylarının siyasi ve iktisadi durumunu dile getirmiştir. Bu eserinde beyan ettiği toplumsal ve iktisadi görüşleri incelendiğinde; Azadî'nin Türkmen boylarının sosyal yaşamında toplum fikrinin gelişmesine önemli bir katkıda bulunduğu söylenebilir. İslami düşünce sistematiği doğrultusunda, Türkmen edebiyatında ilk defa halkın toplumsal ve iktisadi hayatını yorumlamaya teşebbüs etmiştir. Azadî, sadece adaletsiz sosyal yapının değiştirilebileceğine inandığını ifade etmekle kalmayıp; sosyal adalete dayanan toplumun nasıl olması gerektiğini, kendi düşünceleri doğrultusunda göstermeye çalışmıştır. Dile getirdiği iktisadi ve siyasi görüşler Türkmen boylarını birleştirip, siyasi ve iktisadi çöküşten çıkaracaktır. Tarımın ve ticaretin geliştirilmesi, vergi adaleti, imar, iskân, devletin iktisadi rolü gibi önemli meselelere bakışı, Azadî'nin içinde yaşadığı toplumun iktisadi sorunlarına duyarlı olduğunu göstermektedir.

Azadi, eserinde, sadece siyasi sorunlara değil, aynı zamanda tarım, ticaret, içtimai adalet vs. gibi iktisadi meselelere de değinmiştir. Selçuklular sonrası kendi aralarında süregelen iç çatışmalar ve kavgalar nedeniyle merkezî bir siyasi otoritenin altında birleşemeyen; farklı devlet ve hanlıkların idaresi, saldırıları ve zulmü altında dağınık, göçebe yaşayan Türkmenleri bir araya getirme, birlik oluşturma ve böylece toplumsal düzenin tesisi ve iktisadi refaha ulaşma yolundaki görüşleriyle kanaat önderliği yapmıştır. Bu özelliğinden dolayı, ünlü şairin adı ve görüşleri, hâlen Türkmenistan'ın en büyük üniversitelerden biri olan “Dövlətməmmet Azady Adyndaky Türkmen Milli Dünyä Dilləri İnstitutu”nda yaşatılmaya devam etmektedir.

16. asırdan 19. asır başlarına kadar Türkmenler, hayvancılıkla uğraşarak yarı yerleşik ve tam yerleşik hayata geçmeye devam etmiştir. Bu sürecin uzun sürmesi, Türkmen topraklarında siyasi bir otoritenin tesis edilememesi nedeniyle sürekli saldırılara maruz kalan halk arasında toplu göçlerin yaşanmasına bağlıdır. “Dış düşmanların saldırılarından dolayı dağlık bölgelere göç edip tarımdan hayvancılığa; sonra da uygun şartlar oluştuğu zaman, yine yerleşik hayata, tarımla uğraşıya geçiliyordu.” (Yazliyev vd. 1994: 179).

Azadi Devrinde Türkmen Boylarının Siyasî Durumu

Büyük göçlerin yaşandığı 18. asırda Türkmen boyları, terkipleri açısından büyük değişikliklere uğramıştır. “Önce büyük boyların giderek küçülmesi, yeni büyük boyların oluşması, daha önceki boyların yerine yeni boyların teşekkül etmesi bu döneme has bir süreçtir.” (Yazliyev 1994: 5). Bu süreç, “kuzeydeki sosyal ve iktisadi açıdan geri kalmış göçebe ve yarı göçebe Türkmen boylarının güneye göçmeleri ve oradaki Türkmenlerle karışması sonucunu doğurmuştur.” (Bakasowa 1961: 12).

18. asrın birinci yarısında Türkmen boyları, Gürgen ve Etrek yakasında Göklen, Nohur ve Eymur; Köpetdağ eteği bölgesinde Emreli, Alili, Garadaşlı vb. ile Merv vahasında Safevi İran hakimiyetindeki Horasan ve Gürgen'de yaşıyordu. Harezmi vahasında, Hazar denizinin doğu yakasında çöl ve dağlık bölgede yaşayan Teke, Yomut, kısmen Çovdur boyları ve Salırlar, Hive'nin iktidarı altındaydı.¹ Amuderya kıyısında Carcov'dan Kerki'ye kadar olan bölgede yaşayan Ersarı boyu ile Sakar, Bayat, Alam, Arabacı gibi diğer küçük boylar, Buhara'nın iktidarı altındaydı. Fakat Türkmen boylarının üzerindeki bu egemenlik hiçbir zaman kalıcı olmamıştır. Türkmenler sürekli tepki göstermişlerdir. Mangışlak ve Üstyurt'ta yaşayan Türkmen boyları olan Çovdur ve Salırlar, bu feodal beylere karşı kuvvetli bir biçimde direnmiştir.

İran ve Orta Asya hanlıklarının dağılık durumu, İran'da bulunan Afşar Türkmenlerinin beylerinden Nadir Şah'ın İran'ın başına geçmesine ve Safevi İmparatorluğunun yıkıntısından büyük devlet kurarak; Hive, Buhara ve diğer toprakları idaresi altına almasına imkân sağlamıştır. 1730-1740 yıllarında Türkmenler, Nadir Şah'ın istilalarına maruz kalıyorlardı. Sert bir direnç göstermelerine rağmen, Türkmen boylarının birlikte hareket etmemesi onları zayıf düşürüyordu. Nadir Şah'ın saldırıları çok yıkıcıydı. Saldırıları sırasında vahalar harap ediliyor, sulama tesisleri yıkılıyor, iktisadi ve sosyal hayat tamamen alt üst oluyordu. Nadir Şah'ın askerlerinin takibi sonucu birçok Türkmen boyu çöl içlerine, Hazar denizi kıyılarına ve Mangışlak'a sığınuyordu. Ancak Nadir Şah, Türkmenleri otoritesi altına tam olarak alamamıştı. Ona tabi olan kabileler ise sürekli tepki gösteriyorlardı. 18. asrın ortalarında Nadir Şah'ın imparatorluğu çok sayıda isyanla zorluk içinde geçmiştir. Şah'ın ölümü (1747) ile İran'da çok sayıda taht adayları arasında şiddetli çatışmalar baş göstermiş; Horasan, birbirine düşman olan küçük feodal yönetimlere ayrılmıştır. İran'a tabi olan Ermeni, Gürcü vb. milletler, İran'ın zayıflığını fırsat kollayarak, arka arkaya özgürlüklerine kavuşmuştur. "İran'ın zayıflamasıyla, kuzey bölgesinde tarımla uğraşan Türkmenler ile Nadir Şah'ın saldırıları nedeniyle çölün içine çekilen Türkmen boylarının bir kısmı, güney Türkmenistan'a, Harezme'ye göçmüştür." (Bakasowa 1961: 15).

18. asır başlarına kadar büyük boylardan sayılan Yomutlar öncelikle Astrabat, Etrek ve Gürgen'de yaşamaya başlamıştır. Eskiden bu topraklarda yaşayan Söyünhan Türkmenleri zannedilen Salır, Eymir, Oklu boyları ise güney Türkmen topraklarına doğru göçmüştür. Yomutların bir kısmı Ahal ve Merv etrafında da yaşamıştır. 18. asırda Yomutlar ikiye bölünmüştür. Caparbay ve Atabay kabileleri Hazar'ın kıyı şartlarına uyum sağlayarak burada kalmıştır. Bayramşalılar ise 18. asır başlarında Hive topraklarına göçerek bu topraklara yerleşmiştir. Aynı topraklara Ata, Karadaşlı, Çovdur, İğdir, Abdal, Deveci, Göklen, Arabacı, Yemreli boyları da göçmüştür. Bu boyların eski Harem topraklarına göç etmelerinin nedeni; daha çok Balkan Dağı civarlarındaki otlakların azlığı, Mangışlık etrafına Kazak ve Kalmuk göçebelerinin yaklaşmaları, Ahal yakınlarına tekelerin kontrollü bir şekilde yerleşmelerinden dolayıdır. Diğer taraftan, kadim Harezme toprakları Türkmenlerin ata vatanının bir kenarıydı. Hive hanları da hanlığın idaresi altındaki bu topraklara Türkmenlerin göçmesine fazla tepki göstermemiştir. Çünkü Türkmenlerden ordu ve hanlığı dış saldırılardan korumakta asker olarak faydalanmak istiyorlardı. Bu sebeple Hive topraklarında yaşayan Türkmenlerin sayısı artmıştı. Zamanla Türkmenlerin birçoğu Lebab civarlarına ya da güney

Türkmen topraklarına tekrar göçmüştür. Hive hanlığı topraklarında pek çok Türkmen boyu; Teke, Yomut, Çovdur, Abdal, İğdir, Arabacı, Deveci ve diğer boylar yaşamıştır. Hive'de yaşayan Türkmenler, daha çok bugünkü Daşoğuz bölgesindeki Türkmenlerdir.

Türkmenlerin Hive'ye karşı savaşları Muhammed Emin Han döneminde yoğunlaşmıştır. Emin Han'ın Türkmen topraklarının güneyine doğru gerçekleştirdiği saldırılarda tarım alanları, köyler, hayvanlar zarara uğramıştır. Bu durum halk arasında açlığa yol açınca Türkmenlerin nefretini celbetmişlerdir. “Amuderya ile Hazar Denizinin arasındaki geniş topraklarda, Türkmenlerin yaşamı dağınık parçalar hâlinde olmuş, derli toplu bir devlet kuramamışlardır. Amuderya kıyılarındaki Türkmenlerin bir kısmı Buhara'ya, öbür kısmı ise Hive'ye bağımlı olmuştur (Roslyakov 1989: 47)”. “Buhara Hanlığı, bağımsız devlet olarak vergi koyma ve halktan vergi toplama konusunda kendi sistemini kurmuştu. Vatandaşlık hakkına sahip Buhara Türkmenlerinin büyük kısmı da vergilerini ödüyorlardı. Kerki, Termez, Çarcov ile Buhara arasında buğday ticareti yapılıyordu. Buğday ticareti develer ile karadan, suyolu ile de Amuderya'dan yapılıyordu. Buhara'da üstü açık veyahut kapalı 50'ye yakın pazar yeri bulunuyordu.” (Logofet 1909: 86). Buna göre, Buhara'nın Orta Asya'nın önemli ticaret merkezlerinden biri olduğunu belirtmek zor değildir. Ancak esas önemi, “Buhara'nın transit ticaret yolu üzerinde olmasından kaynaklanmıştır.” (Krestovsky ve Suvorina 1887: 298).

Azadî'nin İktisadi Görüşleri

Azadi, Türkmen boylarının maruz kaldığı bu siyasi koşullar altında; siyasi düzenin yeniden tesisi ile beraber sosyal adaletin sağlanması ve yoksulluğun ortadan kaldırılması, tarım ve ticaretin geliştirilmesi, vergi adaleti, para ve mal ilişkilerinin halkın refahını arttıracak biçimde düzenlenmesi gibi devrin temel toplumsal ve iktisadi konularına çözüm getirmeye çalışmıştır.

Tarım ve ticaret ilişkileri

18. asırda Türkmen boylarının iktisadi durumunun temel iki kaynağını tarım ve hayvancılık oluşturuyordu. Tabii şartlara, sulanan toprakların ölçüsüne göre, bir yerde hayvancılık fazla yapılıyor, diğer yerlerde ise halkın büyük kısmı tarımla uğraşıyordu. “Tarihi kaynaklar, Türkmenleri esas olarak ikiye ayırmaktadır; göçmen olup hayvancılıkla uğraşanlar ve yerleşik olup tarımla geçinenler” (Niyazov 1996: 92). Bu geçim kaynağı şekli Bakasowa tarafından da şöyle değerlendirilmiştir: Bu devirde Türkmenler, geniş bir alanda ve iklim şartları farklı topraklarda yaşıyordu. Dolayısıyla, çok çeşitli

iktisadi alanlarda faaliyet göstermekteydiler. “Hazar kıyısındaki stepler, Üstyurt ve Mangışlak kurak ve tarıma elverişsizdi. Burada Türkmenler hayvancılıkla uğraşıyordu. Göçebe hayvan yetiştiricileri koyun, keçi, deve, at gibi hayvanları yetiştiriyordu. Hayvancılıkla uğraşılan bölgelerde sürülerin, kuyuların ve otlakların feodal mülkiyeti ataerkil düşünceyle feodal ilişkilerin temelini oluşturmaktaydı.” (Bakasowa 1961: 13).

Hayvancılığın yanı sıra tarım Türkmenlerin hayatında önemli rol oynuyordu. Olumsuz hava şartlarına rağmen, Hazar kıyısındaki Türkmenler bile yağmur, dağ pınarı, eriyen kar suyunu kullanarak tarımla uğraşmaya çalışmışlardı. 1726 yılında, Hazar kenarında araştırma yapan Rus seyyahı Soymonov, çalışmalarında; “Türkmenlerin buğday, pirinç ve hatta pamuk yetiştirdiklerini yazmıştır. Nadir Şah’ın talimatı üzerine Hazar denizinin doğu yakasında araştırma yapan İngiliz kaptanı Vudruf, Türkmenlerin üzüm, kavun, salatalık, havuç, soğan vb. sebze ürünlerini yetiştirdiklerini belirtmiştir. Amuderya, Etrek ve Gürgen vadileri, Harezmi’nin bir kısmı, Murgap vahası ve Köpetdağ eteği bölgesi tarıma elverişliydi. Buralarda halk özellikle göçebe veya mera hayvancılığı ile aynı zamanda tarımla uğraşıyordu. Türkmenler buğday vs. bitkileri ekıyor, üzüm bağı ve diğer sebze ürünlerini yetiştiriyor, bahçe işleriyle uğraşıyorlardı. Tarlaların sulanması için bent, kanal, nehir olmayan yerlerde ise yeraltı kanalları kuruyorlardı (Bakasowa 1961: 14-15)”. “Göçebeler yaz ayında göçtüğü zaman, her köy halkı akrabalık yakınlığı esasına göre kendi çadırını aynı sırada kuruyordu. Köyün ortasına köyün büyüğü çadırını kurardı. Sağ ve sol taraflarına ise onun yakınları (oğulları ve kardeşleri, babanın kardeşleri ve benzerleri), sonra ise uzak akrabaları çadırlarını kuruyordu. Yabancı çadırlar en kenarda duruyordu. Neticede, yaz yerleşim yerlerinde küçük göçebe köyleri oluşuyordu. Göçebe olanlar hayvanlarının ve kendilerinin su ihtiyacını genelde çölde kuyulardan, dağ kenarında ise pınarlardan temin etmekteydi.” (Orazov 1972: 52).

Ahal ve Etrek’in bereketli toprakları eski yerleşik Türkmen boyları ve Avşarların elindeydi. Burada devam eden feodal dağınıklık, sınıflar arası şiddetli çatışmalar, Tekelerin Etrek ve Ahal’daki toprakları ele geçirmelerini kolaylaştırmıştır. Eski nüfus yerinden edilerek dağlara çekilmek zorunda kalmış veya Tekelerle karışık yaşamaya başlayarak arazi ve suyu paylaşmaya mecbur olmuştur. “Tekelerin buraya yerleşmesi sonucu arazi ve suyun kullanımına ilişkin “sanaşık”² ve “mülk”³ şeklinde olmak üzere yeni bir düzen oluşmuştur. Köpetdağ eteğindeki topraklar mülk yöntemiyle işleniyordu. Mülklerin büyük ve küçük çeşitleri vardı. Sanaşık yöntemiyle arazi ve su kullanımı ise Merv vahasında yaygınlaştı. Boyların güçlerini birleştire-

rip Murgap nehrini denetimde tutmaları, sulama ağını yönetmeleri ve yenisini tesis etmeleri kolaydı. Ayrıca, ortak su organizasyonu düşmana karşı savaş gücünün mobilizasyonunu kolaylaştırıyordu. Tekeler Merv'e geldikten sonra, Murgap vahasının yönetim hakkı için Hive ve İran ile mücadele etmek zorunda kaldılar (Yazlıyev, 1994: 178). “Nadir Şah'ın, 1730-1740 yıllarında Türkmenistan'da yaşayan Türkmenler üzerinde de hâkimiyet kurmak istemesi yüzlerce Türkmen ailesine zarar vermiş, sulama sistemlerini bozmuştur.” (Nepesov 1950: 5).

Türkmenler'de esas olarak bilinen ziraat ve hayvancılıktan başka da geçim yolları vardı. Hazar denizi kıyısında yaşayan halk balıkçılıkla ve aynı zamanda, petrol kazma, tuz çıkartma, avcılık gibi işlerle de uğraşıyorlardı. Astrabad, Esengülü bölgesinde, Çeleken, Ogurcalı adaları en çok balık çeşitlerinin avlandığı bölgeler idi. Balık ve balık ürünlerini, petrolü, tuzu kendi gemileriyle İran'ın Astrabat, Mazenderan, Gilyan bölgelerine, Rusya'nın Astrahan şehirlerine ihraç ediyorlardı. Türkmenler avladıkları balıkları, tuzu Ruslara satarak karşılığında un, elbise, çay, şeker, tabak ve çelik kazan gibi eşyalar alıyorlardı. Çünkü deniz kıyısındaki insanların başka türlü geçim imkânı yoktu. Rus ve Ermeni tüccarlarının getirdiği mallara, özellikle de una muhtaçlardı. Balıkçılık ve kayıkla yük taşıma Lebap Türkmenlerine mahsus bir olaydı. İnsanlar az çok avcılıkla da uğraşarak ailelerinin geçimini sağlıyordu. “Türkmenlerde hayvancılık ve ziraat birbirinden ayrılmaz iki uğraş alanı olmuştur. Bir ailede, bir köyde hangisi uygun ise onunla meşgul olunuyordu. Hayvanları fazla olanlar, hayvancılık; ekip-biçmeye toprak ve su bulanlar ise tarımla uğraşıyordu.” (Niyazov 1996: 94).

Ev zanaatı Türkmenistan'da çok yaygın olmasına rağmen, en başarılı zanaatçılar da tarımdan tamamen kopmamışlardı. Zanaat önemli ölçüde tarım hammaddesinin işlenmesiyle ilgiliydi (keçe, pamuk, yün ve ipek kumaş yapımı, halı dokunması). Türkmenler arasında kuyumcular, tarım aletleri ve çömlek yapımı ile uğraşan zanaatçılar bulunuyordu. Fakat zanaat aletleri yeterli olmadığından İran'ın yakındaki eyaletlerden, Hive ve Rusya'dan getiriliyordu. “Türkmenler bütün komşu halklarla mal, hayvan derisi ve diğer mamullerin ticaretini yapıyor olsalar da; İran'daki Göklenler, Afgan Hanlığı'ndaki Türkmenler, Hive'deki Yomutlar, Buhara Türkmenleri diğer Türkmenlere göre ticaretle daha çok uğraşıyorlar, tüm Asya ve Rusya'nın birçok yerinde meşhur Türkmen atlarını mal ile değiştirmek için oralara götürüyorlardı. Abdallar da karayolu üzerinden Hive, denizyolu ile Mangışlak limanından faydalanarak Rusya ile ticaret yapıyordu (Rahimov ve diğerleri 1992: 127)”. “Kerki, Termez, Carcov ve Buhara arasında ise buğday ticareti yapılıyordu.” (Logofet 1909: 86).

Sosyal ve siyasi çalkantılar sonucunda ve denizyolu üzerinden alternatif taşımacılığın gelişmesiyle ticaret yolları değişmiş, kervan ticaretinde⁴ gerileme meydana gelmiştir. 1723 yılında, I. Petro'nun elçisi Buharalı Beneveni bu durumu şöyle anlatır: “Geçen sene Meşhed'den Buhara'ya ne kadar kervan gittiyse, Türkmen olsun, Afgan olsun hepsi soyuldu. Her yerde yollar kullanılmaz hale geldi. Sadece Belh yolu kısmen kullanılıyordu. Dolayısıyla, ticaret geriledi. Dört yıldır kervanlar Hind ülkelerine, Elahor'a gidemiyorlar. Kabil'e de gitmiyorlar. Çünkü dağlarda güçlenen Özbekler kendi aralarında sürekli mücadele içindeler.” (Bakasowa 1961: 11).

Azadi, tarımı ve ticari ilişkileri halkın refah kaynağı olarak görmüş, tarımsal faaliyetlerin ve ticaretin geliştirilmesini devletin önemli bir görevi olarak düşünmüştür. Zenginler ve fakirler, herkes, tarımla uğraşmalıdır. Tarım halk refahının esasıdır, halkın refahıysa toplumun huzurlu yaşaması için zorunlu bir şarttır. Azadi, sınıf farkı gözetmeksizin halkın tarımla uğraşması ve üretiminin artırılması gerektiğine dikkat çekmiştir. Böyle bir durumda arzın talebi geçmesiyle bir fazlalık ve fiyatlarda aşağıya doğru bir baskı oluşturmasıyla ucuzluğu getireceğine inanmaktadır. Halkın geçim derdinin halledilmesiyle mutluluğu ve refahı yakalayacağını belirtmiştir.

*Ekin ekmek halka emr etgej emir,
Ýagny andan nep ala bay-u pakyr.*

Ekin ekmeyi halka emretse emir (hükümdar),
Yani ondan faydalansa zengin fakir.

*Ýagny mezruglar içinde kytga ýer
Goýmagaýlar bize ragat, bisemer.*

Yani mezralar içinde kuru yer
Koymasalar ziraatsız, mahsülsüz

*Ekin ekgej çün ragaýýat sed hezar,
Hasyl algaj bihasab-u bişumar.*

Ekin ek çünkü sad hezar (kutlu gün yakın)
Mahsul olsa bihasab u bişumar (pek çok)

*Bes halayıyk doklug-u arzan ola,
Hem parahatlykda hoş döwrän ola (Azady 1962: 39).*

Bes halayık tokluk ve ucuzluk olsun,
Hem rahatlıkta hoş devran olsun.

Azadi, tarım sektörünün iyileştirilmesinde hükümdar, emir ve vali vesaireyi sorumlu tutup onların her yerde tarımın gelişmesini sağlaması gerektiğini ifade etmiştir. “Ülkede işlenmemiş ve verimsiz bir küçük yer parçasının olmamasını” arzulamıştır. Hükümdar, vekillerinden tarım hakkında kafa yormalarını talep etmelidir. Bunları Nuşirevan’ın diliyle söylemiştir.⁵

*“Bir welaýatda eger bir kyta ýer,
Galsa nämezrug, men tapsam habar.*

Bir vilayette eğer bir kıta yer,
Kalsa ekilmemiş, ben alsam haber.

*Men seni ryswa kylyp, dardan asam,
Ybrat eýläp, halk era başyň kesem!”* (Azady 1962: 40).

Ben seni rüsva kılıp, dardan asayım,
İbret olarak, halk içinde başını keseyim!

Zulme karşı çıkan Azadi’nin tarımla ilgilenmeyi ve halkın refahını unutan devlet adamlarına karşı bu acımasız cezanın uygulanmasını talep etmesi önemlidir. Ama tarım konusunda hükümdarın karşısında sadece vekiller sorumlu değildir.

*“Ýagny şa hökm eýlegeý begler sary,
Goýmağaylar zerre nämezrug ýeri.*

Yani şah hüküm eyleye beylere,
Koymayalar zerre kadar ekilmemiş yer.

*Bes beýikler işin ahmal etmeýe,
Ekin ekdirgeý, parahat ýatmaýa”* (Azady 1962: 40).

Büyükler işleri ihmal etmese,
Ekin ektirse, rahat yatmasa.

Azadi’nin işlenmemiş toprak parçasının kalmamasına dikkat çekerek, üretim faktörlerinin en etkin bir biçimde kullanılması ve atıl bırakılmamasına değinmesi, günümüz iktisat teorisine ışık tutmaktadır. Azadi’nin bu talebi, feodal idarecilerin toplumun ayakta tutulması amacıyla maddi ihtiyaçları üretmesi görevine tam olarak uymaktadır. Asya toplumlarında tarım, devletin veya komün ve diğer iktidar güçlerinin bütün toplumun yararlandığı bu kamusal faaliyete verdiği önem seviyesine bağlıydı. Tarım ve suyun önemsenmemesi, bazı bölgelerde yıkıma ve açlığa neden oldu, yeşil alanları çöle dönüştürdü.

Çiftçiliğin sürekli olarak geliştirilmesine ilişkin bu fikir, ülkenin iktisadi yönden zayıflaması ve dağılması şartlarında gerçekçiydi. Çünkü çiftçiliğin gelişmesi ile birlikte tarım sektörünün diğer alanları, ayrıca tarım ürünü hammaddesini işleme sanayii de geliyordu. Çiftçiliğin kalkındırılması ticaret için de fırsat oluşturdu. Daha önce ifade edildiği gibi, Etrek kıyısındaki Türkmenlerin en önemli ticari ürünü buğday olmuştur. Ayrıca, çiftçiliğin tercih edilmesi ve geliştirilmesine önem verilmesi, çiftçiliğin yerleşik olmayı gerektirmesi açısından da oldukça gerçekçi bir yaklaşımdı. Yerleşik olarak hayatı sürdürme ise, toplumun gelişmesini, iktisadi ilişkilerin artırılmasını vs. sağlıyordu.

Azadî'nin halka su temin etmeyi en hayırlı iş sayması bir tesadüf değildir. O, zengin su sahiplerine şöyle diyordu:

*“Diydi peygamber: “Tasatdyk kyl suwy,
Howz düzetgil ýa ki gazdyrgyl guýý!”*

Dedi peygamber: tasadduk (sadaka) ver suyu,
Havuz yap ya kazdır kuyu.

*Barça yhsandan ulug älem era,
Belki suw bermek tutur mümünlere” (Azady 1962: 72.)*

Tüm ihsandan ulu alem içe,
Belki su vermektir müminlere.

Azadi idarecilere ve zenginlere sulama çalışmalarında işbirliği yapma ve verimsiz toprakları sulama çağrısında bulunmuştur. Ülkenin yeşillendirilmesine yönelik herhangi bir çalışmayı takdire şayan olarak sayıyordu.

*“Bir ağaç, ýa bir semer, ýa gaýry şey,
Kim suwarsa, eýlese anlarny hay...”*

Bir ağaç, ya semer, ya başka şey,
Kim sulasa, eylese anları hay...

*Bağlağay hak yedi dovzah işigin
Cennete dahil kulur can-tenin” (Azady 1962: 72).*

Örter Hak yedi cehennem kapısın,
Cennete dahil eder canın tenin.

Özellikle büyük nehirlerin olmadığı bölgelerde veya nehirlerin ihtiyacı karşılayamadığı bölgelerde verimli hasat alabilmek için suya çok ihtiyaç duyulmuştur. Dolayısıyla, Azadi mevcut sulama sisteminin onarımı konu-

sunda çağrıda bulunmakla yetinmeyip, tarımın geliştirilmesinin önemli şartlarından biri olan karizlerin inşa edilmesini de teşvik etmiştir.

Kariz sistemi Azadi'nin eserinde “kuyular ve havuzlar” olarak adlandırılmıştır. Bu kuyular hakkında ortaçağ yazarlarından birçok kayıtlar muhafaza edilmiş ve suyun kuyulardan temin edildiği belirtilmiştir. Bu kuyularla “kariz sistemi” (Bakasowa 1961: 37) kastedilmektedir.

Azadi, idarecileri ve zenginleri yeterli suya sahip olunması ve halkın bundan faydalanabilmesinin karşılığında Allah'ın razı olacağını belirtmesiyle insanları toplum yararına hareket etmeye çağırılmaktadır. Dolayısıyla, Azadi, dini duyguları harekete geçirerek idarecileri toplumun çıkarlarını korumaya teşvik ediyordu.

*“Hem guýy, howzy bina etgenlere,
Bihasap muzdy-azym hakdan ere.”* (Azady 1962: 71).

Hem kuyu, havuz bina edenlere,
Bihasap ücret-i azim Hakdan ere.

Türkmenlerin ticari ilişkileri az gelişmişti. Dolayısıyla, Azadi'nin tarımı halkın refah kaynağı olarak değerlendirmesi yanında ticaret konusuna da önem vermesi şaşırtıcı değildir. Azadi, refah için ticaretin önemini anlamıştır. Bu yüzden kendisi, ticaretin geliştirilmesi için ticaret yollarının güvenliliğinin sağlanmasının, yolların, köprülerin ve kervansarayların düzenlenmesinin, yurt içinde ve devletlerarasında barış ve huzurun temin edilmesinde önemli olduğunu söylüyor. Eserinde ticareti geliştirmenin şartlarına defalarca dikkat çekiyor. Yolların korunmasının, ticarete güvenliğin temin edilmesinin devletin ve idarecilerin görevi olduğunu vurguluyor:

*Bolmagaý täjirleriň joly aman,
Kylmasa tenbisini şahy-heman.*

Olmaz tacirlerin yolu aman,
Kılmasa tenbihini şahı heman.

*Ýol uranlar birle ogrysny şah,
Kesme, öldürme her salu mah.”* (Azady 1962: 28)

Yol kesenler ile hırsız şah,
Kesme, öldürme her yıl ve ay.

Sosyal adaletin tesisi ve yoksulluğun önlenmesi

Bu devirde, ataerkil-feodal sınıf, arazi ve suyu eline geçirip, en önemlisi de çiftçileri çalıştırarak, güçlenmeye, zenginleşmeye başlamıştır. Feodal sınıfın iktisaden

güçlenmesi onların iktidarı ele geçirmelerini sağlamıştır. Egemen sınıfının zenginleşmesi, halkın çoğunluğunu oluşturan çiftçiler ve emeği ile geçimini sağlayan sınıfın yoksullaştırılması, baskı ve sömürünün artırılması sonucunda gerçekleşmiştir. Komşu feodallar gibi, Türkmen egemen sınıfı da toprakların merkezi bir otorite yönetimi altında birleştirilmesini düşünmüyordu. Feodal dağınkılık onların işine yarıyordu: iktisadi eşitsizlik, zulüm, sömürü sınıflar arasındaki tezatları şiddetlendirmiştir. “Egemen sınıfın basiretsiz politikası, halkın iktisadi yönden geriliği, 18. asrın ikinci yarısında uygun fırsatların oluşmasına rağmen, Türkmen boylarının birleşmesine engel oluşturmuyordu. Türkmen camiasının önde gelen temsilcileri birleşme çağrısında bulunuyordu. Yerleşik boyları birleştirmek suretiyle merkezi bir devlet kurulması ile ilgili fikirler, Azadi tarafından güçlü bir şekilde seslendiriliyordu.” (Bakasowa 1961: 18). Ancak, “Türkmen boyları arasındaki iktisadi gelişmişlik farkı onların siyasi yönden birleşmesini de zorlaştırıyordu.” (Roslyakov 1989: 36).

Azadî'nin yaşadığı dönemde Türkmen topraklarında sosyal adaletsizlik gittikçe artmaktaydı. Azadi, sosyal adaletsizliğinin sadece toplum düzeni için değil, devlet için de yıkıcı olduğunu düşünmüştür. Azadi, sosyal adaleti gözetmeye ve yoksulluğu önlemeye matuf olarak tüm yöneticileri adil olmaya, fakirlerin durumları hakkında düşünmeye davet etmiştir:

*“Adlydan bolsa halajyk jümle şat
Dergähinda tapsa mazlumlar myrat.”* (Azady 1962: 26)

Adaletten olsa halayık cümle şad
Dergahında bulsa mazlumlar murat.

Azadi, halkın zor ve içinden çıkılmaz durumunu hafifletmek için fakir ailelere, yoksullara ve açlara yardım etmeleri için zenginlere ve idarecilere çağrıda bulunmuştur. İhtiyacı olan aç ve yoksullara yiyecek ve su, hayvan, para vererek yardım edilmesini, fakirlerin yaşamının mümkün olduğu kadar iyileştirilmesini talep etmiştir. Herkesi çalışmasından dolayı adaletli olarak mükâfatlandırmasının idarecinin görevi olduğunu düşünmüştür. Zenginlere ve yöneticilere daha inandırıcı şekilde etki edebilmek için dinî yöntemleri de kullanmıştır. Örneğin:

*“Aňa siz, sahawat ejesi, baýlar!
Ki mahrum olmasyn sizden gedajlar!”*

Siz, sehavet sahibi (cömert), zenginler!
Mahrum kalmasın sizden gedalar (yoksullar)!

*Ki anlar haklary bar sizde maglum,
Çün Kuran içre bu söz boldy mefhum*” (Azady 1962: 68)

Onların sizde (üzerinizde) hakları var, malum,
Çünkü Kuran’da bu söz oldu mefhum.

Azadi, refah ve sosyal adaletin tesisi için yöneticilerin siyaseti bilen, adil, hüner sahibi ve işlerinin ehli olmaları gerektiği görüşündedir:

*“Bir syjasatlyk hekim anda bola,
Ýol uran zalymlara temmi kyla.*

Önce siyaseti bilen hükümdar olsa,
Yol kesen zalimlere ceza verse.

*Kazy hem adyl gerek ikinjisi,
Şerg ile bolgaý halayyk ýolçusy.*

Kadı da adil olmalı ikincisi,
Şeriat ile olsa halayik yolcusu.

*Üçülenji, bolgaý ol hazyk tebip,
Derde derman bermede bir andalyp.*

Üçüncüsü, olsa o hâzik (hünerli) tabip,
Derde derman vermede bir andelip (bülbül).

*Dertliler derdige bolgaý çäremend,
Jümle yllat yazasy andan bähremend*” (Azady 1962: 62).

Dertliler derdine olsa çaremend (çare),
Cümle illet ezası ondan behremend (nasiplenir).

Devletin bağımsızlığının korunması için güçlü orduya sahip olma zorunluluğu söz konusudur. Bu görüşler Azadî'nin kendi dönemindeki doğu ve özellikle Orta Asya ülkelerindeki toplumsal hayatı iyi bildiğine bir kanıttır. Azadi, komşu feodal güçlerin emellerini ve Türkmen halkının hayatını gözlemleyerek, mevcut devlet ve toplum düzeninin halka refah getirmediğini anlamıştır. Bu yüzden toplum için gerekli düzeni aramıştır ve kendince onun ana hatlarını çizmiştir. Sosyal adalet kavramının oluşması ve uygulanmasına Azadi büyük önem atfetmiştir. Bunu fakirlikten bunalan Türkmen halkı için talep emektedir. Devlet ve toplum düzeninin bolluk ve ucuzlukla birlikte halka mutluluk getireceğine inanıyordu. “Orda halk refah içinde olur, mallar çoğalır, Müslümanlar bollukta yaşarlar.” (Bakasowa 1961: 62) demiştir. Refah için ileri sürdüğü koşulları belirli ölçülerde feodal devlette bile gerçekleştirmek mümkündür. Güçlü merkezî devlet, halkın özgürlüğünü ve bağımsızlığını sağlaya-

bilir, belirli ölçülerde adaletin olması, sağlığı koruma, eğitim vs. şeklinde devlet yardımı sağlanabilir. Üretken güçlerin geliştirilmesiyle belirli ölçüde iktisadi ve toplumsal gelişme katedilebilir. Ağır vergi yükünün yok edilmesi, tarımın, ticaretin, şehir planlamasının, köprü ve yol yapımının geliştirilmesi gibi iktisadi ve toplumsal faaliyetler ile devletin toplum hayatındaki iktisadi fonksiyonunun artırılması önem arz etmektedir. Bu faaliyetlerin gerçekleştirilmesiyle halkın yaşam düzeyi iyileşebilirdi.

Vergi ve maliye ilişkileri

Türkmen şairi, ağır vergilere karşı gelerek, idarecilere vergilendirmenin adaletli olması konusunda çağrıda bulunmuştur. “Yüklü miktarda verginin iktisadı tahrip ettiği” ifade etmiştir. Eserinde adaletsiz vergi koyan idarecilerin görüntüsünü çizmiştir. Bu idareciler yönetiminde çiftçiler, sadece vergiyi ödeyemeyecek dereceye değil, varlıklarını dahi sürdüremeyecek seviyeye düşmüşlerdi.

Azadi, devletle hazineyi ve vatandaşa onun refahını birbirinden ayırıyordu. Ona göre; devlet vatandaşın refahının artması için tüm tedbirleri almalı ve vergilendirmede adalet ilkesine uyarak, halkın yaşam şartlarının iyileşmesine yardım etmelidir. Hükümdarın servetinin hakiki göstergesi onun hazinesi olmayıp, halkının refahıdır. Dolayısıyla, “halkın varlıklı olmasını sağlayamadan ve memnuniyetini kazanmadan hazineyi tamamlamak mümkün değildir” (Azady 1962: 48).

*Maly jemg etmek miyesser bolmady,
Tä kişi älemni magmur kylmady.*

Malı cem etmek müyesser olmadı,
Ta kişi alemlerini ma'mur kılmadı.

Azadi, devlet hazinesinin vatandaşı perişan ederek tamamlanamayacağını anlamıştır. “İstibdat, saltanatı temelinden sarsıyor, ülkenin servetini yok ediyor diyordu. Padişahın serveti zor durumunda ona kuvvetli destek olan halkıdır” (Azady 1962: 59) diyerek vatandaşlarını perişan ederek servetini artıran idarecileri akılsız saymıştır.

*Patyşanyň zulmudyr kökün gazan,
Jöwridir hem mülki-esbapyn bozan.*

Padişahın zulmüdür kökünü kazan,
Cevridir hem mülk-i esbabın bozan.

*Mülki-esbap bu ragaýatdyr aňa,
Bes ýaman günde hemayätdyr aňa.”*

Mülk-i esbab raiyattır ona,
Pes kötü günde himayettir ona.

Ayrıca, vatandaşın ihtiyacı için imar, fakirlere maddi yardım vs. amacıyla hazineden kaynak tahsis edilmesine ilişkin talebi de ilgi çekicidir.

*“Köküni gaşym kylan munlar turur,
Mülküni daşym kylan munlar turur.*

Kökün kaim eyleyen bunlar durur,
Mülkün daim eyleyen bunlar durur.

*Kylsa sarp malyň ragaýjatlary sary,
Bolgaý ol şa patyşalar serweri.”* (Azady 1962: 59).

Harcasa malı raiyatlara,
Olur, ol şah padişahlar serveri.

Vergi meselelerine ilişkin görüşleri Azadi'nin devlet maliyesi hakkında derin bilgiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Azadi, halkı, iktisadi yönden zayıflamalarına neden olan kötü yöneticilerin koydukları ağır mali külfetlerden korumaya çalışmıştır. Hükümdarın sadece halkı ağır vergilerle perişan etmekten sakınmayıp, ülkenin imarı ve vatandaşların ihtiyacını temin etmekle yükümlü olduğunu düşünmüştür. Azadi'nin eserinde zekât konusu da ele alınmıştır. Azadi, zekât vermekten kaçınan zenginleri tahkir ederek ilahi ceza ile tehdit etmiş ve onları ahlaksız insanlar olarak adlandırmıştır. Zekâtın zenginlerden alınıp, toplum ihtiyaçları ve fakirler için kullanılmasını istemiştir. “Fakirlere yardım sağlanması için zenginlerin zekât vermesi gerekir” (Azady 1962: 90).

*“Bes müwessa eýlemek misginlere,
Malydan bolgaý zekât her baý era”.*

Pes yardım eylemek miskinlere,
Maldan olur zekât tüm zenginlere.

Söz konusu devirde Azadi, vergi ve hazine hakkındaki görüşleri ile yüklü miktarda vergi zulmü altında ezilen halka tercüman olmuştur.

Para ve mal ilişkileri

Türkmen şairi, eserinde para ve mal ilişkilerine de değinmiştir. Feodal dönemde madeni para zamanla içerdiği altın veya gümüş oranının düşmesiyle değerini kaybetmiştir. Bu durum, feodal yöneticilerin kendi malını artırmak için madeni paraları yeniden basarak değerli maden içeriğini azaltmaları sonucunda oluşmuştur. Madeni paranın nominal değeri onun mal hükmündeki

gerçek değerinden farklıydı. Feodal dağınıklık döneminde her feodal yönetici kendi madeni parasını basmaya çalışıyordu. Sonuçta madeni para sisteminde karışıklık ortaya çıktı ve bu ticareti olumsuz etkiledi. Dolayısıyla, “asrın ortalarına doğru, halk ve halkın ileri gelenleri, madeni paranın mal hükmündeki geçerliliğine uygun olarak tedavüle sokulmasını talep ederek madeni paranın bozulmasına karşı çıkmıştır.” (Bakasowa 1961: 43).

Azadî'ye göre, tedavülde sahte madeni para değil, saf altın kullanılmalıdır. Azadî'nin tedavüldeki paranın kalp değil, saf olmasını talep etmesinin nedeni çok nettir. “Saf altın verildiği zaman müşteri memnuniyetle alır. Altın sahte ise, ey hoca böyle altını müşteri nasıl alsın? Bilmeyerek alan da sonradan vazgeçer ve böyle ticaretin sonu iflastır.” demiştir (Azady 1962: 105).

*“Ger berer bolsañ bu halys altyny,
Algyjy jany bile algaý any.*

Eğer verirsen bu halis altını,
Alan isteyerek alır onu.

*Bolsa hylaf üşbu altyn, ej hoja!
Algyjy ol altyny alsyn nije?*

Olsa hilaf iş bu altında, ey hoca,
Alıcı o altını nasıl alsın?

*Bilmeyen hem almış olsa, red kylar,
Üşbu söwda ahyry berhem bolar”.*

Bilmeyen de almış ise, reddeder,
İşbu ticaretin akibeti yıkılır.

Azadî, ticaretin gelişmesini engelleyen faktörleri tedavüldeki paranın sahte olması ve madeni paranın değerinin bozulmasında görmüştür. Şair, ortaçağ düşünürlerinin büyük kısmı gibi mal-mülk hırsına ve para biriktirmeye karşı çıkmıştır. O'na göre, tüccarlar, tefeciler, idareciler, feodaller vb. üst tabaka temsilcileri mülklerini fakirlerin gözyaşları ve ızdırapları üzerine kuruyorlardı. Kendi emeğiyle çalışanlar ise sefil bir hayat sürüp yoksulluk içinde yaşıyorlardı. “Bu durumdan müteessir olan Azadî, mal-mülk biriktiren zenginlere kendilerini acınacak bir akıbetin beklediğini söylüyordu. Onların aç ve açıkta olanı doyurmaması halinde de yüce yaratıcının kendilerini affetmeyeceği konusunda uyarılarda bulunuyordu.” (Bakasowa 1961: 44). Şair, mal-mülk biriktirenleri açgözlülükle itham ederek; “Tüm dünya servetini eline geçirse de açgözlünün gözü doymaz” (Azady 1962: 97) diyordu.

*“Dolmağaj bergiz herislerniň gözi,
Jümle âlem mülkün alsa, düp-düzi.”*

Dolmaz hiçbir zaman harislerin gözü,
Cümle âlem mülkün alsa, düm-düzü.

Azadi, günümüz kapitalizmde olduğu gibi insanın mutluluğunun maddi yanının doyurulmasında olmadığını; maddi zenginliğin bir amaç değil araç olduğunu, hırsın iyi yönde kullanılması gerektiğini ve mutlu olmak için insanın var olan sınırsız isteklerinin kontrol altına alınmasını öğütlemektedir. Bilindiği gibi, feodal yöneticiler, özellikle doğulu feodaller serveti, zenginliği ile dikkat çekmeye çalışıyorlardı. Mal-mülk zenginliğin göstergesi olup, gerektiğinde onu para olarak kullanmak mümkündü. Azadi, idarecilerin mal biriktirmekle uğraşmamaları, onların asıl servetinin vatan-daşlarının maddi refahı olduğunu vurguluyordu: “Mal biriktirmeyen padişah halkına sitem etmez” (Azady 1962: 59.)

Sonuç

Halkın huzurlu yaşamını ve iktisadi refahını temin edecek merkezi bir devlet sistemi ile siyasi idare varlığı Azadî'nin olması gereken ideal sistemini oluşturmuştur. Merkezi yönetimin tesisi, toplumun gelişmesi ve halkın refahı gibi çok önemli hususlar, Türkmen edebiyatında ilk defa Azadî'nin “Va'z-ı Âzâd” eserinde sistematik olarak konu edilmiştir. Sosyal gelişiminin seyri ve Azadî'nin o devirdeki bilgileri sınıf düşüncesine ve sınıf mücadelesine kadar ulaşmasına izin vermemiştir. Ama o toplumun zenginlerden ve fakirlerden, güçlülerden ve zayıflardan oluştuğunu tespit etmiştir. Eserinde zenginlerin ve fakirlerin, güçlülerin ve zayıfların arasındaki çelişkiler hakkındaki düşüncesini izah etmiştir. Özellikle halkın ve zorbalığın beklentilerinin birbirinden farklı olması hakkındaki düşünceleri çok belirgindir.

Azadî'nin “Va'z-ı Âzâd” eserinde ifade ettiği görüşler incelendiğinde; onun kendi döneminde toplum ve iktisat hakkında sistematik ve ileri bir görüşe sahip olduğu, Türkmen boylarının taleplerine çözüm arayışı içinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Özellikle, Türkmenleri geri kalmaktan kurtarma yolları, halkı zorluktan ve zulümden, yorucu savaşlardan ve soygunculuktan kurtarma, kötü durumda olan tarımı ve ticareti yeniden geliştirme, Türkmen halkının iktisadi durumunu iyileştirme vb. meseleler o dönemin önde gelen insanlarını kafa yormaya sevk etmiştir. Azadî'nin görüşleriyle halkın hayatının iyi yönde değişeceğine, toplumun iç kavgalardan ve yoksulluktan kurtulacağına dair umut vermesi geleceğe iyimser bakışından ve halkı ümitsizliğe düşmekten alıkoyma çabasından kaynaklanmıştır. Azadi, bu yönüyle

Türkmenleri iktisadi ve toplumsal refaha ulaştıracak maddi koşulları dile getirmekle kalmamış; bu koşulların oluşmasına zemin hazırlayacak güçlü bir “toplumsal motivasyon”un teminine yönelik önemli bir görev üstlenmiştir.

Açıklamalar

- ¹ “18. asır başlarında, Hive topraklarında Türkmen boylarından Teke, Yomut, Çavdur, Abdal, İğdir, Arabacı, Deveci ve diğer küçük boylar yaşıyordu. Hive'deki Türkmenlerin yaşam durumu çok karmaşık ve zor şartlar altındaydı. Hive topraklarında yaşayan 200 bine yakın Türkmen uzun süre hayvancılık ve tarımla geçinmiştir. Abulgazi Han zamanında (1643–1663), Türkmen boylarının bir kısmı Tecen ve Merv'e göç etmeyi düşünmüş, fakat Han'ın güç kullanmasıyla geriye dönmüşlerdir. Nadirşah'ın Hive hanlığını ele geçirdiği 1740 senesinde, boyun eğmek istemeyen çok sayıda Türkmen boyu, Balkan, Mangışlak, Üsyurd'a göçmüştür.” (Turkmenistan Yıllar Akademiyası Ş.Baturov Tarih Enstitüsü 1993: 91-92)
- ² “Türkmen köylerinde her tarım senesi öncesinde bir kez (Ağustos ayında), Ahal'in bazı yerlerinde senede iki kez (ilkbahar ve kış ekiminin önünde) toprağa-suya hakkı olanların sayımı yapılıyordu. Bu sayıma göre, halka toprak-su bir senelik veya altı aylık süreyle dağıtılıyordu. Süre bittiğinde, herkes eski toprağını-suyunu kaybediyordu. Yeni yılda bu olay yeniden tekrarlanıyordu. Bu sistem “sanaşık” (sayım) olarak isimlendirilmiştir (Yazlıyev 1994: 178)”.
- ³ “Mülk” adı verilen arazi ve su mülkiyetinin özel olarak mülkiyette bulundurulması, daha çok üretim gücünün kullanımına yararlı olmuştur ve “sanaşık” sistemi yavaş yavaş ortadan kaldırmıştır.” (Yazlıyev 1994: 178)
- ⁴ Türkmen topraklarından eski ipek yolunun geçtiği bilinmektedir. İpek yolu, uzak doğu ülkelerini yakın güney ve Avrupa ülkelerine bağlıyordu. Bu yol Merv'den geçerek Murgap kıyısından güneye doğru ayrılmıştı. Sasaniler zamanında güney Türkmenistan üzerinden Hazar denizine ulaşan ticaret yolu da önemlidir. Orta asırlarda Türkmen toprakları üzerinden, esas olarak iki büyük ticaret yolu geçiyordu. “Bunlardan biri uzak doğu ülkelerini yakın doğu ülkelerine bağlıyordu. Diğeri ise, Orta Asya'yı Avrupa ve Rusya'ya bağlıyordu. Bu yolların biri Nişabur'dan Serahs'a ve Merv'e ulaşıyordu. Merv'den geçen yol Kuşmeyhan'ın (şimdiki Kişman harabeliği) üzerinden Amul'a (Sovyet zamanındaki Carcev şehri) ulaşıyordu. Amul'dan Burdalık ve Zemmi'ye (Sovyet zamanındaki Kerki şehri) giden bir yol da bulunuyordu. Ticaret yolunun biri Amuderya'nın sol kıyısından Amul'dan Harezme'ye ulaşıyordu. Merv'den Harezme'ye giden yolların biri Hurmuzfarra'dan Sayfın'e çıkarak, Tahiriya şehrinin yakınında Amul'dan gelen yolla birleşiyordu. Merv Murgab üzerinden Belh, oradan da Hindistan'a uzanan büyük bir ticaret yolu olmuştu (Atamammedow ve diğerleri 1978: 165)”. “Buhara, Hive, Afganistan, İran, Rusya ve diğer ülkelerden gelen kervanlardan mal alıyor ve kendi mallarını da onlara satıyorlardı. Kervanın büyüklüğü ve yolun tehlike durumuna göre ticarete giden kervanın korunması için askeri güç gerekiyordu. Başka yerlere ticarete gitmek, Türkmenlerim ticaretini ve kültür düzeyini geliştirmiştir.” (Yazlıyev 1994: 178). Sonraki dönemlerde, coğrafi keşifler, savaşların devam etmesi ve diğer sebeplerden dolayı bu topraklardan geçen büyük ipek yolunun önemi azaltmıştır.
- ⁵ Eski İran hükümdarı Nuşirevan, 6. asırda yaşamış ve adaletli bir yönetici olarak edebiyata girmiştir.

Azadi's Opinions on Turkmens' Economical and Social Life in the 18th Century

Ahmet Dinç*

Güngör Turan**

Nyyazmyrat Halow***

Abstract

Azadi witnessed a poor life standard of Turkmen people, who did not have an independent state under command control at the beginning of 18th century, and he experienced Nadir Shah's attacks to them. There were bad results of Nadir shah's raid. These were: Turkmen people had migrated to the Karakum desert; they lost their assets and faced poverty. Under difficult economic and political conditions, Azadi wrote a book named "Va'z-ı Âzâd" (Independence Speech). Azadi pointed out main principles of saving people from economic depression, improving welfare and reaching peace and high level of life standard. Azadi had demonstrated solutions of economic and political problems by writing "Va'z-ı Âzâd". Such as: to stop disagreement among people, to have fair administrators, to reform trade and agriculture sector, to improve welfare, to recover poverty, to construct roads, bridges, irrigation canals, to reach high level education. Azadi became an important figure of creating the social motivation to achieve the social and economical solutions to the problems of Turkmen people in 18th century.

Keywords

Azadi, Turkmens, economics, society.

* Dr., Canik Başarı University, Department of International Trade / Samsun
da29tr@yahoo.com

** Prof. Dr., Epoka University, Department of Economics / Arnavutluk
gturan@epoka.edu.al, gungorturan@yahoo.com

*** Mahtumkuli Turkmen State University / Türkmenistan

Взгляды туркменского поэта 18-го века Азади на экономическую и социальную жизнь туркмен

Ахмет Динч*

Гюнгор Туран**

Ниязмурат Халов***

Аннотация

Азади был свидетелем ухудшения состояния жизни туркменских племен, не сумевших после падения Великого государства Сельджуков создать свое централизованное политическое образование и вынужденных жить разрозненно под руководством иранских, хивинских и бухарских ханов, а также нападений Надир шаха на турмен. В 18 веке туркменские племена во избежании набегов Надир шаха вынуждены были перекочевать в пустыни Каракумы; население, потеряв свои товары и имущество, полностью обеднело. Азади в своем труде «Ваз-и Азад (Речь о независимости)», написанного в тяжелых политических и экономических условиях, поднял политические, социальные и экономические вопросы, которые бы позволили избежать туркменским племенам экономического краха, повысили бы благосостояние и принесли бы мир и спокойствие туркменскому народу. Азади в своей работе пытался найти решения таким большим социальным проблемам, как прекращение политических разногласий между туркменскими племенами, объединение туркменских племен под руководством мудрых руководителей, оптимизация сельского хозяйства и торговли, повышение благосостояния людей, улучшение положения бедных, восстановление оросительных каналов, дорог и мостов при помощи богатых, искоренение нищеты и воспитание настоящих ученых. Азади в своем призыве к свободе не ограничился только материальными условиями достижения экономического и социального благополучия туркмен, он также выполнил важную миссию, направленную на формирование мощной «социальной мотивации» в деле подготовки фундамента для объединения туркменских племен под централизованной политической властью. В этой работе рассмотрены социальные и экономические вопросы туркменских племен, проживавших в 18 веке на туркменской территории согласно произведению Азади "Ваз-и Азад" и взгляды знаменитого поэта на эти вопросы.

Ключевые Слова

Азади, туркмены, экономика, общество.

* доктор, университет Джаник Башары, кафедра международной торговли/Самсун
da29tr@yahoo.com

** профессор, доктор, университет Эпока, кафедра экономики/ Албания
gturan@epoka.edu.al, gungorturan@yahoo.com

*** Туркменский государственный университет имени Махтумкули / Туркменистан

Osmanlı Devleti'nde Muhtarlık Kurumunun İşleyişine İlişkin Düzenlemeler ve Gözlemler

Tülay Ercoşkun*

Özet

Muhtarlık kurumunun Osmanlı Devleti'nde oluşturulmasından I. Dünya Savaşı'na kadar geçen sürede işleviyle ilgili yeterli bilgi ve belge olmakla birlikte, muhtarlık kurumu henüz ayrıntılarıyla ele alınmamıştır. Özellikle Tanzimat'ın yeniliklerinin uygulanmaya konulmasıyla birçok alanda detaylı yasal düzenlemeler yapılırken muhtarlık kurumu da dâhil edilmiş ancak ortaya çıkan sorunların önü alınamamıştır. Muhtar ücretlerinin belirlenip toplanmasında aksaklıklar sürmüştür. Çözüm aranırken ülke geneline gönderilen bir yazıyla ilgililerin görüş ve düşünceleri alınmış, I. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla girişim sonuçlandırılmamıştır. Vilayet ve sancaklardan alınan görüşler, muhtarlıkla ilgili karşılaşılan sorunları bütün açıklığıyla ortaya koymaktadır. Bunların önemli bir kısmı ilk kez aktararak değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Devleti, Muhtarlık, Ücretler, Seçim, Köy Bütçesi.

Giriş

Kuruluşundan Tanzimat'a kadar geçen sürede muhtarların belirlenip atanmaları, görev ve yetkileri çeşitli makalelerde ele alınmıştır (Çadircı 1970, 1993; Çiçek 1999; Eken 2000; Akyıldız 2006). Bu çalışmada sözü edilen bilgileri yinelemeden çeşitli nedenlerle ele alınmayan ya da üzerinde durulmayan bazı hususlara açıklık getirilecek, daha sonra da Tanzimat

* Arş. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi AB Dalı / Ankara tkeskin@gmail.com

sürecinde kurumdaki değişim, yönetmelikler çerçevesinde irdelenerek uygulamada ortaya çıkan kimi sorunlar ele alınacaktır. Araştırmanın asıl amacı ise I. Dünya Savaşı öncesinde yeni bir idari yapılanma için çalışmalar sürdürülürken, muhtarlık kurumun düzenlenmesine ışık tutmak, daha önceki araştırmalarda ulaşılmamış veya çeşitli nedenlerle gözden kaçmış, önemli gördüğümüz bilgileri aktararak değerlendirmektir.

Muhtarlık teşkilatının kurulmasından önce köy ve mahallelerde halk ile hükümet ilişkilerinde aracılık yapan kimselerin bulunduğu, bunların “kethüda”, “ihtiyâr” gibi adlarla anıldıkları bilinmektedir (Çadırcı 1993: 4). Ancak günümüzdeki nitelik ve anlamıyla kurumun “idari bir birim” olarak ortaya çıkması, II. Mahmut Dönemi'nde önce İstanbul'da, sonra taşrada teşkilatın oluşturulmasıyla mümkün olmuştur (Çadırcı 1970: 409–420). Bu evrede kırsal kesimde, halkı Müslüman olan her köyde yine halkın katılımıyla birinci ve ikinci muhtar olmak üzere iki kişi belirlenmiş, bunlar hükümetin onayı alındıktan sonra kendilerine verilen resmî mühürlerini alarak görevlerine başlamışlardır. *Tuna Vilayeti Nizamnamesi*'nin uygulamaya konulduğu 1864 yılı ve sonrasına kadar geçen sürede köylerde bu iki muhtardan başka imamların da köy işlerinde kimi hizmetleri olageldiği üzere ifa etmeye devam ettikleri anlaşılmaktadır. Önemli olan ise bu evrede köy ihtiyar heyetlerinin bulunmamasıdır. Hâlbuki kaza, sancak, eyalet merkezlerinde bu dönemde meclislerin etkinlik gösterdiği bilinmektedir (Çadırcı 1985: 257–277). Dikkat çeken bir diğer husus ise, muhtarların köy halkına kefil edilmeleri, muhtarlara da imamların kefillik etmeleridir.

Ali Akyıldız, muhtarlık teşkilatı kurulurken, seçimden çok atanmanın geçerli olduğunu “muhtarların halkın seçimiyle iş başına getirildiği iddiası, muhtemelen ilgili metinlerde geçen ‘bi'l-intihâb’ ibaresinin yanlış yorumlanmasından kaynaklanmaktadır” sözleriyle ifade etmekte (2006: 16), ancak muhtarların tayininde veya görevden alınmalarında mahalle veya köy halkının tercih ve yönelimlerinin de göz önünde bulundurulduğunu belirtmektedir (2006: 17).

Çadırcı, muhtarlık teşkilatı kurulmadan önce “kimi köylerde halkın muhtarın görevlerini üstlenen köy kethüdalarını veya ‘ihtiyarını’ kendi hür iradeleriyle belirlediklerine dair elimizde bazı bilgiler bulunmaktadır” (1993: 5) demektedir ve buna dair iki sicil kaydını örnek olarak sunmaktadır.

1801 tarihli sicil kaydında Bâlâ kasabasının Kurbağa köyü halkı, Beyazıd oğlu Halil Ağa'yı işlerini görmek üzere “umûr ve husûslarını rü'yyete bi't-terâzî ihtiyâr nasb ve ta'yîn etmişler, ‘yedine cânib-i şer’den mürâsele’ veril-

mesini istemişlerdir” denilmekte ve 1806 tarihli diğer kayıta ise Bâlâ’ya bağlı Karakeçili köyüne Himmet Ağaoğlu Mehmet Çelebi’nin ‘ihtiyâr’ seçildiğinden bahsedilmektedir (Çadırcı 1993: 5). Bu sıralarda âyânların ve şehir kethüdalarının da yöre halkınca seçildikten sonra seçimin kesinleşmesi için merkezin onayının alındığı bilinmektedir (Çadırcı 1972: 26–27). 1829–1830’da İstanbul’da oluşturulan muhtarlığın taşrada birkaç yıl sonra kurulacak muhtarlıkla önemli benzerlikleri olmakla birlikte, İstanbul mahallelerinde muhtarlarının atamayla belirlendiklerinin anlaşıldığı ifade etmektedir (Çadırcı 1993: 5).

Galip Eken’in makalesinde muhtarların seçimi başlığı altında şu ifadeler yer almaktadır:

Her mahallede ‘mücerrebü’l-etvar’ kimseler muhtar-ı evvel ve sâni seçilmekteydi. Bu seçim, ‘ittifâk-ı ârâ’ ve ‘ahali-i mahallenin iltimâsıyla’ ibarelerinden anlaşıldığı kadarıyla, mahalle halkının ortak kararı sonucu gerçekleşmekteydi... İlk defa göreve gelen muhtarlarda olduğu gibi, aynı zamanda daha sonraki tarihlerde ölüm, azil, istifa ve sair bazı sebeplerle boşalan muhtarlıkların yeni sahipleri için de seçim yapılmaktaydı. Bu manada Tokat’a ait olan 11 adet belgede, boşalan her bir muhtarlık için ‘ahali-i mahallenin iltimâsı’ söz konusu olmuştur. Bu seçimlerin sonuçları kadı sicillerine kaydedildiği gibi, aynı zamanda sancaklardaki Defter Nâzırlarına, Defter Nâzırlarınca da İstanbul’daki Ceride Nezâretine bildirilmesi gerekmektedir... Müstakilen, muhtarların seçimi ile ilgili Tokat Şer’iyye Sicillerinde 11 adet belgeye rastlanılmıştır. Bu belgelerden anlaşıldığına göre 8’i azl, 2’si fevt (ölüm), biri de istifa sonucu boşalan mahalle muhtarlıklarına, yeni seçimler yapılmıştır. (2000: 519–521)

Kemal Çiçek ise, Lefkoşe’de 16 Mayıs 1839’da Attar Hacı Mehmed Efendi bin Ali’nin muhtarlık tezkeresinden söz ederken “muhtarın ma’rifet-i şer’ ve mahalle-i mezbûre ahali si ma’rifetiyle muhtar-ı evvel olarak tayin olunduğunu” belirterek muhtar seçilen diğer kimselerin isimlerini de vermektedir (1999:1257–1258).

Bu süreçte devlet hazinesinden muhtarlara bir ücretin ödenip ödenmediği açıklıkla bilinmemektedir. Muhassıllık uygulaması sürecinde (1840–1842) bütün devlet memurlarına, yargıda görev alanlara maaş bağlanırken, muhtarlara da maaş verilmek istendiği ve verildiği anlaşılmakla birlikte¹ bu uygulama kısa ömürlü olmuştur. Zira oldukça fazla sayıdaki muhtara düzenli aylık ödenmesi, hazine için önemli bir sorun olarak görülmüştür.

Tanzimat Sürecinde Muhtarlık (1840–1876)

Tanzimat Fermanı'nın ilanını izleyen yıllarda taşra teşkilatında köklü ve kalıcı değişiklikler yapılmıştır. Özellikle iç güvenliğinin sağlanması için önlemler alınırken, devlet gelirlerinin sağlıklı toplanmasına yönelik düzenlemeler yapılarak işe başlanılmıştır. Bunun için Muhassıl-ı Emvâl adlı görevliler eyalet ve sancak merkezlerine gönderilmiş, yanlarına kâtipler verilmiş, vardıkları yerlerde meclisler oluşturularak mal, mülk sayımı yapılmıştır. Köylerde, muhassıllara vergilerin toplanmasında muhtarlar yardımcı olacaktır. Bu hizmeti karşılığında muhtarlara aylık ödemesi uygun görülmüş, ne var ki 1842'de yeni bir yapılanmaya gidilmiştir (Ortaylı 2000: 32–42, ayrıca bk. Efe 2002.). Muhassıllık Meclisleri kaldırılmış, eyalet ve sancak merkezlerinde büyük ve küçük meclisler oluşturulmuş, idari bir birim olarak köyden sonra kaza kurulmuştur (Çadircı 1988: 601–626, 1989: 237–257). Ancak köy yönetiminde önemli bir değişikliğe gidilmemiş, Tanzimat öncesindeki gibi muhtar-ı evvel ve muhtar-ı sâni yönetici olarak kalmışlardır. Görev ve sorumluluklarında ise yeni yapılanmaya uygun bazı değişiklikler olmuştur. Örneğin, asker alımında kur'a usulüne geçilmesi, güvenliğin sağlanmasında zaptiye neferinden yararlanılmaya başlanması, muhtarların bu alanlardaki işlerini hafifletmiştir. Bunun yanı sıra kaza müdürlerinin devlet adına vergi tahsil eden tahsildarlar olarak algılanmasıyla birlikte muhtarlara da yeni bir görev yüklenmiştir. Örneğin İstanbul'da Meclis-i Ziraat'te alınan kararlar arasında bundan böyle borç alacak köylülere köy muhtarları ve ileri gelenlerinin marifet ve kefaleti altında uygun bir vade ile beher keseye aylık beş kuruş faiz uygulanarak borçlandırılmaları, borçlarını faizleriyle beraber zamanında ödeyemezlerse ilgili yöneticilerin bu alacağı devlet malı gibi görerek tahsil ettirmeye özen göstermeleri isteniyordu (*Takvim-i Vekayi*, Def'a 254). Özellikle 1849 düzenlemesinde "Eyâlet Meclisleri Talîmât-nâmesi"nin 66. mad. müdürlerle birlikte muhtarların da her sene muhasebelerinin yapılacağı belirtilmişti (*Mecmua*, 1851: 74).²

1852 yılında ülke geneline gönderilen bir tebligatta köy muhtarlarının devlet adına halktan tahsil edecekleri paralardan zimmetlerine geçirmemeleri için kaza müdürleri gibi onlar için de "kefâlet" usulünün uygulanması ve buna dair senet alınması, halk tarafından seçilirlerken kendilerine kavî kefil gösterilmesi, isteniyordu. Teslim ettikleri devlet gelirleri, üç ayda bir kaza müdürlerince incelenerek eğer zimmetlerine geçirdikleri anlaşılırsa kefilıyla ve onu seçen halktan tahsil edilmesi gerektiği, buna teşebbüs edenlerin de sürgüne gönderilmesi buyruluyordu (*BOA Ayniyat*, 1852: 89).

“Umûr-u Mâliye’ye Dâir Nizâm-nâme-i Mahsûsa” (*Düstûr*, 1289–1290: 4–6) da köylerden tahsil edilecek vergilerin muhtarlar ve imamlarla birlikte köy halkına âdilâne dağıtılarak defterlere kaydedilip toplanmasına dair düzenlemeler yapılıyordu. Nizamnamenin 9. maddesinde köy ve mahallelerde devlet gelirlerinin toplanmasında birinci derecede muhtarlar sorumlu tutuluyordu. Alınacak vergiyi bir hafta öncesinden yükümlüsüne haber vermeleri, süre sonunda bütünüyle toplanması öngörülüyordu. Toplanan vergiye karşılık yükümlüye “makbuz pusulası” verilecekti (10. mad.). Muhtarlar aldıkları vergileri en geç üç gün içinde kaza sandıklarına teslim edecekler, kimlerden vergi tahsil edemediklerini de açıklayacaklardı (11. mad.). Alınamayan vergiler için kazaca görevliler gönderilecek, mevcut kurallara göre gereği yapılacaktı (12. mad.). Muhtarlar topladıkları vergiyi zamanında teslim etmemişlerse gecikmenin muhtardan mı, yoksa vergi yükümlülerinden mi kaynaklandığı gönderilecek görevlice saptanacak, ona göre işlem yapılacaktı (13–14. mad.).

“Eyâlât ve Elviyede Kurâ ve Mahallâtın Muayyen Olan Vergilerinin Beyne’l-ahâli Tevzi’ Hakkında İcrâsı Lâzım Gelen Muâmelâta Dâir Nizâm-nâme”³ ise on iki madde olup, muhtarların vergi toplanmasındaki fonksiyonlarını bir kez daha ayrıntılarıyla saptamaktaydı. Buna göre, kaza merkezlerince belirlenip köy ve mahallelere gönderilen vergi pusulaları, her köyün imam ve muhtarları ile Hristiyan köy ve mahallelerinde papaz ve muhtarlar, öncelikle o mahalle ve köyde mevcut olan hanelerin numara ve sahiplerinin isimleriyle beraber bir defter hazırlayıp köy ve mahalleye gelen vergi pusulasında yazılı meblağı “komşuca ve hakkaniyet üzere” herkesin kudretine göre aralarında dağıtacak, hisselerine isabet eden vergi kaç kuruluş ise defterde isminin altına yazılacaktı. Vergi veremeyecek fakirlerin ise isimleri üstüne kayıt düşülecekti. Kayıtlar deftere bütünüyle geçirildikten sonra imam, muhtar, papaz ve sözüne güvenilir ileri gelenler mühürleyip imzalayacaklar, muhtarlarla birlikte itibarlılardan bir ikisi defteri alıp kaza meclisine götürceklerdi (1. mad.).

Vergi tevzi defterleri kaza meclisinde incelenecek, uygun görülüp onaylandıktan sonra imzalanarak muhtarlara teslim edilip geri gönderilecekti (2. mad.) Hristiyan köylerinde defterler Türkçe yazacak kimse yok ise kendi lisanlarında yazılacak ancak kaza meclisinde Türkçeye çevrilerek onaylanıp geri gönderilecekti (3. mad.).

İmam ve muhtarlarla diğerleri topladıkları vergiyi üzerlerinde tutup teslim etmemişlerse kazaca gönderilecek görevlilerce araştırılacak ve haklarında yasal işlem yapılacaktı (8. mad.)

Muhtarlar, köylerinin hissesine düşen yıllık vergiyi toplayıp bütünüyle makbuz senetleriyle birlikte kaza meclislerine teslim ettiklerinde köy ve mahallenin ismiyle birlikte hangi yıla ait oldukları ve kaç kuruş vergi olduğunu gösteren “edâ’ senedi” ibaresini kapsayan meclis azaları ve sandık eminince mühürlenmiş bir belge en kısa sürede muhtarlara verilecekti (11. mad.).

Tuna Vilayeti Nizamnamesinin uygulanmaya konulmasından bir yıl kadar önce, 02 Haziran 1863 tarihli Tasvir-i Efkâr gazetesinde yer alan “Muhtarân İntihâbı Hakkında Talimât” ile “İntihâb-ı A’zâ Hakkında Tâlimât”larda muhtar ve aza seçimlerinin nasıl yapılacağı ayrıntılarıyla yer almaktadır. Bu düzenlemeyle süregelen uygulamaya yeni bir biçim verilmiş, ancak düzenleme herhalde uzun ömürlü olmadığından muhtarlıkla ilgili çalışmalarda üzerinde pek durulmamış veya dikkat çekmemiş olmalıdır. Zira Tuna Vilayeti Nizamnamesi’yle yapılan düzenlemede muhtarlığa da yer verilmiştir. Bu düzenlemeler diğer alanlarda olduğu gibi muhtarlık kurumunda da deneme yanılmanın geçerli olduğunu göstermektedir. Bununla beraber, muhtar belirlemede nasıl bir yol izlendiğinin kısa ömürlü de olsa bilinmesinde yarar vardır.

Eyalet merkezlerinde vali, muhasebeci, hâkim, müftü ile yöre ileri gelenlerinden bir veya iki kişinin yanı sıra metropolitler bir araya gelerek, her iki yüz hane için ömründe hiçbir cinayet işlememiş, halk nezdinde iyi ahlaklı ve dürüstlükleriyle bilinenlerden “bir adam intihâb” olunacaktı. Kentte her iki yüz hane bir muhtar olacaktı.

Sancakta ise mutasarrıf veyahut kaymakam, hâkim, mal müdürü, müftü ve ileri gelenlerden varsa bir ya da iki kişi ve metropolitler bir araya gelerek her yüz hane için bir muhtar seçeceklerdi.

Kaza merkezinde ve köylerde, köyün durumuna göre yirmi haneden elli haneye dek birer muhtar seçilecekti. Seçim konusunda müdür, hâkim ve müftü efendiler birlikte olacakları gibi halkı Hıristiyan olan köylerde metropolit vekili de beraber bulunacaktı.

Merkez kaza ve köy muhtarlarının belirlenmesinde sözü edilen kurallar çerçevesinde işlem yapılacak ve vali de gözlemci olacaktı.

Aynı şekilde mutasarrıf ve kaymakamlar da merkez sancak ve kazalarla köylerindeki muhtarların seçilmesinde hazır bulunacaklardı.

Daha önemlisi bu düzenleme ile muhtarların sürekli olarak görevde kalmaları önleniyor, iki senede bir değiştirilmeleri ve aradan üç yıl geçmeden aynı kişinin tekrar muhtar seçilmeyeceği de kurala bağlanıyordu. Aza seçimleriyle ilgili talimatta, eyalet merkezlerinde muhtarların, kaza merkezlerinde ise iki

muhtarın bir araya gelmesiyle ve oyçokluğuyla aza seçeceklerdi. Sancak muhtarlarıyla her kazadan iki muhtar bir araya gelerek yine oyçokluğuyla sancak meclisi azası belirleyeceklerdi. Kazada ise kaza muhtarlarıyla beş köyden birer muhtar bir araya gelerek galebe-i rey ile aza seçeceklerdi. Eyalet, sancak ve kaza azalarının her yıl üçte biri ayrılacak sözü edilen kural gereğince yerine diğeri seçilecek ve üç yıl dolduğunda tümü değiştirilecekti. Aradan üç yıl geçmeden eski üyeler yeniden aza olamayacaklardı. Aza seçilebilmek için de cinayet işlememiş, halk nezdinde iyi ahlaklı ve dürüst olarak tanınmış olmak gerekmekteydi (*Tasvir-i Efkâr*, No: 97).

Ülke yönetiminde 1849 Düzenlemesinin ardından 1852'de eyalet meclisleri başkanlığının yeniden valilere bırakılarak valilerin görev ve yetkilerinin artırılması ve sözünü ettiğimiz muhtarlarla ilgili 1863 Talimatının ardından 1864'e gelindiğinde kapsamlı bir düzenlemeye gidildiği görülmektedir. Bir kurulca Ali ve Fuat Paşaların önderliğinde hazırlanan, idari yapılanmayı düzenleyen nizamname, dönemin yönetim anlayışına ve yenilikleri uygulama biçimine uygun olarak İmparatorluk geneli yerine başarılı bir vali olarak yönetim gerçekleştirmiş olan Mithat Paşa'nın bulunduğu Tuna bölgesinde hayata geçirilmesi daha uygun görülmüştü. Genel bir düzenleme olmasına karşın, öncelik Tuna'ya verildiği için "Tuna Vilâyeti Nizâm-nâmesi" olarak adlandırılmış ve yürürlüğe konmuştu. Bu nizamname idari yapılanma; köy, kaza, liva ve vilayet olarak öngörülmüş, köyde muhtar ve ihtiyar heyeti, kazada kaza müdürü, livada kaymakam vilayette ise valinin görev ve yetkileri ayrıntılarıyla belirlenmiş, ayrıca yargının ve kaza, liva, vilayet merkezlerindeki meclislerin işleyişi de saptanmıştı.

Tuna Vilayeti Nizamnamesinin 4. Bölümü köy, yönetimine ayrılmıştı. 58–66. maddelerde köylerde muhtarların nasıl belirleneceği, görev ve yetkileri, ihtiyar meclislerinin oluşturulması konularına yer verilmekteydi. Nizamnamenin 5. Bölümünde ise köylerde seçimlerin nasıl yapılacağı, 67.–70. maddeleriyle tespit ediliyordu (*Düstür*, 1282: 529–532)⁴

1867 Vilayet Nizamnamesinin⁵ yine 4. Bölümü köy idaresine ayrılmış olup, 54–66. maddelerini kapsamaktadır. Bu düzenlemede en önemli değişiklik kaza yönetiminde görülen düzenlemenin ister istemez köye de yansması olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaza yönetimi kaymakama bıraktığından Tuna Vilayeti Nizamnamesinin 59. ve 69. maddelerinde geçen müdir-i kaza ibaresi kaymakam-ı kaza olarak, 1867 Vilayet Nizamnamesinin 55. ve 65. maddelerinde yer almaktadır. Ayrıca Tuna Vilayet Nizamnamesinin 66. maddesine muhtarlar ve ihtiyar meclisi üyelerinin bir sene

için seçilecekleri ve tekrar seçilmelerinin mümkün olduğu ifadesi eklenerek 1867 düzenlemesinin 62. maddesi oluşturulmuştur.⁶

1867 düzenlemesi de uzun ömürlü olamamış, uygulamada ortaya çıkan sorunlar dikkate alınarak 22 Ocak 1871 tarihinde “İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Nizâm-nâmesi” (*Düstûr*, 1289: 625–651)⁷ adıyla icra memurları, idare meclisleri, belediye ve nahiye idarelerinin görevleri tespit edilmişti. Aynı zamanda köy ve nahiye idaresi ele alınırken muhtarların görevleri de ayrı bir başlık altında belirtilmiş, köy ihtiyar meclislerinin görev ve yetkileri ayrıntılı olarak saptanmıştır.

1871 Nizamnamesiyle köy ile kaza arasında nahiye bir idari birim olarak kabul edilmiş, yönetimi ise nahiye müdürüne bırakılmıştı. Dolayısıyla köyler bu tarihe kadar doğrudan kazalara bağlı iken bundan böyle nahiye müdürlerine bağlandığından muhtar ve ihtiyar meclisi üyeleri de nahiye müdürleriyle irtibatlandırılmıştı. Muhtar ve ihtiyar meclisi üyelerinin seçimlerinde bir yeniliğe gidilmemiş olmakla birlikte, bunların görev ve yetkileri ayrı başlıklar altında ayrıntılı olarak düzenlenmiştir.

Bu nizamnamenin 60. maddesi “Muhtarların Vezâîfi” başlığını taşımakta olup, muhtarların görevleri şöyle saptanmaktadır:

Muhtarların vazifeleri, nahiye müdürü tarafından kendilerine tebliğ olunan kanun, düzenleme ve hükümet emirlerinin mensup oldukları köylerde ilan edilmesi; köy sakinlerine tarh olunan emval-i devletin ihtiyar meclisi kararı ve nahiye müdürünün göndereceği tevzi' pusulalarına göre istihali ve toplanması; hükümet marifetiyle celb ve ihzâr olunacaklar hakkında gönderilen celb pusulalarının tebliğ edilmesi ve hangi gün hükümete gideceklerinin götüren herkim ise ona ifade edilmesi; hükümet tarafından emr olunan kimselerin kefile bağlanması; haciz (sekvestro) ve protestoların tebliğ edilmesi; mürûr tezkeresi alacaklara usulü üzere ilmühaber verilmesi; köy ve çiftliklerde meydana gelen doğum ve ölümlerin belirlenen vakitlerde nahiye müdürlüğüne ihbar edilmesi; verese-i sagîre ve gaibesi olduğu halde vefat edenler hakkında nahiye müdürüne bilgi verilmesi; yaralama ve katl olaylarını nahiye müdürlüğüne acilen bildirip yaralayanların ve katillerin hükümete teslimine imkânı ölçüsünde yardım edilmesi; arâzî-i mahlûle ve mektûme ve muâmelât-ı intikalîyesi rû'yet olunmayan mülklerle ve düzene aykırı olan inşaatlarla ilgili nahiyeye bilgi verilmesi; köy zabıtasında bulunmak üzere ihtiyâr meclisleri tarafından intihâb olunacak bekçi ve korucu gibi kimselere nezaret etmek; kendilerine havale olunan umûr ve diğer işlerin icraya konulmasıdır (*Düstûr*, 1289: 638–639).

Nizamnamenin 6. bölümü “Köy İhtiyâr Meclisleri”ne ayrılmış olup, 107–110. maddeleri kapsamaktadır. Bu maddelerde meclislerin yargılama yetkisinin sınırları, mahkemelere ait nizamnameler ve vilayet nizamnamesiyle ayrıca belirtildiğinden ihtiyar meclisleriyle ilgili bir düzenlemeye gerek görülmediği ifade edilmektedir. Ayrıca komşu köylerle olan sorunların çözümü nahiyelere bırakılmış, köy halkını doğrudan doğruya ilgilendiren meselelerle ihtiyar meclislerinin ilgilenmesi uygun görülmüştü (*Düstûr*, 1289: 647–648).

06 Nisan 1876 tarihli “İdâre-i Nevâhî Nizâmânâmesi”nde muhtarlıkla ilgili önemli bir değişiklik görülmemekle birlikte 8. maddesinde “her dâire dâhilinde bulunan köylerin kemâkân birer muhtarı olacak ve bir köy müteaddid mahalleden ve ahâlîsi sunûf-u muhtelifeden mürekkeb ise her sınıfın ve mahallenin başka başka muhtarı bulunacaktır” ifadesi yer almakta olup 18. madde de ise “karye muhtarları yerliden ve emniyetli takımdan intihâb olunacak ve beher sene tebdîl kılınacaktır” denilmekteydi (*Düstûr*, 1293: 33–37).⁸

Muhtarların adli işlerde adliye zabıtasına nasıl yardımcı olacakları, 25 Haziran 1879 tarihli düzenlemenin 9. maddesinde diğer görevlilerle birlikte köy muhtarları ve ihtiyar meclisleri azası ve köy ve orman bekçileri marifetiyle icra edileceği belirtilmişti. Ayrıca 16. maddede köy ve orman bekçilerinin görevli buldukları bölgede vukuu bulacak kabahat ve küçük suçların araştırılması ve meydana gelen suçların cinsi, sebepleri, yer ve zamanı, delil ve izlerini belirten bir zabıt varakası düzenleyecekleri gibi gasp edilen malları dahi bulup alıkoyarak muhafaza edeceklerdi. Fakat muhtar, ihtiyar meclisi azasından biri veyahut teftiş memuru veya kaymakam ve müdür hazır bulunmadıkça hane, dükkân, fabrika ve diğer binalara giremeyeceklerdi. (*Düstûr*, 1299: 133–134).⁹

Görüldüğü gibi bu düzenlemeyle de güvenlik görevlilerinin konut, işyeri veya çevrili araziye girebilmeleri için yanlarında yerin konumuna göre yöneticilerin ya da muhtarın bulunması zorunluluğu getiriliyor.

Meşrutiyet Dönemlerinde Muhtarlık (1876–1914)

I. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından toplanan ilk Mebuslar Meclisi'nde yeni bir vilayet kanunnamesi hazırlanma çalışmalarına başlanmış ancak araya Osmanlı-Rus Savaşı'nın girmesi ve II. Abdülhamit'in Meclisi dağıtması üzerine yasa tasarısının görüşülmesi tamamlanamamıştı. Konumuz açısından bu yarım kalmış düzenlemenin önemi, köy yönetimi ve muhtarlık maddeleri görüşülürken Mecliste yapılmış olan konuşmalardır.

1 Nisan 1877 tarihli onuncu toplantısında söz alan Halep Mebusu Nâfi Efendi, vergilerin toplanmasında muhtarların aciz kaldıklarını belirttikten sonra her vilayette görüldüğü üzere muhtarların birçok parayı zimmetlerine geçirdikleri söylemiş, bu yüzden de onların “kâbza salahiyetleri olmamalı” demişti. Buna karşılık Suriye Mebusu Nakkaş Efendi ise yasanın on altıncı maddesine göre halk muhtarlara kefil olduğundan muhtarların ayda bir kere hesabı görülsün önerisini yapıyor, ardından da muhtarları halkın seçtiği, tahsil işinin de gene onlarca yapılmasının uygun olacağını belirtmiştir. Muhtarların her ay hesabının görülmesine Tuna Mebusu Aliş Paşa ve Edirne Mebusu Rasim Bey ise itiraz ederek vergilerin peyderpey toplandığını, bunun mümkün olamayacağını dile getirmişlerdi.

Erzurum Mebusu Danyal Efendi, köy ve mahallelerdeki ihtiyar meclislerinin toplanıp iş görmediklerini çünkü başkan ve üyelerinin muvazzaf olmadıklarını, her birinin bir yerde bulunduğunu, nahiyenin riyasetinde muvazzaf bir memur olmazsa işlerin yoluna koyulamayacağını açıklamıştır.

Önemli bir sorunu ise Aydın Mebusu Yenişehirizade Ahmet Efendi dile getirir. Kendi ifadesiyle “Bizim cihetlere bakılınca, herhangi bir köyde adam muhtar olsa yanyor. Ne okumak biliyor, ne yazmak. Sandık eminleri bunları batırıyorlar. Arabistan başka imiş. Bizde ise beş on köyde bir imamdan başka yazı bilen yoktur” der. Bunun üzerine oturumu yöneten Ahmet Vefik Paşa, faraziyelerle işin yürümeyeceğini, görevli olarak 270’den fazla köy ve nahiye gezdiğini, her birinde okuryazar adam bulunduğunu ve muhtar tayin ettiğini, zimmetlerinde kalan paranın bütünü de tahsil ettiğini dile getirir.

Sivas Mebusu Mehmet Ali Efendi ise “Hiçbir yerde ücretsiz muhtar yoktur. Usul, mütehalif olduğundan, ittifak yok. Bir usul konulsa, muhtarlar tazvif edilse iş yoluna girer” diyordu (Us 1939: 66–68).

Devlet gelirlerinin nasıl toplanacağına dair 29 Ekim 1880 tarihli Düzenlemede muhtarlara da yer verilmiş, onların mali sorumlulukları hüküm altına alınmıştır. “Tahsil-i Emvâl Nizâmnamesi”nin 30–41. maddelerinde muhtar adı vergi tahsil eden kişi gibi değerlendirilerek “kâbız-ı mal” olarak ifade edilmişti¹⁰ (*Düstûr*, 1299: 389–392).

Bu düzenlemeye göre her köy veya mahallenin vergi tahsildarlığı görevi, Vilayet Nizamnamesinin 63., 64. ve 65. maddeleri gereğince halk tarafından seçilmiş olan muhtarlara havale edildiği belirtildikten (30. mad.) sonra muhtar olabilecek kişilerde aranılan özellikler -mümkün merteye bir lisan-

da okuyup yazma, hesap tutmaya muktedir olma, ömründe cinayet gibi bir suçla itham edilmemiş olmak ya da iade-i itibar gerektirecek kusurlu müflislerden olmamak- belirtilmişti (31. mad.).

Muhtarlar her yıl köy veya mahalle halkından tahsil edeceği vergileri gösterir, mal memuru tarafından imzalı, isimleri kapsayan “müfredât defterini” anlaşılır bir lisan ve ifade ile köy ve mahallenin cami ve kilise duvarına veya uygun diğer bir yere yapıştırarak ilan edecekti. Bu defterde kayıtlı miktar dışında halktan bir talepte bulunamayacaklardı. (33. mad.)

Muhtarlar topladıkları verginin neye ve hangi takside ait olduğunu belirten mükellefe numarolu ve koçanlı basılı birer senet vereceklerdi. Senet vermediği anlaşılan kâbız-ı mal olursa “hizmet-i aslîsi olan muhtarlıktan” çıkarılacaktı (34. mad.)

Bu Nizamnamenin 41. maddesi muhtarların tahsildarlık görevini aksatmaları, zamanından önce vergi toplamaya kalkışmaları veya topladıkları vergiyle ilgili ödeyiciye makbuz vermemeleri, topladıkları parayı zamanında ilgililere teslim etmemeleri gibi kusurları görüldüğünde azledilerek yerlerine başkasının seçileceğini hükme bağlıyordu.

Sözünü ettiğimiz düzenlemelere rağmen muhtarların seçilmeleri, görev ve yetkileri, ücretleri sorun olmaya devam etmiş, çözüm yolları aranırken taşranın görüş ve düşüncelerine başvurulmuş, ayrıca teftiş amaçlı gönderilen memurlara da muhtarlarla ilgili karşılaşılan sorunlar hakkında bilgi edinmeleri ve önerilerde bulunmaları istenmişti. Gerek bu isteğin etkisi gerekse sorunlarla karşılaşanların ne yapacakları konusunda kararsız kaldıkları durumlarda hükümetin görüşünü istedikleri gibi kendi önerilerini de hükümete ilettikleri belgelerden anlaşılmaktadır.

Muhtarların Görevleri ve Ücretlendirilmeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı (BOA, DH. İD, 1915: 120/9) tasnifinde kayıtlı belgeler, muhtarlığın o tarihlerde içinde bulunduğu durumu ve alınması gereken önlemleri bütün açıklığıyla ortaya koymaktadır.

Dâhiliye Nezaretinin 14 Temmuz 1910 tarihli tahrirâtı ile köylerde muhtarlık, muallimlik, papazlık, kâhyalık ve koruculuk gibi görevlerde bulunanların hizmetlerini düzenli yapmaları ve aidatlarının ödenmesine ilişkin “elde bir nizâm ve talimât mevcut bulunmadığından Şûrâ-yı Devletçe tertîb ve tanzîmi kararlaştırılan lâyhaya esâs olacak mütâlâatın” bildirilmesi istenmişti. Buna cevaben Urfa Sancağı Mutasarrıflığından gelen 29 Ara-

lık 1910 tarihli yazıda köylerde imamlık, muhtarlık, muallimlik, papazlık, kethüdalık, koruculuk gibi hizmetlerin yapılabilmesi için aidatlarının düzenli tahsil edilip ilgililere verilmesine bağlı olduğu, hâlbuki gerek bu aidat gerek köy bütçeleriyle köylerle ilgili diğer hususlar hakkında elde henüz bir nizam ve talimatın mevcut bulunmadığı, bu amaçla kaleme alınacak talimat layihasının tertip ve tanzimine esas olabilecek tedbir ve görüşlerin bildirilmesi 14 Temmuz 1910 tarihli yazıyla istendiği kaydedildikten sonra konunun Liva İdare Meclisinde görüşüldüğü, bağlı livalardan da görüş istendiği belirtilir.

Birecik Kaymakamlığından alınan cevapta, kazalarında dağınık ve kısmen birkaç haneden oluşan köylerde, muhtarların bir yıllık zaruri giderleri için köy halkından seçme hakkına sahip olanlarla beraber “mukavelenâme tanzîm ve hükümetçe ba'de't-tasdik bâliğ olacağı mikdâr-ı meblağın karyece herkesin” gücü oranında bölüştürülmesi ve buna itiraz olduğunda İdare Meclisince çözülmesi öneriliyordu.

Suruç Kaymakamlığı ise kazaya bağlı köylerin az haneli ve birbirine yakın oldukları, bazılarında muhtar bazılarında ise köy halkından ücretli imam bulunduğu, köy halkının koyunculukla uğraştığı, yılın büyük kısmını merada seyyar bir şekilde geçirdiklerinden köylere muallim, korucu, imam atamaya gerek olmadığı, ancak çocukların eğitilmeleri için birbirlerine 20–30 dakika mesafedeki köylerden birkaçının birleştirilerek ortalarında bulunan köylere okul yapılması, öğretmen ücretlerinin velilerinden alınması, öğrencilerin okula devam etmelerinde velilerle köy muhtarlarının sorumlu tutulmaları önerilmişti.

Harran Kaymakamlığı kazalarında 300'e yakın bayındır köyün bulunduğu, ancak eğitim-öğretimden mahrum olduklarını, bunlarla köy muhtar ve imamları için yılda 1000, 1200 ve 1500 kuruşun ağnâm vergisine eklenerek alınması yahut harman zamanında köy halkından servetleri oranında zahire alınarak bu ücretin karşılanması, ayrıca 3–4 köyün birleştirilerek bir muhtar ve ihtiyar heyetinin yönetimine bırakılması, köy ihtiyar heyetlerinin seçiminde kaza jandarına kumandanı, polis memuru, maliye ve mülkiyeden birer kişiden oluşacak bir komisyon aracılığıyla yaptırılması istenmişti.

Liva İdare Meclisinde alınan kararda ise köylere atanacak ve istihdam olunacak imam, muhtar, muallim, papaz ve koruculara verilecek aidatın köy halkına ait olmak üzere vergilere uygun bir oranda zam yapılmasından başka çözüm bulunmadığı ifade edilmişti.

Sinop ve Çankırı Sancağı ile İnebolu, Safranbolu, Tosya, Taşköprü, Cide, Daday, Araç Kazaları ve vilayet merkezine bağlı Göl Kozyaka-i Akkaya ve Devrekâni nahiyelerinden alınan cevaplar, vali tarafından özet olarak Dâhiliye Nezaretine arz edilmişti.

Sinop Sancağı dâhilindeki köylerde imam, muhtar, papaz, koruculara pazarlık suretiyle köy halkı tarafından yıllık bir ücret ödendiği, ancak bunlara hane başına 10 kuruştan 50 kuruşa kadar yıllık bir ücretin verilmesinin uygun olacağı bildirilmişti.

Çankırı Sancağında imam, muhtar ve koruculara aynı veya nakdî ücret verildiğini, köylerde öğretmen olmayıp imamların çocukları okuttuğu, birkaç köyün birleştirilerek 100 haneye bir muhtar atanması, muhtarların resmi belgelerden ve iş sahiplerinden yasal olarak alacakları ücretten başka 25 hanelikten 100 haneli köye kadar durumuna göre 250'den 1000, 1200 kuruşa kadar ücret verilmesi, bu ücretin hanelere bölüştürülmesi veya verginin yüzde biri oranında artırılmasıyla sağlanması halinde "erbâb-ı nâmûs ve haysiyetten muhtarlar bulunabileceği ve imâm ve korucu ve kâhyalar hakkındaki örf ve teâmülün ifâsı" mutasarrıf tarafından bildirilmişti.

İnebolu, Safranbolu, Taşköprü ve Cide köylerinin hepsinde muhtar bulunduğu, muhtarlar için şimdiye kadar hane başına 5 kuruştan 10 kuruşa kadar ücret alınmakta ise de şikâyetlerin olduğu ve muhtarlığa rağbet olmadığından, her haneden yıllık 400–600 kuruş ödenmesi, hane sayısı az olan köylerde ise bir miktar azaltılması, hane başına 10–40 kuruşa kadar maktuan veya vergi nispetinde alınmasının uygun olacağı iletilmişti.

Tosya Kazası Kaymakamı ise bütün köylerinde imam, muhtar, kâhya, korucu bulunduğunu, muhtara yıllık 200'den 500'e, imam ile muhtar aynı kişi olduğundan bunlara da 1200'den 1500 kuruşa kadar verildiği, kâhya ve koruculara ise biraz zahire ve ücret ödendiğini belirtmişti.

Araç kazasından gelen cevapta da her köyde imam, muhtar, muallim ve korucu bulunduğu, imamla muhtarların nüfus, ferâğ, intikal işlerinden aldıkları ücretten başka hane başına yıllık 3–5 kuruş verildiği ancak imam ve muhtarlara verilen ücretin az olduğu, imam ve muhtarların işlemlerden aldıkları paradan başka yıllık 200–250 kuruş ödenmesinin uygun olacağı bildirilmişti.

Vilayet merkezine bağlı Göl, Kozyaka-i Akkaya ve Devrekâni nahiyelerinin her köyünde imam, muhtar ve korucu bulunduğu, muhtarlara yıllık 200–350 kuruş ücret ödendiği, imam ve muhtarların nikâh, ferâğ ve intikalden

5 kuruştan 15 kuruşa kadar ücret aldıkları, belirtildikten sonra muhtarların halka dağıtılan miktarı tamamen almaya muvaffak olmadıklarından “rağbetin münkatı’ olmakta bulunduğu” 30 haneden oluşan bir köyün muhtara ödeyeceği paranın da az olacağı göz önünde tutularak köylerin en az 50 haneden olmak üzere kurulması önerilmektedir.

Canik Mutasarrıflığının 11 Mayıs 1911 tarihli yazısında köylerde Vilayet Nizamnamesi gereğince muhtarların belirli bir vergiyle mükellef olan halk tarafından seçileceği belirtilirse de seçimin nasıl yapılacağına dair yeterli bilgi olmadığından seçimlerin düzenli yapılmadığına işaret edilir. Seçim usulünün belirlenmesi, her kazada 5000–10.000’e kadar nüfusu olan köylerden bir nahiye oluşturulması istenir. Nahiye Meclisinin gözetiminde mali yılın başından önce köylerde seçmenlerin isimlerinin bir deftere yazılması, verecekleri oy pusulalarının özel olarak yapılmış bir sandığa gizlice atarak seçim yapmaları, imamın nezaretinde sandığın açılması ve sonucun tutanakla nahiye merkezine gönderilmesi önerilir. Nahiyede de özel bir deftere kaydedilerek muhtarın yedine memuriyetini gösterir bir belge verilmesi gerekeceği ifade edilir. Muhtarların fahri olarak görev yapmayacakları tecrübeyle anlaşıldığından mutlaka görevlendirilmeleri gerekmektedir. Nahiye Meclisinin tensibi muhtara maaş bağlanarak köy halkının vergilerine eklenerek tahsilatlarca devlet vergisi gibi toplanması öngörülmektedir.

Doğum, ölüm ve nikâhın düzenli kaydedilmesi gerektiğinden, nüfus daireesine verilecek varakanın imamla beraber muhtar tarafından da imzalanması, vaktinde nüfus dairelerine bilgi verilmediğinde de muhtarların maaşından kesilmesi, görevden alınmaları ve ağır bir ceza ile cezalandırılmaları isteniyordu.

Bitlis Vilayetinin 26 Ocak 1910 tarihli tahriratındaki görüşleri özetle şöyleydi: Tahsîl-i Emvâl Nizâmnamesine göre köy bütçelerinin düzenlenmesi oldukça zordur. Köylerde genel hizmetlerin düzenli yürütülmesi aidatlarının düzenli ödenmesine bağlıdır ancak Osmanlı’da nahiye, kaza, liva ve vilayet merkezlerinden başka tahminen 60 bini aşkın köy bulunmaktadır. Her köyde aidat ödenecek ortalama üç kişi bulunduğu kabul edildiğinde 180–200 bin kişiyi bulmaktadır. Ortalama aylık 100 kuruş ödeneceği dikkate alındığında, köy bütçelerinin 2,5 milyon lira düzeyine çıkacağı görülür ki bu da oldukça önem taşır. Örneğin Ankara Vilayetinde uygulanabilecek bir Tahsîl-i Emvâl Nizâmnamesinin bu bölgede aynı kolaylıkla uygulanamayacağı da dikkate alındığında köy bütçeleri hakkında sağlıklı görüş bildirmek kolay olmayacaktır. Köylerin büyüklüğü ve küçüklüğüne

göre üçe ayrılabilceği, bir iki evli köylerin ya iskânla geliştirilmesi ya da birleştirilmesi uygun olacaktır. İmam, muhtar vb. aidatları da 50, 80, 100 kuruş olarak saptanabilir.

Kırkkilise (Kırklareli) Mutasarrıflığının 25 Ocak 1911 tarihli tahriratında köy bütçelerinin, kaza idare meclislerinde düzenlenmesinin oldukça uzun zaman alacağından nahiye meclislerine bırakılması gerektiği, ancak nahiye meclislerinin bunu yapmaya uygun olmadığından, yasal bir düzenleme ile nahiye müdürlerinin görev ve yetkilerinin yeniden saptanarak yanlarına yeterli kâtip ve tahsildarın verilmesi gerektiği belirtilmişti. Köy bütçelerinin düzenlenmesi ve köylerde vergilerin toplanması nahiye müdürlerine bırakılırsa muhtarların ve ihtiyar heyetinin görevleri azalacağından, ayrıca bir ücrete gerek kalmayacak, ilmühaberden alacakları ücret yetecekti.

Lüleburgaz Kaymakamlığının 25 Eylül 1910 tarihli yazısında öncelikle muhtar, köy ihtiyar heyetleri, papaz ve imamların içinde buldukları durum özetlenmekte, ilmühaberlerden aldıkları ücretin yanı sıra köylerde hane başına bir miktar zahire verildiği belirtilmişti. Kasabalardaki mahalle muhtarlarının maaşları olmadığından sadece ilmühaberlerden aldıkları aidatla geçindikleri kaydediliyordu. Bazı köylerin ise ihtiyaçtan fazla meraları bulunduğu ve sürü sahiplerine kiralandığı, bedeliyle köy vergileri ödendikten sonra kalanıyla diğer masraflarının karşılandığının bilindiği ancak köy muhtar ve ihtiyar heyetinin bu gelir ve giderlerin nasıl toplanıp harcanacağına dair ellerinde bir nizamname olmadığından pek çok köyün parasının muhtar ve ihtiyar heyetlerinin keyfi tutumlarına bağlı olarak harcandığı, birçok köylerde de anlaşmazlıklardan dolayı gelirlerin toplanamadığı belirtilmekteydi.

Kaymakam, muhtarların halkça seçilmekteyse de sadece resmî görevleri yerine getirdiklerini, hâlbuki ücretlerinin köylü tarafından karşılandığını, bu yüzden de görevlerini sağlıklı bir şekilde yerine getiremediklerini de ifade ederek nelerin yapılması gerektiği ayrıca belirtmişti.

Şubat ayı başlangıcında köy ve mahalle muhtarları, ihtiyar heyetiyle toplanarak köyün ne kadar gelir ve giderinin olduğunu belirleyen iki nüsha defter düzenleyecekler, o ayın yedisine kadar mahallin en büyük mülkiye memuruna vereceklerdi. Defterler o makamlarca incelenerek onaylanacak, bir nüshası Şubat'ın 25'ine kadar köy muhtarına verilecekti.

Onanan defter gereğince tahsilât ve sarfiyatı yapmak köy ihtiyar heyetine ait olacaktı. Hisselerini ödeyemeyen köylü hakkında muhtar, doğrudan doğruya ve aidatını alamayan muallim, imam, korucu diğerleri ise dilek-

çeyle mahallin en büyük mülkiye memuruna başvuracaklardı. O da jandarma göndererek tahkikat yaptıracak, ödenmemekte direnilirse tahkikat evrakı meclise verilerek gereği yapılacaktı. Meclisin vereceği bu karar temyiz olunmayacak jandarma marifetiyle infaz olunacaktı.

Vize Kaymakamlığının 11 Ekim 1910 tarihli yazısında muhtarlık ve diğer görevlerin istenilen şekilde yerine getirilmesi için aidatlarının düzenli toplanıp verilmesine bağlı olduğu, şikâyetlerin bir nizamname bulunmamasından kaynaklandığı vurgulanıyordu.

Öncelikle köylerde muhtar ve ihtiyar heyetlerinin hükümetin en büyük memuru olmalarından ötürü köyün büyüklüğüne göre iki oda bir sofadan ibaret bir dairenin yapılması öngörülmüyordu. Bu görevlere ödenen aidatın köy ve mahalle halkına cemaatlara göre üç sınıf itibariyle nahiye ve belediyelerce belirlenmesi ve fakirler istisna tutularak köy halkının kudretine göre dağıtılması öneriliyordu.

Aidatların Nahiye Meclisi ve belediyelerce incelenerek taksitlere bağlanması, dağıtımına itiraz için 10 gün süre verilmesi, İdare Meclisince itirazların sonuçlandırılması isteniyordu. Tevziatın belediye veya Tahsil-i Emvâl Nizâmnamesi hükümlerine göre toplanmasının kural olarak kabulü, idare meclislerinin verecekleri karar üzerine vergisini ödemeyenlerin vergilerinin zabıtaca alınması, aidatın muhtar ve ihtiyar heyetleri nezaretiyle tutulacak esas defterlere kaydedilmesi, pula tabii olmamak üzere vergisini ödeyene ilmühaber verilmesi gerektiği belirtiliyordu.

Tahsil olunacak aidatın bir anahtarı muhvarda diğeri ihtiyar heyetinde belediyece uygun görülecek bir azaya verilerek bir sandıkta korunması, muhtar, imam, muallim, papaz ve diğerlerine verilecek ücret karşılığı makbuz alınması, toplanan ve harcanan paraları gösteren defter ve evrakın istendiğinde yetkililere gösterilmesi ve dört ayda bir belediyeden ya da Nahiye Meclisinden bir memur ya da tahsildar marifetiyle hesapların denetlenmesi isteniyordu.

Son olarak muhtarların ve ihtiyar heyeti üyelerinin okuryazar olmaları, devlet işlerinden anlamaları, bu nitelikte kimse bulunmadığı takdirde dışarıdan muhtar atanması önerilmekteydi.

Cisr-i Mustafa Paşa Kaymakamlığının 22 Ağustos 1910 tarihli yazısında ise sözü geçen kişilerle ilgili önerilerin hazırlanacak yasa tasarısına esas olmak üzere Kaza İdare Meclisinde görüşülerek kararlaştırıldığı belirtilip sekiz madde halinde öneriler sıralanmaktaydı.

Öncelikle adı geçen görevlilere verilecek ücretin aylık olarak belirlenip her köy için mükemmel bir bütçe yapılması, cami ve kiliselerin arazi ve emlaklerinin deftere kaydedilerek yıllık gelirinin köy bütçesine aktarılması isteniyordu. Ayrıca bütçede açık kalırsa köy halkının vergilerine, vergisi olmayan köylerde ise yıllık gelirleri dikkate alınarak yüzde bir oranında eklenip üç taksitle alınması öngörülmüyordu.

Cisr-i Ergene Kaymakamlığının 10 Kasım 1910 tarihli yazısında ise muhtar ücretlerinin doğrudan devlet bütçesine konularak toplanmasının yararlı olacağı, ancak hazinece karşılığı bulunamayacağı dikkate alınarak vergi olarak kaza mal kalemlerince tahsili öneriliyordu. Köy halkı, resmî vergiden başka “muallim parası, ilmühaber vs. temhîri için muhtarân âidâtı ve köy masrafları nâmı altındaki korucu, bekçi vs maaşları ile hiçbir akıl ve hikmete tevafuk etmeyen ve muhtarân tarafından icâb edilen sâir masârîf-i havâiyyeleri gibi” yüzde 15 veya 20’i geçmeyecek bir meblağın 20 misli fazlasını bulduğu, hiçbir şeyden habersiz fakir ve aciz köylüler tarafından ödendiği, iktidar sahiplerinin hiçbir şey vermedikleri, önerilen usulün uygulanmasının yararlı olacağı savunuluyordu. Ayrıca muhtar, imam ve diğerlerinin maaşlarını hükümetten alacak olmaları müstakil bir memur gibi telakki edilmelerini ve vazifelerini tarafsız yapmalarına da imkân sağlayacaktı.

Kırcaali Kaymakamlığının 02 Ekim 1910 tarihli yazısında köy ihtiyar heyetlerinin oluşturulması ve görevleriyle ilgili yasal bir düzenlemenin olmadığı, bu yüzden her köyde kendisini muhtarlığa aday gören bir veya iki kişiden hangisi “galebe edebilirse yazdırdığı bir varakaya vaz’ ettirdiği imzâlar altında çarşu ve pazardan tedârik edebildiği âriyet mühürleri temhîr ederek intihâbâtname makamında kabûl olunan şu varaka ile bir buyruldu istihsâl edilmekte olup bu sûretle teşkil eden he’yet-i ihtiyâriye vezâîf-i kanûniyyesinden zaten bî-haber olduğu...” belirtiliyor, köy ihtiyar heyetlerinin görevlerini yapmadıklarından onlara bir bütçenin teslim edilmesinin ziyandan başka bir sonuç getiremeyeceği ileri sürülüyordu.

Hükümetin ulusal bir hükümet olduğu dikkate alınarak seçim usulünün gerektiği gibi uygulanması, yasa ve yönetmeliklerle görev ve yetkilerinin saptanması, hükümet nezdinde mesul bir şahsın “karye kâtibi nâmıyla” ihtiyar heyeti azasıyla görüşmeler yapmak üzere atanması, köy öğretmenleriyle köy bekçi ve korucularının da ihtiyar heyetinin doğal üyesi olarak kabul edilmesi öngörülmüyordu. Köy bütçesinin gelir kısmı halktan doğrudan doğruya ya da vasıtalı olarak ihtiyar heyetince belirlenecek vergilere dayandırılarak toplanmakta ise de bundan vazgeçilerek hükümet geliri gibi

kabul edilip aynı şekilde toplanmak üzere ağnâm veya aşâr köy hissesi miktarı gibi eklenerek toplanması uygun bulunuyordu.

Trabzon Valisi ve on iki meclis üyesinin mühürlendiği 29 Şubat 1912 tarihli yazıda, vilayete bağlı yerlerden alınan görüşlerin Vilayet Umum Meclisinde görüşüldüğü, büyük küçük her köy ve mahallede her sınıf halk için bir muhtar ile dört kişiden oluşan ihtiyar meclisi kurulması önerilmekte ve 20 yaşını bitirenlerden vergiyle mükellef olsun olmasın muhtar ve ihtiyar heyeti azasını seçebilme, 30 yaşını dolduranlardan ise vergi verenlerin muhtar ve ihtiyar azası seçilme olanağına kavuşturulmaları, seçimlerin iki yılda bir yapılması için adı geçen maddelerde değişiklik yapılması öneriliyordu.

Ayrıca padişahın onayı alınmaksızın görevlendirilmelerin kesinlik kazanmaması, muhtarlarla ihtiyar meclisi azasından kazalarda kaymakam, livalarda mutasarrıf, vilayetlerde ise valiler tarafından buyruldu verilmesi isteniyordu. Ferâğ, intikal ve rehin işleri için verilecek ilmühaberler kaç nüsha olursa olsun bir muameleden 5 kuruş, nikâh ilmühaberlerinden bakire ise 10, seyyibe ise 5 kuruş, pasaport ilmühaberlerinden 40 para alınması, İslam köylerinde bu paranın imamla muhtar arasında yarı yarıya bölüştürülmesi, Hıristiyan papazların ise kendi cemaatlerince ücretleri sağlandığından yalnız ferâğ, intikal, rehin, pasaport ilmühaberlerinden alınacak akçenin muhtarlara bırakılması ve 20 kuruş hesabıyla alınması uygun görülüyordu

Devlet işlerinin yürütülmesi için köy ve mahallelerde birer oda sağlanması, mefruşatıyla diğer giderlerinin halkça karşılanması, muhtar ve imamların mühürlerinin bir çekmecede kilitli tutularak ihtiyar heyetinden birine emanet edilmesi, muhtarların ilk iş olarak devlet malına el sürdürmemeleri, köylerin ve mahallelerin temizliğine, güzelliğine, camii, mescit, kilise, okul, medrese, mezarlık gibi yerlerin korunmasına dikkat etmeleri, devlet araziyle boş arazilerde açılan mahalleler hakkında ilgililere bilgi vermeleri, ilkokullarda devamı sağlamaları gibi öneriler yapılmaktaydı.

Yanya Vilayetinin 14 Mart 1912 tarihli yazısında muhtarların köyde hükümeti temsil edecek yegâne memur sayılmaları öneriliyordu. Zira “muhtar icrâ memûrudur, tahsîl memûrudur, adliye memûrudur” dendiğinden sonra gördükleri birçok işlere nazaran ücretlerinin önemsiz kaldığı, köy hanelerinden bir miktar aidaat ve işi düşenlerden ücret aldıkları ancak iş sahiplerinden ücret almalarının birçok hususta suiistimallere neden olduğu, özellikle asker alımında bunun görüldüğü belirtiliyordu. Muhtarlara hükümet tarafından maaş bağlanmasının uygun olmayacağı çünkü bunun için vergilere yapılacak zammın harçla karşılanmasının oldukça zor oldu-

ğuna değinildikten sonra köy halkının yine üç sınıfa ayrılması ilkinden 10, ikincisinden 7,5 ve üçüncüsünden ise 5 kuruş yıllık ücretin tahsildarlar tarafından alınması önerilmektedir. Yanya Valisi ayrıca köy bekçileriyle ilgili 41 maddelik ayrıntılı bir yönetmelik taslağı sunmaktaydı.¹¹

Sonuç

Muhtarlık kurumunun faaliyete geçmesinden Tanzimat'ın ilanına kadar geçen süre, sistemin yerleşmesi evresi niteliğini taşımakla birlikte daha çok yörenin ileri gelen ailelerinden kimselerin bu görevi fahri olarak üstlendikleri anlaşılmaktadır. Tanzimat'la birlikte devlet görevlilerine aylık bağlandığı için muhtarlar da bir ara memur olarak değerlendirilerek maaşa bağlanmak istenmişse de bunda başarı sağlanamamıştır.

Tuna Vilayeti Nizamnamesinin 1867'den itibaren bütün ülkede uygulanmaya konmasıyla birlikte köy ve mahallelerde ihtiyar meclislerine yer verilmiş, muhtarların ve ihtiyar heyeti üyelerinin nasıl belirleneceğine ilişkin bazı kurallar getirilmişti. Ancak uygulamada istenilen başarı sağlanamamış, özellikle muhtarlara yüklenen sorumluluk ve görevlerde zaman içinde farklılıklar ortaya çıkmış, hatta bir ara vergi tahsildarı gibi görüldüklerinden kendilerine "kâbız-ı mal" adı bile verilmişti. Buna karşın alacakları ücretlerle ilgili sağlıklı bir düzenleme yapılmadığından başlangıçta istenilen, özenilen bir görev niteliği taşıyan sonraları yetenekli ve nitelikli kimselerin muhtarlığa talip olmadıkları ve işlerin aksadığı görülmektedir.

Dâhiliye Nezaretinin isteği üzerine İmparatorluğun çeşitli bölgelerindeki vilayet ve sancaklardan köy yönetimi, muhtarlık, öğretmenlik, imamlık, papazlık, koruculuk gibi görevlerde bulunanlarla ilgili görüş ve düşüncelerine başvurulmuş birimlerden alınan yanıtların geniş bir özetini aktardık. Bu yazıları bir arada değerlendirdiğimizde sorun olarak nelerin görüldüğü konusunda ilgili birimlerin ve yöneticilerin hemfikir olduklarını ancak çözüm önerilerinde bölgesel ve yöresel farklılıkların ortaya çıktığını görmekteyiz.

Öncelikle köy yönetimi ve muhtarlıkla ilgili ayrıntılı bir düzenlemeye ihtiyaç duyulduğu ortaya çıkmaktadır. Özellikle muhtarlara ücret olarak ödenecek meblağın nasıl sağlanacağı, köylülere ne şekilde bölüştürüleceği konusunda cevaplarda farklı öneriler sunulmakta ise de önceden belirlenen yıllık bir ücretin köy bütçelerine eklenerek halkın gelirine göre bölüştürülüp düzenli vergilerle birlikte toplanması görüşü ağırlıktadır.

Ancak köylerin konumundan ve nüfusundan kaynaklanan sorunların ortaya çıktığı da ifade edilmektedir. Birkaç haneden oluşan köyler olduğu gibi 50–

60 ve daha büyük haneli köylerin varlığı da bilinmektedir. Köyün durumuna göre ücret belirlenmesi önerilmekteyse de yıllık önerilen ücretler arasında da önemli farklılıklar bulunmaktadır.

Muhtarlarla ilgili üzerinde durulan önemli bir mesele de muhtarların fahri olarak görev yapan kişiler konumundan kurtulup bir devlet görevlisi sıfatına bürünmesinin istendiğidir. Muhtarlar için bütçeye konacak ücretin köylülere bölüştürülmesi, gelirlerine göre köylülerin üç sınıfa ayrılması; fakirlerden ücret alınmaması önerilmektedir.

Köylerde muhtar ve ihtiyar heyetlerinin ikâmet edebilecekleri ve görevlerini yerine getirebilecekleri iki oda bir sofadan ibaret bir dairenin yapılması isteği dile getirilmiştir.

Genişçe özetlediğimiz ve kısaca değerlendirdiğimiz bu önerilerden de bir sonuç alınamamıştır. 1913 tarihli “İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Kanûn-i Muvakkati”nda da köy yönetimi ve muhtarlıkla ilgili yeni bir yapılanmaya gidilmemiş, daha doğrusu muhtarlıkla köy yönetimi eskisine göre mi yürütüleceği yoksa daha sonra bir düzenlemenin mi yapılacağı konusunda herhangi bir kayda yer verilmemiştir. Bundan ötürü de taşradan merkeze yapılan başvurularda bu konularda neler yapılacağı hangi kuralların uygulanacağı sorulmaya başlanmıştır. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti bütün vilayet ve sancaklara birer tamim göndererek muhtarlıkla ilgili yöneticilerin ve ileri gelenlerinin görüş ve düşüncelerini tespit etmeye çalışmış, ancak araya I. Dünya Savaşı'nın girmesiyle bu çalışmalar da anlaşıldığı kadarıyla bir sonuca bağlanamamıştır.

Cumhuriyetle birlikte idari yapılanmada kapsamlı düzenlemeler yapılırken muhtarlık da ele alınmış ve uzun süre yürürlükte kalacak köy kanunuyla gereken düzenlemeler yapılmıştır.

Açıklamalar

- ¹ Tanzimat'ın uygulandığı bütün yerlerde muhtar ve kocabaşlara köylerin nüfus ve büyüklüklerine, hanelerine göre maaş tahsisi gerektiği bildiriliyordu. Bk. BOA, Cevdet Dâhiliye, No: 4785 (2 S 1258/ 15.03. 1842). Ayrıca Efe '2002'ki listelerde diğer görevlilerle birlikte s. 91'de Siroz Muhassıllığı 1841 yılı Harcamaları içinde “muhtarlara verilen 14525” kuruş s. 131'de Eskişehir Muhassıllığı Masrafları “köy muhtarlarına verilen takribi maaş 4470 kuruş” olarak yer almaktadır.
- ² *Bu Defâ Sâye-i Şevket-vâye-i Cenâb-ı Müldârîde Tertîb ve Teşkil Olunmuş Olan Eyâlet Meclislerine Verilecek Talimât-ı Seniyyedir*, s. 56–75, *Mecmua*, Takvimhâne-yi Âmire, 15 R 1267/17.02.1851'de Tab' Olunmuştur.

- ³ *Düstûr* I.Tertip, 2. Cilt, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1289–1290: 22–25, Nizamname tarihi 15 B 1277/27.01.1861.
- ⁴ “Tuna Vilâyeti Nâmiyla Bu Kere Teşkil Olunan Dâirenin İdâre-i Umûmiye ve Husûsiyesine ve Tayîn Olunacak Memûrlarının İntihâblarıyla Vezâf-i Dâimesine Dâir Nizâmname” Tarihi 07 C 1281/ 07.11.1864’tür.
- ⁵ *Düstûr* I.Tertip, 1. Cilt, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1289: 608–624 (Tarihsiz); *Mecmûâ-i Nizâmât-ı Vilâyât*, Matbaa-i Âmire, 1284 (1867): 19–44, (Tarihsiz); Karakoç2006: 430, (18 S 1284/ 21.06.1867 tarihlidir); *Takvim-i Vekayi*, Defa 875, (10 Za 1283/16.03.1867)
- ⁶ 1867 Vilayet Nizamnamesi’nin 66. maddesinde muhtarların azliyle ilgili olarak 62. maddeye atıf yapılması gerekirken, yanlışlıkla 1864 Tuna Vilayet Nizamnamesi’nin 66. maddesine atıf yapılmıştır.
- ⁷ “İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Nizâmnamesi” 29 L 1287 ve 9 Kanûn-i Sâni 1286 tarihlidir.
- ⁸ “İdâre-i Nevâhi Nizâmnamesi” Tarihi 11 Ra 1293/ 06.04.1876.
- ⁹ “Usûl-u Muhâkemât-ı Cezâiyye Kanûnu” içinde “Zâbita-ı Adliyye ve Onun Memurîn-i İcrâiyyesine Dâir” başlıklı düzenlemenin Tarihi 05 B 1296/ 25.06.1879.
- ¹⁰ “Tahsil-i Emvâl Nizâmnamesi”nin tarihi 25 Za 1297/ 29.11.1880.
- ¹¹ Köy bekçileriyle ilgili layiha önem taşımakla birlikte konumuzla doğrudan ilgili olmadığından aktarmadık.

Kaynaklar

- Akyıldız, Ali (2006). “Türkiye’de Muhtarlık Teşkilâtının Kuruluşu ve Gelişimine Genel Bir Bakış”. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 14: 11–30.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Ayniyat*. (6 B 1268/26.04.1852). Defter No: 424: 89. BOA. *Cevdet Dâhiliye*. (2 S 1258/ 15.03.1842). No: 4785.
- BOA. *Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı* (DH. İD). (11 C 1333/ 26.04.1915) 120/9. (Belge Adedi: 236).
- “Bu Def’â Sâye-i Şevket-vâye-i Cenâb-ı Mülkdârîde Tertîb ve Teşkil Olunmuş Olan Eyâlet Meclislerine Verilecek Talîmât-ı Seniyyedir”. *Mecmua* (15 R 1267 /17.02.1851), Takvimhâne-yi Âmire. 56–75.
- Çadırcı, Musa (1970). “Türkiye’de Muhtarlık Teşkilâtının Kurulması Üzerine Bir İnceleme”. *Bellefen* XXXIV(135): 409–420.
- (1972). “Osmanlı Devrinde Halk 'Oyu'nun Yönetimdeki Yeri”. *Özgür İnsan* 1(3): 25–27.
- (1985). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840–1864)”. *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur’a Armağan*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay. 257–277.
- (1988). “Tanzimat Dönemi’nde Türkiye’de Yönetim (1839–1856)”. *Bellefen* LII/203 (Ağustos): 601–626.

- (1989). “Türkiye’de Kaza Yönetimi (1840–1876)”. *Belleten* LIII/206 (Nisan): 237–257.
- (1993). “Türkiye’de Muhtarlık Kurumunun Tarihi Gelişimi”. *Çağdaş Yerel Yönetimler* 2 (3): 3–11.
- Çiçek, Kemal (1999). “Kıbrıs’ta Muhtarlık Teşkilatı’nın Kuruluşu”. *XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*. C. 3. Ankara: TTK Yay. 1253–1259.
- Efe, Ayla (2002). *Muhassıllık Teşkilatı. Doktora Tezi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Eken, Galip (2000). “Sivas Eyaletinde Muhtarlığın Tesisi ve Muhtarların Kimliğine Dair”. *Türk Yurdu* (Aralık 1999-Ocak 2000): 518–525.
- “Eyâlât ve Elviye’de Kurâ ve Mahallâtın Muayyen Olan Vergilerinin Beyne’l-ahâli Tevzi’ Hakkında İcrâsı Lâzım Gelen Muâmelâta Dâir Nizâmnâme” (1289–1290). *Düstûr* I. Tertip. C. 2. İstanbul: Matbaa-i Âmire.. 22–25. [Tarihi: 15 Receb 1277/27 Ocak 1861].
- “İdâre-i Nevâhî Nizâmnâmesi” (1293). *Düstûr* I. Tertip. C. 3. İstanbul: Matbaa-i Âmire. 33–37.
- “İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Nizâmnâmesi” (1289). *Düstûr* I. Tertip. C. 1. İstanbul: Matbaa-i Âmire. 625–651.
- Karakoç, Sarkis (2006). *Külliyât-ı Kavânin*. C. I. Yay. Haz. M. Âkif Aydın vd. Ankara: TTK Yay.
- Ortaylı, İlber (2000). *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840–1880)*. Ankara: TTK Yay.
- “Tahsil-i Emvâl Nizâmnâmesi” (1299). *Düstûr* I. Tertip. C. 4. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası. 382–392.
- Takvim-i Vekayi* (15 Ca 1259/ 13.06.1843). Def’a 254.
- Takvim-i Vekayi* (10 Za 1283/16 Mart 1867). Def’a 875.
- Tasvir-i Efkâr Gazetesi* (14 Z 1279/02.06.1863). No:97.
- “Tuna Vilâyeti Nâmıyla Bu Kere Teşkil Olunan Dâirenin İdâre-i Umûmiye ve Husûsiyesine ve Tayîn Olunacak Memûrlarının İntihâblarıyla Vezâif-i Dâimesine Dâir Nizâmnâme” (1282). *Düstûr*. Defâ-i Sâniye. İstanbul: Matbaa-i Âmire. 517–536.
- “Umûr-u Mâliye’ye Dâir Nizâmnâme-i Mahsûsa” (1289–1290). *Düstûr* I. Tertip. C. 2. İstanbul: Matbaa-i Âmire. 4–21.
- Us, Hakkı Tarık (Ed.) (1939). *Meclis-i Meb’ûsân 1293=1877 Zâbit Ceridesi*. İstanbul. Yy.
- “Usûl-u Muhâkemât-ı Cezâiyye Kanûnu” (1299). *Düstûr* I. Tertip C. 4. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası. 131–224.
- “Vilâyet Nizâmnâmesi” (ty). *Mecmûâ-i Nizâmât-ı Vilâyât*. Matbaa-i Âmire. 19–44.

Regulations and Remarks on the Function of Institution of Mukhtârs in the Ottoman State

Tülay Ercoşkun*

Abstract

The term Mukhtâr refers to the headman of quarter (mahalle) or village in the late Ottoman Empire. The institution of Mukhtârs from its foundation to the First World War has not been studied in detail in spite of existing adequate information and documents. As Tanzimat reforms were implemented with the proclamation of Tanzimat edict of 1839 in every sphere of the administration, the institution of Mukhtars was also reorganized; but this reform was insufficient to solve the emerging problems. Problems related to the establishment and collection of Mukhtârs' wages persisted. In order to deal with the problems of the institution of Mukhtârs, appropriate authorities' opinions and advices, which would laid the basis for reforms and regulations, were asked in country-wide, but the outbreak of the First World War prevented this initiative's success.

In this paper we will evaluate for the first time provincial and *sandjak* authorities' claims and opinions, which reflect all the matters explicitly, but it is not possible to discuss all these opinions within the framework of this study.

Keywords

Ottoman State, Institution of Mukhtârs, Wages, Election, Village Budget

* Research Asist., PhD, Ankara University, Faculty of Letters, Department of History /ANKARA
tkeskin@gmail.com

Положения и наблюдения по вопросам функционирования мухтариата в Османском государстве

Тюлай Эрджошкун*

Аннотация

Хотя с периода создания института мухтариата – Османского государства и до Первой мировой войны имеется достаточное количество информации и источников о функционировании и деятельности мухтариата, на данный момент этот вопрос является недостаточно исследованным. Особенно с началом реализации реформ периода Танзимата, когда во многих областях были внедрены правовые механизмы, в том числе и в мухтариат, возникшие в ходе реализации проблемы не нашли своего решения. Не были устранены недостатки в определении и взимании соответствующих сборов. В поисках решения проблемы по всей стране было разослано соответствующее письмо, ответом на которое были собраны взгляды и мнения заинтересованных лиц, но с началом Первой мировой войны это начинание не было завершено. Собранные со всех провинций и областей мнения ясно показывают все проблемы, возникшие в институте мухтариата. Впервые исследуется и вводится в научный оборот значительная часть этих проблем.

Ключевые Слова

Османское государство, мухтариат, сборы, выборы, бюджет.

* научный сотрудник, Анкаринский университет, факультет языка, истории и географии, кафедра истории / Анкара
tkeskin@gmail.com

Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Tıp Metinlerindeki İki Terim Üzerine Tespitler: *Çignemek* ve *Çeynemek*

Emel Kaya Gözlü*

Özet

14.-15. yüzyıllarda Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış tıp eserleri, çok önemli bir kelime hazinesine sahiptir. Bu kelime hazinesi, dönemin Türkçe tıp terminolojisinin niteliğini ve işlevselliğini de gözler önüne sermektedir. Ancak bu hazinenin sağlıklı bir şekilde ortaya konabilmesi için, metinlerin hassasiyetle irdelenmesi ve dönemin tıp anlayışının iyi bilinmesi gerekir. Bu makale, Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış tıp eserlerinin Türkiye Türkçesine çevirilerinde birbirine karıştırılan ve yanlış anlamlandırılan iki terimi ele almaktadır. Bunlar, “çignemek” ve “çeynemek” terimleridir. Tıp eserlerinin sözlük/dizin veya çeviri metin bölümlerinde iki terim aynı anlamda zannedilmekte ve bu durum metinlerin yanlış anlaşılmasına veya terimin geçtiği bölüme anlam verilememesine sebep olmaktadır. Terimlerin geçtiği birçok tıp yazması üzerinde yaptığımız çalışmalar sonucunda ulaştığımız tespitlerimize göre *çignemek*, bir rahatsızlığı, bir hastalık belirtisini, *çeynemek* ise bir tedavi şeklini karşılamaktadır. Makalede, metinlerden örneklerle konuya açıklık getirilmeye ve karışıklığın giderilmesine çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Eski Anadolu Türkçesi, tıp terimi, çignemek terimi, çeynemek terimi, tekessür, vücut kırıklığı.

* Yrd. Doç. Dr., Doğu Akdeniz Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, Gazimagosa/ KKTC
emel.gozlu@emu.edu.tr, emel_kaya@hotmail.com

Giriş

Eski Anadolu Türkçesiyle (EAT) yazılmış tıp metinleri ile ilgili çalışmalar son yıllarda ciddi bir artış göstermiştir. Tıp metinleri sadece tıp tarihi uzmanlarının değil, barındırdığı söz varlığıyla dil bilimcilerin, çeşitli halk ilaçlarıyla da halk kültürü ile uğraşanların ilgi odağı olmuştur.

EAT ile kaleme alınan tıp metinleri üzerinde yapılan çalışmaların çoğu, eserlerin metnini, imlasını ortaya koymaktan ve eserin dizinini oluşturmaktan ibarettir. Oysaki bir dili konuşanların zihinsel tasarım gücünü, bu tasarımların dilsel kavramlara nasıl aktarıldığını, dilin geçirdiği evreleri ve dil malzemesinde görülen anlam kayması, daralması, genişlemesi gibi olaylarla birlikte meydana gelen tabakalaşmayı en iyi şekilde gözler önüne seren terimler, söz konusu tıp metinlerinin en önemli unsuru olmasına rağmen, bunlarla ilgili çalışmalar yok denecek kadar azdır. Terimlerin kökenleri ve kullanımları üzerine yapılan birkaç çalışma¹ dışında yazılan makaleler, terimlerin listelenmesinden öteye gidememiştir.

Bunun yanı sıra, tıp dilinin sözcük dağarcığı sadece hastalık ve organ adlarından ibaret değildir. Tıp dilinde tıpla ve sağlıkla ilgili genel terimlerin yanında anatomi terimleri (vücutun organ, bölge ve salgıladığı madde adları), hastalık adları, hastalıkların belirtileri, sebepleri; tedavi etme, ilaçlar, tıp aletleri ve gereçleri ile ilgili terimler bulunmaktadır. EAT ile yazılmış tıp metinlerinde geçen her kelime, bu bilgi doğrultusunda ele alınıp işlendiği zaman kelimenin gerçek kullanım amacı tespit edilebilir.

Terimler, genel dilde kullanılan öteki kelimelerden farklı olarak, cümledeki bağlam içerisinde anlam değişikliğine uğramamaktadır. Dilin genel kelimelerinin hangi anlama geldiğini sözlüğe bakmadan aşağı yukarı çıkarmak mümkündür. Ancak, terimlerin anlamları çok sınırlı ve özel olduğu için bunlarda böyle bir durum yoktur. Terimin bildirdiği anlam, yoruma açık değildir ve karşıladığı kavramı açık ve kesin bir biçimde bildirir (Zülfikar 1991: 20).

Bununla birlikte, EAT döneminde yazılan tıp eserlerindeki terimleri genel dilin kelimelerinden kesin sınırlarla ayırmak zordur. Tıp bilimi, insanı doğrudan ilgilendiren en temel bilimlerden biridir. İnsanlar hastalık ve sağlık kavramlarıyla iç içe yaşamaktadır ve konunun uzmanları kendi aralarında ne kadar özel bir dil geliştirirse geliştirsin, halk kendi adlandırmalarıyla hastalıklarını tanımlamaktadır. Bu sebeple, EAT dönemi tıp eserlerinde, halkın yazılanları anlayıp bunlardan faydalanabilmesi için, bilim

dilinin Arapça olduğu bir devirde Türkçe tıp eserleri kaleme alınmış, Arapça ve Farsça terimlerin Türkçeleştirilmesine çalışılmıştır².

Bu makale, EAT ile yazılmış tıp eserleri üzerinde çalışırken dikkatimizi çeken *çiğnemek* ve *çeynemek* terimlerini ele almaktadır. *Çiğnemek*, bugüne kadar gerek tıp tarihçileri, gerekse dilciler tarafından yayımlanan çalışmalarda *çeynemek* kelimesi zannedilerek metin çevirilerinde ve dizinlerde yanlış anlamlandırılmıştır. Yapılan yayınlarda her iki kelimeye de “çiğnemek, ağza alınan bir şeyi dişler arasında ezme, öğütmek” anlamı verilmiştir. Ancak tıp yazmaları üzerinde yaptığımız çalışmalarda bu kelimelerin hem imla bakımından farklı yazılıp hareketlendiğini, hem de kullanım alanlarının çok ayrı olduğunu tespit ettik.

Müntahâb-ı Şifâ (Celalüddin Hızır), *Yâdigâr* (İbni Şerif), *Kemâliyye, Kitâbü'l-Müntehâb fi't-Tıbb* (Abdülvehhab bin Yusuf İbni Ahmed el-Mârdânî), *Kitâbü'l-Mühimmât, Müfîd* (Muhyiddin Mehî), *Hulâsatü't-Tıbb* (Hekim Hayreddin) gibi EAT dönemine ait birçok yazmanın taranması sonucunda ulaştığımız tespitlerimize göre *çiğnemek*, bir rahatsızlığı ya da bir hastalık belirtisini, *çeynemek* ise bir tedavi şeklini karşılamaktadır.

Aşağıda bu terimler ayrı ayrı ele alınmakta, yazılışları ve kullanım şekilleri metinlerden örneklerle gösterilmektedir. Eserin tıpkıbasımının bulunmadığı çalışmalarda kelimelerin sadece kullanım şekli gösterilmiş, Arap harfli yazılış verilmemiştir. Metinlerin Türkiye Türkçesine aktarımı bizim tarafımızdan yapılmış; aktarımların bir yerinde Altıntaş vd. 2003'ten, bir yerinde de Altıntaş vd. 2004'ten faydalanılmıştır.

Çeynemek Terimi

Çeynemek, جَيَّمَكَ “Çiğnemek, ağza alınan bir şeyi dişler arasında ezme, öğütmek” anlamında kullanılan bir fiil olmakla birlikte, tıp metinlerinde, çeşitli hastalıkların yanı sıra, özellikle mide bulantısı ve kusmaya karşı önerilen bir tedavi şeklidir. Kelime, “Çiğnemek, ağızda ezme; tedavi amacıyla önerilmiş ilacı (otu) çiğneme yoluyla kullanmak; tükürük salgısını arttırmak veya düzenlemek üzere bir şeyi (sakız, tarhun, üzerlik, üzüm çubuğu vb.) yutmaksızın ağızda çevirmek (İng. mastication)” anlamında kullanılmakta olan bir terimdir.

Çiğnemek terimiyle daha sağlıklı bir karşılaştırma yapabilmek amacıyla aşağıda *çeynemek* teriminin kullanımına tıp metinlerinden örnekler verilmiştir³:

(1) *İnçkurugda m'idenüñ cem' eczaları dirilür ve yumulur, tâ kim içindeki müziyi def idebile. (...) 'İlacı budur kim sükün itmek gerek ve nâ'nâ'yı çeynemek جَيْمَكْ gerek; yâhüd nârı çeyneyip جَيْيَبْ Suyın Şormak gerek yâ tatlu ayvanuñ Suyın Şormak gerek (Kitâbü'l- Müntehâb fi'r-Tıbb: 98b/1-6).*

“Hıçkırıkta midenin her yanı, içindeki rahatsız edici maddeyi atıncaya kadar açılıp kapanır.(...) Tedavisi, hareket etmemek ve nane çiğnemek yahut nar çiğneyip suyunu emmek veya tatlı ayvanın suyunu emmektir.”

(2) *'Akırkarhâyı çeyneseler سكر جَيْهَة balgamı indürür, ziftile yâ sakızıla çeyneseler سكر جَيْهَة çok balgam indürür, genzi ve dimağı arıdur (Kemâliyye: 367a/7-8).*

“Nezle otunu çiğnerlerse balgamın atılmasını sağlar; ziftle veya sakızla çiğnerlerse balgamı daha fazla söker, genzi ve dimağı temizler.”

(3) *Eger müshil içenüñ gönli dönerse ayva ya alma ya tarhün ya 'unnâb yaprağı çeymeye ve gül şuyıyla sirke ki göyünmiş toprak saçalar anı koçulamak gerek dahı fâyide ider ve sakız çeynemek ve bâzuların regbendile bağlamak dahı fâyide ider (Müntahâb-ı Şifâ: M12b/4-5).*

“Eğer müshil içenin midesi bulanırsa ayva, elma, tarhun veya hünnap yaprağı çiğnesin. Gül suyuyla içine yanık toprak saçılmış sirke koklamak da faydalıdır. Sakız çiğnemek ve pazularını sargıyla bağlamak da iyi gelir.”

(4) *Üşenürse müshilüñ t'âmından işit n'eyleye*

Vir ki 'unnâb yaprağın ya bari tarhün çeymeye جَيْهَة (Müfid: 23b/15)

“[Hasta] müshilin tadından hoşlanmazsa ne yapacağını işit

Hünnap yaprağını ya da tarhunu ver, çiğnesin.”

Verilen bu örnekler, *çeynemek*'in çeşitli tedavi alanlarını göstermektedir.

(1)'de mideyi rahatlatmak, (2)'de genzi, boğazı, dimağı balgamdan temizlemek, (3) ve (4)'te müshil kullanımından kaynaklanan mide bulantısı ve rahatsızlığını gidermek amacıyla bir tedavi olarak çeşitli otları *çeynemek* önerilmektedir.

Çiğnemek Terimi

EAT ile kaleme alınmış tıp yazmalarında kullanılan *çiğnemek* جَيْمَكْ kelimesi bugün Türkiye Türkçesinde “ağza alınan bir şeyi dişler arasında ezme, öğütmek” anlamında kullandığımız “çiğnemek” kelimesi ile aynı anlamı ifade etmemektedir. Türkiye Türkçesindeki “çiğnemek” kelimesini

EAT’de karşılaman kelime “çeynemek”tir. Aşağıda verilecek örneklerden de açık bir şekilde anlaşılacağı üzere, EAT ile yazılmış tıp eserlerindeki *çignemek* kelimesi, bir terim olarak “vücut kırıklığı, kırgınlık (İng. malasi, indisposition)” anlamında kullanılmaktadır.

Tıp yazmaları üzerinde yapılan çalışmalarda *çignemek* terimi ya “çekinmek” şeklinde yanlış okunmuş ve yanlış anlamlandırılmış ya da “çignemek” şeklinde doğru okunmuş ancak *çeynemek* kelimesi zannedilerek yanlış anlamlandırılmıştır.

Çignemek terimi, *Kitâbü’l-Müntehâb fi’l-Tıbb*’da “çekinmek” olarak okunmuş ve kitabın Dizin bölümünde terime “arzulamak, iç çekmek, çekinmek” anlamları verilmiştir (Bayat 2005: 210). Ancak bu okuyuş, hem terimin eski harfli metindeki harekelenmesine hem de metin içindeki anlamına tamamıyla aykırıdır. Eserin Türkiye Türkçesine aktarımının yapıldığı bölümde ise, tahminimizce, verilen anlamın bağlama uymamasından dolayı, ilgili yer çevrilemeyip atlanmıştır (Bayat 2005: 394). Kelimenin aşağıdaki gibi “çignemek” şeklinde okunması ve kelimeye “vücut kırıklığı, kırgınlık” anlamının verilmesi gerekir:

(5) *Hammâmuñ her evinde, havâsına münâsib şü istî mâl itmek gerek, ya’nî ıssı evinde katı şavuk şuyı istî mâl itmemek gerek ve şavuk evinde katı ıssı şuyı istî mâl itmemek gerek. Zira bu nesneden bedende çignemek جَئَمَكْ hâşıl olur (Kitâbü’l-Müntehâb fi’l-Tıbb: 65b/5-9).*

“Hamamın her bölümünde, havasına uygun su kullanılmalıdır. Yani sıcak bölümde çok soğuk su, soğuk bölümde de çok sıcak su kullanılmamalıdır. Zira bu durumda vücutta kırıklık ortaya çıkar.”

Kitâbü’l-Müntehâb fi’l-Tıbb’dan aşağıya alınan örnekte yine yukarıdakine benzer bir durum söz konusudur. Bayat tarafından “çekinmek” şeklinde okunan *çignemek*’in “arzulamak, iç çekmek” ile bir ilgisi olmadığı açıktır. Bayat, eserin bu bölümünü Türkiye Türkçesine şöyle aktarmaktadır: “(...) Belirtileri, yüz, göz kızarır, şah damarlar gerilir, hasta ağırlaşır, güçsüzleşir, idrar kesif ve kızıl olur, nabız dahi büyük olur, titremeksiz ve çekinmeksiz tutar.” (Bayat 2005: 453). Bu kısmın çeviri yazıyla yazılışının ve aktarımının düzeltilmiş şekli aşağıdaki gibi olmalıdır:

(6) *Ve ammâ kandan olan ısıtma kim aña muṭbıka dirler. Sebebi budur kim, küflenür yâḫūd çoḫalur ve ḫaynar. ‘Alâmeti budur kim, yüz ve göz kızarur ve şâh tamarlar gerilür ve ḫasta ağırlanur ve kâhellenür ve bevl hem kızıl ve*

hem gâlib olur ve nabızı dağı azim olur ve ditremeksüz ve çignemeksüz سنّ جئمك دutar (Kitâbü'l-Müntehâb fi't-Tıbb: 143a/12-143b/3).

“Kandan olan sıtmaya mutbika denir. Sebebi [kanın] küflenmesi, çoğalması veya kaynamasıdır. Belirtileri budur: Yüz ve göz kızarır, şah damarlar gerilir, hasta ağırlaşır, hâlsizleşir, idrar kızıl ve kesif olur, nabız büyük olur. [Sıtma] vücutta bir titreme ve kırıklık olmaksızın tutar.”

Terim, *Kitâbü'l-Müntehâb fi't-Tıbb*'da bir yerde “çignemek” şeklinde okunmuş, bu defa da *çeynemek* kelimesi zannedilerek Dizin bölümünde “çeyne-” maddesinin altında verilmiş (Bayat 2005: 210); metnin aktarımında da aynı hata tekrar edilmiştir (Bayat 2005: 385). Kelimenin okunuşu ve aktarımı aşağıdaki gibi olmalıdır:

(7) *Ve safrâ gâlib olıcağ beñiz şararur ve gözüñ ağı dağı şararur ve ağız acı olur ve dil irilenür ve ağız ve tamağ kurur ve şuşamağ katı artar ve gönül dönmek ve çignemek سنّ جئمك gâlib olur ve bevl şararur (Kitâbü'l-Müntehâb fi't-Tıbb: 53b/2-4).*

“Bedende safra unsuru hâkim olduğunda beniz sararır, gözün akı sararır, ağız acı olur, dil büyür, ağız ve damak kurur, susuzluk artar, mide bulantısı ve kırıklık meydana gelir, idrar sararır.”

Terim, *Müntahâb-ı Şifâ*'da “çignemek” olarak okunmuş, ancak Dizin bölümünde terime “çignemek” anlamı verilmiştir (Önler 1999: 77). Terimin anlamı “vücut kırıklığı” olmalıdır:

(8) *Eger muhrıka olursa dil evvel şararur sonra kızarur zaħmet ve ħarâret şuşuzluk ve tarlığanmağ artuğ olur ve tudağ yarılır ve dil kurur ğıbb-ı dâyir olursa nevbeti evvel çignemegile dutar sonra ditredür (Müntahâb-ı Şifâ: 122a/4-6).*

“Eger muhrıka [denilen sıtma] olursa, dil önce sararır, sonra kızarır; sıkıntı, ateş, susuzluk ve nefes darlığı çok olur; dudak yarılır ve dil kurur. Üç günde bir tutan sıtma olursa, nöbeti önce kırıklıkla tutar, sonra titretir.”

Müntahâb-ı Şifâ'da terimin *çignetmek* şekli de mevcuttur. (6)'da görülen *çignemeksüz* örneğiyle birlikte bu durum bize, terimin etkin bir kullanıma sahip olduğunu göstermektedir:

(9) *Hummâ-i yevminüñ sebebi ya katı ğuşşalanmağdur, ya katı kaķımağ, ya korķmağ (...), ya çok fikirler itmek, ya uyıyamamağ, ya katı armağ (...), ya ħammâmda çoħ oturmağ ya çok zaman ħammâma girmemek ya zükâm ya nezle olmağ ya çok uyımağdur 'alâmeti oldur ki bu didüğümüz sebeplerden*

nesne vâkı' ola evvel dutıcağ ditremeye, üşüdürse az üşiye, az çignede nabz eyü ola bu hummānuñ korğusu yoğdur (Müntabâb-ı Şifâ: 121a/9- 121b/1).

“Her gün tutan sıtmanın sebebi ya çok üzülme, ya çok sinirlenme, ya korkmak (...), ya çok kuruntu yapmak, ya uyuyamamak, ya çok yorulmak,...) ya hamamda çok oturmak ya uzun zaman hamama girmemek ya soğuk almak, ya nezle olmak ya da çok uyumaktır. Belirtisi bu sayılan sebeplerden meydana gelir. Tuttuğunda önce titretmez, üşütürse az üşütür, az kırar, nabız normal olur. Bu sıtmanın tehlikesi yoktur.”

Manzum bir tıp eseri olan *Müfid (Nazmü't-Teshîl)*'de *çignemek* terimi şöyle geçmektedir:

(10) *Ğıbb-ı dâyir ola çün kim neveti evvel i cân*

Çignemeg-ile چغنمگيله tutıban ditredür soñra i cân (Müfid: 104b/1-3)

“Üç günde bir tutan sıtma olursa nöbeti/ Kırıklık ile tutup, sonra titretir.”

Terimin *çignetmek* şekli *Müfid*'de de bulunmaktadır:

(11) *Ṭutıcağ evvelde ditremeyüp üşütmeye ol*

Ger üşüdürse azacığ üşide iy pür-uşül

Hem dağı az çignede چغنده nabzı dağı ola eyü

Gey katı olmaya cisminde harâret iy amü (Müfid: 103a/10-12)

“Tuttuğu zaman önce titretmez ve üşütmez/ Üşütürse de az üşütür/ Ayrıca az kırar, nabızı da normal olur/ Vücudunda aşırı ateş olmaz.”

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere, *çignemek* terimi “vücut kırıklığı, kırınglık” anlamını karşılamaktadır. *Çignemek* yani “kırıklık” taradığımız tıp metinlerinde şu durumlarda ortaya çıkmaktadır:

1.Humma (sıtma) nöbetlerinden hemen önce, nöbet başlangıcında: Bu, *çignemek*'in en sık görüldüğü durumdur. Hummanın, mutbıka (kan kaynaklı sıtma) dışında (6), muhrıka (yakıcı sıtma), humma-i yevmî (her gün tutan sıtma), ğıbb-ı dâyir (üç günde bir tutan sıtma) gibi birçok çeşidinde gözlemlenmektedir (8), (9), (10), (11).

Şerefeddin Mağmûmî'nin yazdığı ve uzun süre Tıbbiye Mekteplerinde kullanılan Fransızca-Osmanlıca tıp sözlüğünün “Fièvre” maddesinde, hummanın üç aşaması olduğundan bahsedilerek, birinci aşamada genellik-

le *kırıklık*, esneme ve bulantı gibi belirtilerin ortaya çıktığı ve ateşin devamlı yükseldiği ifade edilmektedir (Mağmûmî 1910: 505).

Özellikle sıtma nöbetlerinden önce görülen *çignemek* “kırıklık”, modern tıp tarafından da sıtmanın klinik belirti ve bulgularından sayılmaktadır: “Hastalar yüksek ateş, titreme, baş ve karın ağrısı, bulantı, kusma ve ileri derecede halsizlikten yakınır. (...) Hastalığın prodrom belirtileri *kırıklık*, halsizlik ve baş ağrısı ile viral hastalığı taklit eder.” (Dündar 2002: 659).

2. Hamamın havasına uygun su kullanılmadığında: *Çignemek*, hamamın (banyonun) sıcak bölümünde aşırı soğuk, soğuk bölümünde aşırı sıcak su kullanıldığında vücutta oluşan kırıklık (genel hâlsizlik, dermansızlık, kesiklik) durumunu ifade etmektedir (5).

3. Bedende safra unsuru hâkim olduğunda: Eski tıp anlayışının temelini oluşturan “dört hılt (humoral patoloji)” teorisine göre, vücutta dört unsur bulunur. Bunlar kan, balgam, safra ve sevda (kara safra)’dır. Kişinin mizacını bu unsurlardan hangisinin vücutta baskın olduğu belirler. Hastalık ve sağlık kavramları bu unsurlar arasındaki dengeye göre açıklanır⁴. Bedende safra unsurunun baskın olduğu, çeşitli belirtilerin yanı sıra görülen *çignemek* (kırıklık, genel hâlsizlik) ile tespit edilmektedir (7).

EAT ile yazılmış diğer tıp metinleri tarandıkça, farklı örneklerle karşılaşılabılır. Bu durumda, yukarıdaki maddeler artabilir.

Çeşitli sözlüklerde *çeynemek* kelimesine rastlanmaktadır. Ancak “vücut kırıklığı” anlamında bir terim olarak *çignemek* kelimesine hiçbir dizinde ve sözlükte rastlanmaması, kelimenin bir terim olarak bugüne kadar tespit edilemediğini göstermektedir. Terimi bulamadığımız sözlüklerin başında Redhouse 1992, Tarama Sözlüğü 1996, Toparlı 2000, Turan 2001, Unat vd. 2004, Parlatur 2006 vb. gelmektedir.

Makalemizin başında, EAT döneminde yazılan tıp eserlerinde, halkın bu eserleri anlayıp, bunlardan faydalanabilmesi için Arapça ve Farsça terimlerin Türkçeleştirilmesine çalışıldığını ifade etmiştik. *Çeynemek* ile *çignemek* terimlerinin farkını ortaya koyduktan sonra, *çignemek* teriminin hangi Arapça veya Farsça terimin Türkçeleştirilmiş şekli olduğunu araştırmaya başladık. *Çignemek*’in yukarıda da belirttiğimiz üç durumda ortaya çıkabileceğinden hareketle, EAT ile yazılmış tıp eserlerinde hummalar, hamamlar ve safravi mizaçlarla ilgili bölümleri yeniden ele aldık.

Tekessür Terimi

“Vücut kırıklığı, kırgınlık” anlamını verdiğimiz *çignemek* teriminin Arapçasına İbni Şerîf tarafından 15. yüzyılda yazılan Yâdigâr adlı tıp eserinde rastladık. Makalemizde gösterdiğimiz örneklerle –özellikle (9) ile- karşılaştırılınca Yâdigâr’da hummalarla ilgili bölümde iki defa geçen Arapça *tekessür* تكسر teriminin tam anlamıyla *çignemek*’in yerine kullanıldığını ilgili yerden yaptığımız aşağıdaki alıntı açıkça göstermektedir:

(12) *Hummâ-yı yevmî ya’ni bir günlük ısıtma demekdür bu ısıtmanuñ sebebi çok vakitlerde yorgunluğdan olur veyâ muhâlif gıdalar yimekten veyâ katı hışm itmekten veyâ katı melûl olmağdan olur ve bu ısıtmada ağırlık ve süstlük ve tekessür تكسر şöyle ki gayrı ısıtmalarda olur bunda olmaya ve baş ağrısı ve tekessür تكسر eğer ola ziyâde olmaya* (Yâdigâr II: 218b).

“Yani bir gün süren sıtmaya derler. Bu sıtma çoğu zaman yorgunluktan meydana gelir. Diğer sebepleri şunlardır: Birbirine zıt gıdaları aynı anda yemek, aşırı hiddetlenmek, aşırı üzüntüye kapılmak gibi. Bu sıtmada diğer sıtma türlerindeki gibi ağırlık, halsizlik, kırgınlık görülmez; kırgınlık ve baş ağrısı olsa bile, aşırı derecede değildir.” (Altıntaş vd. 2004: 139).

Yâdigâr’ın farklı bölümlerinde de *tekessür* terimi “kırıklık, kırgınlık” anlamında geçmektedir. Aşağıdaki örnekte iltihaplı sıtmaların belirtilerinden biri olarak gösterilmiştir. Altıntaş vd. metnin aktarımını yaparken kelimeyi parantez içerisinde özellikle vermiştir:

(13) *Bevl yaramaz koçmağ ufunî ısıtmalar ‘alâmetidür ve şehvet sâkıt olmak ve tekessür ve ağrı ve yorgunluğ imtilâ ‘alâmetidür* (Yâdigâr I: 52b).

“İdrarın yaramaz kokması, iltihaplı sıtmaların belirtisidir. Şehvetin azalması (sâkıt), kırgınlık (tekessür), ağrı ve yorgunluk, “imtilâ” ve hastalık başlangıcının alametleridir.” (Altıntaş vd. 2003: 86)

Tekessür تكسر, “kırılma” (Devellioğlu 1993: 1066); “kırık, kırılma, kırılmış” (Redhouse 1992: 582) anlamındadır. Kelime, kesr كسر : “kırma, kırılma” (Devellioğlu 1993: 510); “kırılmış” (Topaloğlu vd. 1988: 370); “kırık, kırılma, azaltma, indirme, yatıştırma, dindirme, kesilme” (Redhouse 1992:1547) kökünden gelmektedir. Redhouse’ta bulunan “*tekessür-i mizâc* تكسر مزاج ill health” (Redhouse 1992: 582) alt maddesi de kelimenin bir tıp terimi olarak kullanılmakta olduğunun göstergesi sayılabilir.

Sonuç

EAT ile kaleme alınan tıp eserlerinde görülen *çignemek* ve *çeynemek* terimleri iki farklı kelimedir. *Çignemek* “vücut kırıklığı, kırgınlık (İng. malasi, indisposition)”, *çeynemek* ise “ağızda ezmek; tedavi amacıyla önerilmiş ilacı (otu) çigneme yoluyla kullanmak; tükürük salgısını arttırmak veya düzenlemek üzere bir şeyi (sakız, tarhun, üzerlik, üzüm çubuğu vb.) yutmaksızın ağızda çevirmek (İng. mastication)” anlamında kullanılmaktadır. *Çignemek* teriminin Arapçası *tekessür* olarak tespit edilmiştir.

Yukarıda verilen örnekler ve yapılan açıklamalar doğrultusunda *çignemek* teriminin *çignetmek* ve *çignemeksüz* şeklindeki kullanımlarıyla birlikte, geniş bir kabul görenek EAT dönemi tıp eserlerinde Arapça *tekessür* teriminden daha sık geçtiğini söyleyebiliriz.

EAT dönemine ait tıp eserleri üzerinde, terimlerin listelenmesinin yanı sıra daha ayrıntılı çalışmalar yapılmasına ihtiyaç vardır. Bu dönemde yazılan tıp eserlerinin gerçek kelime hazinesi ancak bu şekilde ortaya konabilecektir.

Açıklamalar

- ¹ EAT ile yazılmış tıp metinlerindeki kelime kadrosu ve bunların kullanımları ile ilgili değerlendirmeler için Önler 1998 ve Şahin 2008'e bakılabilir. Tıp terimlerinin etimolojisi ile ilgili Türkmen 2006'da birçok görüş öne sürülmüştür.
- ² Arapça ve Farsçanın öne çıktığı bir dönemde neden Türkçe eserler yazıldığı ve Türkçeye tercüme yapıldığı konusunda görüşler için bk. Yavuz 1983, Sarı 1999, Kaya 2008.
- ³ *Çeynemek* terimiyle ilgili daha fazla örnek için bk. *Hulâsatu't-Tıbb*: 54b/10; *Kitâbü'l-Mühimmât*: 14b/8-9, 18b/7; *Kitâbü'l-Müntehâb fi't-Tıbb*: 40b/13, 81b/11, 85b/6; *Müfîd*: 59a/15, 59b/1; *Müntahâb-ı Şifâ*: 15a/12, 20b/14, 63a/12, 64a/5; *Yâdigâr*: 32a, 38a ... vb.
- ⁴ Eski tıp anlayışı ile ilgili geniş bilgi için bk. Bayat 2003, Kâhya 1995, Özden 1937, Uludağ 1991, Uzel 1992.

Kaynaklar

- Bayat, Ali Haydar (2003). *Tıp Tarihi*. İzmir: Sade Matbaa.
- Devellioğlu, Ferit (1993). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. 11. Baskı. Ankara: Aydın Kitabevi Yay.
- Dündar, İsmail Hakkı (2002). “Sıtma (Malarya-Paludism-Plasmodiasis)”. *İnfeksiyon Hastalıkları ve Mikrobiyolojisi*. C. I. İstanbul: Nobel Kitabevi. 659-676.

İng. = İngilizce

- Kâhya, Esin (1995). *İbn-i Sinâ El-Kanun Fi't-Tıbb*. C. I. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay. 101-114.
- Kocatürk, Utkan (1991). *Açıklamalı Tıp Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Mağmûmî, Şerefeddin (1910). *Kâmûs-ı Tıbbî (Dictionnaire Encyclopédique Médical / Français-Turc)*. Cilt I-II. Kahire: Osmanlı Matbaası.
- Önler, Zafer (1998). "XIV.-XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinin Dili ve Sözarlığı". *Kebikeç* 6: 157-168.
- Özden, Âkil Muhtar (1937). "İbni Sinâ Tıbbına Bir Bakış". *Büyük Türk Filozofu ve Tıp Üstadı İbni Sina (Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler)*. İstanbul: TTK Yay. 5-56.
- Parlatır, İsmail (2006). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yay.
- Redhouse, Sir James W. (1992). *Turkish and English Lexicon*. İstanbul: Çağrı Yay.
- Sarı, Nil (1999). "Osmanlı Hekimliği ve Tıp Bilimi". *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 5: 11-68.
- Şahin, Hatice (2008). "Tıp Yazmalarının Kelime Kadrosu Üzerine". *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*. C. 2. Konya: Selçuk Üniversitesi Yay. 1301-1307.
- Tarama Sözlüğü* (1996). C. II. Ankara: TDK Yay.
- Topaloğlu, Bekir ve Hayreddin Karaman (1988). *Arapça - Türkçe Yeni Kamus*. İstanbul: Nesil Yay.
- Toparlı, Recep (2000). *Ahmet Vefik Paşa – Lehçe-i Osmânî*. Ankara: TDK Yay.
- Turan, Fikret (2001). *Eski Oğuzca Sözlük- Bahşayış Lügati*. İstanbul: BAY Yay.
- Türkçe Sözlük* (1998). C. II. Ankara: TDK Yay.
- Türkmen, Seyfullah (2006). Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri. Doktora Tezi. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi.
- Uludağ, Osman Şevki (1991). *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*. Sadeleştiren: İter Uzel. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay. 26-45.
- Unat, Ekrem Kadri, Ekmeleddin İhsanoğlu ve Suat Vural (2004). *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TTK Yay.
- Uzel, İter (1992). *Cerrâhiyyetü'l-Haniyye (Şerefeddin Sabuncuoğlu)*. C. I. Ankara: TTK Yay. 3-6.
- Yavuz, Kemal (1983). "XIII.-XIV. Asır Dil Yedigârlarının Anadolu Sahasında Türkçe Yazılış Sebepleri ve Bu Devir Müelliflerinin Türkçe Hakkındaki Görüşleri". *Türk Dünyası Araştırmaları Yıllığı Faruk Kadri Timurtaş'a Armağan* 27: 9-57.
- Zülfikar, Hamza (1991). *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*. Ankara: TDK Yay.

Taranan Metinler

- Altıntaş, Ayten vd. (2003). *Yâdigâr (Tabîb İbn-i Şerîf)*. C. I. İstanbul: Yerküre Yay.
- _____, (2004). *Yâdigâr (Tabîb İbn-i Şerîf)*. C. II. İstanbul: Yerküre Yay.
- Bayat, Ali Haydar (2005). *Kitâbü'l-Müntehâb fi't-Tıbb*. İstanbul: Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği Yay.
- _____, (2007). *Kemâliyye (Erken Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Bir Tıp Risalesi)*. İstanbul: Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği Yay.
- Kaya, Emel (2002). Hekim Hayreddin Amasyavî'nin Hulâsatu't-Tıbb Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin). Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- _____, (2008). Muhyiddin Mehî'nin Müfid (Nazmü't-Teshîl) Adlı Eseri (İnceleme-Metin Dizin) ve Bu Eserin XV. Yüzyıl Türk Tıp Dilinin Oluşmasındaki Yeri. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Önler, Zafer (1990). *Müntahab-ı Şifâ I (Giriş-Metin)*. Ankara: TDK Yay.
- _____, (1999). *Müntahab-ı Şifâ II (Sözlük)*. İstanbul: Simurg Yay.
- Özçelik, Sadettin (2001). *Kitâbü'l-Mühimmât*. Ankara: AKM Yay.

Some Clarification On Two Terms Used in Medical Texts Written in Old Anatolia Turkish: *Çignemek* and *Çeynemek*

Emel Kaya Gözlü*

Abstract

Medical texts that were written in 14th-15th century Anatolian Turkish possess a very important vocabulary, which reveals the quality and functionality of the period's Turkish medical terminology. However, in order to present this vocabulary clearly, it is vital to examine the texts with scrutiny and know medical concept of the time. This article examines two terms that have been mistakenly translated and interpreted while translating into modern Turkish. These terms are "*Çignemek*" and "*çeynemek*". *Çignemek* and *çeynemek* are two different medical terms which are used in medical texts written in Old Anatolia Turkish. However, these two terms are thought to have the same meaning and used interchangeably. This misconceptualization may lead to misinterpretations when such texts were translated or interpreted. The result of our studies, based on many medical text, has shown that *çignemek* is used for an illness or a symptom of an illness; however, *çeynemek* is used for a method of treatment of an illness. This article aims at enlightening the issue with examples from medical texts and correct the misconceptualization.

Keywords

Old Anatolia Turkish, medical term, *çignemek* term, *çeynemek* term, tekessur, malasi.

* Assist. Prof. Dr., Eastern Mediterranean University, Faculty of Education, Department of Turkish Education/ Famagusta, TRNC
emel.gozlu@emu.edu.tr, emel_kaya@hotmail.com

Об использовании двух терминов: *çignetek* и *çeunetek* в древнеанатолийских медицинских текстах

Эмель Кая Гозлю*

Аннотация

Медицинские трактаты, написанные древнеанатолийским тюркским языком в 14-15 вв. имеют богатый словарный запас. Этот словарный запас показывает качество и функциональность турецкой медицинской терминологии того периода. Однако для использования и введения в научный оборот этого научного богатства необходимо тщательное изучение текстов и знание медицинских понятий того периода. В этой статье рассматриваются два термина из древнеанатолийских медицинских текстов, которые при переводе на современный турецкий язык путаются между собой или неправильно переводятся. Это термины “*çignetek*” ve “*çeunetek*”. В словаре/каталоге медицинских работ или при переводе текстов предполагают, что эти термины имеют одно и то же значение, это в свою очередь приводит к неправильному пониманию или непониманию фрагментов текстов, где упоминаются эти термины. В результате наших исследований многочисленных медицинских текстов, где упоминаются данные термины, было выяснено, что термин *çignetek* означает расстройство, симптом заболевания, а термин *çeunetek* означает форму лечения. В статье показав употребление этих терминов на примерах из текстов, сделана попытка преодоления этой путаницы терминов.

Ключевые Слова

древнеанатолийский тюркский язык, медицинский термин, термин *çignetek*, термин *çeunetek*, появление, слабость организма.

* доцент, доктор, Восточносредиземноморский университет, педагогический факультет, кафедра турецкого языка / Газимагоса, Турецкая Республика Северного Кипра
emel.gozlu@emu.edu.tr, emel_kaya@hotmail.com

Azerbaycan Edebiyatı Tarihinin Yeni Metotla Yazılmasında Emin Abid'in Rolü

Ali Şamil Hüseyinoğlu*

Özet

Türk dünyasında edebiyat tarihi yazımı yüzyıllar boyunca tez-kire biçiminde olmuştur. Emin Abid ise makalelerinde ve *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* adlı eserinde Avrupalı metotla edebiyat tarihini yazmıştır.

Azerbaycan'da Türkler nüfus çoğunluğunu oluştursa da, ülkede başka halklar da yaşar. Bu açıdan Azerbaycan edebiyatı tarihi yazılacaksa çok dilli bir edebiyat tarihi yazılmalıydı. Emin Abid de Azerbaycan edebiyatı tarihi değil, Azerbaycan Türklerinin edebiyatı tarihini bu açıdan yazmaya karar verir. O, sadece Azerbaycan'da yaşayan Türklerin yarattıkları edebi eserleri değil, Azerbaycan Türkçesinde konuşan Türklerin yarattığı Edebiyatın tarihini yazar. Bu da Sovyetler Birliği'nin stratejisine uygun düşmez. Bu nedenle 1937 yılında görevden alınır, 1938 yılında gözaltına alınarak sorgulanır ve kurşuna dizilir. Emin Abid'in *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* kitabının ilk cildi Azerbaycan Devlet Edebiyat ve İnceneset Arşivinde, son cildi ise İstanbul Darülfünununda bulunmaktadır. İster bu elyazmaları, ister yayınlattığı ve yayınlamadığı makaleleri, onun Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihini yazma metodu hakkında söz demeye imkân vermektedir.

Anahtar Kelimeler

Emin Abid (Abid Mütellib oğlu Ahmedov), *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi*'nin yazılma metodu.

* Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Folklor Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Bakü/Azerbaycan
alishamil@yahoo.com

Giriş

Azerbaycan'da edebiyat tarihinin Avrupa metotlarıyla yazılmasına 20. yüzyılda başlanır; eski tezkirecilik yerini yeni edebiyat tarihlerine bırakmaya başlar. İlk zamanlarda yazılan edebiyat tarihlerinde, tezkireciliğin tesiri açıkça görülür. Bu yüzden edebiyat tarihlerinin tezkirecilik çerçevesinde yazılması tartışma konusu olur. Tartışma konusu olan edebiyat tarihlerinden birisi Firudin Bey Köçerli'nin yazdığı *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi* adlı, tezkirecilikten kendisini tam olarak kurtaramadığı çalışmadır (Kenber kızı 1978: 29). 1903 yılında Tiflis'te Rusça broşür olarak bastırıldığı kitap üzerinde Firudin Bey Köçerli uzun yıllar çalışır; ancak eserini tamamlayamaz. 1920 yılının Nisan ayında Bolşevik Rusya'sı Azerbaycan'ı işgal edince birçok devlet adamı, asker, memur ve aydın gibi Firudin Bey de Mayıs ayında kurşuna dizilir ve uzun yıllar bu halden gizlenir.

Bolşevikler, fikirlerini hızla yaymak için okullar, üniversiteler açmaya başladıklarında ellerinde çalışacak kadrolar kalmamıştır. Aydınların birçoğu kurşuna dizilmiş, cezaevlerine ve sürgünlere gönderilmiş, bir kısmı da dış ülkelere kaçıp yerleşmek zorunda kalmıştır. O yılların durumunu Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Maarif Komiseri Dadaş Bünyadzade, 1920 yılının Eylülündeki bir konuşmasında şöyle anlatır: "Azerbaycan'da yüksek tahsilli Türkler 62 kişidir. Eğitimcilerin 75'i öğretmen liselerini, 5'i öğretmen yetiştiren enstitüyü bitirmiş, 14'ünün de yüksek tahsili vardır". Bütün bunların suçlusu olarak da Azerbaycan Halk Cumhuriyeti gibi demokratik bir devlet kuran ve onu 23 ay yönetenleri görürler.

Ülkeyi içinde bulunduğu zor durumdan çıkarmak için dikkatler Rusya'ya yöneltilir, özellikle üniversite ve okullar için kadronun, okutulacak kitapların hazırlanması, basılması gibi işlerde esas ağırlık Rusya'ya verilir. Rusça yazılmış fen bilimlerine ait ders kitaplarının bir kısmı Türkçe'ye çevrilerek Azerbaycan'ın millî okullarında okutulur; ancak edebiyat, tarih, dilbilimi vb. sahalarda Rus dilinde yazılmış eserlerin kullanılması imkânsızdı. Özellikle bu alanlarda yeni eserlerin ortaya konmasını zorunlu kılar.

Bu doğrultuda Azerbaycan SSR Halk Maarif Komiserliği; lise ve ortaokullarda öğretmen ve öğrencilerin edebiyat tarihini anlatan kitaplara olan talebini gidermek için Köçerli'nin *Azerbaycan Edebiyatı* ve Gaibov'un *Azerbaycan'da Meşhur Olan Şuaranın Aşarına Mecmuadır* adlı eserlerinin elyazmalarını birkaç yazara ve uzman pedagoga vererek eğitim için hangisinin daha iyi olacağı konusunda fikir alır (Kenber kızı 1978: 29). Diğer taraftan Türkiye'den Bakü'ye öğretmen olarak davet edilmiş İsmayıl Hikmet ve Azerbaycan hükümetinin

bursu ile İstanbul Darülfünununun tarih-edebiyat fakültesinde tahsil alan Emin Abid yeni bir kitap yazmak için görevlendirilirler.

1. Emin Abid'in Gençliği ve İlk Yaratıcılığı:

Emin Abid, 1898 yılında Bakü'de taş yontma ustası bir ailede doğmuştur (AMEA RHA, fond 39: 6). Ağabeyi naşir, tercüman ve araştırmacı Aliabbas Müznib, 1930 yıllarda yazdığı özgeçmişinde ailevi durumlarını anlatır (bk. AMEA, EEA, fond 37:7). Emin Abid de ilk tahsilini annesi Molla Reyhan'ın evde hanımlar ve çocuklar için açtığı Kur'an kursunda almış, sonra şehir belediyesinin III. Aleksandr Erkek Gimnazyumu'na devam etmiştir. Milliyetçi bir ruh ile büyümesinde ailesinin, özellikle de ağabeyi Aliabbas Müznib'in (1882-1938) rolü büyük olmuştur (Şamil 1999: 76).

Gençliğinde araba tamircisi olan Aliabbas Müznib coşkun vatanseverliğiyle 30 yaşında dikkatleri üzerine çekmiştir. Satirik-mizahi şiirler, halkçı makaleler yazar, milli şuur uyandıracak eserleri Azerbaycan Türkçesine çevirir. Başyazar olduğu *Hilal* gazetesi ve *Şehabi Sağib* dergisinde Rus çarlarının sömürgecilik siyasetinin aleyhine makaleler yayınlatır. İslam ve Türk aleyhtarlarına karşı sert tepkisi hâkim dairelerin hoşuna gitmez. 1911 yılında çıkardığı gazete ve dergi kapatılır ve kendisi Sibiry'a sürgün edilir. 1913 yılında Rusya'da Romanovlar sülalesinin hâkimiyete gelmesinin üç yüzüncü yılı münasebetiyle verilen genel af, Müznib'in de sürgünden kurtulmasını sağlar (Ağayev 2000: 35) Bakü'ye döndükten sonra tekrar mizahi şiirler yazar, coşkun ilim, edebiyat, halkçılık ve yayıncılık faaliyetleri ile uğraşır.

Emin Abid'in yazılarına milletseverlik ve vatanseverlik ruhu hâkimdir. İmzasına medyada ilk defa çocuklar için yayınlanan *Mekteb* dergisi'nin 1914 yılının 3. sayısında rastlanır. Yaşının küçük olmasına rağmen Kafkasya'da basılan *Kelniyyat*, *Mekteb*, *Lek-lek*, *Mezeli*, *Dirilik*, *Babaya-Emir*, *Molla Nesreddin*, *Övraği-Nefise* dergilerinde, *İğbal*, *Yeni İğbal*, *Besiret*, *Sovgat*, *Azerbaycan* gazetelerinde çok sayıda tercüme, şiir, öykü, ilmi makale ve düzyazı yayınlar (Şamil 1999: 7). Bu yazılarının temel konusu ise vatan sevgisi, millete, diline ve dinine hor bakanlara karşı çıkıştır.

Emin Abid İstanbul'da okumaya gidene kadar yayınlattığı eserleriyle kendisini Kafkas Türkleri arasında coşkun vatansever, zeki ve gayretli bir genç olarak tanıtmıştı. İstanbul'da hiçbir zorluk çekmeden *İnci*, *Syus*, *Hizmet-i Umumiye*, *Yarın İstanbul*, *Şebab*, *Yeni Kafkasya* vb. dergilerde şiir ve düzyazılarını, öylece de Edebiyat tarihiyle ilgili ilmi makalelerini *Türk Yurdu*, *Servet-i Fünun* ve *Hayat* dergilerinde yayımlanmıştır (AMEA RHA, Ahmedov E.A., dosyası, font 39: 12)

İstanbul'daki Darülmüallimi Aliyeyi bitiren Emin Abid, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Maarif Komiserliğinin bursuyla İstanbul Darülfünunda okumuş, Türkiye'de, Viyana, Budapeşt ve Gazvin kütüphanelerinde araştırmaları için belgeler toplamıştır (AMTNA, Ahmedov E. A. dosyası, 32796). Böylece, Avrupa metotları ile Azerbaycan Türklerinin edebiyat tarihini yazmaya başlamıştır.

Emin Abid, kendisinden alt sınıfta okuyan, 1903 yılında Yanya'da doğan Nafiye Ahmet Şükrü Bey'in kızı (babası Nafiye küçükken öldüğünden annesi Tefik Tanur'le evlenmiştir. Belgelerde soyadı ve baba adı Tefik Tanur diye yazar - A.Ş.) ile 1923 yılında evlenmiş, eşiyile birlikte 1927 yılında Bakü'ye gelmiştir. Eşi de Nafiye Abid imzasıyla şiirler ve öyküler yayınlamış, 11 Ağustos 1938'de KGB tarafından tutuklanmıştır (Şamil 1998: 72).

2. Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi

Emin Abid'in *Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı Tarihi* adlı eseri hakkında ilk bilgiye 1920 yıllarda Tiflis'te yayınlanan Zakafkasya (Güney Kafkasya) Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetleri Merkezi İcraiye Komitesinin ve Halk Komiserliği Sovyet'inin *Yeni Fikir* gazetesinde rastlarız. İstanbul muhabiri Ali Şahbazov'un gazetesinin *Türkiye Mektupları* köşesinde yayımlanan iki makale, Abid hakkında en ilginç kaynaklar arasında başta gelmektedir.

"Yeni bir medeniyet yaratmaya başlayan Azerbaycanlıları sevindirecek bu hadise münasebeti ile ufak da olsa izahat vermeyi faydasız görmeyen" Ali Şahbazov (1926: 9 Ocak), şöyle demektedir:

"İstanbul Darülfünununun Edebiyat Fakültesini bitirmek üzere bulunan talebelerden Emin Abid yoldaşın mezuniyet tezi olarak vücuda getirdiği 'Azeri Türklerinin Edebiyat Tarihi' adlı eseri, Darülfünun imtihan heyeti tarafından kabul edildi. İlmi usullere istinaden yazılan tatebname meclis müderrisin (profesörler meclisi) tarafından takdir edilerek teb olunmasına (basılmasına) karar verilmiştir... Darülfünunda kabul edilen eseri, kitabının son asra ait yalnız bir cildir. Umumi eser altı cildten ibarettir. Azeri lehçesinin zuhur ettiği tarihten asrımıza kadar Azerbaycan'da cereyan eden fikir ve edebî hareket son sosyoloji metotlar nazar itibarı alınarak mukayeseli tahlil ve tertip usullerine esasen takdim edilmiştir".

Ali Şahbazov, *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* adlı eserin özetinin basılmak için genç Macar şarkiyatçısı Margit Pallu tarafından Macar diline çevrildiğini, araştırmacının Bakü'ye gedip eseri "maarif komiserliğine tak-

dim" edeceğini ve "maarif komiserliği müseyerinden dolayı Emin Abid yoldaşımıza takdir madalyası" verileceğini yazar.

Emin Abid'in İstanbul Darülfünununda *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* eserinin son cildini savunduğunu başka kaynaklar da tasdik etmiştir. *Servet-i Fünun*, *Türk Yurdu* ve *Maarif ve Medeniyet* dergilerinde yayımlanan makaleleri ve bu makalelerin editörlerinin kayıtları da bunu ispatlar.

Bu olaydan 80 yıl geçmesine rağmen Emin Abid'in *Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı Tarihi* adlı eseri ne Türkiye'de, ne de Azerbaycan'da (1997 yılında Osman Fikri Sertkaya, Emin Abidin *Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı Tarihi* eserini baskıya hazırladığını söylemişti) yayımlanmamıştır.

3. Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi'nin Kapsamı

Bakü'de basılan *İnkılâp ve Medeniyet* dergisinin 1936 yılının Mayıs ayında basılan 4-5. sayısında Emin Abid'in Molla *Nesreddin Dergisi ve Çar Sansürü* makalesi yayımlanır. Bu, onun sağlığında yayımlanan son makalesidir. 11 Aralık 1936'da, 53 yaşındaki abisi Aliabbas Müznüb KGB tarafından gözaltına alınır, 7-8 ay sorgulanarak milliyetçilik, pantürkistlik, ayrımcılık, Sovyetler Birliğini dağıtmaya çaba gösterme vb. ile suçlanır; 8 yıl hapiste yatar ve cezaevinde ölür. Emin Abid ise 1937 yılının Mayıs ayında Bilimler Akademisinden kovulur, 23 Haziran 1938'de gözaltına alınır. 1970'lere kadar Sovyet ceza sisteminin mahvettiği bilim adamları ve siyasiler gibi Emin Abid'in de adının medyada ve toplantılarda anılması yasaklanır.

1970 yılından sonra Emin Abid'in yaratıcılığı yeniden dikkat çeker. Memmedhüseyn Tehmasib, Paşa Efendiyev, Vagif Veliyev, Azad Nebiyev, Şamil Cemşidov, Mehemed Aliyev, Ramazan Yusifov, Cafer Remzi gibi araştırmacılar, farklı konulardaki eserlerinde Emin Abid'in yaratıcılığın bahseder. Nizameddin Şemsizade, Nazif Elekberli, Nizami Hesen-zade ve Bedirxan Ahmedov; Emin Abid'in hayat hikâyesinden ve yaratıcılığın söz eder, onun *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* eserini yazdığını söyler. Bedirxan Ahmedov, Bakü'de 2003 yılında yayımlanan *Bir İstiklal Yolcusu* ve 2007 yılında yayımlanan *Emin Abid, Seçilmiş Eserleri* adlı kitaplarında Abid hakkında daha geniş bilgi verir.

Emin Abid hakkında bu yazarların hepsi çok kıymetli bilgiler verse de, onun değerini ortaya koymak bakımından eksik kalırlar. Bunun sebebi, uzun yıllar arşivlerdeki kontrolün sıkı olması ve araştırmacıların elinde yeteri kadar belge bulunmamasıdır.

Emin Abid'i yakından tanıyan ve onunla arkadaşlık eden Ali Şahbazov, *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* eserinin altı cilt olduğunu yazar. Azerbaycan Merkezi Devlet Edebiyat ve İnceneset Arşivinde 170 fontta Emin Abid'le ilgili belge saklanmaktadır. Fonttaki belgeleri tanıtan küçük çaplı önsözde hiçbir kaynak gösterilmeden *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* eserinin üç cilt olduğu yazılmaktadır. Cafer Remzi, *Denilen Söz Yadigârdır* adı altında hazırladığı esere, Emin Abid'in beş şiirini dâhil etmiş ve şairi tanıtan ufak çaplı yazısında onun İstanbul'da okurken üç ciltlik edebiyat tarihi kitabını hazırladığını yazmıştır. Hesen-zade de *Ulduz* dergisinde yayımlanan makalesinde bu rakamı tekrarlamıştır.

Emin Abid'in bulabildiğimiz kendi yazılarında ise *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* eserinin kaç ciltten oluştuğu hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmaz. *Oktyabr İnkulâbının Azerbaycan Edebiyatına Tesiri* adlı büyük makalesini İstanbul'da yazmış, lakin siyasi nedenlerden dolayı dergiler onu yayımlamamıştır. Makalenin Bakü'de basılan nüshasında; "19. asrın sonlarına doğru Şimali İran'daki Türkler arasında edebiyat tamam ile nifak etti. Edebi faaliyet yalnız bizim Kafkasya Türklerine mühessil kaldı ki, yirminci asrın başlarında skolâstik dini edebiyatı müteşekkil bir neşriyat halinde yaşatan yalnız bu küçük saha olmuştur" cümlesine sayfanın altında şöyle bir dipnot vermiştir: *Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı Tarihi*, üçüncü cilt - E. Abid" (*Maarif İşçisi dergisi*, 1927: 83).

Burada dikkatimizi çeken, Emin Abid'in, makalesinde, eserin üçüncü cildini kaynak göstermesidir. Bu kayıt, *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* adlı eserin üçüncü cildinin de yazıldığını ve bu cildin 19. yüzyılda yaşayan yazarlar ve edebi muhit hakkında olduğunu ispatlar niteliktedir (Şamilov 1986: 12 Aralık).

Görülüyor ki, arşivde Emin Abid'in fontunu hazırlayanlar da bu nota dayanarak *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* eserinin üç cilt olduğunu yazmışlardır. Cefer Remzi ve Nizami Hesen-zade de arşivdeki yanlışlığı tekrarlamışlardır.

Emin Abid'in 1933. yılında Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi Zakafkasiya (Güney Kafkasya) Şubesi Azerbaycan Kolunda işe başvurmak için hazırladığı dokümanlarda yazdığı ve yayınlanmamış olduğu eserleri arasında *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi*'nin de adı vardır. Ancak burada eserin kaç ciltten ibaret olduğu kaydedilmemiş, sadece 30 forma hacminde olduğu belirtilmiştir.

4. Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi'nin Son Cildi

Ali Şahbazov'un "altı cildten ibaret", "Darülfünunda kabul edilen eserin son asra ait tek bir cild"i gibi hakkında değerlendirmeler yaptığı Emin Abid'in eserinin kendi yazısıyla yazılmış tek nüshası, İstanbul Üniversitesi'nde saklanmaktadır. Bu eserin üzerinde "Emin Abid, Azeri Edebiyatı Tarihi" yazısı onun altında "Kabul edilmiştir, 21 Eylül 1926" kaydı ve Mehmet Fuad, Ali Hikmet, Ferid adları ile imzaları vardır.

1990 yılında Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde Yavuz Akpınar'ın önerisi ile Aziz Merhan bitirme tezi olarak Emin Abid'in *Azeri Edebiyatı Tarihi* adlı eserini Osmanlıca'dan Türkiye Türkçesine aktarmış; Yavuz Akpınar'ın danışmanlığında hazırlanan bu aktarma basılmamıştır.

Kitapta; Köprülüzade'nin 6 Eylül 1919 yılında "Türk Dünyası"nda yayınlattığı makalesinden şu parça, ön sayfada verilmektedir:

"Bu küçük eserimiz Azerbaycan'da yetişecek genç mütetebbiblerin nazar-ı dikkatini celp ederek, bu meçhul ve mühmel saha hakkında yeni tetkikat icrasına zemin hazırlarsa, bunu neşirden beklediğimiz en mühim gaye husul bulmuş olur."

Üçüncü sayfada ise şöyle bir kayıt var:

"Köprülüzade Mehmed Beyefendi'ye!

Muhterem Üstadım,

Bu gün kısmen takdim ettiğim ve Bakü'de neşrine ictisar edeceğim Azeri-Türk Edebiyatı Tarihi namındaki eser-i acizimi, Kafkas ve Azerbaycan gençliğinin kalbinde sevimli bir yer tutan mübeccel isminize ithaf etmekle bahtiyarım.

İstanbul-1924

Kafkasyalı Emin Abid"

Emin Abid'in eseri, giriş ve beş kısımdan ibarettir.

Eserin giriş kısmında araştırmacı, iki ayrı başlık açmıştır. Bunlardan *Yirminci Asra Girerken* adını taşıyan birinci başlıkta "siyasi vaziyet", "içtimai ve iktisadi vaziyet", "edebi vaziyet: halk edebiyatı ve klasik edebiyat"; *Yeni Asırda Umumi Hayata Bir Bakış* adını taşıyan ikinci başlıkta ise "içtimai müesseselerde inkılâp ve amiller", "siyasi teşkilatın tekâmülü" ve "edebi hadiselerde inkişaf" gözler önüne serilmektedir.

Azeri Türk Edebiyatı Tarihi eserinin esasını birinci kısım teşkil eder. Bu kısım sayfa 30'da başlayıp, sayfa 303'te bitmektedir. "Gazetecilik (Çarizm devrinde fikri cereyanlar)" adlandırılan kısım yedi başlığa ayrılır, her başlığın da birkaç alt başlığı vardır. Birinci başlığa *Hayat* ailesi, *İkbal* ailesi, *Açık Söz* ailesi dâhildir. Burada adı anılan gazeteler, uzun süre hizmet vermiş olup, yazarları Ali Bey Hüseyinzade, onun eserleri; Haşım bey Vezirov, Mehmet Emin Resulzade hakkında bilgiler verir. Bu bölümün 52-56. sayfaları *Tolstoyculuk Nedir?* alt başlığına ayrılmıştır.

Vatansever Şiir Mektebi adlı ikinci başlıkla anılan, eserin 65-151. sayfaları Mehemed Hadi ve Aliabbas Müznib adlı iki şairin hayatlarına ve yaratıcılıklarına ayrılmıştır.

Yazar, *Mizab Edebiyatı* adlı üçüncü başlıkta, *Molla Nesreddin* mahlaslı Celil Memmedkuluzade'den, "Kefsiz" mahlaslı Ali Nazmi'den, "Birisi" mahlaslı Haşım bey Vezirov'dan bahsetse de esas ağırlığı "Hophop" mahlaslı Sabir'e vermiştir.

Hikâyecilik olarak adlandırılan dördüncü başlıkta Neriman Nerimanov'un ve Mecid Ganizade'nin yaratıcılığından söz edilmektedir.

Eserin beşinci başlığı olan *Temaşa Edebiyatı* Abdürrahman Bey Hakverdiyev'in, Üzeyir Hacıbeyli'nin, Hüseyin Cavid'in hayatı hakkında bilgiler ve eserlerinden parçalar içermektedir.

Çocuk Edebiyatı adlı altıncı başlıkta, halk edebiyatıyla başlar, *Mekteb, Debistan* dergileri hakkında bilgi verildikten sonra Abbas Sihhat, Abdulla Şaik gibi şairlerin eserleri tanıtılır, Mehmet Emin Yurdakul'un onlara etkisinden söz edilir.

Hece Cereyanları adını taşıyan yedinci başlıkta Abbas Sihhat'in adı anılsa da Bedri Seyidzade'nin, Ali Yusuf'un, Cafer Cabbarzade'nin, Gülsüm Hanım'ın (Ümmi Gülsüm) şiirlerinden numuneler verilse de asıl dikkatler Ahmet Cavad'a çekilmekte ve onun şiirlerinin evreleri ele alınmaktadır.

Birinci kısma böyle geniş yer ayıran Emin Abid ikinci ve üçüncü kısımları yirmi beşer sayfada tamamlamıştır. *Komünizm Devrinde Fikri Cereyanlar* ve *Kontur Komünizm Cereyanları* adlandırılan kısımlar sanki birer özet niteliği taşımaktadır. Bu bölümlerde belge eksikliği de kendisini göstermektedir. *Komünizm Devrinde Fikri Cereyanlar* kısmında yazar:

"Komünizm edebiyatı nevi itibarıyla pek fakirdir, bir basit nazım parçaları ile bir de gazete makaleleri muhhasırdır. Bu edebiyatın ne tema-

şası, ne romanı henüz doğmadı. Halen okunan ve sahnelerde temsil edilen eserler, daha eski devrin mahsulleridir. Ruhen dini ve milli müessesatı içtimaiyeyi, insaniyeyi ve hurafe zihniyetleri yıkmaya çalışan komünizm şiir şekli mizahidir. Bugün yazısında komünist görünen her şair veya müteşair hep mizahi manzumeler yazıyor. Bunlar istidatlarının temayülünü dinlemeden, gelişi güzel sözle şiir olarak-şiir demek şöyle dursun, insanın nazım bile söyleyemeyeceği bir takım saçma sapkan karalamalarla gazete sütunlarını doldurmaktadırlar”.

Komünizm edebiyatının formallaşmasında Mehmed Seyid'i değerlendiren araştırmacı, onu 1905 yılından sonra “Azerbaycan'ın içtimai ve edebi hareketini idare eden münevverlerden”, “mizahi manzumeler vücuda getiren bir sima” olarak kabul eder. Onun hakkında; “Fakat 1920'den itibaren komünizm teessüsünü müteakip milliyetperver şairlerin edebiyat sahasını terk etmelerinden dolayı boş kalan şiir âleminde beliren komünist şairler içinde Mehmed Seyid Ordubadi nispeten kuvvetli bir şair olarak kaldı ve beş sene içinde çok manzum eser vücuda getiren odur” şeklinde yazar.

Gültekin'in şiirlerini değerlendirildiği *Kontur Komünizm Cereyanları* adlandırılan üçüncü kısım yedi sayfadan ibarettir. Gültekin, Emin Abid'in kendi mahlası olsa da bunu açıklamaz.

Azeri Edebiyatı Tarihi eserinin dördüncü kısmı *Netice*'den, beşinci kısmı ise *Bibliyografya*'dan oluşur.

5. Arşivdeki Çalışma Çok Ciltli Eserin Birinci Kitabı mıdır?

Azerbaycan Merkezi Devlet Edebiyat ve İnceneset Arşivinde 170. fontta Emin Abid'in *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* eserinin bir el yazması saklanmaktadır. A-5 formatında kağıda yazılmış olan el yazması, 316 sayfadır ve üzerinde “İstanbul Darülfünunu ile Darülmuallimeyi aliyesinden mezun Emin Abid, Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi, Birinci Kitap“ ibaresi bulunmaktadır.

“Birinci söz” olarak adlandırılan küçük yazının sonunda “İstanbul 1922-Bakı 1927, Emin Abid“ notu vardır (AMDEİA, font 170). Bu da Ali Şahbazov'un *Yeni Fikir* gazetesinde yazdığının doğruluğunu ispatlamaktadır. Bu el yazması incelendiğinde Emin Abid'in Bakü'ye geldikten sonra eserini yeniden gözden geçirerek ilaveler yaptığı anlaşılmaktadır.

Bakü Devlet Üniversitesinde okurken(1968-73) Emin Abid'le ilgili bilgi aradım. Hocalarımız ve kütüphaneler yardımcı olmadı. Sınıf arkadaşım İsrail Gurbanovla, Emin Abid'in akrabalarını aramaya başladık ve ağabeyi

Aliabbas Müznib'in oğlu Hüseyin Necdet'in ev adresini bulabildik. 1937-1938 yıllarında babası ve amcası hapsedildiğinde Hüseyin Necdet de Şeki şehrine sürgün edilmiş, 1950 yılında ailece Bakü'ye döndükten kısa süre sonra Hüseyin Necdet ölmüş, hanımı Valentina Pozdşeva aile arşivinden kalan belgeleri koruyup saklamıştı. Bu konuda Azerbaycan Merkezi Devlet Edebiyat ve İncesenet Arşivinin başkan yardımcısı Gulam Memmedli'ye bilgi verdik. Onun yardımıyla 23 Ekim 1970 yılında arşivin elamanları Maarif Teymurov ve Bibixanim Hüseynova el yazma vb. belgeleri alarak arşivde Emin Abid fontunu yarattılar (Şamil 1999: 12).

Öğrencilik yıllarımda Emin Abid'in arşivde olan belgeleri üzerinde araştırmalar yapmasam da sonuçta Aralık 1986 yılında Bakü'de basılan *Edebiyat ve İncesenet* gazetesinin 50. (2237) sayısında Emin *Abid'in Edebiyat Tarihi* adlı makalemde, bu el yazması hakkında ilk defa bilgi verdim.

Emin Abid'in *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* eserinin birinci cildine yazdığı ön sözden, kitabın iki bölümden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. *Aşiret Devri* adı verilen birinci bölüme 1. Kafkas ve Azerbaycan'da Edebi Hayatın Başlangıcı, 2.Yabancı Edebiyatların Tesiri, 3. Halk Edebiyatının Eski Devirleri, 4. Çadır Edebiyatı: Aşiret aristokrasisinin vücuda getirdiği edebiyat kısımları dâhildir. Son bölüm ise kendi içinde aşağıdaki alt başlıklara ayrılır: *Oğuzname: Mevzu ve Mahiyeti*, *Oğuz Han Menkıbesi*, *Hezret El-risalet Min Kalamat Oğuzname El-meşhur Atalar Sözü*, *Miladi 12. Asırda Koroğlu Menkıbesi*.

Aşiret Devri ile Derebeylik Devri Arasındaki Keçid Zamanı adı verilen ikinci bölüme 1. Azerbaycan ve Kafkasya'nın Araplar Tarafından İstilasası, 2. Kur'an Edebiyatının Edebiyatımıza Tesire Başlaması, 3. İslamlaşmış Oğuzname, 4 Kitabi-Dede Korkud Ela-lisan Taifeyi-Oğuzan, kısımları dahildir.

Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi, Netice ve İlaveler (Metinler) bölümüyle biter.

Arşivdeki 170. fontta, saklama vahidi 1, iş 1-2'deki *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* önsözde yazılardan bir az farklıdır. Şöyle ki, burada *Birinci Söz* adını verdiği bölümde araştırmacı, kitabın ortaya çıkmasının sebepleri ve yapısı hakkında bilgi vererek; "Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi, bu vakte kadar bütün tekâmül hatları nazara alınarak metodik bir tahlile maruz kalmamıştır. Lehçemizin genişliği nispetinde umumi tetkikler yapılmadığı gibi mukayeseli usullere istinat etmeden basılan metin ve dokümanlar da kafi bulunmuyor" diye yazar.

Emin Abid izleyeceği yolu da şöyle anlatır: “Azerbaycanlıların edebiyat tarihinin böyle başlı başına bir mevzu olarak tetkik edildiği ilginç görülebilir. Fakat biraz samimi düşünülünce ortada bir ilginçlik kalmaz. Türk edebiyatı tarihinin bir silsile halinde tetkik edilmesinin lazım olduğunu kabul edenlerdeniz”. Araştırmacının kendi fikrini bu türlü netleştirmesi sebepsiz değildir. O zaman Azerbaycan'da yazılmış edebiyat tarihine bölgede yaşamış, Fars dilinde yazmış şairler de dâhil ediliyordu.

Eserinin kuruluşunu anlatırken ise araştırmacı şöyle yazar: “Edebiyatımız sahasında tetkiki kolaylaştırmak için kütüphanelerimizde mevcut olmayan yahut az bulunan metinleri, kitabımızın sonuna ayrıca bir ilave şeklinde derç ediyoruz. Her cildin sonundaki ilave ancak o cildin bahsettiği devirlerle ait mahsullerdir”. Buradan da açıkça *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* adlı eserin çok ciltli olduğu anlaşılmalıdır. Ancak yazar, eserinin kaç cilt olduğunu burada da yazmamıştır.

Yazarın arşivde saklanan *Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı Tarihi* adlı eserinde yer alan *Başlangıç* adlı bölümde aşağıdaki alt başlıklar vardır:

1. Azerbaycan-Azeri-Oğuz Tabirlerinin Menşei Hakkında Birkaç Söz,
2. Etimolojimiz Hakkında Yapılan Tetkiklere Bir Bakış,
3. Halkımıza Neler Denilir?
4. Azerbaycan Neresidir?
5. Hükümetimizin Azerbaycan Adlanması,
6. Ateşgedeler Bizim Malımız Değil.

Emin Abid, bundan sonra *Edebiyatımıza Ait Yapılan Tetkikler Hakkında* bölümünü yazmıştır. Bu bölümdeki tahlili biyografik malumat; *Avrupa'da Yapılan Tetkikler, Türkiye'de Yapılan Tetkikler, Rusya'da Yapılan Tetkikler ve Azerbaycan'da Yapılan Tetkikler* alt başlıkları altında yapılan çalışmalar hakkında bilgi vermekle kalmaz, onlardaki yanlışlıkları da göz önüne serer.

Bundan sonra gelen bölümü *Methal (Giriş)* olarak adlandıran yazar, burada Azerbaycan ve Kafkas Türklerinin menşeiine kısa bir bakış, Eski Oğuzların yaşadığı yerler, Eski Oğuzların iktisadi hayatı, Eski Oğuzlarda totemcilik, Eski Oğuzlarda edebi hayat: ağız edebiyatı, yazılı edebiyat, hece vezni, ilk hece vezinleri, halk şairleri hakkında bilgiler verir.

Aşiret Devri adlandırılan Birinci bölümün içeriğindeki başlıklarla önceden verilen başlıklar birbiri ile uyuşmamakta, bir hayli değişiklik göze çarpmaktadır. Bununla birlikte arşivde saklanan el yazmasında İkinci Bölüm de yoktur. Buradan araştırmacının her iki bölümü birleştirerek üzerinde

çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu bölümde; esas ağırlık *Oğuzname*'lere verilmiş, *Kitabi Dede Korkud* daha geniş olarak araştırılmış ve destanın her boyu hakkında ayrı ayrı bilgi verilmiştir.

Kitaba ilave edilen parçalar ise Bilge Kağan abidesinin Doğu tarafındaki yazı, *Divani Lügat- it Türk*'ten Alp Er Tunga ağıtı, Av avlamak şiiri, bazı perakende mısralar ve *Kitabi Dede Korkud*'dan parçalardır.

Arşivde eleman olarak çalışan Bedirhan Ahmedov, 1989 yılında *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* adlı eseri Arap alfabesinden Kril alfabesine çevirmiştir (Ahmedov 2003:126). Bu işte ona gazeteci arkadaşı İsmayıl Umudlu da yardımcı olmuştur. Şimdi Bakü Slavyan Üniversitesinde çalışan ve Doç. Dr. olan Bedirhan Ahmedov, bu eseri yeniden gözden geçirmiş, Latin alfabesine çevirerek yayın için hazırlasa da henüz bastırmamıştır.

Emin Abid, "Türk El Edebiyatına İلمي Bir Bakış, Oğuzname" başlık makalesinde şöyle yazar: "Azerbaycanlıların feodalizm devrinden önce malik oldukları halk edebiyatı namına tapa bildiğimiz en eski eser Oğuzname'dir. Oğuzname şimdiki vaziyetine göre Azerbaycan edebiyatının ilk eseri demektir". Bu fikri üzerine işaret koyan araştırmacı sayfanın altında yazar: "Son günler basılan Edebiyattan İş kitabı adlı ders kitabında, Musaxanlı Atababa imzalı biri makalede benim ilk defe olarak ireli sürdürdüğüm bu fikri aynı ile kopya edilmiş ve menden alındığına ait hiç bir işara koyulmamıştır. Hâlbuki bu fikri 1927 yılında Bakü Darülfünunda verdiğim konferansta ireli sürdürdüğüm gibi, yine de aynı senede Bakı Pedagoji Lisesinde ve 1928 senenin başlangıcında Bakı Maarif Evi Edebiyat Derneğinde Azerbaycan edebiyatının başlangıcı konusunda verdiğim konferansta da tekrarlamıştım. Bundan başka 1927 yılında Ruhulla Ahundov yoldaşa teslim ettiğim Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi adlı eserimde uzun uzadıya izah edilmiştir" (1929: 31).

Emin Abid, eserini Ruhulla Ahundov'a verdiği ay ve günü yazmamıştır. Ruhulla Ahundov'un özgeçmişinden 1927 yılının Ocak ayında Azerbaycan Devlet Neşriyatının başkanı ve *Maarif ve Medeniyet* dergisinin başyazarı olduğunu ve 27 Mart'ta Azerbaycan Halk Maarif Komiseri'ne bakan tayin edildiğini öğreniyoruz. Buradan da Azerbaycan hükümetinin bursuyla İstanbul Üniversitesini bitiren Emin Abid'in, 1927 yılında Bakü'ye geldiğinde eserini Ali Şahbazov'un yazdığı gibi "takdim madalyası" almak ve bastırmak için Maarif Komiserliğine takdim ettiğini anlıyoruz. Ruhulla Ahundov'a verilmiş *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* eserini arşivlerde bulamasak da Emin Abid'in yukarıdaki *Oğuzname* ile bağlı "uzun-

uzadı izah edilmiştir" notundan sohbet edilen eserin aynı eser olduğu kanaatine varabiliriz.

6. Eser Neden Tamamlanmadı?

Bakü'ye gelirken "takdir madalyası" alacağını, eserinin basılacağını bekleyen Emin Abid'e baskı yapılır. Maarif bakanına takdim ettiği *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* eserine nasıl bir cevap verildiği hakkında hiç bir kaynak bulunmaz. Bazen Bakü Pedagoji Lisesinde, bazen üniversitede öğretim üyeliği yapan, gazetede danışman olarak çalışan ve durup dinlenmeden araştırmalar yapan genç alim, KGB nezaretinden hiçbir zaman kurtulamaz. O yılların KGB dosyalarında Emin Abid'in sorgulanması hakkında belge bulamasak da başka dosyalarda onun adı yer almaktadır.

1929 yılında Bakü ve çevresinde iki yıl faaliyet gösteren *Genç Azer* adlı gizli teşkilatın üyeleri tutuklanır. Onlardan Hasanağa Ahuntzade ve Haşim Aslanov sorgulamada verdikleri ifadelerinde, Emin Abid'in sınıfta Ömer Seyfettin'in komünizme düşman kabul edilen *Bomba* hikâyesini okuduğunu ve kendine yakın bulduğu talebelere Türkiyeli Pantürkist şairlerin eserlerini okumalarını tavsiye ettiğini söylemiştir. O, Yüksek Pedagoji Lisesinde öğrenci olan Nigar Refibeyli'ye (Nigar Hanım şair Resul Rıza'nın eşi ve şimdi Azerbaycan Yazarlar Birliği Başkanı Anar'ın annesi) özel itina gösterip ona Türkiye'de yayımlanmış kitap ve dergiler vermiştir.

Yüksek okullarda, yüksek teknik okullarında, sanat okullarında ve liselerde okuyan gençler arasında millî şuurun yayılmasından ürken Azerbaycan Devlet Siyasi İdaresi (KGB) Başkanı Novruz Rızayev'in Azerbaycan Komünist (Bolşevikler) Partisi Merkezi Komitesi Sekreteri'ne yazdığı 15 Mayıs 1929 tarihli raporunda, bazı bentlerde şöyle deniyor:

"a-Temizleme zamanı (Okullarda milliyetçi öğretmenlerin uzaklaştırılması kastediliyor-A.Ş.) asıl dikkat okullarda milliyetçi şovenizmi yaymada daha etkin davranan öğretmenlere -Türk edebiyatı, sosyoloji ve coğrafya öğretmenlerine- yönetilmelidir. Sovyet okullarında az da olsa istenen ılımlı yolu takip etmeyen ıslah olunmaz ırkçı, milliyetçi öğretmenleri temizlemek gerekir.

b-Milliyetçi öğretmenlerin topyekûn temizlendiği düşüncesini uyardırmamak için bu işi teker teker ve ayrı ayrı okullarda hayata geçirmek gerekiyor...

g-Temizleme yapılması için Azerbaycan Devlet Siyasi İdaresi'nin (KGB) temsilcisinin de katılımı ile gizli bir komisyon kurulsun." (Genç Azer 1993: 13-33)

Bundan sonra Emin Abid görevden alınır ve Bakü'den uzaklaştırılır. Ağdaş, Guba, Ağdam bölgelerindeki okullarda öğretmenlik yapar. Merkeze ve kaynaklara uzak olmasına rağmen önceden topladığı malzeme ve belgeler ışığında ilmî makaleler yayınlar. Edebiyat tarihi hakkındaki çalışmasını işini devam ettirse de onu bastıramayacağını anlar. Henüz İstanbul'da tahsil alırken Bakü'deki dergilerde ilmî makalelerini yayınlatan Emin Abid, bütün takibata ve baskılara rağmen, durup dinlenmeden ilmi araştırmalarını devam eder. Azerbaycan edebiyatı tarihinde birçok konuya ilk olarak o değinmiştir. Örnek olarak *Sohbet-ül Esmâr*'ın (*Meyvelerin Sobbeti*) Fuzûlî'ye ait olduğunu ispatlayan, *Kitab-ı Dede Korkut* hakkında değerli araştırmalar yapan (Şamil 1997: 46), Türkiye, Azerbaycan, Tatar, Özbek, Gagauz, Kerkük vb. Türk halklarının beş bin manisini karşılaştıran, tarihini belirleyen O'dur. O, Azerbaycan'da yayımlanan dergi ve gazetelerle yetinmeyerek Ankara, Semerkant, Byunyakski (Dağıstan)'deki dergilerde araştırmalarını yayınlamıştır (Şamil 2002: 177).

Mirza Feteli Ahuntzade'nin eserleri, dini tenkit etmesi ve edebiyata getirdiği yenilikler nedeniyle Sovyet Azerbaycan'ında itina ile derlenip arşivlenmiş ve yayımlanması planlanmıştır. Ahuntzade'nin mirasının en iyi araştırmacılarından birisi de Emin Abid'dir. Bu sebeple onu Bilimler Akademisi'ne alırlar ve Abid'e, Ali Nazım ile birlikte Ahuntzade'nin eserlerini üç cilt hâlinde yayınlama işini verirler. Onlar kısa zamanda bu işi bitirirler. Onun Farsça eserlerini Emin Abid Türkçeye çevirir, geniş bir Önsöz yazıp bazı konularda geniş izahatlar verir. Azerbaycan Bilimler Akademisi İlmi Konseyi, Emin Abid'e 1926-1935 yıllarındaki çalışmalarından dolayı doktora tezi hazırlamadan İlimler Namzedi (doktorluk) unvanı verilmesini teklif eder; ancak siyasi mülahazalardan dolayı bu olay gerçekleştirilmez.

Emin Abid'in, M. Feteli Ahuntzade hakkında yaptığı araştırmalar, hacminin büyüklüğüne göre de kapsadığı alanla göre de dikkati çeker. Beş, altı dil bilmesi, geniş ilişkileri ona *M. Feteli Ahuntzade (Avrupa, Rusya, Türkiye, Azerbaycan Basınında Yayınlanan Araştırmalara Bir Bakış)* (*Maarif işçisi*, 1928: 40-44, sayı 4 (36), sayı 5-6(37-38): 24-32, sayı 7-8 (39-40): 87-93), gibi bir araştırmayı tamamlama imkânı vermiştir. Kadı Burhaneddin (*Maarif ve medeniyet*, 1927: 42-45, sayı 4-5 (39-40)), Fuzûlî, (*Maarif ve medeniyet*, 1926: 32-34, sayı 12 (35)), Habibi (arşivde saklanılıyor), Hatai gibi Ortaçağ (*Maarif işçisi*, sayı 3 (23): 50-55, sayı 4 (24): 58-61, sayı 6-7 (26-27): 45-62) şairleriyle birlikte, 19. yüzyılda yaşayan Ahuntzade'yi de ortak Türk edebiyatının temsilcisi gibi araştıran Emin Abid, bu çalışmaları ile çağdaşlarından ayrılır (*Maarif işçisi*, sayı 3 (35): 20-50).

Ahuntzade'nin birçok eserini ilk defa ortaya çıkaran ve onlar hakkında bilgi veren Emin Abid olmuştur.

Emin Abid, 1933-36 yılların basınında ona kadar araştırma yayınlatmıştır. Ahuntzade'nin üç cilt hâlinde yayınlanan eserlerinin birinci cildine yazdığı *Önsöz* 182, ikinci cildine yazdığı ise 118 sayfadır. Kaynakların verdiği bilgiye göre, onun Ahuntzade hakkında iki monografisi ve birkaç araştırması da vardır. Ancak 1937 yılının baskılı siyaseti bu eserlerin yayınlanmasına engel olmuştur.

Azeri Edebiyatında Türkçenin Tekamülü (*Maarif ve Medeniyet*, 1926:17-22, say, 2-3 (26-27), İlmî Harekatlar (*Maarif ve Medeniyet*, 1927:41-43, sayı 9 (44), Edebiyat ve İlim (*Maarif İşçisi*, 1927: 49-53), sayı 9 (29), Oktyabr (Ekim) İnkılabının Azerbaycan Edebiyatına Tesiri (*Maarif İşçisi*, 1927:67-95), sayı 10(30), Azerbaycan Proleter Gazeteciliyi Tarihine Bir Bakış (*Dan Yıldızı*, 1928:21-26), say.1 (13), sayı 2 (14):20-23, sayı, 8-9 (20-21):38-41), Azerbaycan: Yeni Bir Medeniyet Merkezi (*Dan yıldızı*, 1928:5-6, sayı 4-5 (16-17), Türk Edebiyatında M.F.Ahundov (*Dan Yıldızı*, 1928:22-25, sayı 4-5 (16-17), sayı 6 (18):9-14), Azerbaycan Edebiyat Tarihi Etrafında (*İnkılap ve Medeniyet*, 1929: 45-47, sayı 1), Büyük Şura Ansiklopedisi ve Türk Edebiyatı (*İnkılap ve Medeniyet*, 1929:37, sayı 2), Türk El Edebiyatına İlmî Bir Bakış (Oğuzname, Prof. Samoyloviç) (*Dan Yıldızı*, 1929:30-32, sayı 5 (29), sayı 8 (32): 28-29), M.F.Ahundov'un Alfabe İnkılapçılığı ve Latin Sistemli Alfabeti (*İnkılap ve Medeniyet*, 1929:33-39, sayı 6), Zararlı Tenkitler (*İnkılap ve Medeniyet*, 1929:31-34, sayı 10), Aşiret Devrindeki Azerbaycan Edebiyatına Dair Vesikalar (*Azerbaycan'ı Öğrenme Yolu*, 1930:48-52, sayı 3 (8)), Türk Halkları Edebiyatında Mani Nevi ve Azerbaycan Bayatılarının Hususiyetleri (*Azerbaycan'ı Öğrenme Yolu*, 1930:9-42, sayı 4-5 (9-10), Aprel Medeniyeti ve Harici Matbuat (*İnkılap ve Medeniyet*, 1930:34-36, sayı 4), M. F. Axundzade'nin Malum Olmayan Eserleri (*İnkılap ve medeniyet*, 1930:45-49, sayı 11-12) ve yayınlanmamış, el yazması arşivde saklanan *Azerbaycan Folkloru*, *Habibi*, *Mirza Ali Ekber Sabir* vb. makalelerini ve adına sadece kaynaklarda rastladığımız eserlerini de onun *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* kitabının parçaları gibi değerlendirilmelidir. Bu eserler de onun Edebiyat Tarihi yazma metotları hakkında fikir yürütmeğe imkân veriyor. Tutuklandığı zaman KGB tarafından el konulan eserleriyle beraber 1931 ve 1936 yıllarında basılmak için yayınevine verdiği kitaplar da kaybolur. Emin Abid, *Azerbaycan'da Kitabı Dede Korkut*, *M. Füzuli'nin Sohbetül Esmar'ı (Meyvelerin sohbeti)*, *Kadı Burhaneddin'in Tuyuqları*, *Orhun Yazıtları* gibi eserleri ortaya çıkarmıştır. Bunun yanında o, Türk halklarında mani-

bayatı hakkında ilk bilgi veren, Mirze Feteli Ahuntzade'nin arşivini hazırlayan, hakkında oldukça değerli araştırmalar yapan, eserlerini üç cilt halinde Latin alfabesine çevirip, izahlar ve ön söz'le birlikte basımını sağlayan bir araştırmacı olarak 40 yıl kadar yasaklı kalmıştır.

7. Emin Abid'in Edebiyat Tarihi Yazma Metodu

Emin Abid *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* eserini yazarken elinin altında tezkireler, Avrupa metotlarıyla Firidun Bey Köcerli'nin Rusça yazdığı ve 1903 yılında Tiflis'te bastırıldığı *Literatura Azerbaydjanskih Tatar*, Yusif Vezirov'un (Çemenzeminli) 1337 (1921) yılında İstanbul'da bastırıldığı *Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar* adlı kitaplar ve diğer araştırmacıların makaleleri vardır. O, İstanbul'da Üniversiteyi bitirdiği yıl, Bakü'de Firidun Köçerli'nin üç ciltlik *Azerbaycan Edebiyatı* kitabının iki cildi *Azerbaycan Edebiyat Tarihi Materyalleri* adıyla, aynı zamanda Mehmet Fuat Köprülü'nün Türkiye'de Azerbaycan edebiyatı hakkında yayınlattığı makaleler çerçevesinde hazırlanan *Azerbaycan Edebiyatına Ait Tetkikler* eseri Bakü'de "Azernesr" yayınevinde basılmıştır.

Firidun Bey Köçerli ile aynı zamanda yaşayan ve Azerbaycan Edebiyatı Tarihi yazar bir araştırmacı daha vardır. O da Genceli Abdulla Sur'dur. Çağdaşlarının "Kafkas Edebiyatının Annesi" olarak adlandırdıkları Abdulla Sur, 1906 yılında İstanbul'a yüksek tahsil almaya gider ve 1908 yılında Azerbaycan'a geri döner. Kaynaklar, onun da bin sayfalık, üç ciltlik *Türk Edebiyatına Bir Nazar* adlı basılmamış bir kitabı olduğunu yazar (Ahmedov 2003: 121). Maalesef Abdulla Sur genç yaşında öldüğünden kitabını bastıramamış; kitabın elyazması ise kaybolmuştur. Emin Abid'in yazdıklarından onun Abdulla Sur'un böyle bir kitap yazdığından haberi olmadığı anlaşılır.

Emin Abid Bakü'ye döndükten az sonra Türkiye'den gelip burada öğretmenlik yapan İsmail Hikmet'in iki ciltlik *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi* kitabı (1928), Henefi Zeynallı, Abdulla Şaik ve Atababa Musahanlı'nın birlikte derslik gibi hazırladıkları *Edebiyattan İş Kitabı* (1928), Ali Nazım'ın *Azerbaycan Edebiyatı* (1927), Bekir Çobanzade'nin *Türk Edebiyatı*, Salman Mümtaz'ın ayrı ayrı şairler hakkında yazdığı makaleler ve bastırıldığı kitaplar yayımlanmıştır.

Emin Abid, Bakü'de yayınlattığı makalelerinde ve basılan kitaplar, dergiler hakkında raporlarında edebiyat tarihinin yazılışına bakış açısını ortaya koymuştur. O, kendinden önce Azerbaycan'da basılmış eserlerden farklı bir metot ortaya koymuştur. Firidun Bey Köcerli Azerbaycan coğrafyasında yaşamış, Türk ve Fars dillerinde eserleri olan yazarları bölgeleri ile tanıtır. Emin Abid ise Azerbaycan Türkçe'sinin kapsadığı bölgelerde Türk dilinde

yaratılmış şifahi ve yazılı edebiyatı Azerbaycan Türklerinin edebiyatı sayar ve yazar: “Bu gün Azeri Türkçesi dediğimiz lehçe ile danışan Kafkas, İran, Horasan ve Irak Türklerinin edebi ve fikri hakkında tahlillere dikkat yetireceğiz”. Sınırları Horasandan Karadeniz kıyılarına, Derbend’den Bağdad’a gibi uzanan, yazarın Azerbaycan Türkçesi, Azeri Türkçesi veya Kafkasya Türkçesi adlandırdığı lehçede yaratılmış edebi eserlerden söz ederken gösterdiği sınırlar içinde kalmaz. Çin seddine dek gider. *Orhun Yazıtları*’nda, *Divan-i Lügat-it Türk’te*, *Kutadgu Bilig’de*, *Divani Hikmet’te*, *Oğuzname*’lerde Azerbaycan edebiyatının başlangıcı hakkında değerli bilgiler olduğunu yazar.

Araştırmacı, edebî eserleri sosyal-siyasi muhitin, halkın yarattığı kültürün ayrılmaz bir parçası olarak görür. Azerbaycan’da ilk defa halk edebiyatı yazılı edebiyatla birlikte ele alır ve onların karşılıklı ilişkisine dikkat çekilir. Bunları gözden geçiren Nizameddin Şemsizade şöyle yazar: “Cemiyetin şahsiyet, tarihin tefekkür üzerinde tesir problemi halledici amil, edebiyat-tarihi harekât verici kuvvesi hesap etmek meylî Emin Abid yaratıcılığında esas yer tutan edebiyat tarihi konseptiyonu için de çıkış noktası olmuştur. İşte şu edebiyat tarihçisi gibi Emin Abidin iş usulünü de, araştırmalarını da çağdaşlarından farklıdır.” (1998: 121-122).

Emin Abid, Azerbaycan edebiyatı tarihine bakış açısında öğrencisi olması itibariyle Mehmet Fuat’a yakın olsa da bazen onunla da tartışmaya girmiş, onun önceleri yanlışlıklara yol açtığını yazmıştır. Örneğin, İsmail Hikmet’in kitabı hakkında 1929 yılında *İnkılâp ve Medeniyet* dergisinin birinci sayısında yayımlanan makalesinde şunları yazar: “Azerbaycan Türkçe’sinin hicri 7.-8. asırlardan başlaması fikri Prof. Köprülüzade’nindir... İsmail Hikmet de benim ilk durumum gibi aynı tesire kapıldığı görülmektedir; o da Köprülüzade’nin fikrini tekrarlamaktan başka bir şey yapmamıştır.”

Hocasına büyük saygı ve ihtiramına rağmen ilmî konularda onunla tartışmaktan çekinmemiştir. Bu durumu onun *Fuzuli’nin Tetkik Edilmemiş Bir Eseri Meyvelerin Sohbeti (Maarif ve Medeniyet, 1926: 32-34 sayı12 (35))* makalesinden de görmek mümkündür. Bu makalesi yayımlandıktan sonra Mehmet Fuat Ankara’daki *Hayâ* dergisinde verdiği cevap Fuzuli ismi girmeyen, kaynaklarda ve külliyat yazmalarında bulunmayan bu mesnevinin Fuzuli’nin olmadığı görüşünü ortaya koymuştur. Emin Abid belgelere dayanarak yeni makale hazırlamış, mesnevinin Fuzuli’nin olduğunu belirtmiştir ve bu konudaki kitabını basılmak için yayınevine vermiştir (AMEA RHA, font 39, E. A. Ahmedov’un şahsi dosyası).

Bu konu uzun yıllar Türkiyeli ve Azerbaycanlı araştırmacıları arasında tartışmaya sebep olmuştur. Azade Musayeva, 20 Aralık 2002’de *Elm gaze-*

tesinin 39-40 (640-641) sayısında Fuzuli'den birkaç yıl sonra Şemseddin Sivasi'nin yazdığı *Gülşeni-abad* eserini *Meyvelerin Sohbeti* ile karşılaştırmakla tartışmaya son vermiştir. O, eserin konusu ve içeriğindeki benzerliklerin karşılaştırılması neticesinde *Meyvelerin Sohbeti* adlı eserin Fuzuli'nin olduğunu net bir şekilde ispatlamıştır.

Emin Abid'in Azerbaycan Edebiyat Tarihine bakış açısını bu çok ciltlik eseri ile birlikte "Büyük Şura Ansiklopedisi ve Türk Edebiyatı" (*İnkılap ve Medeniyet*, 1929: 37, sayı 2), "Azerbaycan Edebiyatı Tarihi Etrafında" (*İnkılap ve medeniyet*, 1929:45-47, sayı 1), "Zararlı Tenkitler" (*İnkılap ve Medeniyet*, 1929:31-34, sayı 10) vb. makalelerinde de görmek mümkündür. Bedirhan Ahmedov, "Elbette selefleri ve çağdaşları gibi Emin Abid'in de edebiyat tarihimizin yazılmasında muayyen yanlışlıkları olmuştur. Lakin onun şu edebiyat tarihinin ona kadar olanlardan daha mükemmelliği, ilmi mevkiden yazılmış olmasıdır." diye yazar (2003:134).

Emin Abid, Edebiyat Tarihini yeni metotla yazmaya başlamakla beraber onun okul ve üniversitelerde okutulmasına da dikkat etmiştir. İstanbul'dan Bakü'ye döndükten sonra, 31 Mart 1927 yılında resmî hükümet gazetesi *Komünist*'de (1927: 31 Mart) yayımlattığı *Ali Mekteplerde Azerbaycan Edebiyatı* makalesinde Üniversitede millî edebiyatın öğretilmesine az dikkat yetirilmesine itirazını şöyle dile getirir: "Öten yıl Şark fakültesinde Azerbaycan edebiyatı tarihi haftada altı ders okutulduğu hâlde bu yıl dörde indirilmiştir. Derslerin azaltılması da edebiyatımızın laikli okutulma bilmemesinden ireli gelmiştir." Azerbaycan devlet mekteplerinde edebiyat programının zayıf olduğunu yazan Abid, İstanbul Darülfünunu ile kıyaslama yapar: "İstanbul Darülfünunda Azerbaycan edebiyatı 3 yıl içinde altı saat gösteriliyor, hâlbuki bizim Şark fakültesinde anadilli Türk edebiyatı haftada 4 saat okutuluyor. Bu hiç de doğru sayılmaz!" Araştırmacıya göre kendi kültür tarihini yabancı kültür tarihinden daha aşağı bir derecede okutmazlar (*Komünist* 1927: 31 Mart).

Sonuç

Emin Abid edebiyat tarihi yazarken Azerbaycan'da:

1. Eskiden olduğu gibi tezkireler yazılıyordu;
2. Azerbaycan coğrafyasında doğan yazarların hangi dilde yazmasından asılı olmayarak yarattıkları eserler dâhil ediliyordu;
3. Dil esas alınarak Azerbaycan Türkçesinde yaratılmış edebi örnekler Azerbaycan Edebiyatı Tarihi'ne dâhil ediliyor ve eski çağlarda yaratılan, Türklerin ortak mirasına dayanılıyordu.

Emin Abid, Azerbaycan Türkçesinde yazan bir yazarın nerede doğduğunu ve öldüğünü esas olmayarak Azerbaycan yazarı gibi araştırır ve bütün Türk edebiyatının bir parçası gibi inceler. Buna göre de Emin Abid ve onun gibi düşünenler Pantürkist diye adlandırılarak kurşuna dizilir veya Sibirya'daki ceza evlerine gönderildi.

Bu metot yeniydi ve Rusya'nın Türk halklarını bölmek siyasetine uygun gelmiyordu. Azerbaycan edebiyatını umum Türk edebiyatının ayrılmaz parçası gibi araştıranlar Pantürküst, Milliyetçi, Sovyetler Birliğinin bölücü-sü gibi suçlamalara maruz kaldı, kurşuna dizildi, Sibirya'daki ceza evlerine gönderildiler, metotları yasaklandı.

50 yıldan uzun süre yasaklanan metot, 1991 yılında Azerbaycan özgürlüğüne kavuştuktan sonra yeniden hayata geçirildi. Bununla da Emin Abidin eserlerinin duyurulması fırsatı doğdu.

Kaynaklar

- Abid, Emin (1926). "Fuzûli'nin Tedkik Edilmemiş Bir Eseri". *Maarif ve Medeniyet Dergisi* 12 (35): 32-34
- (1927). "Hece Vezninin Tarihi (Edebiyat Teorisi Hakkında)". *Maarif İşçisi Dergisi* 3(23): 50-55, 4(24): 58-61, 6-7(25-26): 45-62.
- (1927). "Ali mekteplerde Azerbaycan edebiyatı". *Komünist Gazetesi*. 31 Mart.
- (1927). "Derebeylik Devri Azeri Edebiyatı". *Maarif ve Medeniyet Dergisi* 4-5: 39-40.
- (1927). "Edebiyat ve İlim". *Maarif İşçisi Dergisi* 9(29): 49-53.
- (1927). "Oktyabr İnkılabının Azerbaycan Edebiyatına Tesiri". *Maarif İşçisi Dergisi* 10 (30): 67-95.
- (1928). "Azerbaycan Proleter Gazeteciliğine Bir Bakış". *Dan Yıldızı Dergisi* 1(13): 21-26, 2 (14): 20-23, 8-9 (20-21): 38-41.
- (1928). Mirza Fethali Ahuntzade'nin Türk edebiyatındaki Konumu ve Meydana Getirdiği Edebi Okul". *Maarif İşçisi Dergisi* 3(35): 20-52.
- (1928). "M. F. Ahundov Hakkında". *Maarif İşçisi Dergisi* 4(36): 40-44, 5-6(37-38): 24-32, 7-8(39-40): 87-93(Makalenin sonunda devamı var yazılsa da derginin sonraki sayılarında devamı yayınlanmamıştır.)
- (1929). "Türk El Edebiyatına İlmi Bir Bakış. Oğuzname". *Dan Yıldızı (Tiflis) Dergisi* 5 (29): 30-32, 8 (32): 28-29.
- (1930). "Türk Halkları Edebiyatında Mani Nevi ve Azerbaycan Edebiyatına Dair Vesikalar". *Azerbaycan'ı Öğrenme Yolu Dergisi* 4-5(9-10): 9-42.
- (1930). "Aşiret Dövüründeki Azerbaycan Edebiyatına Dair Vesikalar". *Azerbaycan'ı Öğrenme Yolu Dergisi* 3(8): 48-52.
- (1936). "Mirze Feteli Ahuntzade'nin Matbuat Münakaşaları". *İnkılap ve Medeniyet Dergisi* 3: 38-42.

- (2007). *Seçilmiş Eserleri*. Tertip eden ve ön söz müellifi: Bedirhan Ahmedov. Bakı: Şark-Garp Neşriyatı.
- Ahmedov, Bedirhan (2003). *Bir istiklal yolcusu (Emin Abid: Hayatı, Mühüti, Yaratıcılığı)*. Bakı: "Elm" Neşriyatı.
- Ağayev, İslam (2000). *Aliabbas Müznib*. Bakı: Elm Neşriyatı.
- Azerbaycan MEA El yazmalar Enstitüsü. Aliabbas Müznib fondu, 37 (G.Z. 53) fond 1, siyahı 1, saklama vahidi 55.
- Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Riyaset Heyetinin Arşivi (AMEA RHA), fond 39, siyahı 374, Ahmedov Emin Abid'in dosyası.
- Azerbaycan Milli Tehlikesizlik Nazirliyinin (İstihbarat Bakanlığının) Arşivi (AMTNA), Ahmedov Aliabbas (Müznib) Mütellib oğlunun dosyası 25082.
- (İstihbarat Bakanlığının) Arşivi, Ahmedov Emin Abid Mütellib oğlunun dosyası 32796.
- (İstihbarat Bakanlığının) Arşivi. Ahmedova Nafie Tefvik Taner (hem de Şükri Ahmed) kızının dosyası 39657.
- Babayev, Adil (2003). *Elimizin ve İlmimizin Soykırımını*. I. Kitap. Bakı: Bakı Üniversitesi Neşriyatı.
- Bünyadov, Ziya (1993). *Kırmızı Terör*. Bakı: Azerbaycan Devlet Neşriyatı.
- Hüseyin oğlu, Ali Şamil (2002). "Türk Edebiyatı Araştırmacısı Emin Abid". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 14 (Güz): 253-265.
- Kenber Kızı, Rukiyye (1978). "Firidun bey Köçerli ve onun "Azerbaycan edebiyatı" eseri". *Azerbaycan Edebiyatı*. C. I. Bakı: Elm Neşriyatı. 12-15.
- Köçerli, Furudin Bey (1978). *Azerbaycan Edebiyatı*. Bakı: Elm Neşriyatı.
- .(1983). *Azerbaycan Edebiyatı*. Bakı: Elm Neşriyatı.
- Gasımov, Celal (2003). *Mahpus Tercüme-yi Halı*. Bakı: Sada Neşriyatı.
- Genç Azer* (İstintak Materialları Üzerine) (1993). Bakı: Azerveş.
- Gültekin, Emin Abid (1999). *Buzlu Cebennem*. Tertip eden ve ön söz müellifi: Ali Şamil. Bakı: Güneş Neşriyatı.
- Şahbazov, Ali (1926). "İstanbul Darülfünunda Azeri Edebiyatı Tarihi. (Türkiye Mektupları)". *Yeni Fikir Gazetesi*. 9 Yanvar.
- Şamilov, Ali (1986). "Emin Abidin "Edebiyat tarihi". *Edebiyat ve İncesenet Gazetesi*. 12 Aralık. sayı 50 (2237).
- Şamil, Ali (1999). "Emin Abid'in Hayat Hikâyesi ile İlgili Kesin Çizgiler". *Bilge* 21: 23-26.
- Şamil Eli Hüseyin oğlu (1997). "Emin Abid "Kitabi-Dede Qorqud" hakkında". *Milli folklor* 38: 46-51.
- (1999). "Folklorçu Emin Abid". *Milli folklor* 42: 75-82, 43: 70-77.
- (2002). "Ümumtürk edebiyatı araştırmacı: Emin Abid". *Bilig* 22 (Yaz): 169-184.
- Şemsizade, Nizameddin (1998). *Azerbaycan edebiyatşünaslığı*. Bakı: Seda Neşriyatı. 121-122.

Research of History of Azerbaijani Literature With New Method and Emin Abid

Ali Shamil Huseyinoglu *

Abstract

The written form of the history of our literature has been tezkires (a collection of short biographies of notable figures) for centuries. Europe achieved the highest development in economy, education, military and other fields. Eastern intellectuals and state officials endeavored to benefit from European methods for the development of their own countries. Emin Abid was one in this regard. Emin Abid born in 1898 in Baku was graduated from Istanbul University in 1926. Having returned to his home country-Azerbaijan he started teaching in the universities and lyceums and published his articles on history of literature in the magazines. His creative activity was related to the writing of history of the literature based on new method-European method which is reflected in all his articles and in his many-volumed book "*History of Literature of Azerbaijani Turks*". Each nation in Europe had formed its own government and was living within that government. The situation was different in the East. The Turks were living within several governments such as in Turkey, Iran, Azerbaijan, Iraq and others. This situation prevented the research of literature history of the nation from geographical perspective in both Turkey and Azerbaijan.

Though the Turks were majority in Azerbaijan the minor nations such as Talishs, Lezgis, Avars, Kurds, Armenians, Russians and others should not be disregarded. The research of history of Azerbaijani literature needed to be multilingual. For this reason Emin Abid decided to write the history of litera-

* Azerbaijan National Scientific Academy Institute of Folklore, Department of International Relations Baku / Azerbaijan
alishamil@yahoo.com

ture of Azerbaijani Turks. He was not writing only about the history of the literature of the Turks in Azerbaijan but also about the Turks who shared the same accent with the ones in Azerbaijan. It was against the Soviet strategy.

The ban over the publishing of his books came in 1936 leading to his relieve of his duty in 1937. In 1938 Emin Abid was arrested and having been interrogated for a while he was executed. The first volume of his many-volumed book “History of Literature of Azerbaijani Turks” is kept in Azerbaijan State Literature and Art Archive whereas the last volume is kept in Istanbul Darulfun (Istanbul University). His manuscripts, published and unpublished articles are best indicators to be related while talking about the research method on the history of the literature of Azerbaijani Turks.

Keywords

Emin Abid (Abid Mutellib oghlu Ahmedov), research method of *History of Literature of Azerbaijani Turks*.

Роль Амина Абиды в написании азербайджанской литературы по новому методу

Али Шамиль Гусейин Оглу*

Аннотация

Тезкире столетиями являлась единственной письменной формой истории литературы. Амин Абид в своих статьях и в своем труде «История литературы азербайджанских тюрков» при написании истории литературы придерживался европейских методов.

В Азербайджане хотя тюрки и составляют большинство населения, также проживают представители и других народов. Поэтому история литературы Азербайджана должна была быть написана как история многоязычной литературы. Исходя из этого, Амин Абид решает написать историю литературы азербайджанских тюрков. В такой ситуации он пишет историю литературы не только тюрков, проживающих на территории Азербайджана, но и всех тюрков, говорящих и творивших на азербайджанском языке. Это в свою очередь не отвечало стратегическим интересам Советского государства. Поэтому в 1937 году его снимают с должности, в 1938 году он заключается под стражу и вскоре расстреливается. Первый том его «Истории литературы азербайджанских тюрков» хранится в Азербайджанском государственном архиве литературы и искусства, последний том в Стамбульском университете. Его произведения: рукописные источники, изданные и неизданные статьи дают возможность рассуждать об его методе написания истории литературы азербайджанских тюрков.

Ключевые Слова

Амин Абид (Абид Муталлиб оглы Ахмедов), метод написания истории литературы азербайджанских тюрков.

* Национальная Академия наук Азербайджана, институт фольклора, отдел международных отношений, Баку / Азербайджан
alishamil@yahoo.com

Osmanlı Kültür ve Sanatında İbrahim Gülşenî'nin İşlevi

Muhsin Macit*

Özet

Osmanlı şiir ve sanatının gelişmesine katkıda bulunan tekke-tasavvuf erbabından biri de İbrahim Gülşenî'dir. Onun Tebriz'de biçimlenen sufi kimliği, Kahire'de kurduğu Gülşenî Tekkesinde olgunluğa erişmiştir. Kahire'deki Gülşenî Tekkesi, Anadolu ve Rumeli'de yetişen pek çok insan için bir cazibe merkezi olmuştur. Yenice, Edirne, Bursa, İstanbul, Gelibolu gibi o devrin belli başlı Osmanlı kültür merkezlerinden Gülşenî Tekkesine gidip tasavvuf eğitiminden geçtikten sonra Osmanlı coğrafyasının değişik bölgelerinde faaliyetlerini sürdüren çok sayıda şair ve musikişinas yetişmiştir. Gülşenî şair ve musikişinaslar Mevlevî ve Hurufî muhitleriyle iyi ilişkiler kurmuş ve karşılıklı etkileşim içinde Osmanlı sanatına katkıda bulunmuşlardır.

Anahtar Kelimeler

İbrahim Gülşenî, Gülşenîlik, Gülşenî Tekkesi, Tasavvuf, Kahire.

Giriş

Osmanlı kültür ve sanatının gelişip serptildiği mekânlar arasında tekke ve âsitânelerin önemli yeri ve işlevi vardır. Tezkirelerdeki veriler doğrultusunda Osmanlı şairlerinin tekke-tasavvuf ilişkilerine bakıldığında ilk sırayı Mevlevîlerin, ikinci sırayı Halvetîlerin, üçüncü sırayı Nakşîlerin ve dördüncü sırayı ise Halvetîliğin bir kolu olan Gülşenîlerin aldığı görülür (İsen 2010: 183-192). İbrahim Gülşenî ve onun inşa ettiği Gülşenîliğin tasavvuf tarihi içindeki yeri konusunda başta Muhyî'nin *Menâkıb-ı İbrahim-i Gülşenî* adlı eseri olmak üzere kaynaklardaki malumat, Tahsin Yazıcı ve

* Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi, TDE Programı / Eskişehir
muhsinmacit@hotmail.com

Himmet Konur tarafından sistematik olarak ele alınmış, İbrahim Gülşenî'nin hayat hikâyesi, menkıbeleri, halifeleri, tekke ve zaviyeleri konusunda bilgiler verilmiştir (Yazıcı 1951, Konur 2000). Mısır'daki Gülşenî Tekkesinin mimari yapısı ve tarihi hakkında da Doris Behrens-Abouseif, ayrıntılı bir çalışma yapmıştır (1988, V: 43).

Gülşenî'nin mistik tecrübesinin biyografik kaynaklara yansıyan tarafı kadar şiirlerindeki görüntüsü de önemlidir. Arapça şiirlerinde isminin çağrışımla Halîlî, diğer eserlerinde Gülşenî mahlasını kullanan şairin *Manevî* adlı eseriyle Türkçe şiirleri Türk tasavvuf edebiyatı içinde haklı bir şöret kazanmasına sebep olmuştur. İbrahim Gülşenî'nin Mevlanâ'nın *Mesnevî'si* ne nazire olarak Diyarbakır'da on ayda tamamladığı söylenen *Manevî* adlı eseri, 40.000 beyitli Farsça bir mesnevidir. Eserin ilk 500 beyti La'î Mehmed Fenayî tarafından şerh edilmiştir (İstanbul 1289, Tek 2009). *Manevî* ve diğer Farsça şiirlerinin yanı sıra Gülşenî, bir divan oluşturacak kadar Türkçe şiir söylemiştir (Akay 1996). İbrahim Gülşenî ve takipçilerinin Türkçe şiirleri bestelenerek Gülşenî tekkelerinde asırlarca okunmuştur (Ergun 1942-1943, Kara 1999: 8-11).

Gülşenî'nin Vârisleri

Osmanlı dönemi şair tezkirelerinde Gülşenîliğe bağlandığı belirtilen şair sayısı 17, diğer tarikat mensupları arasındaki oranı ise % 5'tir (İsen 2010: 189). Tezkirelerde adı geçmediği halde başka biyografi eserlerinde hakkında bilgi bulunanlar ile divanları günümüze ulaşanlar dahil edildiğinde bu sayı otuza yükselmektedir. Mecmualar ve diğer kaynaklar üzerine yapılan çalışmalar arttıkça bu sayının daha yukarıya çıkması muhtemeldir. Mevcut veriler bile Gülşenîliğin Osmanlı şairleri nazarında gördüğü ilgiyi gösterecek düzeydedir.

Gülşenî'nin Türk kültür ve sanatı bakımından en önemli mirası, şiirleri ve mistik tecrübesidir. Daha hayattayken Kahire'deki Gülşenî Tekkesi, pek çok gönül adamı için bir cazibe merkezi olmuştur. Gülşenî Tekkesinin bu konumu, şeyhin halifelerince de korunmuştur. Onun oğlu, ilk halifesi Ahmed Hayalî (ö. 1569), İbrahim Gülşenî soyundan gelen en yetenekli şairdir. Mevlid yazmış ve bir divan oluşturacak kadar şiir söylemiştir (Kiremitçi 2001). Aşağıda matla beyitleri verilen bazı şiirleri de bestelenmiştir:

- 1- Bu şiir sabâ makamında bestelenmiştir (Ergun 1943, II: 695-96):
Musaffâ eyle dil levhin bu gün nûr-ı tecellâdan
Cemâlin gösterir Allah çü mir'ât-ı mücellâdan

- 2- Bu şiir bayâtî makamında bir ilahidir (Ergun 1943, II: 525-26):
Gönül sûzân olupdur aşk elinden
Ciğer büryân olupdur aşk elinden
- 3- Bu şiir mahur bir ilahidir (Ergun 1942, I: 393):
Durman yanalım âteş-i aşka
Şu'le verelim âteş-i aşka

Hayalî'nin vefatından sonra yerine "seccâde-nişîn-i irşâd" olan Seyyid Ali Safvetî'nin (ö. 1596) de az sayıda şiiri olmakla birlikte bu sanatla yakından ilgilendiği babasının divanını istinsah etmiş olmasından anlaşılmaktadır (Millî Kütüphane 06 Mil Yz. FB. 213). Safvetî'nin oğlu Haletî (ö. 1581) ise çok genç yaşta öldüğü halde geriye bir divanla birlikte *Pend-nâme* (59 beyitli) ve *Kıdem-nâme* (241 beyitli) adlı iki küçük mesnevi bırakmıştır (Altunel 1988). Haletî'nin erken ölümünden ötürü, Gülşeni postuna Ali Safvetî'den sonra geçen Seyyid Hasan (1552-1615), babasından ve Muhyî'den ders alarak çok iyi yetişmiştir. Şiir söylemiş olmasına rağmen bir divan oluşturacak düzeyde manzumeye sahip değildir (Ali Emiri 1328, I: 216-221).

Görüldüğü üzere İbrahim Gülşeni'nin manevî mirasını devralan çocukları ve torunları onun şiir çizgisini devam ettirmişlerdir. Sadece oğullarından olan torunları değil, kızının çocuğu olan Ârifi mahlaslı Fethullah Çelebi (ö. 1561), Osmanlılar hakkında Farsça şehname yazan ilk şair sıfatıyla edebiyat tarihi içindeki yerini almıştır. Bazı bölümleri günümüze ulaşmayan bu eserin, *Şehnâme-i Âl-i Osman'ın Süleymannâme* adını taşıyan yaklaşık 60.000 beyitli, minyatürlü beşinci cildi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Hazine Nr.1517'de bulunmaktadır. Bundan başka *Vekâyi-i Sultân Bayezid ma'a Selim Han* adlı bir eseriyle yine ona ait olduğu tahmin edilen *Fütûhât-ı Cemîle*'nin yazma nüshaları günümüze kadar ulaşmıştır. Hadım Süleyman Paşa'nın Hint Seferini konu edinen *Sefer-nâme* adlı Türkçe manzum eserinin nüshasına ise henüz rastlanmamıştır. Şairliğinin yanı sıra hattatlığı ve nakkaşlığı hususunda da tezkirelerde malumat bulunan Arif Fethullah, muhtemelen II. Selim'den umduğu ilgiyi göremeyince Mısır'a gitmiş ve orada ölmüştür (Yazıcı 1993: 372).

Sadeddin Nüzhet ve Tahsin Yazıcı'nın kaynaklardaki veriler çerçevesinde tanıttıkları Ârifi, az da olsa Türkçe şiir söylemiştir. Babasının meclisinde Ârifi'nin eserlerini gördüğünü söyleyen Hasan Çelebi, onun bir gazeline yer vermiştir (Eyduran 1999: 2/619). Sadeddin Nüzhet, nazire mecmualarında (Pervane Bey Mecmuası) onun bazı gazellerine tesadüf edildiğini söyledikten sonra tezkirelerde yer alan şiirlerinden başka bir manzumesini

(Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat Köşkü Nr. 406) alıntılanmıştır (Ergun, I: 64-65).

Osmanlı aydınlarının Gülşenîliğe ilgisi

Kahire'deki Gülşenî Tekkesi, bilhassa 16. ve 17. yüzyılda Osmanlı coğrafyasından pek çok insanın akınına uğramıştır. Gülşenîlerin zaman zaman takibata uğraması ve Kanunî döneminde İbrahim Gülşenî'nin İstanbul'a çağrılmasında İbn Arabî'nin görüşleri doğrultusundaki yorumları kadar gördükleri bu olağanüstü ilginin de payı vardır. Çünkü "sultanlar, çevrelerine geniş taraftar grupları toplayan popüler şeyhlerden şüphelenirler. Osmanlı sultanları, bu gibi popüler şeyhleri ya bertaraf etmeğe veya vakıf tahsisleri yoluyla kendilerine çekmeğe ve bağımlı hale getirmeğe çalışırlar" (İnalçık 2000: 137). Osmanlı yöneticilerinin, siyasal bir tehdit oluşturmamak kaydıyla tasavvufî muhitlerle kurdukları bu karmaşık ilişkiler, Gülşenîlere bakış açılarını da belirlemiştir.

Osmanlı biyografi eserlerinden *Şakayık zeyillerinde* Gülşenîlere dair verilen bilgiler arasında Mısır'a giden şeyhlerden sözedilir. Nevî-zade Ataî, *Hadai-ku'l-hakaik fi tekmiletiş-şakaik* adlı eserinde dedesi Halveti şeyhi Pir Ali (68-69), Şeyh Hasan bin Hızır bin Muhammed (198-199), Sirozlu Muhammed İlhamî (208) gibi bazı kişilerin İbrahim Gülşenî'nin çağrısına uyup Mısır'a gittiklerini söyler (1989). Fakat bu gidiş dönüşlerin yarattığı muhtemel sorunlara da işaret eder. Şöyle ki Gülşenî'nin halifelerinden Hasan Zarifi'den bahsederken Karamanî'nin katlinden sonra Gülşenîler üzerinde fitne ve şüphe yaygınlaşınca Emir Buhari şeyhi Mahmud Efendi'ye iradet götürdüğünü anlatır (1989: 201). Şeyhi Mehmed Efendi de *Vakayü'l-Fudala*'da Gülşenî silsilesinin *Zeyl-i Atayî*'de beyan olunduğuna işaret ettikten sonra İbrahim Gülşenî'nin halifelerini sıralar (I: 56-57).

Osmanlı tezkire yazarları da Gülşenî'nin cazibesine kapılan bazı şairlerin hayat hikâyelerini anlatırlar. Bunlardan en dikkate değer olanı hiç şüphesiz Ârifî (1552) mahlaslı Hüseyin Çelebi'nin hikâyesidir. Ârifî, Kuloğullarıdandır. Âşık Çelebi'nin naklettiğine göre, İbrahim Paşa Mısır'dan döndüğünde, kendisine kafiyesi "lâm" olan bir kaside sunmuş ve karşılığında Anadolu Defterdarı Mahmud Çelebi kaleminde tezkirecilik talep etmiş, İbrahim Paşa da "himmet" etmiştir (Kılıç 2010: 2, 1031). Fakat defterdar Mahmud Paşa ile aralarında çıkan ihtilaf üzerine azledilir. Ârifî o cefaya tahammül edemeyip bütün malını mülkünü satarak kendisini "Mısra ulaştırarak bir mikdar nesne alıkoyup mâ'adâsını fukarâyâ bezl" etmek sûretiyle "Şeyh İbrahim Gülşenî ocağına doğrulup" gider (İsen 1994:

241). Ârifî'nin tasavvuftaki “terk” kavramının içini tam anlamıyla dolduracak hayat hikâyesinin bu bölümü dokunaklı olduğu kadar Gülşenî'nin câzibesini göstermesi bakımından da önemlidir.

Osmanlı şairleri arasında Gülşenîliğin cazibesine kapılarak saray çevresinden Mısır'a gidenlerden biri de Semaî (ö. 1586-1589) mahlaslı Hasan'dır. Saraya mensup solaklardan birinin yetiştirmesi olduğu için Solakzade Hasan diye tanınır. Önce İbrahim Gülşenî'ye, daha sonra Nakşi şeyhlerinden Ahmet Sadık'a bağlanan Semaî'nin şiirlerini Ali beğenir (İsen 1994: 309-310).

16. yüzyıl şairlerinden Layihî (ö. 1565) mahlaslı Sirozlu Mustafa da Gülşenîliğe gönül verenlerdendir. İstanbul'da ilmiye mesleğinde ilerlerken Âşık Çelebi'nin belirttiğine göre “gönline Mısır-ı ışkun nesemât-ı simât-ı gülşeni ve asr-ı şevkun câzibe-i da'vet-i encümeni irişüp” Nil'e doğru yönelmiştir (Kılıç 2010: 2, 755). Gülşenî'nin halifelerinden Hasan Zarifî'nin hemşerisi olan Layihî, Sahn müderrislerinden Kemal Çelebi'den ders alıp tahsilini tamamlayınca Mısır'a giderek Gülşenî'ye bağlanmıştır. Bir ara Mekke'de mücavir olmuş ve daha sonra Mısır'da tanıştığı Semiz Ali Paşa'nın himayesine girmiştir. Ali Paşa'nın çevresinde bulunanlar Ali'nin ifadesine göre onun “cüzzâm marazına mübtelâ” olduğunu yayarlar. O da görür ki “güçle gökçeklik olmaz”, alıp başını Siroz'a gider ve orada vefat eder (İsen 1994: 267-268). Hasan Çelebi, onun şiirini beğenmez. Ahdî ise sadece bir beytine yer verir (Solmaz 2005: 500). Tezkirelerde Mısır'da geçen günleri, Mekke'deki davranışları ve nihayet İstanbul'daki durumuna ilişkin yapılan “gâh” ibaresiyle başlayan değerlendirmelerden şaire itibar ve itimat edilmediği, itikadına ilişkin tereddütlerin olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı başkentinden Mısır'a yönelişler sonraki asırlarda azalarak devam eder. *Rıza Tezkiresi*'nde Zarî (ö. 1630) mahlaslı Nokta-zade Ca'fer Çelebi'nin Mısır'a gittiği ve orada öldüğü kayıtlıdır. Rıza'nın ifadesine göre, “ol pîr ü tarikat-ı ma'nevî Yeniçeri iken Gülşenî olup Mısır'a gitmiş” ve orada ölmüştür (Zavotçu 2009: 294).

Anadolu ve Rumeli'den Gülşenî Tekkesine yönelen sanatkarların, dervişlerin Osmanlı merkezî yönetimini kuşkulandıracak düzeye eriştiğine dair söylentiler, menkıbelere bile konu olur. Özellikle Evliya Çelebi, Gülşenî ile Ebussuud Efendi'nin karşılaşmalarını Osmanlı şeyhülislamının aleyhine olacak cümlelerle birkaç kez vurgular (Evliya 1996, I: 171, 1999: 3, 253-254). Gülşenîlere yönelik kuşkuların kimi zaman ölümle sonuçlanan takibata neden olduğuna dair örnek olaylar anlatılır. Halvetiliğin bir kolu olmasına rağmen Gülşenîlerin mühlidlik ve zındıklıkla suçlanmalarını Me-

lamîliğe yakın ve yatkın durmalarıyla ilişkilendiren Ahmet Yaşar Ocak, Şeyh Muhyiddin Karamanî (ö. 1543) örneğinden hareketle konuyu ele alır (1998: 313-327). Gülşenîlere yönelik psikolojik baskının ulaştığı seviyeyi göstermesi bakımından Hasan Çelebi'nin "Sailî" maddesindeki şu ifadeleri önemlidir: "Karamanî dimekle ma'rûf olan mühlid ü zâl ve şeytân-ı bed-fi'âl teftîş olundukda bu fırkaya küllî havf u hırâs gâlib olmağın merhûm Ebussuûd Efendi'nin meclis-i fezâil-istînâslarına varıp kendüyi halâs etmiş idi. Lâkin bu hâlet kalbinde yer edip derûnunda câygîr olan ebhire-i reddiye dimâğına te'sîr etdikde kuvâ-yı âkilesine efkâr-ı bâtıla ârız olup dârü'ş-şifâda der-zencîr etdiler" (Eyduran 1999: 2/464). Gülşenîlere yönelik bakış açısındaki ikiliğe Gelibolulu Ali, devrinin panoraması sayılan tercî-bendinin VII. bendinde işaret eder (Aksoyak 1999: 465):

Gülşenî Mevlevî olursan eger
Zurefâ mezhebince şâh olasın
Rafz u ilhâdı töhmet eyleyeler
Belki hem rind-i bî-günâh olasın

İbrahim Gülşenî'nin İstanbul'a çağırılması olayı 19. yüzyılda Türk tiyatrosunun ilk denemelerinden sayılan, *Hikâye-i İbrahim Paşa Be İbrahim-i Gülşenî* adlı dört perdelik eserde, çok farklı bir bağlamda işlenir. Abdülhak Hamid'in babası, yazar ve tarihçi Hayrullah Efendi (ö. 1866), devrin siyasal olaylarını tarihsel bir kurgu içinde anlatırken sahneye İbrahim Gülşenî'yi ermiş bir sufi karakteriyle çıkarır (Hayrullah Efendi 1964).

Gülşenî Coğrafyası

Yukarıda mirasına ve gördüğü ilgiye kısaca işaret ettiğimiz İbrahim Gülşenî'nin Kahire'deki tekkesine Evliya Çelebi'nin ifadesine göre "erbâb-ı ma'rifet ü tarîkat ve nazîf ü zarîf ve şâ'ir ve erbâb-ı tasnîf kimesneler gelirler. Gayrı enâyî ve ecnebî ve cühmel ü mühmel âdemler gelemmez" (2007, 10: 249). Sadece Mısır'da değil Anadolu ve Rumeli'de de Gülşenî'nin halifeleri tarafından tekkeler kurulur. Evliya Çelebi, bazı şehirlerden sadece Gülşenî tekkesinin varlığına işaret ederek geçer. Mesela, Bitlis'ten bahsederken: "tekye-i Gülşenî ...vardır" (2001, 4: 66); Filibe'de "Kadirî ve Gülşenî tekyesi dahi var, ancak Mevlevîhâne yoktur" (1999, 3: 217); Bursa'da "Tekye-i Gülşenî, ma'mûr âstânedir" (2. Kitap, 14) der. Ama bazı şehirlerde Gülşenîliğin kattığı mistik havayı sezdiren ifadeler kullanır: "Derûn-ı şehri Tarabefzûn'da cümle halkı tarîk-i Gülşenî'de ...ehl-i ma'ârif gazelhân ve Farîshân şu'arâlar vardır kim" (2: 49). "... zirâ ahâlî-i Diyârbekir cümle tarîk-i Hâceğândan ve tarîk-ı Gülşenî'den olmak ile zevk ü şevk-i tevhîd vecdinden dahi hâlî değillerdir" (4: 39)

Osmanlı coğrafyasında Evliyâ'nın zikrettiklerinden başka Gülşenî tekke ve zaviyelerinin bulunduğu bilinmektedir. Sadece Hayrabolu'da on dört Gülşenî tekkesinin faaliyet gösterdiğini (Gölpınarlı 1983: 326) dikkate alarak belli merkezlerde Gülşenîliğin yoğun ilgi gördüğünü söyleyebiliriz. Osmanlı coğrafyasının değişik şehirlerinden; Yenice'den, Edirne'den, Bursa'dan, Gelibolu'dan, Hayrabolu'dan, Halep'ten ve Kefe'den insanlar Kahire'ye gidip Gülşenîliğe bağlanırlar.

Osmanlı şiir geleneği içinde Rumeli, "hür derviş duyarlığı"nın mekânıdır. Özellikle Yeniceli şairlerde bu eda açık biçimde görülür. Bunda Gülşenîliğin payı büyüktür. Âşık Çelebi'nin Usulî'den bahsederken "Şeyh İbrahimîlere isnâd olunan ilhâd tohmın Rûm'da ol ekmişdür ve Nesîmiyyât türrehâtından getürdüğü nihâl-i nihâd-ı dalâli ol dikmişdür. Niçe onup bitmeyecekler gelüp ol tohmı ekmege başlamışlar ve niçe berhurda olmuyacaklar ol nihâle budaklar aşlamışlardur. Hak Te'âlâ tohmların çüride ve köklerin kurıda" (Kılıç 2010: 1, 345-346) bedduaıyla işaret ettiği hususu, farklı bir niyetle okumak mümkündür. Âşık Çelebi'nin niyeti, Usulî etkisini olumsuzlayan bir bakış açısı önerse de bu ifadelerden Gülşenîliğin Yenice çevresinde kök tuttuğu çıkarımında bulunabiliriz.

Usulî (ö. 1538), İbrahim Gülşenî'ye bağlanan şairlerin en ünlüsüdür. Uzun süre Gülşenî'nin hizmetinde bulunduktan sonra şeyhinin ölümü üzerine doğum yeri olan Vardar Yenicesi'ne döner (İsen 1990: 15). Rumeli'de Gülşenîliğin temsilcisi ve Nesimî'nin takipçisi olarak muhitinin beklentilerine uygun bir dille şiirler söyler. Yaşadığı muhitin güzelliklerini anlattığı şehrengizi, ara sıra hece ölçüsünü de kullanarak yazdığı şiirleri onun yerlilik arzusunu yansıtır. Nesimî'nin Hurufî ıstılahlarına boğmadığı gazellerindeki lirizm ile Yunus'un şiirlerindeki sadeliği Rumeli duyarlığında birleştirerek bir divan oluşturacak kadar şiir söyler (İsen 1990). Hem İbrahim Gülşenî hem de Nesimî'nin nefeslerini şahsında toplayarak ustalarını mahcup etmeyecek dönüşümle çağının ve çevresinin ruhuna üfler.

Usulî'nin "hem-şehri ve musâhibi" olan Şevkî mahlaslı Baba Dırâz'ın da İbrahim Gülşenî'ye bağlandığını, onun izniyle Frengistan'a gittiğini ve hatta bir ara Venedik'te ruhbanlar tarafından keşişliğe kabul edildiğine dair haberler geldiğini Garibî'den öğreniyoruz (Babacan 2010: 88-89). Şiîliğe meyli bütün eserlerine yansımış olmakla birlikte Gülşenî'ye muhabbet beslediği ve İstanbul'a geldiğinde onun huzuruna çıkanlar arasında yer aldığı bilinen Garibî, bu muhabbetini tezkiresinin Baba Dırâz madde-

sinde onun şiiirlerinden örnek verirken “Âsitan-ı Gülşenîde biz meh ü sâl olmuşuz/ Yüz sürüp gerçek erün yolında pâmâl olmuşuz” dizeleriyle başlayan murabbasını tercih ederek sezdirir (Babacan 2010: 89).

Gülşenîliğin Yeniceli takipçilerinden biri de Şeyhzade Seyyid Selman Çelebi'dir. İlk mahlası Selmanî'dir. Sonra İlahî (ö. 1577) mahlasını almıştır. Gelibolulu Ali şiiirlerini beğendiği bu şairin genç yaşta ölümüne hayıflanır (İsen 1994: 294). Hasan Çelebi de onun şiiirlerini “garâib” ve “acâib” sıfatlarıyla nitelendirmekle yetinmeyip “keyfiyet-i hâli eş'ârından rûşen ü âşikâr olur” diyerek kişiliğine yönelik eleştirilerini üslûbu üzerinden yapar (Eyduvan 1999, 2: 169).

Gülşenîliğin bir başka merkezi Edirne'dir. Edirne sufi cereyanlar için her daim cazip bir şehir olmuştur. Gülşenîlik açısından şehri cazip hale getiren şeyhin halifelerinden Âşık Musa'dır. Âşık Musa (ö. 1567), Küçükpazar yakınındaki Şah Melik Zaviyesinde faaliyetlerini sürdürür. Onun yerine posta oturan Abdülkerim Efendi (ö. 1584), Gülşenîler arasındaki yerini hazarât-ı hams tertibi ile kaleme aldığı *Mevlid*'iyle taçlandırır (Canım 1995: 185). İbrahim Gülşenî'nin halifesi Âşık Musa ve onun takipçileri sayesinde Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre “Edirne şehrinin cemî'i halkı fukarâ-yı Gülşenî” olmuştur (1999, 3: 254). Şehrin Gülşenîlikle özdeşleşen yüzüne sadece aynı geleneği sürdüren şairler tarafından değil, Nailî ve Nedîm gibi divan şiiirinin zirvedeki ustalarınca da ayna tutulmuştur. Gülşenîliğin Edirneli temsilcileri hakkında kaynaklarda verilen bilgiler çerçevesinde bu tablonun oluşmasında payı olan sanatkârları kronolojik sırayla tanıdıkça hem şehrin hem de Gülşenîliğin Türk şiiir ve musikisine katkıları belirginleşecektir.

Edirne yakınlarındaki Ergene'de dünyaya gelen Kurtzade Valihî (ö. 1585), medrese tahsilinin ardından Mısır'a giderek Hayalî-i Gülşenî'ye intisap eden şairlerdendir. Divanı vardır. Hem Gülşenîler hem de Mevleviler tarafından benimsenir. Ahdî, değişik şeyhlerin hizmetinde bulunduktan sonra “rümûz-ı Mesnevîyi Mevlanâ-yı Rumîden tekmil etmiş” olduğunu söyler. Tasavvufî şiiirlerinin çokluğundan ve Farsça şiiirlerinin güzel olduğundan söz eder (Solmaz 2005: 570-571).

Şairliğinin yanı sıra musikişinaslığıyla da bilinen Salikî de Edirnelidir. Tezkire yazarları onun hakkında pek olumlu sözler söylemezler. Âşık Çelebi, sünî çizginin dışına çıktığını düşündüğü şairler için sarfettiği sözleri Salikî'den de esirgemez. “Edirne Muradiyesi'nde hânende idi. Televvüni gâlib olmağın bir zaman Galata azablarından oldu andan nikbetî sûretine

girüp Şeyh İbrâhîmî şîvesiyle Mısır'a varup ol diyârün mukallid Arablarından oldu. Âhir ol hâlle anda helâk ve perde-i hayâtı dest-i ecelde çâk oldu" (Kılıç 2010: 2, 942). Hasan Çelebi, şairin pek itibar edilir kimse olmadığını sezdirecek ifadeler kullanır: "Her şehrin sâkin-i meyhânesi şahid-i şem-i şarâbın suhte pervânesi idi", der (Eyduran 1999: 2/464). Ahdî ise şairler arasında pek sevlmeyen biri olduğunu, oldukça mesafeli bir dille anlattıktan sonra sadece iki beytini alıntılamağa yetinir (Solmaz 2005: 357-358).

Gülşenîliğin tarihi ve Osmanlı şairleri arasında Gülşenîliğin yeri bakımından en dikkate değer kişi, hiç şüphesiz Edirneli Muhyî'dir. Muhyî (1528-1604-5), Edirne'de Etmekçizadeler diye anılan köklü bir ailedendir. Dede-leri Gülşenîliğin doğduğu Tebriz'den Edirne'ye gelip yerleşmişlerdir. Muhyî'nin babası da İbrahim Gülşeni'ye bağlıdır. Edirne'deki ikameti sırasında Ubeydullah Ahrar'ın halifelerinden Hoca Kasım'ın meclisine devam ederek Gülşenî-Nakşî bir çizgi takip eder. Osmanlı yönetimince İbrahim Gülşenî hakkında yürütülen tahkikatta olumlu görüşlerini İbrahim Paşa'ya iletir. Devrin bilginleri, Gülşenî, Nakşî ve Melamî ulularıyla yakın ilişkiler kuran Fethullah, oğulları Muhyî ve Mehmed'e takip edecekleri yolu da bizzat yaşayarak gösterir.

Muhyî eğitimini sürdürmek için geldiği İstanbul'da Ebussuud ile tanışır ve onun beğenisini kazanır. Medrese öğrenimini tamamladıktan sonra Mısır'a kadı olarak atanan Baki Efendi ile Kahire'ye gider. Orada Ahmet Hayalî'nin tekkesine devam ettiği için mahkemedeki işlerini ihmal eder. Gülşenî hilafetini alır ve türbedarlık görevine getirilir. Muhyî'nin Mısır'da bulunduğu sırada Şehzade Mustafa katledilir. Onun ölümü üzerine biri Türkçe, diğeri Farsça olmak üzere iki mersiye söyler. Ahmet Hayalî'nin de katıldığı bir kabileyle İstanbul'a gelir. Hayalî'nin işaretiyle İstanbul'da kalır. Edirne'de müritleriyle bir müddet kaldıktan sonra Mısır'a döner. Hacca gider. Dönüşünde şeyhinin kızıyla evlenir. Şeyhi ve kayınpederi Hayalî'nin vefatı üzerine onun yerine posta, Hayalî'nin hayattayken işareti ile Ali Safvetî geçince, 1570 yılından beri hilafeti taşıyan ve tekkenin en kıdemlisi olan Muhyî, gel-gitler yaşar. Bir yandan da eserlerini yazar. Yaşı ilerleyince kendi ölümünü tarihler düşürmeye başlar. Ubudî'nin "Şehid-i aşk-ı cânân oldu Muhyî" mısraıyla tarih düşürdüğü 1013/1604-5 yılında vefat eder ve Kahire Gülşenîhanesinde defnedilir. Başta İbrahim Gülşenî olmak üzere büyük sufilerin menakıbını yazar. Şiirler söyler, tarihler düşürür. Nihayet geriye muhteşem bir külliyyat bırakır (Koç 2005: 1-51).

17. yüzyılda Edirne'de yetişen Gülşenî şairler arasında tezkireciler Bülendî, Hüsamî, Rindî, La'lı Fenayî ve İbrahim Çelebi'nin de biyografilerine yer verirler. Bülendî (ö. 1630), bilgili, hoş sohbet ve şakacı bir şairdir. Mir Hüseyin'in muammalarına yazdığı şerhler ve rubailerini ile tanınır (Ergun, II: 870).

Gülşenîliğe mensup Edirneli bir başka şair ise Hüsamî'dir. Önce Gülşenî, sonra Melamî olan Hüsamî, Lamekânî Hüseyin'in dervişlerindedir. *Rıza Tezkiresi'*nde Bağdat'ın fethine dair bir tarih beyti vardır (Zavotçu 2009: 181). Gölpınarlı, Lamekânî'nin müridi olan Hüsamî'nin, *Rıza Tezkiresi'*nde Gülşenî addedilmesinin Melamîlere yönelik olumsuz bakışın bir yansıması olabileceğini belirtir. Ayrıca Güftî'ye atıf yaparak Hüsamî'nin hattatlığına dikkat çeker (1992: 85-86).

Hakkında fazla bilgi bulunmayan Rindî (ö. 1621) mahlaslı Derviş Hızır da Edirneli Gülşenî şairlerindedir. "Hûb eşârî ve mergûb güftârî vardır. Bin otuz birde Edirne'de fevt" olmuştur (Zavotçu 2009: 237).

Aslen Kastamonulu olduğu halde muhtemelen tahsil ve terbiye için İstanbul'a, oradan da Edirne'ye gidip Gülşenîliğe bağlanan La'lı Fenayî (ö. 1700), şiirlerinde tasavvuf terbiyesine uygun olarak Fenayî ve kırmızı mürekkep ürettiğine dair bir ima taşıması için La'lı mahlasını kullanır. Kastamonu'da Şabaniye yoluna giren Mehmed Fenayî, Edirne'de Gülşenî'ye başta olmak üzere Uşşakî ve Nakşî yolunu benimser. Onun tarikat ilişkisi Nazir İbrahim tarafından *Beyân-ı Tarikat-ı Gülşenî* adlı eserde anlatılır (2007: XXV, 241-270). Bu şiirde adı zikredilen beş tarikatın bütün yol ve yordamını bilmesine ve tecrübesine rağmen Fenayî, Gülşenî geleneği içinde daha çok tanınır. Bunda Gülşenî'nin *Manevî* adlı eserine yazdığı şerh ve yetiştirdiği Sezâyî-i Gülşenî'nin payı büyüktür. Şerh ve tercümelerinin yanı sıra 3 murabba, 28 gazel söylemiştir. Edirne'de Gülşenî Tekkesinin şeyhi iken 110 yaşında vefat ettiği ve kabrinin Veli Dede Tekkesinde bulunduğu ifade edilmektedir (Şengün 2007: XXV, 248).

Edirne, yetiştirdiği ikinci İbrahim Gülşenî (1593-1689) ile Gülşenî geleneğini bir bakıma yeniler. Sultan III. Mehmed'e nefes etmek için Manisa'dan Edirne'ye çağrılan Semerci Dede'nin oğlu Edirneli Gülşenî, Anadolu, Suriye, Hicaz, Irak ve İran'ı dolaştıktan sonra Edirne'de inzivaya çekilir. Gülşenîye şeyhlerinden Dede-zade Şeyh Mehmed Efendi'den el alır (İnce 2005: 204-205). Sadece söylediği şiirlerle değil, oğlu Mehmed Kâmî diğer oğlu Mustafa Efendi'den torunu Nazir İbrahim aracılığıyla divan şiirinde adından söz ettirir.

Edirneli Çelebi, Edirneli Efendi olarak da tanınan Mehmed Çelebi, Edirne Mevlevihanesi şeyhi Neşatî Dede'den edebiyat zevki ve Farsça öğrenen Kâmî (ö. 1724), İstanbul'da Ankaravî Mehmed Efendi'den mülazım olur. İlmiye mesleğinde hızla ilerler. İstanbul'da müderrislik, Bağdat, Galata ve Mısır'da kadılık yapar. Daha çok şiirleriyle tanınır. Lale devrinin zevk ve görkemini kendi meşrebince şiirlerine yansıtır (Yazıcı 2001: 24, 279-280).

Kâmî'nin kardeşi müderris Mustafa Efendi'nin oğlu Nazîr İbrahim Çelebi (ö. 1774) de Gülşenî şairlerdendir. Öğrenimini tamamladıktan sonra bir müddet müderrislik yapmıştır. Daha sonra da katip ve kadı naibi olarak memuriyetini sürdürmüştür. Mesleği gereği birçok yer gezmiş ve kültürünü artırmıştır. Bir ara amcası Kâmî Mehmed Efendi'nin Mısır'a kadı tayin edilmesiyle 1718 yılında amcasıyla Mısır'a giderek İbrahim Gülşenî Tekkesinde hizmet etmiştir. Sezayî-i Gülşenî'ye bağlanmıştır. Lâlî Mehmed Fenayî'nin de onun tasavvuf tecrübesinde mühim payı vardır. Çünkü Fenayî, hem Sezayî'nin mürişidi hem de Nazîr İbrahim'in babaannesinin amcasıdır.

Edirne medreselerinde müderrislik, Tekirdağ, Mısır ve Eski Zagra'da kadılık yaptıktan sonra Eski Zagra yakınlarındaki bir köyde inşa ettirdiği tekede irşad faaliyetine başlayan Nazîr, Hasan Sezayî ile mektuplaşmışlar. Sezayî'nin seksen kadar gazeline tahmis yazmıştır. Divan'ından başka, orijinallik iddiası taşımayan pek çok eseri vardır. *Nazîr Divanı*'nda Balkan şehirleriyle ilgili çok sayıda şiir vardır (Şengün 2004).

Gülşenîlikte yeni bir yorum ve yol ayrımının öncüsü, pîr-i sâni Hasan Sezayî'dir. Sezayî (ö. 1738), Mora yarımadasındaki Korent kasabasında başlayan hayat yolculuğunu Edirne'de noktalar. Mora yarımadasının Venedikliler tarafından işgal edilmesi üzerine İstanbul'a gelen Sezayî, kısa bir süre sonra İstanbul'dan ayrılarak Edirne'ye gitmeye karar verir. Edirne'deki Âşık Musa Dergâhı'nda aradığını bulur.

Gülşenî dergahındaki eğitimi süresince kendisini en fazla etkileyen hocası, Fenayî mahlasıyla şiirler de yazan Mehmet La'lî Efendi olur. Hocası için de o, diğer talebelerden her zaman farklı ve özeldir. Nitekim La'lî Efendi, sürgüne gönderilmek üzere Edirne'ye çağrılan Niyazî-i Mısrî'den Edirne halkı adına af dilemesi için en sevdiği öğrencisini görevlendirir. Saray çavuşları arasında Limni'ye doğru yola çıkan Mısrî, ayaklarına kapanan bu mahcup delikanlıya yumuşak nazarlarıyla bakıp şöyle hitap eder: "Kalk evlâdım, afva *sezâsın!*" Bu cümlede, aynı zamanda geleceğin büyük Gülşenî pîri mahlasını bulur: Sezayî.

İstanbul'a ve İbrahim Gülşenî makamını ziyaret için Mısır'a yaptığı seyahatler, büyük bir ilgiyle karşılanır. Şeyhinden sonra oturduğu Gülşenî postu, 38 yıl boyunca ferah bahçelerinden rayihalar saçar. Türk tasavvuf şiiri için büyük kıymeti haiz *Divân*'ı, yakınlarına ve devlet büyüklerine yazdığı mektuplardan oluşan *Mektûbât*'ı, Niyazî-i Mısırî'nin bir ilahisi için kaleme aldığı *Şerh-i Gazel-i Niyazî-i Mısırî* si ve mûsikî nazariyesi hakkında bilgiler içeren *Zübde-i Makale-i İlm-i Mûsikî* adlı risalesi bu saâdet yıllarının ürünleridir (Özuygun 2005).

Sezayî-i Gülşenî'nin damadı Şeyh Müsellem (ö.1763), divan sahibi bir şairdir (Kurumehmet 2006, Toprak 2006). Sezayî-i Gülşenî'nin torunu ve Şeyh Müsellem Efendi'nin oğlu Şeyh Vefâ (ö. 1797), iyi bir eğitim almış ve babasından sonra Veli Dede dergahına şeyh olmuştur. Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Tasavvufa ve hadise dair kitapları bulunduğu söylenmektedir (Canım 1995: 414).

Hasan Sezayî'nin bir başka akrabası da Sa'îd-i Gülşenî'dir. Müellif hattı olduğu anlaşılan divanının başındaki silsilenâme, sonundaki ketebe kaydı ve içindeki şiirlerden anlaşıldığına göre adı Hüseyin, babasının adı Mehmed Pîr'dir. Mora'nın Anapoli kasabasında doğmuştur. Doğum ve ölüm tarihi hakkında kesin bir bilgi olmamakla beraber gerek divanının bitiş yılı (1212/1798-99) gerekse de düştüğü tarihlerden on sekizinci yüzyılın ikinci çeyreğiyle on dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreği arasında yaşadığı söylenebilir.

Millet Kütüphanesi Reşit Efendi Nu: 761'de kayıtlı olan *Sa'îd-i Gülşenî Divanı*'nda tevhit, münacât, nâ't, mersiye, medhiye olmak üzere 112 manzume ile 10 tarih, 10 musammat bulunmaktadır. Şiirlerinin büyük çoğunluğunu gazeller oluşturur (Aydın 2003).

19. yüzyılda Edirneli Gülşenî şairlerden Şeyh Şerafeddin Efendi (1838-1911), iyi bir eğitim aldıktan sonra Gülşenîliğe bağlanmış, önce Veli Dede Tekkesine daha sonra da Müsellem Efendi Dergâhına şeyh olmuştur. Bu görevi sürdürürken vefat etmiş ve aynı dergâha defnedilmiştir. Onun *İzahü'l-meram fi-meziyyeti'l-keîâm* adını taşıyan ve Sezayî-i Gülşenî'nin "etdi" redifli gazelini şerhten ibaret olan bir eserinin olduğu bilinmektedir (Şeyh Şuayb 2001).

Sadece Gülşenîlerin değil, Osmanlı coğrafyasında farklı sufi oluşumların kurumsal yapılarını oluşturduğu en önemli kültür merkezlerinden biri de Bursa'dır. Gülşenîlik açısından Bursa'yı önemli kılan hiç kuşkusuz Rindî mahlaslı Şemlelizade Ahmed'dir. Buhara'dan gelen dervişlerden Ali Mest

Edhemî'nin Bursa'daki dergâhı Şemlelizade Ahmed Efendi ile Gülşenî tarikatına geçmiştir (Kara 1998: 7, 41).

Rindî (ö. 1678), tahsil ve terbiyesini tamamlamak için Mısır'a gitmiş, medrese ilimleriyle meşgul olurken Edirneli Muhyî-i Gülşenî'nin oğlu Hasan Efendi'nin vasıtasıyla Gülşenî dergâhına intisap etmiştir. Seyr ü sülûkunu tamamladıktan sonra anne-babasını ziyaret etmek üzere Bursa'ya dönmüştür (1060/1650). Karaçelebizade Abdulaziz tarafından yaptırılan sıbyan mektebinde hocalık yaparken Ali Mest Edhemî zaviyesinin yönetimini de üstlenmiştir (Kara 1998: 42). Şiirlerinde Rindî mahlasını kullanan Şemleli-zade'nin Menâkıb-ı İbrahim Gülşenî adlı eseri bize ulaşmamışsa da Gülşenî dergâhını bütün özellikleriyle ele alan *Şive-i Tarikat-ı Gülşenîye* adlı mühim eseri Tahsin Yazıcı tarafından *Menâkıb-ı İbrahim-i Gülşenî* ile birlikte yayımlanmıştır (1982).

16. yüzyıl şairlerinden Hamdî de Acem asıllı bir ailenin çocuğu olarak Bursa'da dünyaya gelmiştir. Fakat tahsil ve terbiyesini ilerletmek amacıyla Gülşenî Dergâhına yönelmiş, Şeyh Ali'nin hizmetinde bulunmuştur. Bir ara yolu Bağdat'a düşmüş, orada Ahdî ile tanışmıştır. İmam Hüseyin'in mezarını ziyaret etmiş ve orada bazı beyitler söylemiştir. Ahdî, hem sufi hem de şair olarak beğendiği Hamdî'nin altı beyit ve bir gazeline *Gülşen-i Şu'arâ*'da yer vermiştir (Solmaz 2005: 268-270).

Evliyâ'nın Gülşenîliği

Evliyâ Çelebi, seyahat ettiği yerlerde uğradığı bazı mekânların duvarlarına, ağaçlara şiirler ve yazılar işleyerek izler bıraktığını *Seyahatnâme*'de söyler. Bu tür yazılardan onun izi sürülerek tespit edilenler yayınlanmıştır (Tü-tüncü 2009: 397-412). Bunlardan Köstendil İnceli Ahmed Zoğu Câmii'nde bulunan duvar yazısındaki "Evliyâ-i Gülşenî" ibaresi, Evliyâ'nın Gülşenîliği konusunu akla getirmektedir:

Melek Ahmed Paşa hazretlerinin mü'ezzini
Evliyâ-i Gülşenî rûhiçün Allah rızâsı için

Fâtiha

Sene / 1071

Muharrem

Evliyâ gezdiği yerlerdeki tekke ve tarikatlar hakkında bilgiler verir. Bu bilgilerin bir kısmını diğer biyografi kitaplarından aktardığı muhakkaktır. Fakat bir yazarın alıntı yaparken ve bilgi aktarırken bile tercih ettiği sözcükler, kullandığı ifadeler kendi niyetini ve bakış açısını yansıtır. Bu ba-

kımdan *Seyahatnâme*'de İbrahim Gülşenî ve Gülşenîlikle ilgili aktarılan bilgiler ve Evliyâ'nın kendi izlenimleri bir aidiyet duygusunun sezilmesine imkân verebilecek içeriğe sahiptir. Özellikle ömrünün son yıllarını geçirdiği Mısır'a dair verdiği bir cilt tutarındaki bilgilerin (10. Kitap), doğup büyüdüğü İstanbul'a tahsis ettiği kısımla (1. Kitap) nitelik ve nicelik bakımından kıyaslanabilecek düzeyde olması, sembolik bir anlam taşır. Dolayısıyla *Seyahatnâme*, Evliyâ'nın Gülşenîliği bağlamında da okunabilecek bir metindir. Bir kere devrinin en önemli musikîşinaslarından Tokatlı Derviş Ömer'e derin bir sevgiyle bağlıdır. Evliyâ'nın üstadı ve babasının yakın dostu olan Tokatlı Ömer, Gülşenî dervişidir. Evliyâ'nın musiki bilgisinin ve tecrübesinin gelişmesinde saygı ile andığı bu büyük ustanın payı büyüktür. Seyahat ettiği yerlerdeki musiki hayatına, çalgı çeşitliliğine ve icrâ biçimlerine ilişkin değerlendirmelerinde yeteneği kadar bu birikiminin de katkısı olmuştur.

Gülşenîlerde Mevlanâ muhabbeti

Gülşenîlerde daha başından itibaren Mevlevîlikle irtibatlarını pekiştirme arzusu belirgindir. İbrahim Gülşenî'nin *Mesnevî*'ye yazdığı *Ma'nevî* adlı nazire, yine onun isteğiyle Kahire Gülşenîhanesinde Mevlevîlere tahsis edilen birkaç oda, halifelerinin Mevlevî muhabbeti ve nihayet zikir ve kıyafetlerindeki benzerlik iki tarikat arasındaki müşterekliği gösterir (Koç 2005: 39). Bu yakınlığın diğer bir göstergesi, Mevlanâ'nın iki yüz yıl öncesinden İbrahim Gülşenî'yi müjdelediğine dair menkıbedir. Latîfî, "Hazret-i Celâleddin Rumî Divân-ı Ma'nevî ve kitâb-ı Mesnevîsinde nice rûsûmine iki yüz yıldan evvel îmâ ve işâret etmişlerdir" (Canım 2000: 120) cümlesiyle bu hususu belirtir. Her ne kadar Gölpınarlı (1983: 310-317), bunun doğru olmadığını, bir yorumdan ibaret olduğunu vurgulayarak tarihsel ve dilbilimsel açıdan eleştirisini yapsa da bu inanışın Gülşenîliğin son temsilcilerinden Sa'îd-i Gülşenî'nin şiirine bile yansımış olması önemlidir:

Hazret-i Mollâ Celâle'd-dîn-i Rûmî buyurur
 Mesnevîde Rûşenî vü Gülşenî medhin okur
 Dergehine sür yüzün gâfletle etme sen kusûr
 Hazret-i Sultân-ı İbrahim-i Gülşenîye gel (Aydın 2003: 70 / III).

Mevlanâ'nın şiirlerinin mahlas beytinde Şems-i Tebrizî'yi anması gibi Gülşenî de aynı yolu takip ederek gazellerininmakta beyitlerinde kendi mahlasıyla birlikte Ruşenî'yi anmıştır. Gülşenî'nin Mevlanâ'ya ilgisi tek taraflı değildir. Sadece Gülşenî ve muhiplerini değil, o çağdaki bütün sufi oluşumları etkileyen Mevlevîler, Gülşenî'ye ilgisiz kalmamışlardır. Şeyh

Gâlip, *Hüsn ü Aşk*'ında onu "bülbül-i ferd" olarak nitelemiştir (Doğan 2006: 48):

İbrâhîm-i Gülşenî gibi merd
Olmuşdur o bâğa bülbül-i ferd

Gülşenî-Mevlevî ilişkisi başka şairler tarafından da birbiriyle adeta özdeşleştirilerek ifade edilmiştir. Ferağî (ö. 1605) mahlaslı Osman Paşa'nın şu beyti, bu ilişkinin nasıl algılandığını çok güzel bir şekilde yansıtmaktadır (Zavotçu 2009: 157):

Gülşenî dervîşidir gül goncelerdir Mevlevî
Bülbül-i hoş-hân okur geh Ma'nevî geh Mesnevî

Nitekim her iki gelenek içinde adı anılan Kefeli Bekayî (ö. 1000/1591) hakkında Âşık Çelebi'nin sarfettiği şu sözler, her iki geleneğin bir kişi üzerinde örtüşüğünü göstermesi bakımından mühimdir: "Bir zaman saded-i tahsilde olup bir zaman Şeyh İbrahim âstânın bekleyüp bir zaman Mevlevî olup hâlâ her kayddan âzâdedür" (Kılıç 2010: 1, 426). Hasan Çelebi de benzer ifadelerle şairi tanıtır (Eyduran 1999: 2/220). Esrar Dede'nin Hasan Çelebi'ye göndermelerle hayat hikâyesini anlattığı Bekayî maddesindeki şu ifadeleri; "ez-kadîm mevrûs-ı tarîka-i Gülşeniyye olan hubb-ı hanedân-ı Mevleviyye" Mevlevî-Gülşenî ilişkisini çok güzel özetler (Genç 2000: 57-60).

Gülşenîlikte Hurufî izleri

Gülşenîlikte Hurûflüğün de izleri vardır. Bilindiği üzere Fazlullah'ın temel öğretisi, Kurân'ın insan-biçimci dili ve tasavvufun istiareli sembolizmi temel alınarak inşa edilen panteizmdir. Bu anlayış, İbn Arabî ve İranlı İsmailî yazarların düşüncelerinden izler taşımakla birlikte harflere yapılan vurgunun, keyfi tevillerin insan bedeniyle eşleştirilerek sunumu Fazlullah'ı diğer harfçi anlayışlardan ayırır. Hurûfî geleneğinde Arap alfabesindeki harflere dayalı hüner gösterilerinin mistik bir hüviyet içinde ele alındığı bilinir. Fakat Hurûflüğün asıl karakteristiği, yalnızca harflerle ilgili sırlar değil, özellikle Hallac-ı Mansur tarzı panteist mistik düşüncedir. Bu yönüyle Hurûflük, Anadolu ve Rumeli'de yayılışı sırasında Bayramî Meflûkelerini, Kalenderîleri, Bektaşîliği ve bazı Halvetiye çevrelerini, hatta Kızılbaşlığı çok derinden etkilemiştir (Ocak 1998: 135).

Gülşenî şairler içinde bu etkiyi en belirgin şekilde şiirlerinde yansıtan Za'fî'dir. Za'fî (ö. 1566-1570), Rumeli'den Mısır'a gitmiş, Gülşenî'den hilafet almış, Gelibolu Gülşenî Tekkesinde hizmet etmiş, Ahmed Hayalî

döneminde Gülşenî âsitânesinde vefat etmiş ve orada defnedilmiştir. Tari-kat kıyafetleri içinde önemli yeri olan Zafıyye adlı tacın sahibidir. Müsta-kimzade ve Şeyh Galip bu tacdan söz etmişlerdir. Mevlevi büyükleriyle kurduğu yakınlık Esrar Dede tarafından *Tezkire-i şuara-yı Mevleviyye*'de adının geçmesine yetmiştir. Batı Anadolu ve Rumeli'de pek çok şehri do-laştığı şiirlerinden anlaşılmaktadır.

Türkçe ve Farsça şiirler söylemiş, divanlar tertip etmiştir. Türkçe Diva-nı'nda 394 gazeli vardır. Hece ölçüsünü ve koşma biçimini kullanmıştır. Çığatayca mülemma söylemiş, Âgehî'ye öykünüp denizcilik terimleriyle örülü şiirler yazmıştır. Hurufiler gibi Fazlullah adını şiirlerinde açıkça söylemekten çekinmemiştir (Adak 2006). Ahdî, “zıkr-i hayrın istimâ' etti-gimiz fukarâ ve eş'âr-ı hûb-şi'ârın tetebbu' ettiğimiz şu'arâ zümresinden-dir” diye tanıttığı şairin Hurufî ıstılahlarıyla dolu şu gazeline yer vermiştir (Solmaz 2005: 399-400):

Okudum ümmü'l-kitâbı anladım esrârını
Bilmişim seb'a'l-mesânî dil-berin dîdârını
Arz mülkümdür benim aşk ile şâh-ı âlemim
Genc buldum istemem dehrin zer ü dînârını
Anladım bu kâlib-ı âdem neden endâzedir
Noktadan fehm eyledim remz ü rümûzun varını
Tutmuşum elde kitâbım olup ashâb-ı yemîn
Nutm-ı Hakkı anlayıp bildim nedir güftârını
Fazl-ı Hakdan Zafiyâ buldun hayât-ı Câvidân
Aynına alma sakın sen münkirin inkârını

Bu gazelin makta beytinde “Fazl-ı Hakdan” ve Fazlullah'ın *Câvidânnâme* adlı eserinden bahseden şair, başka bir şiirinde de aynı imayı yineler:

Mâye-i taklidden âyîneni sâf etmeğe
Fazl-ı Hakdan feyz uran envâr-ı nûrullahdır (Adak 2006: 120)

Türk ve İran edebiyatında ‘aşkta sadakatin timsali’ olarak değerlendirilen Hallâc ve onun en büyük takipçisi Nesimî ile boy ölçüşür:

Gerçi Mansûr u Nesimî geldiler meydân ara
Şimdilik meydan benimdir eylerem da'vâ-yı aşk (Adak 2006: 121)

Gülşenîlerin vahdet-i vücud konusundaki yaklaşımları da Hurufîlerle benzerlik gösterir. İbn Arabî'nin düşüncelerinden açık izler taşıyan bu anlayışa

göre evrendeki güzellikler, yaratıcı güzelin yansımalarından ibarettir. Evrende İlahî güzelliği yansıtan aynacıklar arasında en mükemmeli insandır. Şairler, Allah'ın cemâl sıfatının tecelli ettiği ve bu bakımdan onun kudretinin ve güzelliğinin görünür hale geldiği insanın sûreti (yüzü) ile yaratıcı arasında kurdukları bağıntıyı teşbih ve mecazlara başvurarak anlatırlar. Za'fî'nin aşağıdaki beyitleri de vahdet-i vücud anlayışının bu çerçevedeki yorumundan başka bir şey değildir:

Bu mezâhir kim vücûd-ı mutlak izhâr eyledi
Kendidir kim kendisine arz-ı didâr eyledi

Satdı hüsnün aldı aşkın arada bir kimse yok
Kendi aldı kendi satdı kendi bâzâr eyledi (Adak 2006: 113)

Gülşenî Bülbülleri

Mısır'daki "pîr evi" Türk şiirinin olduğu kadar musikisinin de gelişip serildiği bir "ulu dergâhdır". Evliya Çelebi'nin "ilm-i edvâr gâ'ib olsa cihânda bir âğâze kalmasa burada icâdına kadir nefes sâhibleri fukarâlar var" (10: 136) sözleriyle işaret ettiği durum, Türk musikisinin Gülşenî geleneği içindeki yerine dair önemli ipuçları barındırır. Gülşenîlerin dinî musiki kavramlarının arasına yerleştirdikleri Gülşenî savtı ve tapuğlar halinde ve sazadeler eşliğinde çok geniş bir coğrafyaya yayılmıştır (Kara 1998: 41-58).

Gülşenîlerin zikir meclislerinde sözlü ve sazlı olarak musikinin payı büyüktür (Akpınar 2004: 99-120). Mevlevîlikle musiki icrası bakımından da müştereklik arzeden Gülşenî tekkelerinde ney üflendiği, def ve kudüm gibi usûl aletlerinin kullanıldığı bilinmektedir. Gülşenî şairlerin şiirlerinde de musikiyle ilgili terimler, çeşitli edebî sanatlara imkân verebilecek şekilde kullanılmıştır. Güfte olarak başta Ruşenî ve İbrahim Gülşenî olmak üzere geleneğin öncülerinin şiirleri okunmuş ve Türkçe, dinî musikî formu içinde Gülşenî tekkelerinde gelişimini sürdürmüştür. Dinî musiki içinde müstesna bir konuma sahip olan Süleyman Çelebi Mevlidi'nin Kahire'deki Gülşenî Tekkesinde okunduğuna dair Evliya Çelebi, oldukça ayrıntılı bilgiler verir (10: 249-250). Sadeddin Nüzhet de Türk musikisinin Mısır'da yaygınlaşmasında bilhassa Gülşenîlik ve Mevlevîliğin etkili olduğunu belirtir (Ergun 1942: 26).

16. yüzyılda Halepli Latîfî, yüzyılın sonunda aynı zamanda şair olan Hüdayî Dede ve Kurdzade Valihî, 17. yüzyılda Derviş Sadayî, şiirlerinde Bîçâre mahlasını kullanan Yakupzade Mehmed Efendi, Tokatlı Derviş

Ömer Efendi, Kefeli Derviş Abdî, 18. yüzyılda Abdulgani Dede, Ali Şirugani Dede, Edirneli Şaban Dede, Edirneli Salihzade, Edirneli İmamzade Efendi, Neyzen Derviş Ömer, 19. yüzyılın sonunda ise Gülşenîlik yanında Kadirî, Rifâî ve Bektaşî tarikatlarına da intisap ettiği bilinen Yaşar Baba (ö. 1934) Gülşenî bülbülleri olarak tanınırlar (Akpınar 2004: 120-139).

Sonuç

Akkoyunlu Uzun Hasan ve Sultan Yakup dönemlerinde Tebriz'de filizlenen Gülşenîlik, Kahire'de köklenmiş ve bütün Osmanlı coğrafyasına dal budak salmıştır. Ağaç metaforunu devam ettirerek söylemek gerekirse Gülşenîlik; Tebriz, Diyarbakır, Kahire, Yenice, İstanbul, Edirne, Kefe, Gelibolu, Hayrabolu ve Mora'daki şiir ve musiki bahçelerinde en olgun meyvelerini vermiştir. Gülşenî dergâhları, sanatkarlar için birer cazibe merkezi ve Türk şiir ve musikisinin her daim soluklandığı -Evliyâ Çelebi'nin ifadesiyle- "ruhaniyetli" mekânlar olmuştur. Bu mekânlarda otuzun üzerinde şair, onbeş civarında musikişinas yetişmiştir.

Kaynaklar

- Adak, Abdurrahman (2006). *Zai'fi Gülşenî Hayatı, Eserleri, Edebî Şahsiyeti ve Divanının İncelenmesi*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Akay, Mehmet (1996). *İbrahim Gülşenî'nin Divanı: Metin-Dil Hususiyetleri*. Doktora Tezi Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Akpınar, Hüseyin (2004). *Gülşenîlikte Musiki ve Musikişinaslar*. Doktora Tezi. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi.
- Aksoyak, İ. Hakkı (1999). *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Divanlarının Tenkitli Metni*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Ali Emiri (1328). *Tezkire-i Şu'arâ-yı Amid*. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Altunel, İbrahim (1988). *Hâlet-i Gülşenî Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Divanının Tenkitli Metni*. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Aydın, Bünyamin (2003). *Sa'id-i Gülşenî Divanı*. Yüksek Lisans Tezi. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Babacan, İsmail (2010). *Tezkire-i Mecâlis-i Şu'arâ-yı Rum-Garibî Tezkiresi*. Ankara: Vizyon Yay.
- Behrens-Abouseif, Doris (1988). "The Takiyyat Ibrahim al-Kulshani in Cairo". *Muqarnas* 5: 43-60.
- Canım, Rıdvan (1995). *Edirne Şairleri*. Ankara: Akçağ Yay.
- Doğan, Muhammet Nur (2006). *Şeyh Galib Hüsn ü Aşk*. İstanbul: Yelkenli Kitabevi.
- Ergun, Sadeddin Nüzhet (1942-43). *Türk Musikisi Antolojisi I-II*. İstanbul: İÜEF Yay.
- Evliya Çelebi (1996-2007). *Seyahatnâme*. İstanbul: YKY.

- Eyduran, Aysun (1999). *Kınalızâde Hasan Çelebi Tezkiretü'ş-şu'arâ*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Genç, İlhan (2000). *Esrar Dede Tezkire-i Şuarâ-yı Mevleviyye*. Ankara: AKM Yay.
- Gölpınarlı, Abdülbaki (1983). *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*. İstanbul: İnkılap Yay.
- (1989). *Hurûfilik Metinleri Kataloğu*. Ankara: TTK Yay.
- Hayrullah Efendi (1964). *Hikâye-i İbrahim Paşa Be İbrahim-i Gülşeni*. Yay. Haz. AYTEKİN YAKAR. Ankara: DTCF Yay.
- İnalçık, Halil (2000). "Âşıkpaşazâde Tarihi Nasıl Okunmalı?". *Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devletinin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*. Der. Oktay Özel-Mehmet Öz. Ankara: İmge Kitabevi: 119-145.
- İnce, Adnan (2005). *Sâlim Efendi Tezkiretü'ş-şu'arâ*. Ankara: AKM Yay.
- İsen, Mustafa (1994). *Künhü'l-ahbâr'ın Tezkire Kısmı*. Ankara: AKM Yay.
- (2010). "Divan Şairlerinin Tasavvuf ve Tarikat İlişkileri". *Tezkireden Biyografiye*. İstanbul: Kapı Yay.
- Kara, Mustafa (1998). "Gülşeniye ve Güldeste". *UÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi VII (7)*: 41-58.
- Kılıç, Filiz (2010). *Âşık Çelebi Meşâirü'ş-şu'arâ*. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yay.
- Kiremitçi, İnci (2001). *Hayâlî-i Gülşeni Divanı Üzerine Bir İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi.
- Koç, Mustafa (2005). *Bâleybelen Muhyî-i Gülşeni*. İstanbul: Klasik Yay.
- Konur, Himmet (2000). *İbrahim Gülşeni: Hayatı, Eserleri, Tarikatı*. İstanbul: İnsan Yay.
- Kurumehmet, Meryem (2006). XVIII. Yüzyıl Şairlerinden Müsellem (Şeyh Ebu'l-Vefâ Edirnevî) Hayatı, Sanatı, Divanı'nın Tenkitli Metni. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Muhyî-yi Gülşeni (1982). *Menâkıb-ı İbrahim-i Gülşeni*. Yay. Tahsin Yazıcı. Ankara: TTK Yay.
- Muslu, Ramazan (2003). *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf [18. Yüzyıl]*. İstanbul: İnsan Yay.
- Nevî-zâde Atâî (1989). *Hadaiku'l-hakaik fi tekmileti'ş-şakaik*. Haz. Abdülkadir Özcan. İstanbul: Çağrı Yay.
- Ocak, Ahmet Yaşar (1998). *Osmanlı Toplumunda Mülhidler ve Zındıklar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Öngören, Reşat (2000). *Osmanlılarda Tasavvuf*. İstanbul: İz Yay.
- Özüygun, Ali Rıza (2005). *Hasan Sezâyî Divanı*. İstanbul: Buhara Yay.
- Solmaz, Süleyman (2005). *Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâsı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- Şengün, Necdet (2004). *Nazir İbrahim ve Divanı*. Doktora Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.

- (2007). “La‘lî Mehmed Fenâî Efendi ve Divançesi”. *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXV: 241-270.
- Şeyhi Mehmed Efendi (1989). *Vakayii'l-Fudalâ I-III*. Haz. Abdülkadir Özcan. İstanbul: Çağrı Yay.
- Şeyh Şuayb Şerafeddin Gülşeni (2001). *İzahü'l-Meram fi-Meziyyeti'l-Kelâm*. İstanbul: Divan Yay.
- Tek, Ayhan (2009). *İbrahim Gülşeni'ye Ait Ma'nevi Adlı Eserin La'li Mehmed Fenâî Tarafından Şerhi*. Yüksek Lisans Tezi. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Toprak, Zafer (2006). *Ahmet Müsellem Efendi ve Divanı'nın Tenkitli Metni*. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi.
- Tütüncü, Mehmet (2009). “*Seyahatnâme*'de Kitabeler ve Evliyâ'nın Hattât ve Hakkâklığı Hakkında”. *Çağının Sıradışı Yazarı Evliya Çelebi*. Haz. Nuran Tezcan. İstanbul: YKY.
- YAZICI, Gülgün (2001). “Kâmi”. *İslam Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 279-280.
- YAZICI, Tahsin (1951). *Şeyh İbrahim-i Gülşeni: Hayatı, Eserleri, Tarikatı*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- (1991). “Ârifî Fethullah Çelebi”. C. 3. *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Diyanet Vakfı Yay. 371-373.
- Yücer, Hür Mahmut (2003). *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf [19. Yüzyıl]*. İstanbul: İnsan Yay.
- Zavotçu, Gencay (2009). *Rıza Tezkiresi*. İstanbul: Sahhaflar Kitapsarayı Yay.

The Fonction of İbrahim Gülşeni at Ottoman Culture and Art

Muhsin Macit*

Abstract

One of dervish lodge-mystical connoisseurs making contribution to the development of the Ottoman poetry and art is İbrahim Gülşeni. His mystical identity shaped in Tabriz matured at Gülşeni Dervish Lodge in Cairo. Gülşeni Dervish Lodge in Cairo became a center of attraction for many people trained in both Anatolia and Rumelia. Lots of poems and musiclovers going into action at different regions of the Ottoman region after having a mystical training at Güşeni Dervish Lodge, one of the Ottoman cultural centers of that period, like Yenice, Edirne, Bursa, İstanbul and Gelibolu were brought up. Gülşeni poets and musiclovers set up good relations with Mevlevi and Hurufi environments and made contributions to the Ottoman art in an interdependent manner.

Keywords

İbrahim Gülşeni, Gülşeni way of life, Gülşeni Dervish Lodge, Mysticism, Cairo.

* Prof. Dr., Anadolu University, Open Education Faculty, Department of Turkish Language and Letters / Eskişehir muhsinmacit@hotmail.com

Функция Ибрахима Гульшени в османской культуре и искусстве

Мухсин Маджит*

Аннотация

Одним из знатоков и ценителей суфизма, внесших большой вклад в развитие османской поэзии и искусства является Ибрахим Гульшени. Его суфистская личность, сформировавшаяся в Тебризе, достигла своей зрелости в Каире в созданном им суфистском ордене. Орден Гульшени в Каире стал центром притяжения многих ученых людей Анатолии и Румелии. В школе Гульшени получило религиозное образование множество поэтов и музыкантов - выходцев из таких важных культурных центров Османского государства того периода, как Енидже, Эдирне, Бурса, Стамбул, Гелиболу, и которые продолжили свою деятельность во многих регионах Османского государства. Поэты и музыканты Гульшени установили хорошие отношения с окружением Мевлеви и Хуруфи и в тесном взаимодействии с ними внесли большой вклад в развитие османского искусства.

Ключевые Слова

Ибрахим Гульшени, гульшениство, орден Гульшени, суфизм, Каир

* профессор, доктор, университет Анатолу, кафедра турецкого языка и литературы / Ескишехир
muhsinmacit@hotmail.com

Ergenler İçin Benlik Algısı Profili'nin Faktör Yapısının Yeniden Değerlendirilmesi

Güçlü Şekercioğlu*

Cem Oktay Güzeller**

Özet

Bu çalışmanın amacı, Ergenler İçin Benlik Algısı Profili (EİBAP)'nin faktör yapısını yeniden incelemektir. Araştırma, 455 lise öğrencisi üzerinde yürütülmüştür. Katılımcıların %45'i kız, %55'i erkek, yaş ortalaması 16.5'dir. EİBAP'nin faktör yapısının yeniden değerlendirmek için açımlayıcı faktör analizi ve doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. Açımlayıcı faktör analizi sonucunda, EİBAP'nin 26 maddeden ve 6 faktörden oluştuğu tespit edilmiştir. Belirlenen bu faktörlere, birinci ve ikinci düzey doğrulayıcı faktör analizleri yapılmış ve yeterli uyum indekslerine sahip olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, ölçeğin tümü ve her bir alt faktörü için iç tutarlılığa dayalı güvenilirlik katsayısı hesaplanmış ve yeterli düzeye sahip olduğu gözlenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Benlik algısı, ergenler, uyarılma, doğrulayıcı faktör analizi.

Giriş

Ergenlik, sözcük anlamı ile batı literatüründeki “adolescent”ın karşılığı olarak kullanılmaktadır. Latince’de büyüme, olgunlaşma anlamında kullanılan “adolescere” fiilinin kökünden gelmekte olan bu sözcük, yapısı gereği bir durumu değil, bir süreci belirtmektedir. Günümüzde ergenlik,

* Yrd. Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi Eğitim Fakültesi
gsekerci@akdeniz.edu.tr

** Yrd. Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi Eğitim Fakültesi
cemg@akdeniz.edu.tr

bireyde gözlenebilen hızlı ve sürekli bir gelişim evresi olarak da tanımlanabilmektedir.

Ergenliği en iyi tanımlayacak kavramın benlik kavramı olduğunu söyleyen Gander ve Gardiner (1993: 453), benlik kavramını, bireyin, yalnızca ona özgü tutumlardan, duygulardan, algılardan, değerlerden ve davranışlardan ibaret, kendine ilişkin görüşü olarak ifade etmektedirler.

Benlik kavramı, çeşitli psikoloji kuramları tarafından farklı biçimde tanımlanmış ve açıklanmıştır. *İnsancıl Kurama* göre benlik, organizmik benliğin dayandığı gerçek olarak anlaşılabilir. Bu durum, günlük yaşamda bireyin ya da bireylerin “kendi kendisi olmaya çalışmak” biçiminde ifade edilmektedir (Nelson 1995: 20). Bu kurama benlik kavramının, kendini gerçekleştirme kavramı ile uyumlu veya eşanlı olduğu ifade edilebilir. *Psikanalitik Kuram*, benlik kavramıyla ilgili olarak, insanın kendine verdiği değeri ve bütünlüğü koruyabilmesinde çevreyle olan ilişkilerin önemi vurgulanır (Geçtan 1993: 119). Kurama göre, benlik nesnedir ve ego tarafından algılanır. Ego, kişiliğin bilinçli yanısıdır ve bireyin beni hakkındaki bilinçli bilgisidir (Bacanlı 2004: 6). Ayrıca, *Özellik kuramı* benliği, başatlık, işbirliğine yatkınlık, içe dönüklük gibi psikolojik özelliklerin kümesi ya da bileşimi olarak tanımlamaktadır. *Fenomonolojik Yaklaşım* ise benliğin yapısal olduğu kadar, işlevsel olduğunu söyler. Benlik, bireyin kendisine ve çevresine ait algılarını düzenlemesinde, ona göre hareket etmesinde bireyi güdüler (Öner 1982: 13).

Genel olarak benliğe baktığımızda, benliği, bireyin davranış biçimini belirleyen kavramların, değerlerin, amaçların ve ideallerin dinamik organizasyonu olarak tanımlayabiliriz. Benlik, bireyin kendiliğini ve öz oluşunu, içinde yaşadığı çevreden ve diğer benliklerden farklılaştıran temel ve belirgin özelliklerinin dinamik bir biçimde birey tarafından soyutlanmasıdır (Özoğlu 1976: 93-112).

Burn'e (1982) göre benlik kavramı, benlik imgesi ve kendini değerlendirme öğelerinin birleşmesi ile oluşan bir bütündür (Aktaran Bogenç 1998: 1-12). *Benlik imgesi*, bireyin özüne karşı olan tutumudur. Bu tutum, benlikle ilgili gerçeklerin, düşüncelerin ve değerlerin yanı sıra, öze karşı olumlu ve olumsuz yönelimleri de içermektedir. *Kendini değerlendirme* ise, bireyin kendisiyle ilgili tanımlamalara yüklediği değerlendirmedir. Kendine saygı, kendini kabul ve kendilik değeri kavramlarını içerir.

Bir psikolojik özellik olarak benlik kavramının ölçülebilirliği, gerçek benlik ile ideal benlik ilişkisinden kaynaklanır. Pope (1988), gerçek benliği, benlik kavramıyla eş anlamda kullanır. Benlik kavramı, bireyin varolan ya da varolmayan özelliklerini, yeteneklerini ve niteliklerini nesnel bir biçimde tanımlamasıdır. Genelde, bireyin kendisiyle ilgili duyguları gerçek benlik ya da fenomenal benlik, olmayı istediği ya da nasıl olması gerektiği ise ideal benlik olarak tanımlanmaktadır. Gerçek benlik ile ideal benliğin uyumlu olması kendine saygının yükselmesi, bunun tersi ise kendine saygının düşmesi ile sonuçlanmaktadır. Rogers (1959) ise ideal ve gerçek benliğin arasındaki farkın açılmasını, psikolojik uyumsuzluğun temeli olarak görür (Aktaran Bogenç 1998: 1-12). Bireyin değerleri ve kendisine atfettiği bazı özellikleri benliği oluşturur. Benlik kavramı, benliğin bireyin yaşantıları yoluyla genelleştirerek kavramlaştırdığı bir bütündür. Bireyin kendisiyle ilgili algıları ve başkalarının birey hakkındaki yargıları benlik kavramını; sahip olmayı istediği ve amaçladığı özellikler ise ideal benliğini oluşturmaktadır (Akkoyun ve Ersever 1989: 675-685).

Brammer ve Shostrom'a (1982) göre, birey kendini benlik kavramına tutarlı davranıyor olarak algıladığında, yeterlilik, güven ve değerli olma duygularını yaşar. Birey kendisini tanımladığından farklı davrandığında ise tehdit, güvensizlik, yetersizlik ve değersizlik duyguları yaşar; başka seçenekleri algılayamadığında ise kendini bu tehdide karşı korumak için savunma mekanizmalarına başvurmaktadır. Benlik kavramıyla tutarlı olmayan bireyler tehdit ve kaygı yaşantılarından dolayı uyumsuz olarak değerlendirilir. Bireyin benlik kavramı yaşantıları ile bağdaşıyorsa ve birey de bunu hissedip idealleri, geçmiş yaşantılarıyla tutarlı davranıyorsa uyumlu olarak değerlendirilir. Yapılan araştırmalar da bunu destekler niteliktedir (aktaran Akkoyun ve Ersever 1989: 675-685).

Benlik kavramı ile ilgili yapılan tanımlara ve ortaya konulan görüşlere genel olarak baktığımızda, birey, yaşantıları, değerleri, düşünceleri, duyguları yoluyla kendisi hakkında oluşturduğu sayısız algıları ile "ben" kavramını oluşturur. Bireyin kendi "ben"lerine karşı olan tutumu ve değerlendirmeleri ile benlik kavramı zaman içerisinde "ben"lerin önem derecesine göre biçimlenir. Benlik kavramı, bireyin kendisinde varolan ya da varolmayan özellikleri, yetenekleri ve nitelikleri farkında olma, bir başka deyişle, "gerçek benlik" ile "ideal benlik" in uyumu ile gelişir. "Gerçek ben" ile "ideal ben" arasındaki farkın açılması ise psikolojik uyumsuzluğun temelini oluşturur. Benliğin özel ve gizli yönlerinin geçici olarak farkında olma olarak tanımlanan "özel benlik farkındalığı" ve herkesçe gözlenen kamusal

yönlerinin geçici olarak farkında olma olarak tanımlanan “kamusal benlik farkındalığı” benlik kavramının gelişiminde çok önemlidir. Evrim psikologları, benlik farkındalığının sembolik iletişimle birlikte, karmaşık sosyal çevre ile daha iyi baş edebilmek için gelişmiş olabileceğini ileri sürmüşlerdir (Franzoi 1996: 133-150).

Benliğin Gelişimi: Şüphesiz benlik kavramı ve yapısı kısa süre içinde gelişimini tamamlamaz. Benlik kavramı ergenlikte ve ilk yetişkinlikte son derece önemli olan ve yaşam boyu devam eden bir süreç içinde gelişir. Diğer insanlarla ve çevre ile etkileşimden ve kendi duygularımızla, düşüncelerimizle iç diyalogumuzdan oluşur. Disiplin ve sevgi aracılığıyla ana-babadan, uygun davranışı gösterme baskısıyla yaşıtlardan, başarı ya da başarısızlıkla okul ve daha bir çok yaşantılardan etkilenir. Buna karşılık, psikolojik ve beden sağlığımızı, başkalarıyla ilişkileri, akademik başarıları ve meslek seçimini etkileyebilir. Eğer her şey yolunda giderse – ki çoğunluk için böyledir – çeşitli parçalar birbirleriyle harmanlanır ve kapsayıcı bir benlik kavramı ve yapısı oluşur (Gander ve Gardiner 1993: 332).

Epstein'e (1973) göre, gelişim süreci ilerledikçe, çocuk giderek farklı zamanlarda, farklı olabileceğini kavramaya başlamaktadır. Genelde, çocuk kendini, ana-babanın onayladığı, toplumsal olarak kabul gören davranışları yaptığında “iyi”, onaylanmayan davranışları yaptığında ise “kötü” olarak değerlendirmektedir. “İyi”, çocukta sevildiği duygusuna, “kötü” ise onaylanmadığı, değersiz olduğu duygusuna yol açmaktadır. Ailenin ve giderek toplumun değerlerini içselleştiren çocuk, standartlarını oluşturmaya başlayarak, değerlendirmelerinde bu standartları temel almaktadır. Elder (1976), ana-babalar ve ergenler arasındaki demokratik ilişkilerin özdeşleşmeyi ve yakınlığı destekleyerek, ergenlerin, öz-güvenli, uyumlu, yaratıcı ve disiplinli bireyler olmalarını sağlayan benlik kavramları geliştirdikleri ortaya konmuştur. Yetkeci ve ilgisiz bir tutumla yetiştirilen ergenler ise bu özelliklerin daha azına sahiptirler (Adams 1995: 117-132).

Ergenlik yılları sırasında yaşıtlarla olan ilişkiler artarak önem kazanmaktadır. Yaşit grubu etkisi, bu dönemde zirvededir ve daha sonra genç yetişkinliğe doğru azalma görülür. Bireysel faktörlerden ayrılamayan çevresel faktörler burada da etkisini gösterir; özellikle lise yıllarında, ergenler, içinde yaşadıkları büyük toplumla binişen ve aynı zamanda ondan ayrı olan kendilerine özgü bir toplum ya da bir “gençlik kültürü” sahibidirler. Yaşit grubunun, ergenin gelişen benlik duygusu üzerinde çok büyük etkisi olduğu bir gerçektir. Okul yaşantısı içerisinde öğretmenlerin, ergenlerin benlik

kavramlarına olan etkisi önemlidir. Araştırmalar, lise öğrencilerini en çok etkileyen öğretmenlerin empati geliştirebilen ve anlayışlı öğretmenler olduğunu göstermektedir (Gander ve Gardiner 1993: 452-458). Okul ağındaki çocukların ideal imgeleri belirlemede çevrelerindeki önemli kişi-lerden etkilenmeleri ve onların ideal standartlarına ulaşma çabaları içine girmeleri sık gözlenen bir olgudur (Pişkin 1999: 100).

Fiziksel gelişim ve dış görünüş ergenlerin kendilerine ilişkin duygularıyla yakından ilişkilidir. 12-16 yaşları arasında bedende oluşan hızlı gelişim ve değerişimler, ergenleri bazen şaşırtmakta, bazen ise endişelendirebilmektedir. Ergenlerin benlik kavramları bedenlerine ilişkin sahip oldukları algılarla yakından ilişkilidir. Fiziksel değerişimlerin farkına varılmadığı erken yıllardan farklı olarak, ergenlerin, hem değerişim nesnesi, hem de bunun sonuçlarının izleyicisi olarak kendileri üzerindeki bilinçlilik düzeyleri oldukça yüksektir. Ergen fiziksel olarak değeristike, gerçekten bedenini kendisi gibi hissedememekte, yeni bir fiziksel benlik kavramı oluşturmak durumunda kalmaktadır. Bireyin görünüşünün, hem erkekler, hem de kadınlar arasında benlik kavramının önemli bir belirleyicisi olduğunu öne süren çok sayıda araştırma bulunmaktadır (Adams 1995: 139-142).

Kültür ile benlik ilişkisine baktığımızda, benliğin büyük ölçüde kültürün ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Snygg ve Combs'a (1959) göre, varlıklar kültürün değerleriyle anlam kazanır dolayısıyla, bireyin kendi gerçeğinin parçaları haline gelir ve onun benlik kavramını oluşturur (Özoğlu 1976: 93-112). Cooley'e (1968: 168-210) göre, benlik kavramı, içinde bulunduğu toplumsal ortamdan soyutlanamaz. Mead de (1968: 335-338), benliğin toplumsal bir fenomen görüngü olduğunu ileri sürmektedir. Benlik, toplumsallaşma süreci içerisinde ortaya çıkmaktadır. Mead, kişiye benliği kazandıran şeyin, örgütlenmiş bir topluluk ya da toplumsal grup olduğunu öne sürmüştür. Kağıtıbaşi (1999: 359-360) ise kültür ve benlik ilişkisini bireycilik-toplulukçuluk çerçevesinde incelemiştir. Hofstede'in (1980) tanımlarına göre *bireycilik*, bireyler arasındaki bağların gevşek olduğu, herkesin sadece kendine ya da çekirdek ailesine bakmak zorunda olduğu kültürler için geçerlidir. Bireyci kültürlerde, bireyler i gruplardan duygusal olarak kopukturlar; ayrışıklık ve özerklik gereksinimi büyüktür. Onlar için kişisel amaçlar, grup amaçlarından önce gelir; davranışlar yarar-zarar analizi çerçevesinde ele alınır ve grup içi çatışma olağandır. *Toplulukçuluk* ise insanların doğuştan itibaren güçlü ve sıkı gruplara bağlı olduğu ve bu bağlılığın yaşam boyunca sorgulanmayan bir sadakat karşılığında varolduğu toplumlarda vardır. Toplulukçu kültürlerde, bireyin benliği iç grup

terimleriyle tanımlanır. Bireyler için grup amaçları bireysel amaçların önüne çıkar ve kişinin davranışları, iç grubun istekleri ve normları doğrultusunda belirlenir (Aktaran Kağıtçıbaşı 1999: 359-360).

Benlik ve Kültür İlişkisi: Psikolojik ölçme aracı geliştirme çalışmalarında, özellikle kişilik ve benlik gibi psikolojik özelliklerin ölçülmesinde, bireylerin içinde buldukları kültür özelliklerinden etkilenmesi nedeniyle madde örnekleminin oluşturulmasında dikkatli olunması gerekir. Bir psikolojik özellik olarak benlik kavramının ölçülmesinde, benliğin kültürle ilişkisi ve kültüre bağlı farklı benlik yapılarının ortaya konmasında fayda vardır. Bu, psikolojik ölçme aracı geliştirilmesinde madde seçimi ve kültürler arası ölçme aracı uyarlama çalışmalarında, uyarlanan aracın maddelerinin kültür bazında irdelenmesi açısından önem taşır.

Ergenlik dönemi, bireyin gelişim sürecinde en önemli evrelerin başında gelmektedir. Bu süreçte oluşacak benlik kavramı, bireyin gelecekteki yaşamını tamamen şekillendirecektir. Şekercioğlu (2001) ergenlerin benlik algısını ölçmek amacıyla yaptığı ölçek uyarlama çalışmasında, Harter'ın (1998: 3) orijinal ölçeği yapısında yer alan dokuz faktörü ortaya koymak amacıyla her bir alt faktörü tek tek ele almış ve analizi gerçekleştirmiştir. Diğer bir ifadeyle, faktör analizinde maddelerin tamamı birlikte analize dahil edilmemiştir. Ölçek uyarlama çalışmalarında, ölçeğin yapısı faktör analizi ile incelenirken maddelerin tamamının birlikte ele alınması ve değerlendirilmesi istenen bir durumdur. Bu çalışmada, öncelikle EİBAP'ın faktör yapısı, maddelerin tamamının birbirleriyle olan ilişkilerine dayalı olarak incelenmiş ve elde edilen sonuçlar orijinal yapıyla karşılaştırılmıştır. Daha sonra ise, Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA) ile ortaya konan teorik yapının Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) ile incelenmiştir. Yukarıda ifade edilenler ve bireyin kişiliğinin önemli bir parçasını oluşturan benlik kavramını ölçmeyi amaçlayan ölçme araçlarının sınırlı sayıda olduğu ülkemizde, araç, eğitimde psikolojik hizmetler kapsamındaki etkinliklerde psikometrik yaklaşıma uygun olarak kullanılma amacına katkı sağlaması açısından önemli görülmektedir.

Yöntem

Model ve Çalışma Grubu: Genel tarama modeline dayalı olarak yürütülen bu araştırma, Antalya ilinde ortaöğretim kurumlarında okuyan 545 öğrenci üzerinde gerçekleştirilmiştir. Elde edilen veri setinden çok değişkenli (multivariate) ve tek değişkenli (univariate) uç değerler (outliers) temizlendikten sonra istatistik çözümlenmeler 455 öğrenci üzerinden gerçekleştirilmiştir.

Yaş ortalaması 16.55 ($s=1$) olan katılımcıların, cinsiyete ve sınıf düzeyine göre dağılımı Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Katılımcıların Cinsiyet ve Sınıflara Göre Dağılımları

Sınıf	Kız	Erkek	TOPLAM
1	41	32	73
2	72	122	194
3	90	98	188
Genel Toplam	203	252	455

Veri Toplama Araçları: Araştırmanın verileri kişisel bilgi formu ve EİBAP aracılığıyla toplanmıştır.

Kişisel Bilgi Formu: Araştırmacılar tarafından geliştirilen kişisel bilgi formu öğrencilerin bazı kişisel bilgilerini (cinsiyet, yaş, sınıf vb.) belirlemek amacıyla hazırlanmıştır.

EİBAP: Harter (1988) tarafından geliştirilen, ergenler için benlik algısı profili ölçeğinin orijinal dili İngilizcedir. Ölçek, 9 alt ölçekten ve her bir alt ölçekte de 5 maddeden oluşmaktadır. Aracın bir puanlama anahtarı vardır. Puanlar 1 ile 4 arasındadır. 1 puan düşük, 4 puan ise yüksek düzeyde benlik algısına işaret etmektedir. 45 maddelik EİBAP'ın alt ölçekleri aşağıda tanımlanmıştır.

1. Eğitsel Yeterlilik (Scholastic Competence): Eğitsel performans açısından, ergenlerin kendi yeterlik ve yeteneklerine ilişkin algılarını ölçmeyi amaçlamaktadır. Örneğin, ergenler, sınıf içi çalışmalarda ne kadar başarılı olabiliyorlar ve biri, diğerinin ne kadar zeki olduğunu düşünüyor.
2. Sosyal Kabul (Social Acceptance): Ergenin hangi dereceye kadar akranları tarafından kabul gördüğünü, popüler hissettiğini ve sevilmesi kolay birisi olup olmadığını ölçmeyi amaçlamaktadır.
3. Atletik Yeterlilik (Athletic Competence): Ergenin spor dallarındaki atletik yeteneğine ve yeterliliğine ilişkin algılamasını ölçmeyi amaçlamaktadır.
4. Fiziksel Görünüm (Physical Appearance): Ergenin nasıl görüldüğü ile ilgili ne derece mutlu olduğunu, vücudunu ne derecede sevdiğini, kendisinin ne derece iyi görümlü olduğunu hissettiğini ölçmeyi amaçlar.
5. Mesleki Yeterlilik (Job Competence): Ergenin mesleki becerilere ne derece sahip olduğuna ilişkin algıları, yarı zamanlı mesleklerde ne derecede başarılı olmaya hazır olduğuna ve sahip olduğu işlerde ne derecede başarılı olacağına ilişkin duygularını ölçmeyi amaçlar.
6. Romantik İleti (Romantic Appeal): Ergenlerin ilgilendikleri kişilere karşı romantik olarak cezbedici gelip gelmediklerine ilişkin duyguları-

nı ve algılamalarını, birlikte olmak istedikleri karşı cinsten akranları ile çıkmaları halinde eğlenceli ve ilginç olup olmadıklarına ilişkin algılarını ölçmeyi amaçlamaktadır.

7. Davranışsal İdare (Behavioral Conduct): Bir ergenin diğerine göre davranışlarını ne derece sevdiğini, ne derece doğru biçimde davrandığını, beklenen biçimde davranmayı ve başını derde sokmaktan ne derece kaçındığını ölçmeyi amaçlar.
8. Yakın Arkadaşlık (Close Friendship): Ergenin kişisel düşünce ve sırlarını paylaşabileceği yakın arkadaşlar edinme yeteneğine ilişkin algılarını ölçmeyi amaçlar.
9. Genel Öz-değer (Global Self-Worth): Ergenin kendini bir birey olarak ne derecede sevdiğini, birinin diğerine göre yaşamını sürdürmekten mutlu olma derecesini ve genel gidişattan mutlu olup olmadığını ölçmeyi amaçlar. Böylece, alana özgü yeterlilik ve yetkinlikten başka, bireyin bir kişi olarak kendi değerinin genel muhakemesi ele alınmaktadır (Harter 1988: 3).

Ölçeğin Türkçe'ye çeviri ve kültür uyarlaması ile geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları Şekercioğlu (2001) tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çalışma sırasında, 45 maddeden oluşan özgün ölçek öncelikle Türkçe'ye çevrilmiş, İngilizce ve Türkçe formlar arasında madde eşdeğerliği sağlanmış ve daha sonra ölçek Ankara ili Büyükşehir belediyesi sınırları içinde bulunan beş genel lisedeki farklı sınıf düzeylerinden 343 öğrenciye uygulanmıştır. Ölçeğin yapı geçerliğinin sınanması sırasında orijinal yapıdaki 5 maddeden oluşan her bir faktöre açıklayıcı faktör analizi uygulanmış, 45 maddelik bir ölçek elde edilmiştir. Alt %27-üst %27 gruba dayalı madde analizi yapılmış ve 45 maddenin madde ayırıcılık değerine ($p < .01$) sahip olduğu gözlenmiştir. EİBAP'ın test tekrar test güvenilirliğini belirlemek amacıyla 56 kişilik bir grup üzerinde 15 gün arayla iki uygulama yapılmış ve aralarındaki kararlılık katsayısı .84 olarak bulunmuştur. Bu sonuç, ölçeğin ölçtüğü psikolojik özelliğin zaman içerisinde .84 düzeyinde bir güvenilirlikte ölçülmesi anlamına gelmekte, bu da aracın kararlılık anlamında güvenilir olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Ölçeğin madde analizine dayalı olarak hesaplanan Cronbach alfa iç-tutarlılık katsayısı, ölçeğin bütünü için .88 olarak bulunmuştur.

Verilerin Analizi: EİBAP'ın faktör yapısını belirleyebilmek amacıyla *açım-layıcı faktör analizi* (exploratory factor analysis) ve faktör yapısının geçerli bir model olup olmadığını ortaya koymak amacıyla ise *doğrulayıcı faktör analizi* (confirmatory factor analysis) uygulanmıştır. AFA, gözlenen öl-

çümlerin kovaryans ve varyans kaynaklarını ortaya çıkarma amacıyla sıklıkla kullanılan bir tekniktir. Bu teknik, özellikle ölçek geliştirme sürecinin ilk basamaklarında oldukça kullanışlıdır (Jöreskog ve Sörbom 1993: 22). AFA, değişkenler arası ilişkilere dayalı olarak faktör ya da faktörleri keşfetmeyi amaçlar (Tabachnick ve Fidell 2001: 582-585). AFA'da araştırmacı, ölçme aracı ile ölçülen faktörlerin doğası hakkında bilgi edinmeye çalışmaktadır (Crocker ve Algina 1986: 287-288). AFA'nın tersine, DFA'da araştırmacı, kuramsal olarak tanımlanmış olan değişkenlerin hangi örtük özellik altında yer alacağını, analizi yapmadan önce belirleyebilir ve desenin tanımlanmasını ve sonrasında hipotezlerin istatistiksel olarak test edilmesini gözlemleyebilir. Bu yaklaşımda gözlenen değişkenlerin, daha önceden kuramsal temele dayandırılmış örtük değişkenler altında yer almadığının test edilmesi olanaklıdır (Byrne 1994: 5-6). DFA'nın en önemli avantajlarından biri de, kuramsal olarak tanımlanan modelin veri ile uyumunun değerlendirilmesine yönelik çeşitli türde uyum indeksleri önermesidir. Alan yazın incelendiğinde, modelin değerlendirilmesinde hangi uyum indekslerinin kullanılması gerektiğine dair tam bir uzlaşma olmamasına rağmen, birden fazla uyum indeksinin bir arada kullanılması önerilmektedir. Önerilen indeksler Ki-Kare uyum testi (χ^2), ki-kare ve serbestlik derecesi oranının (χ^2/sd), Hataların Ortalama Karekökü (RMSEA), Standardize Edilmiş Hataların Ortalama Karelerinin Karekökü (S-RMS), İyilik Uyum İndeksi (GFI), Düzeltilmiş İyilik Uyum İndeksi (AGFI), Normlaştırılmış Uyum İndeksi (NFI), Normlaştırılmamış Uyum İndeksi (NNFI) ve Karşılaştırmalı Uyum İndeksi (CFI)'dir. Bu çalışmada teorik modelin veriye uyumunu belirlemek için kullanılan uyum indeksleri ve kabul edilebilir sınır değerleri; χ^2 değeri 0'a yakın ve p değerinin manidar olmaması, χ^2/sd oranının 3'den küçük olması "iyi uyum", 5'e kadar değerlerde "yeterli uyum" ifade etmektedir. S-RMS ve RMSEA 0.10'dan küçük olmalı, GFI, CFI, AGFI, NFI, NNFI ve CFI 0.90'dan büyük olmalıdır. (Byrne 1994: 147-149, Hair ve diğer 1998: 655, Netermeyer, Bearden ve Sharma 2003: 151-153, Schermelleh-Engel, Moosbrugger ve Müller 2003: 52, Sümer 2000: 49-74). Pek çok çalışmada, hem AFA hem de DFA'nın kullanıldığı görülmektedir, hatta AFA'nın ardından DFA'nın yapılması arzu edilen bir durumdur (Jöreskog ve Sörbom 1993: 22).

Bu çalışmada, AFA'da maksimum olasılık (maximum likelihood) analizi kullanılmıştır. EİBAP'ın güvenilirliğini belirlemek amacıyla Cronbach-alpha iç tutarlılık katsayısı hesaplanmıştır.

Bulgular

EİBAP'ın Faktör Yapısı: Faktör analizinde, ölçekte yer alan bir maddenin tanımlanan bir faktör altında yer alıp alamaması, o faktörle olan ilişkisini gösteren yük değerinin anlamlı olmasına bağlıdır. Bir faktörle yüksek değeri veren maddeler faktörün tanımladığı yapıyı ölçen maddeler olarak adlandırılır. Madde faktör yük değerinin genellikle 0.45 ve daha yüksek olması tercih edilir. Ancak uygulamalarda az sayıda madde için faktör yük değerinin 0.30'a kadar kabul edildiği görülmektedir (Kline 1994: 207-208, Tabachnick ve Fidell 1989: 625, Büyüköztürk 2006: 123-142). Bu çalışmada da, madde seçiminde faktör yük değeri için kabul edilen sınır değer, az sayıda madde için 0.30'a kadar düşürülmüştür.

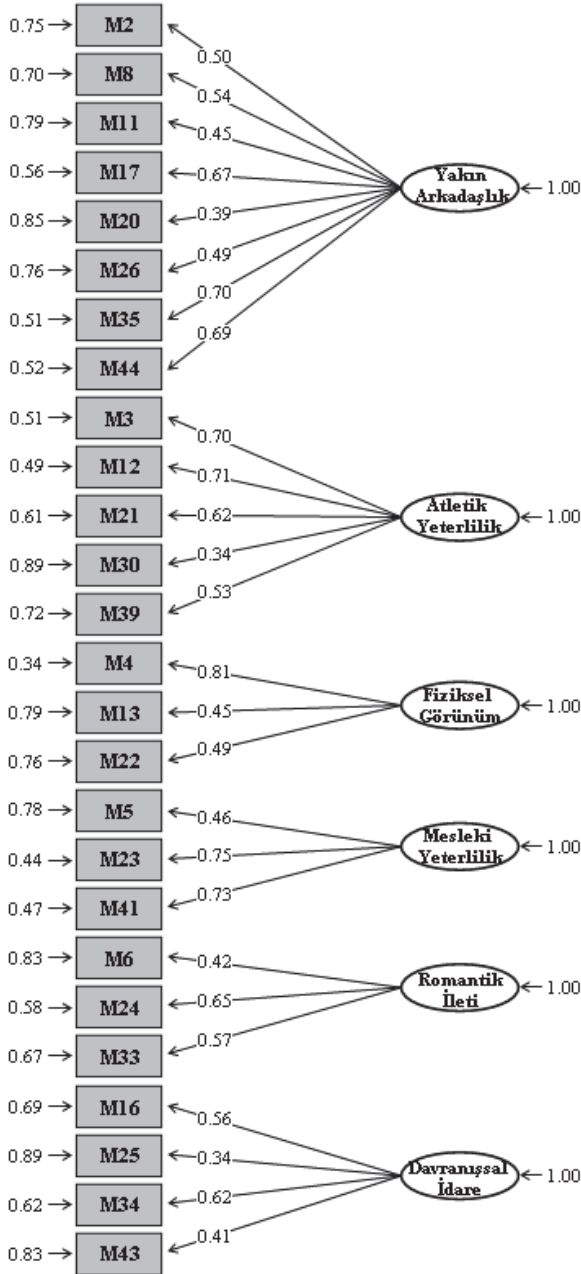
Faktör analizi yapabilmek için örneklem büyüklüğünün yeterliliğini belirlemek amacıyla Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) 0.86 ve Bartlett testleri yapılmıştır ve anlamlı p değeri ($\chi^2=5390,487$; $sd=990$; $p=0.000$) elde edilmiştir. KMO değerinin alt sınırının 0.60 olması gerektiği ifade edilmektedir (Pullant 2001: 174). Bu durumda gözlenen 0.86'lık KMO değerinin faktör analizi için uygun olduğu söylenebilir.

EİBAP'ın orijinalinde yer alan 45 madde ile yapılan açıklayıcı faktör analizinde öğrenciler için benlik algısı ölçeğinin maddelerinin altı faktörde toplandığı görülmüştür. Faktör yük değeri düşük (0.30'un altı) ve binişik (iki faktördeki yük değerleri arasında 0.10'dan az fark olan maddeler) ve faktör isimlendirmesinde sorun yaratan maddeler araçtan çıkarılmıştır. Bu doğrultuda, faktör yük değeri düşük olan sekiz madde, binişik faktör yük değeri veren bir madde ve faktör isimlendirmesinde sorun yaratan on madde (toplam 19 madde) analiz dışı bırakılmıştır. Bu maddeler Ek 1'de verilmiştir. Buna göre, EİBAP'ın altı faktörlü yapısı, faktör yük değerleri ve varyansı açıklama oranları aşağıda Tablo 2'de verilmiştir:

Tablo 2: EİBAP Maksimum Olasılık Analiz Sonuçları

Madde No	FAKTÖR YÜK DEĞERLERİ						ORTAK FAKTÖR VARYANSI
	Yakın Arkadaşlık	Atletik Yeterlilik	Fiziksel Görünüm	Mesleki Yeterlilik	Romantik İletişim	Davranışsal İdare	
M35	0.702	0.068	0.109	-0.02	-0.066	0.083	0.521
M44	0.688	-0.032	0.052	0.028	-0.112	0.204	0.533
M17	0.627	0.01	-0.019	0.055	0.111	0.124	0.424
M26	0.506	-0.095	0.121	-0.012	-0.05	0.005	0.282
M8	0.498	0.074	-0.033	0.078	0.256	0.099	0.336
M2	0.487	0.094	0.103	0.027	0.131	-0.006	0.274
M11	0.415	0.178	-0.032	0.023	0.212	0.058	0.254
M20	0.367	0.107	0.064	0.006	0.031	0.097	0.161
M3	-0.001	0.662	-0.001	0.137	0.146	-0.017	0.479
M39	0.112	0.644	0.08	0.072	-0.154	0.045	0.464
M21	0.01	0.634	-0.07	0.065	0.143	-0.008	0.432
M12	0.002	0.606	0.085	0.129	0.307	-0.111	0.498
M30	0.14	0.413	0.127	-0.019	-0.054	0.019	0.210
M22	0.091	0.06	0.794	0.065	-0.005	0.086	0.655
M13	0.065	0.078	0.762	-0.007	0.121	-0.014	0.606
M4	0.188	0.06	0.471	0.11	0.164	0.156	0.324
M23	-0.016	0.108	0.023	0.771	0.068	0.042	0.613
M41	0.056	0.092	0.093	0.652	0.171	0.137	0.493
M5	0.038	0.065	0.018	0.469	0.052	0.006	0.229
M6	-0.057	0.046	0.094	0.061	0.526	-0.044	0.297
M24	0.205	-0.029	0.031	0.126	0.511	0.072	0.326
M33	0.131	0.163	0.085	0.09	0.414	-0.042	0.232
M16	0.03	-0.078	0.188	-0.049	-0.2	0.558	0.396
M34	0.162	-0.096	0.064	-0.003	-0.162	0.532	0.349
M43	0.115	0.041	0.035	0.119	0.181	0.442	0.258
M25	0.14	0.074	-0.053	0.096	0.113	0.394	0.205
Varyansı Açıklama Oranı	12.394	9.745	7.991	7.289	7.274	6.837	
Toplam Varyans	51.529						

EİBAP'ın maksimum olasılık analizi sonucunda belirlenen altı faktörlü yapısı, birinci düzey (first order) DFA ve ikinci düzey (second / higher order) DFA analizleri ile test edilmiştir. Birinci düzey DFA sonucunda uyum indeksleri $\chi^2=668.76$ (sd=281, $p<.000$), $(\chi^2/sd)=2.38$, GFI=0.90, AGFI=0.87, NFI=0.92, CFI=0.95, SRMR=0.062 ve RMSEA=0.055 olarak bulunmuştur. Yapılan ilk birinci düzey DFA'da modifikasyon önerileri doğrultusunda 2 ile 4. maddeler, 13 ile 22. maddeler ve 30 ile 39. maddeler arasında toplam üç modifikasyonun yapılmasına karar verilmiştir. Yapılan modifikasyonların uyum değerlerine anlamlı düzeyde katkı sağladıkları görülmüştür ($p<.05$). Ayrıca, maksimum olasılık analizi sonucunda ölçekte kalmasına karar verilen tüm maddelerin örtük değişkenleri açıklamada yüksek t değerleri verdiği görülmüştür.

Şekil 1: Maddelerin örtük değişkenleri açıklama oranları ve hata varyansları.

Şekil 1'de görüldüğü üzere, maddelerin faktörleri açıklama oranları 0.30 ile 0.81 arasında, hata varyansları ise 0.34 ile 0.89 arasında değişmektedir.

Tablo 3: EİBAP Alt Ölçekler Arası Korelasyon Matrisi

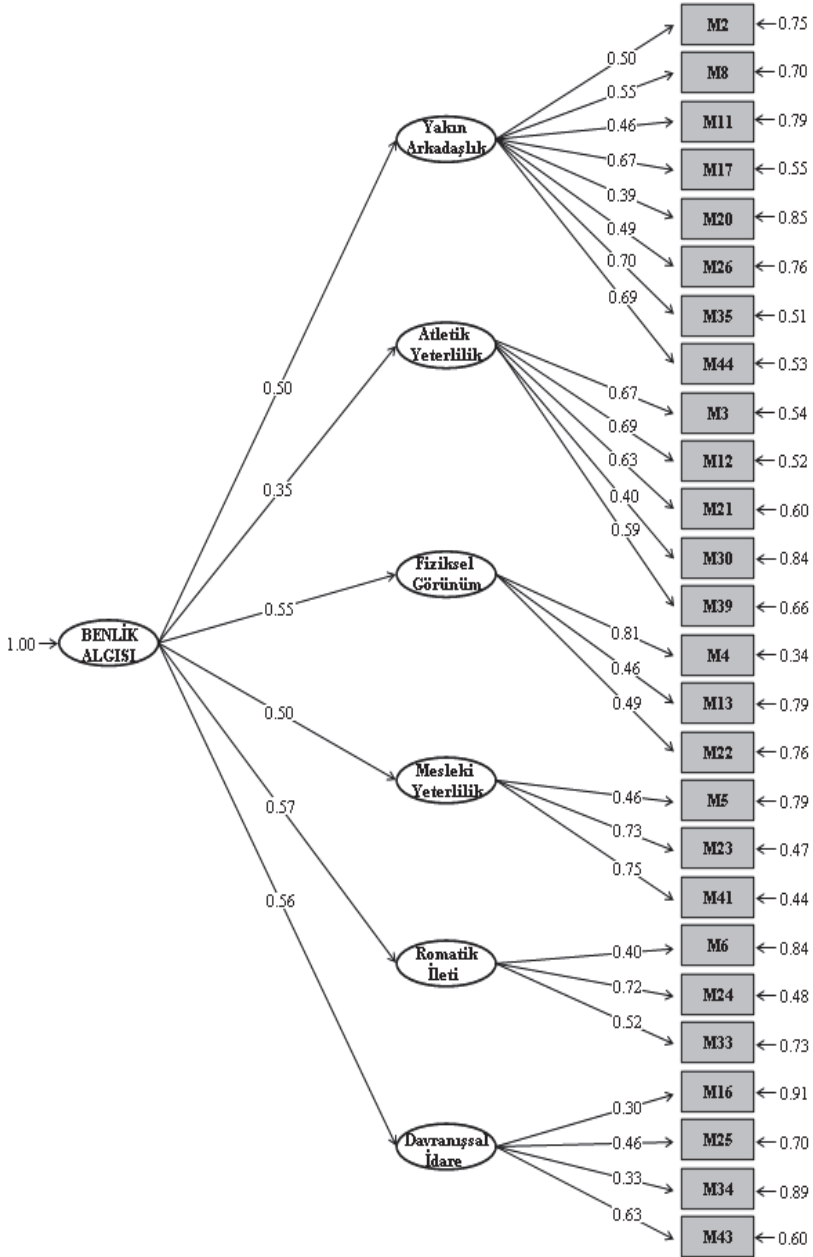
	Yakın Arkadaşlık	Atletik Yeterlilik	Fiziksel Görünüm	Mesleki Yeterlilik	Romantik İleti	Davranışsal İdare
Yakın Arkadaşlık	1.00	-	-	-	-	-
Atletik Yeterlilik	0.142*	1.00	-	-	-	-
Fiziksel Görünüm	0.222*	0.154*	1.00	-	-	-
Mesleki Yeterlilik	0.096*	0.202*	0.135*	1.00	-	-
Romantik İleti	0.174*	0.191*	0.191*	0.188*	1.00	-
Davranışsal İdare	0.237*	-0.043	0.180*	0.086	-0.043	1.00

* $p < 0.01$

Tablo 3 incelendiğinde, alt ölçekler arası korelasyonların -0.043 ile 0.237 arasında değiştiği görülmektedir. Alt ölçekler arası korelasyonların tümü anlamlıdır ($p < 0.01$).

İkinci düzey DFA sonucunda tanımlanan faktörlerin benlik algısı örtük değişkenini anlamlı bir biçimde açıklayıp açıklamadığına bakıldığında yüksek t değerleri elde edilmiştir ($p < 0.05$). Yapılan analiz sonucunda uyum indeksleri $\chi^2 = 719.26$ ($sd = 289$, $p < .000$), ($\chi^2 / sd = 2.49$, $GFI = 0.89$, $AGFI = 0.87$, $NFI = 0.90$, $CFI = 0.95$, $SRMR = 0.064$ ve $RMSEA = 0.05$ olarak bulunmuştur. Yapılan ikinci düzey CFA'da, modifikasyon önerileri doğrultusunda 2 ile 4. maddeler, 13 ile 22. maddeler, 16 ile 22. maddeler ve 16 ile 34. maddeler arasında toplam dört modifikasyonun yapılmasına karar verilmiştir. Yapılan modifikasyonların uyum değerlerine anlamlı düzeyde katkı sağladıkları görülmüştür ($p < 0.05$).

Şekil 2'de maddelerin örtük değişkenleri açıklama oranları ve hata varyansları verilmiştir.

Şekil 2. EİBAP İkinci Düzey DFA Açıklama Oranları ve Hata Varyansları

Tablo 4: EİBAP Alt Ölçekler Arası Korelasyon Matrisi

	Yakın Arkadaşlık	Atletik Yeterlilik	Fiziksel Görünüm	Mesleki Yeterlilik	Romantik İleti	Davranışsal İdare	Toplam Puanlar
Yakın Arkadaşlık	1.00	-	-	-	-	-	-
Atletik Yeterlilik	0.142*	1.00	-	-	-	-	-
Fiziksel Görünüm	0.222*	0.154*	1.00	-	-	-	-
Mesleki Yeterlilik	0.096*	0.202*	0.135*	1.00	-	-	-
Romantik İleti	0.174*	0.191*	0.191*	0.188*	1.00	-	-
Davranışsal İdare	0.237*	-0.043	0.180*	0.086	-0.043	1.00	-
Toplam Puanlar	0.733*	0.541*	0.548*	0.443*	0.454*	0.396*	1.00

* $p < 0.01$

EİBAP'ın Güvenirliiliği: EİBAP'ın güvenirliiliğini belirlemek amacıyla madde test korelasyonu ile iç tutarlılık (Cronbach Alpha) katsayısı saptanmıştır. EİBAP'nin iç tutarlılık katsayısını belirlemek amacıyla hem tüm ölçeğin, hem de alt ölçeklerin iç tutarlılık katsayıları belirlenmiştir. EİBAP ve alt ölçeklerinin iç tutarlılık katsayılarının belirlenmesinde, maksimum olasılık analizi sonucunda elde edilen maddeler esas alınmıştır. Yapılan analiz sonucunda iç tutarlılık katsayılarının yakın arkadaşlık faktörü için 0.77, atletik yeterlilik faktörü için 0.74, fiziksel görünüm faktörü için 0.73, mesleki yeterlilik faktörü için 0.67, romantik ileti faktörü için 0.54 ve davranışsal idare faktörü için 0.54 olduğu görülmüştür. Ölçeğin tümü için yapılan analizde ise iç tutarlılık katsayısı 0.75 olarak tespit edilmiştir. Ölçeğin tümünün ve ilk üç faktörün iç tutarlılık katsayısının görece yüksek olduğu; dört, beş ve altıncı faktörlerin iç tutarlılık katsayısının düşük olduğu söylenebilir. Bu faktörlerin iç tutarlılık katsayılarının düşük olması, o faktördeki madde sayısının az olmasına bağlanabilir.

Tartışma ve Sonuç

EİBAP'nin 9 faktörlü ve her bir faktörde 5 maddeden oluşan orjinal formu Şekercioğlu (2001) tarafından gerçekleştirilen uyarlama çalışmasında her bir alt ölçek için ayrı ayrı AFA ile incelenmiş ve ortaya konulmuştur. Bu çalışmada, ölçeğin faktör yapısı her bir alt faktör için değil, bütünsel olarak AFA ile incelenerek ortaya çıkarılmış ve ortaya konan bu yapı DFA ile test edilmiştir.

EİBAP'ın faktör yapısını belirlemek amacıyla gerçekleştirilen açıklayıcı faktör analizinde, faktör yük değeri düşük (8 madde), binişik ve faktör isimlendirmesinde sorun yaratan (10 madde) toplam 19 madde ölçekten çıkartılmıştır. Analiz sonucunda, EİBAP'ın 26 maddeden ve 6 alt boyuttan oluşan formu elde edilmiştir. Altı faktörlü yapı, toplam varyansın yüzde 51.529 açıklamaktadır. Bu yüzdenin iyi bir ölçüm için yeterli olduğu söy-

lenebilir (Büyüköztürk 2002: 123-142). EİBAP'ın AFA ile belirlenen 26 maddeden oluşan altı faktörlü yapısının geçerliği için, ilk olarak birinci düzey DFA ve ölçeğin tek boyutluluğuna ilişkin ikinci düzey DFA uygulanmıştır. Elde edilen uyum indeks değerleri modelin iyi uyum verdiğini göstermektedir. Sonuç olarak aracın altı faktörlü yapısı, DFA ile doğrulanmaktadır ve faktör yapısının geçerli bir model olduğu belirtilebilir. EİBAP'ın tümünün ve alt ölçeklerinin güvenilirliğini belirlemek amacıyla madde test korelasyonu ile iç tutarlılık katsayısı saptanmıştır. Ölçeğin tümü, yakın arkadaşlık, atletik yeterlilik ve fiziksel görünüm faktörleri iç tutarlılık katsayısının .70 ve üzerinde olduğu; mesleki yeterlilik, romantik ileti ve davranışsal idare faktörleri iç tutarlılık katsayısının ise daha düşük olduğu görülmüştür. Bu faktörlerin iç tutarlılık katsayılarının düşük olması, o faktördeki madde sayısının az olmasına bağlanabilir. Bu sonuçlar, ölçeğin güvenilir olduğunu göstermektedir (Akgül ve Çevik 2003: 435-436). Bu çalışmada, 455 öğrenciden elde edilen veriler üzerinde yapılan geçerlik güvenilirlik analizi sonuçları, 6 faktörlü ve 26 maddeden oluşan EİBAP'ın ergenler için benlik algısı profilini ölçmeye yönelik geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı olduğunu göstermiştir. İleride yapılacak olan çalışmalarda ortaöğretim ve yükseköğretim düzeyindeki öğrencilerin benlik algısının hangi değişkenlerden etkilendiği ve etkilediği incelenebilir.

Kaynaklar

- Adams, James Frederick (1995). *Ergenliği Anlama*. Çev. Bekir Onur Ankara: İmge Yay.
- Akgül, Aziz ve Osman Çevik (2003). *İstatistik Analiz Teknikleri-SPSS'ye İşletme Yönetimi Uygulamaları*. Ankara Emek Ofset.
- Akkoyun, Füsün ve Ömür Hakan Ersever (1989). "İdeal Benliğin Değerlendirilmesi". *Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 22 (2): 675-685.
- Bacanlı, Hasan (2004). *Sosyal İlişkilerde Benlik: Kendini Ayarlamının Psikolojisi*. İstanbul: MEB Yay.
- Bogenç, Atlas (1998). *Grupla Psikolojik Danışmanın Suçlu Gençlerin Kendine Saygı Düzenlerine Etkisi*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Büyüköztürk, Şener (2006). *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı*. Ankara: Pegem A Yay.
- Byrne, M. Barbara (1994). *Structural Equation Modeling with EQS and EQS/Windows: Basic Concepts, Applications, and Programming*. California: Sage Publications, Inc.
- Cooley, Horton Cooley (1986). "The Self in Social Interaction: On the Meaning of 'I'". *The Self in Social Interaction*. Vol. I. New York, John Wiley and Sons, Inc. 90.

- Crocker Linda ve James Algina (1986). *Introduction to Classical and Modern Test Theory*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Franzoi, L. Stephan (1999). "Benlik Farkındalığı ve Kendini Düzenleme: Kişilik Kuram ve Araştırmaları Üzerine Bir Tarama". Çev. Nebi Sümer. *Türk Psikoloji Yazıları* 3 (1): 151-164.
- Gençtan, Engin (1993). *Psikanaliz ve Sonrası*. İstanbul: Remzi Kitapevi Yay.
- Gender, J. Mary ve Harry W. Gardiner (1993). *Çocuk ve Ergen Gelişimi*. Çev. Bekir Onur Ankara: İmge Yay.
- Hair, Joseph F. et al. (1998). *Multivariate Data Analysis: With Readings*. Prentice-Hall International Inc.
- Jones, Richard Nelson (1995). *Danışma Psikolojisi Kuramları*. Çev. Füsün Akkoyun. Ankara: TDFO Ltd. Şti.
- Jöreskog, G. Karl ve Dag Sörbom (1993). *LISREL 8: Structural Equation Modeling with the SIMPLIS Command Language*. Lincolnwood: Scientific Software International, Inc.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem (1999). *İnsan ve İnsanlar: Sosyal Psikolojiye Giriş*. İstanbul: Evrim Yay.
- Kindap, Y. vd. (2008). *Ergenlerin Sosyo-Duygusal Özellikleri, Akran Ve Ebeveyn Bağlılığı İle Yardımsızlık Ve Saldırgan Davranışları Arasındaki İlişki Örüntüsünün İncelenmesi*. <http://www.psikon06.hacettepe.edu.tr>. (2008 Mart 4).
- Kline, B. Rex (2005). *Principles and Practice of Structural Equation Modeling*. NY: The Guilford Press.
- Mead, George Herbert (1968). *The Genesis of the Self. The Self in Social Interaction, Vol. I, Classic and Contemporary Perspectives*, New York: John Wiley and Sons
- Netemeyer, Richard G., William O. Bearden and Subhash Sharma (2003). *Scaling Procedures: Issues and Applications*. Sage Publications.
- Öner, Uğur (1982). Benlik Kavramı ile Mesleki Benlik Kavramı Arasındaki Farkın Akademik Başarı ile İlişkisi. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Özoğlu, Süleyman Çetin (1976). "Psikolojik Danışmada Benlik Kavramı". *Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 8: 1-4.
- Pişkin, Metin (2000). *Özsaygı Geliştirme Eğitimi-İlköğretimde Rehberlik*, Çev. Yıldız Kuzgun, Ankara: Nobel Yay.
- Pullant, Julie (2001). *SPSS Survival Manual. A Step by Step Guide to Data Analyses Using SPSS for Windows*. Philadelphia, PA: Open University Press.
- Sayıl, Melike, Ayşen Güre Yılmaz, ve Zehra Uçanok (2002). "Ergenliğe Geçişte Bilgilendirmenin Ergenin Bilgi Düzeyi ve Benlik Algısına Etkisi". *Türk Psikoloji Dergisi* 17 (50): 47-58.
- Schermelleh-Engel, Karin ve Helfried Moosbrugger (2003). "Evaluating The Fit of Structural Equation Models: Tests of Significance and Descriptive Goodness-of-Fit". *Measures Methods of Psychological Research Online* 8 (2): 23-74.

- Segars, H. Albert ve Varun Grover (1993). "Re-Examining Perceived Ease of Use and Usefulness: A Confirmatory Factor Analysis". *MIS Quarterly* 17(4): 517-525.
- Sümer, Nebi (2000). "Yapısal Eşitlik Modelleri: Temel Kavramlar ve Örnek Uygulamalar". *Türk Psikoloji Yazıları* 3 (6): 49-74.
- Şekercioğlu, Güçlü (2001). Ergenler İçin Benlik Algısı Profili'nin Uyarlama Çalışması. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Şencan, Hüner (2005). *Sosyal ve Davranışsal Ölçümlerde Güvenilirlik ve Geçerlilik*. Ankara: Seçkin Yay.
- Tabachnick, G. Barbara ve Linda S. Fidell (2001). *Using Multivariate Statistics*. Needham Heights: Allyn & Bacon, Inc.
- Tunç, Erhan (2000). Yetiştirme Yurdunda Kalan Ergenlerle Ailesiyle Kalan Ergenlerin Benlik Algıları Bakımından Karşılaştırılması. Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

EKLER

Ek 1: Açımlayıcı Faktör Analizinde Araçtan Çıkarılan Maddeler

Madde No	Faktör Yük Değeri Düşük Olan Maddeler	Maddenin Bağlı Olduğu Faktör
M1	Bazı ergenler kendilerini yaşıtlan kadar akıllı hissederler AMA diğer ergenler bundan bu kadar emin değillerdir ve akıllı olup olmadıkları konusunda kuşku duyarlar.	Eğitsel Yeterlilik
M7	<i>Bazı ergenler genellikle doğru şeyler yaparlar AMA diğer ergenler sıklıkla doğru bildiklerini yapmazlar.</i>	Davranışsal İdare
M9	Bazı ergenler para karşılığında ilgili hayal kınklığı yaşarlar AMA diğer ergenler kendilerinden oldukça hoşnutturlar.	Genel Öz Değer
M14	Bazı ergenler bir işi iyi yapabilecek yeterli becerilere sahip olmadıklarını düşünürler AMA diğer ergenler bir işi iyi yapabilecek beceriye sahip olduklarını düşünürler.	Mesleki Yeterlilik
M15	Bazı ergenler gerçekten çekici buldukları kişiler ile çıkmazlar AMA diğer ergenler çekici buldukları kişilerle çıkarlar.	Romantik İleti
M19	Bazı ergenler sınıf çalışmalarında çok iyidirler AMA diğer ergenler sınıf çalışmalarında o kadar iyi değildirlirler.	Eğitsel Yeterlilik
M32	Bazı ergenler para karşılığında çalıştıkları bir işi daha iyi yapabileceklerini düşünürler AMA diğer ergenler para karşılığında yapmakta oldukları bir işi gerçekten iyi yaptıklarını düşünürler.	Mesleki Yeterlilik
M38	Bazı ergenler sosyal olarak kabul edildiklerini düşünürler AMA diğer ergenler yaşıtlanından daha çok kişinin kendilerini kabul etmelerini dilerler.	Sosyal Kabul
	Faktör Yük Değerleri Faktörler Arasında Binişiklik Gösteren Maddeler	
M29	Bazı ergenler yaşıtlan arasında popülerdir AMA diğer ergenler pek de popüler değildir.	Sosyal Kabul
	6 Faktöre Göre Faktör İsimlendirmesinde Sorun Yarattığı İçin Araçtan Çıkarılan Maddeler	

M10	Bazı ergenler okul ödevlerini bitirmekte oldukça yavaştırlar AMA diğer ergenler okul ödevlerini daha çabuk yapabilirler.	Eğitsel Yeterlilik
M18	Bazı ergenler sürdürmekte oldukları yaşam biçimlerinden hoşnut değillerdir AMA diğer ergenler sürdürmekte oldukları yaşam biçimlerinden hoşnutturlar.	Genel Öz Değer
M27	Bazı ergenler çoğu zaman kendilerinden hoşnutturlar AMA diğer ergenler çoğunlukla kendilerinden hoşnut değillerdir.	Genel Öz Değer
M28	Bazı ergenlerin okulda soruların yanıtını bulmakta sorunları vardır AMA diğer ergenler sorulara hemen hemen her zaman yanıt bulabilirler.	Eğitsel Yeterlilik
M31	Bazı ergenler güzel / yakışıklı göründüklerini düşünürler AMA diğer ergenler güzel / yakışıklı görünmediklerini düşünürler.	Fiziksel Görünüm
M36	Bazı ergenler kendileri gibi kimselerden hoşlanırlar AMA diğer ergenler sık sık başka biri gibi olmayı dilerler.	Genel Öz Değer
M37	Bazı ergenler oldukça zeki olduklarını düşünürler AMA diğer ergenler kendilerinin zeki olup olmadıklarını sorgularlar.	Eğitsel Yeterlilik
M40	Bazı ergenler kendi görünüşlerinden gerçekten hoşnutturlar AMA diğer ergenler farklı görünmeyi dilerler.	Fiziksel Görünüm
M42	Bazı ergenler genellikle birlikte olmaktan hoşlanacakları kişiler ile çıkmazlar AMA diğer ergenler gerçekten birlikte olmak istedikleri kişiler ile çıkarlar.	Romantik İletişim
M45	Bazı ergenler hallerinden çok memnundurlar AMA diğer ergenler farklı olmayı dilerler.	Genel Öz Değer

Ek 2: Ergenler İçin Benlik Algısı Ölçeğinin Maddeleri

M35	Bazı ergenler gerçekten güvenebilecekleri arkadaşlıklar kurmakta zorlanırlar AMA diğer ergenler gerçekten güvenebilecekleri yakın arkadaşlıklar kurabilirler. (-)
M44	Bazı ergenlerin gerçekten kişisel düşüncelerini paylaşabilecek yakınlıkta arkadaşı yoktur AMA diğer ergenlerin kişisel duygu ve düşüncelerini paylaşabilecekleri yakın bir arkadaşı vardır. (-)
M17	Bazı ergenler sırlarını paylaşabilecekleri gerçek yakın bir arkadaşına sahiptirler AMA diğer ergenler sırlarını paylaşabilecekleri gerçek yakın bir arkadaşına sahip değildirler. (+)
M26	Bazı ergenler bir şeyleri paylaşabilecekleri gerçek yakın arkadaşlarının olmasını dilerler AMA diğer ergenler bir şeyleri paylaşabilecekleri yakın arkadaşlara sahiptirler. (-)
M8	Bazı ergenler gerçek yakın arkadaşlıklar kurabilirler AMA diğer ergenler gerçek yakın arkadaşlıklar kurmayı zor bulurlar. (+)
M2	Bazı ergenler için arkadaş edinmek güçtür AMA diğer ergenler için bu oldukça kolaydır.(-)
M11	Bazı ergenlerin pek çok arkadaşı vardır AMA diğer ergenlerin çok fazla arkadaşı yoktur.(+)
M20	Bazı ergenlerin sevilebilmesi çok zordur AMA diğer ergenlerin sevilebilmesi gerçekten kolaydır. (-)
M3	Bazı ergenler bütün spor çeşitlerinde çok iyidirler AMA diğer ergenler konu spor olunca kendilerinin çok iyi olduklarını düşünmezler. (+)

M39	Bazı ergenler çok sportif olduklarını düşünmezler AMA diğer ergenler kendilerinin çok sportif olduklarını düşünürler. (-)
M21	Bazı ergenler sporda diğer yaşlılarından daha iyi olduklarını düşünürler AMA diğer ergenler sporda başkaları kadar iyi oynayamadıklarını düşünürler. (+)
M12	Bazı ergenler herhangi bir yeni spor etkinliğini hemen en iyi biçimde yapabileceklerini düşünürler AMA diğer ergenler yeni bir spor etkinliğini iyi yapamayabileceklerinden korkarlar. (+)
M30	Bazı ergenler yeni açık hava oyunlarında pek iyi olamazlar AMA diğer ergenler yeni oyunlarda hemen başarılı olurlar. (-)
M22	Bazı ergenler fiziksel görünülerinin farklı olmasını dilerler AMA diğer ergenler sahip oldukları fiziksel görünülerinden memnundurlar. (-)
M13	Bazı ergenler bedenlerinin farklı olmasını dilerler AMA diğer ergenler bedenlerinin şu anki durumundan hoşnuturlar. (-)
M4	Bazı ergenler kendi görünülerinden memnun değildirler AMA diğer ergenler kendi görünülerinden memnundurlar. (-)
M23	Bazı ergenler kendilerini para karşılığında bir işi üstlenebilecek ve sürdürebilecek yaşta olduklarını düşünürler AMA diğer ergenler henüz kendilerini gerçekten bir işi iyi yapabilecekleri yaşta hissetmezler. (+)
M41	Bazı ergenler para karşılığı yürütülen bir işi yapabilme gücüne sahip olduklarını düşünürler AMA diğer ergenler bir işi yapmaları gerektiği gibi iyi yapıp yapmadıklarından emin değildirler. (+)
M5	Bazı ergenler kendilerini yarı günlük bir işte çalışmaya hazır olduklarını hissederler AMA diğer ergenler kendilerini yarı günlük bir işte çalışmaya yeterince hazır olmadıklarını hissederler. (+)
M6	Bazı ergenler birisine romantik bir ilgi duyarlarsa karşısındakinin de onlara aynen karşılık vereceğini düşünürler AMA diğer ergenler birinden romantik olarak hoşlandıklarında, o kişinin kendilerine aynen karşılık vermeyeceğinden endişe duyarlar. (+)
M24	Bazı ergenler yaşlılarının kendilerine romantik olarak yaklaşacaklarını düşünürler AMA diğer ergenler yaşlılarının kendilerine ilgi duymayacaklarından endişelidirler. (+)
M33	Bazı ergenler kendilerinin karşı cinsle olan birlikteliklerinde ilgi çekici ve eğlenceli olduklarını düşünürler AMA diğer ergenler karşı cinsle birlikteliklerinde nasıl ilginç ve eğlenceli olacaklarını merak ederler. (+)
M16	Bazı ergenlerin yaptıkları şeyler için başları sık sık derde girer AMA diğer ergenler başlarına dert açacak şeyleri yapmazlar. (-)
M34	Bazı ergenler yapmamaları gerektiğini bildikleri şeyleri yaparlar AMA diğer ergenler yapmamaları gerektiğini bildikleri şeyleri yapmazlar. (-)
M43	Bazı ergenler genellikle davranmaları gerektiği biçimde davranırlar AMA diğer ergenler çoğunlukla davranmaları gerektiği biçimde davranmazlar. (+)
M25	Bazı ergenler gerçekten iyi davrandıklarını düşünürler AMA diğer ergenler çoğunlukla iyi davranmadıklarını düşünürler. (+)

A Re-Evaluation of the Factor Structure of The Self-Perception Profile for Adolescents

Güçlü Şekercioğlu *

Cem Oktay Güzeller **

Abstract

The purpose of this study is to re-examine the scale of The Self-Perception Profile for Adolescents. Research has been carried out on 455 high school students. 45% of the participants were women, and 55% were men. The average age of the group was 16.5. To re-evaluate the factor structure of The Self-Perception Profile for Adolescents, explanatory and confirmatory factor analyses were conducted. As a result of the explanatory factor analysis, it was determined that The Self-Perception Profile for Adolescents was composed of 26 items and 6 factors. First and second level confirmatory factor analyses were applied to these determined factors, and it was decided that they have adequate indexes. Furthermore, the coefficient of credibility based upon inner-consistency for the whole scale and each of its sub-factors was calculated and observed to have an adequate level.

Keywords

Self-perception, adolescents, adaptation, confirmatory factor analysis.

* Assist. Prof. Dr., Akdeniz University, Faculty of Education
gsekerci@akdeniz.edu.tr

** Assist. Prof. Dr., Akdeniz University, Faculty of Education
cemg@akdeniz.edu.tr

Переоценка структуры фактора профиля самовосприятия подростков

Гючлю Шекерджиоглу*
Джем Октай Гюзеллер**

Аннотация

Целью данной работы является новое исследование структуры фактора профиля самовосприятия (ЕІВАР). Исследованием было охвачено 455 учащихся-лицеистов. 45% участников составляли девочки, 55% мальчики, средний возраст которых составил 16,5 лет. Для переоценки структуры фактора ЕІВАР был произведен анализ разяснительного фактора и подтверждающего фактора. В результате анализа разяснительного фактора было установлено, что ЕІВАР состоит из 26 пунктов и 6 факторов. К этим определенным факторам были применены анализы подтверждающего фактора первого и второго уровней и определена адекватность индексов. Кроме того, подсчитан коэффициент доверия, основанный на внутренней согласованности как во всем масштабе, так и для каждого подфактора, и установлено, что он находится на адекватном уровне.

Ключевые Слова

Самовосприятие, подростки, адаптация, анализ подтверждающего фактора.

* доцент, доктор, университет Акдениз, педагогический факультет
gsekerci@akdeniz.edu.tr

** доцент, доктор, университет Акдениз, педагогический факультет
cemg@akdeniz.edu.tr

Suriye'nin İdlip İline Bağlı Cisr-i Şuğur Kasabası'ndaki Köprülü Mehmet Paşa'nın Vakıf Eserleri

Sultan Murat Topçu*

Özet

Bu çalışmada, XVII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı imparatorluk toprakları içerisinde girişmiş olduğu imar faaliyetleri ile dikkat çeken Köprülü ailesinin kurucusu, Köprülü Mehmet Paşa'nın, Suriye'nin İdlip İline bağlı Cisr-i Şuğur Kasabası'nda inşa ettirmiş olduğu menzil külliyesi konu alınmıştır. Köprülü Mehmet Paşa'nın vakfiyeleri ve tarihî kaynaklardan edinilen bilgilerden hareketle; külliye'nin kale, han, hamam, cami, mescit ve sıbyan mektebinden oluştuğu tespit edilmiştir. Yapılan arazi çalışması sonucunda bu yapılardan hamam ve caminin sağlam bir şekilde, hanın ise sadece giriş kapısıyla ayakta durduğu tespit edilmiştir. Diğer anıtların ise günümüze ulaşmadığı belirlenmiştir. Tespit edilen anıtlar detaylı bir şekilde tanıtılarak Osmanlı Mimarisinde yerindeki konumları belirlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca tarihî vesikalardan hareketle külliye'nin işleyişini sağlayan gelir kaynakları belirlenerek, külliye'de istihdam edilen görevliler hakkında bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Suriye, Asi Nehri, İdlip, Cisr-i Şuğur, Köprülü Mehmet Paşa, Menzil, Menzil Külliyesi.

Giriş

Köprülü Mehmet Paşa¹, Osmanlı devletinin XVII. yüzyılına damgasını vuran en önemli devlet adamlarından biri olduğu gibi aynı zamanda en tanınmış baniler arasında yer almaktadır. Paşa'nın imar faaliyetleri sadrazam olmadan önce

* Yrd.Doç.Dr., Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü / Kayseri
stopcu@erciyes.edu.tr

doğum yeri olan Köprü Kasabası'nda (Samsun-Vezirköprü) başlamış ve daha sonra imparatorluğun çeşitli bölgelerinde devam etmiştir (İmar faaliyetleri ile ilgili geniş bilgi için bk. Topçu 2010). Köprülü'nün imar faaliyetleri içerisinde özellikle Cısr-i Şuğur ve Malatya-Hekimhan'daki külliyeler, diğer bölgelerdeki yapılardan farklı olarak, sadece hayır amaçlı değil, aynı zamanda her iki yerleşimin de önemli ana yollar üzerinde yer almasından dolayı, bölgenin ve güzergâhını güvenliklerinin sağlanmasına yönelik inşa edilmişlerdir. İmar faaliyetlerinin diğer bir önemli özelliği ise, inşa edilen yapı toplulukları sayesinde bölgenin yerleşime açılmasıdır. Bu bilgiden hareketle hem Malatya-Hekimhan hem de Cısr-i Şuğur şehirlerinin Köprülü Mehmet Paşa tarafından kurulmuş menzil yerleşimleri olduğunu söyleyebiliriz.² Paşa'nın Malatya Hekimhan'daki imar faaliyetleri üzerine kimi çalışmalar yapılmıştır (bk. Erdmann 1961: 63-67, Boyraz 1996: 65, Aytaç, 1998, 46-51, Yakar vd. 2004: 134). Fakat günümüzde Suriye'nin İdlip iline bağlı bir kasaba olan Cısr-i Şuğur'da³ inşa ettirmiş olduğu yapılar üzerinde hiç çalışma yapılmamıştır. Bu nedenle ilgili yapıların mevcut hallerinin tespit edilmesi, Osmanlı tarihi ve mimarisi açısından önemlerinin belirtilmesi için çalışmamızın hazırlanmasına gerek duyulmuştur.

Çalışmada öncelikli olarak Paşa'nın bölgede inşa ettirdiği yapılar arşiv belgelerinden yola çıkılarak tespit edilmiş, bu yapılardan günümüze ulaşanlar ayrıntılı olarak tanımlanmışlardır. Değerlendirme ve Sonuç bölümlerinde ise yapıların inşa edildikleri bölgenin önemi üzerinde durularak, oluşturulan vakıf kurumunun çevreye katkıları ve inşa edilen yapıların Osmanlı mimarisi içerisindeki konumları irdelenmiştir.

İstanbul Köprülü Kütüphanesi'nde bulunan Köprülü Mehmet Paşa'ya ait H.1071-M.1661 tarihli ve 3/2446 (K.K.,V,3/2446), 13/2456 (K.K.,V, 13/2456) nolu iki vakfiye nüshasına göre, Köprülü Mehmet Paşa tarafından İstanbul-Harameyn arasında (Anadolu Sağ Kolu⁴) hac güzergâhı üzerinde yer alan Cısr-i Şuğur'da cami, kale, han, mektep ve hanın içinde bir mescitten oluşan külliye inşa ettirilmiştir.⁵ Yapılan saha çalışması sonucunda Paşa'nın burada inşa ettirmiş olduğu kale, mektep ve han içerisinde yer alan mescidin günümüze ulaşmadığı tespit edilmiştir.

Köprülü Mehmet Paşa Hanı

1648'de Cısr-i Şuğur'a gelen Evliya Çelebi şehirde küçük bir han bulunduğunu belirtmektedir (1999: 38). Evliya Çelebi han hakkında başka bir bilgi vermediğinden konumuz hanın bu han olup olmadığı belirsizdir. Mehmed Edip tarafından 1682 tarihinde yazılan "Menasik El-Hacc" adlı yazma eserde, hanın Köprülüzade Ahmet Paşa tarafından M. 1660-1676

tarihleri arasında yaptırıldığı belirtilmektedir (Köprülü 1942: 470). 1723'de bölgeye gelmiş olan De la Roque, herhangi bir kitabe ya da kaynak göstermeden hanın Fazıl Ahmet Paşa tarafından inşa edilmiş olduğunu ileri sürmektedir (1723: 198). Sauvaget de, De la Roque'den alıntı yaparak hanın, Köprülü Ahmet Paşa tarafından 1660-1676 tarihleri arasında inşa edilmiş olabileceğini belirtmektedir (Sauvaget 1968: 109). Köprülü Fazıl Ahmet Paşa'nın H. 25 Safer 1089-M. 18 Nisan 1678 tarihli vakfiyesinde Cisir-i Şuğur'da herhangi bir eser yaptırdığına dair bir bilgi bulunmamaktadır (KKV: 4/2447). Nour, İbrahim Al-Hayari'den alıntı yaparak, tarih vermeden hanın Köprülü Mehmet Paşa tarafından inşa edildiğini belirtmektedir (Nour 1993: 180). Yukarıdaki bilgiler ve Köprülü Mehmet Paşa'nın vakfiyesinden hareketle hanın, Köprülü Mehmet Paşa'nın Trablüşşam valisi olduğu 1654 ile vefat ettiği M.1660 tarihleri arasında yaptırıldığı tarafımızca düşünülmektedir. 1696'da Cisir-i Şuğur'a gelen Maundrell, şehirde büyük ve çok görkemli bir handa konakladığını ve hac mevsimi olmasından dolayı hanın çok kalabalık olduğunu ifade etmektedir (Smart vd 1815: 3-4). Muhtemelen Maundrell'in bahsetmiş olduğu han konumuzu teşkil eden Köprülü Mehmet Paşa Hanıdır.

Günümüzde handan geriye sadece kuzeyinde yer alan giriş kapısı ile onun doğu ve batısında sıralanmış sokağa açılan ve orijinal olmayan dükkânlar ulaşabilmiştir. 1937 yılında bölgeyi dolaşan ve Beyhan'dan (Belen) başlayarak Şam'a kadar hac güzergahı üzerindeki hanlarla ilgili bir çalışma hazırlayan Sauvaget, çalışmasına bu hanı da dahil ederek, hanın rölöve planını çıkartmıştır (1968: 109) (Plan-1). Sauvaget, sağlam bir şekilde gördüğü handan bahsederken, giriş kapısı üzerinde iki satırlık bir onarım kitabesinin yer aldığını ifade etmektedir. 02.02.2009 tarihinde yerinde incelediğimizde, kitabenin aynı yerde olduğu, fakat günümüzde çarşı olarak kullanılan mekânın üstünü örtmek için oluşturulan çatının saç levhalarından dolayı kitabenin kapatıldığı, görüştüğümüz esnaf tarafından bize bildirilmiştir. Bu nedenle kitabeyi görmemiz mümkün olmadı. Sauvaget'in okuduğu iki satırlık kitabe şu şekildedir.

Transkripsiyon:

Djaddada hadhal-khan bi-l'amr-i l-'ali ser-i bawwabin
Al-hadjdu İsmâ'il Agha sherif-zade, sanat 1242⁶

Bu kitabeye göre yapı, El-Hac İsmail Ağa Şerifzade tarafından H. 1242/M.1826 tarihinde onarılmıştır.

Sauvaget'in çizdiği plana göre han, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olup kapalı ve açık iki kısımdan oluşmaktaydı. Kapalı kısım kuzey-güney yönde uzanmakta ve merkezde yer alan iki sıra halindeki 12 paye ile mekân derinlemesine yedi bölüme ayrılmıştı. Avlu kısmının batı ve güneyinde revak sıraları yer alırken, avlunun ortasında mescit bölümü bulunmaktaydı.⁷ İlk örneklerini Selçuklu Mimarisinde gördüğümüz bu uygulama daha sonra bazı Osmanlı şehir içi hanlarında da devam ettirilmiştir. Selçuklu döneminde Kayseri Sultan (Özbek 2007:186) ve Aksaray Sultan hanları (M.1229) (Durukan 2007:147) bu uygulamanın ilk örnekleri arasında yer almaktadırlar. Osmanlı döneminde ise daha çok şehir içi hanlarında rastladığımız avluda mescit uygulamasının, çağdaş örnekleri arasında İstanbul Çemberlitaş'ta bulunan Vezir Hanı'nı (M.1661) göstermek mümkündür (Çobanoğlu 1994: 382).

Günümüzde sadece hanın avlusunun güneyinde yer alan giriş kapısı orijinal bir şekilde ayakta durmaktadır. Giriş kapısının batısında altı adet ve doğusunda beş adet dükkân bulunmaktadır. Dükkânlarda yapılan incelemeler neticesinde orijinal olmadıkları anlaşılmıştır. Zaten Sauvaget'in çizmiş olduğu hanın röleve planında da bu dükkânlar gözükmemektedir.

Han'ın güneydeki giriş kapısı günümüzde manav dükkânı olarak kullanılmaktadır. Tamamen kesme taşla örülen kapı oldukça düzgün bir işçilik yansıtmaktadır. Sivri kemerli eyvan şeklinde düzenlenen giriş kısmı içe doğru daraltılmış ve oluşturulan sivri kemerli bir açıklıkla Han'ın avlusuna açılan giriş holüne geçilmektedir. Bu mekanın üzeri güneyde çapraz tonozla kapatılmışken kuzeyde muhdes bir beton bölüm eklenerek kuzeye doğru genişletilmiştir.

Giriş kapısının etrafı birbirinin devamı olan çeşitli geometrik ve bitkisel bezemelerle oluşturulmuş bezeme kuşağı ile çevrelenmiştir.

Sauvaget, hanın avlusunun etrafını çevreleyen revaklı bölümlerin dükkân olarak kullanılmış olabileceğini ileri sürmektedir (1968: 109). Bu görüşe Zeynep Nayır karşı çıkmakta, bunun han mimarisine özgü bir kullanım olmadığını belirtmektedir (1975: 223). Nayır, uygulamanın bölgedeki iklim koşullarından dolayı avluya açık sofalar olarak kullanılmak üzere düzenlenmiş olduklarını belirttikten sonra, girişin doğu ve batısında yer alan hücrelerin ise görevlilere ait odalar olabileceğini ifade etmektedir (1975: 223). Günümüze ulaşmayan bölümler için kazı yapmadan herhangi bir yorum yapmak mümkün gözükmemektedir.

Sauvaget avlunun kuzeyinde yer alan giriş kapılarının zaman içinde yok olan imaret ve darüşşifaya açılan kapılar olabileceğini belirtmektedirler (Sauvaget 1968: 109, ayrıca Nayır 1975: 223). Köprülü, bu uygulamanın Türk kervansarayları hakkındaki bilgilerimiz doğrultusunda doğru olacağını ifade etmektedir (Köprülü 1942: 470). Yapının bitişiğinde darüşşifanın bulunduğu dair tek bilgi veren kişi M. 1723'te bölgeye gelen De la Roque'dir (1723: 198). De la Roque burada fakir ya da özürülülerin tedavi edildiklerini bildirmektedir. Yine yapının bitişiğinde bulunan ve gelen yolculara bedava yemek verilen imareten ilk defa M. 1696'da bölgeyi ziyaret eden Maundrell bahsetmektedir (Smart vd 1815: 3-4). Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde yer alan H.1255-M.1839 tarihli bir belgede geçen, "Vakf-ı Şuğur Kasabası'nda sadr-ı esbak Köprülü Mehmed Paşa'nın yaptırdığı imarete muayyen buğdayın nısfını fukaranın tayinatını kesmek suretiyle zabt-ı sabık Mehmed Ağa ketm eylediğinden lazım gelen muamelelerin yapılmasına dair", bilgiden hareketle İmaret'in 19.yy ortalarında mevcut olduğu ve faal olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır (B.O.A. Cevdet Belediye: 104/5171).

Köprülü Mehmet Paşa Hamamı

Hanın kuzey-doğusunda yaklaşık 100 m. uzaklıkta yer alan hamam günümüzde de aynı işlevle kullanılmaktadır. Hamam, Önünden geçen cadde üzerinde yer alan dükkânların arkasında kaldığından cadde üzerinden görülmez. Hamamın üzerinde inşa ve onarım kitabeleri bulunmamaktadır. Fakat Köprülü Mehmet Paşa'nın yukarıda bahsettiğimiz vakfiyesinden hareketle yapının Paşa tarafından M.1654-M.1660 tarihleri arasında inşa ettirilmiş olduğu anlaşılmaktadır (KKV: 3/2446, V.15a). Doğu-batı doğrultusundaki hamam soyunmalık, soğukluk, sıcaklık, su deposu ve külhan bölümlerinden oluşmaktadır (Plan. 2). Soyunmalık, sıcaklık ve halvet hücrelerinin üzeri kubbe, soğukluk mekanının üzeri ise tekne tonozla örtülmüştür. Yapıda inşa malzemesi olarak düzgün olmayan kesme taş malzeme kullanılmıştır.

Hamama güney doğu köşesinde yer alan düz atkılı kapıdan girilmektedir. Kapıdan girildikten sonra hamamın soyunmalık mekanına ulaşılır. Soyunmalık bölümünün üzeri kubbe ile örtülmüş olup mekanın kuzey ve güneyinde sivri kemerli iki eyvan bulunurken doğu ve batıda 72 cm. derinliğinde nişler oluşturulmuştur. Soyunmalık mekanını örten kubbenin ortasında aydınlık feneri ile kasnağında dikdörtgen biçimli dört küçük pencere yer almaktadır. Mekanın ortasında, kubbenin tam altında sekizgen planlı fiskiyeli bir havuz bulunmaktadır. Soyunmalık mekanı kuzey,

güney ve batı yönden 75 cm. yüksekliğindeki taş sekilerle çevrelenmiştir. Kuzey ve batı yöndeki sekilerin alt kısımlarında, Anadolu'daki hamam örneklerinde XVI. yüzyıldan sonra karşımıza çıkmaya başlayan kaş kemerli ayaklıklara yer verilmiştir (Önge 1995: 22). Mekanın zemini sal taşlarıyla örülmüştür.

Soyunmalık mekanının güneybatı köşesine bitişik olarak yerleştirilen basık kemerli kapı ile soğukluk (ılıkılık) mekanına geçilir. Soğukluk mekanı iki kısımdan meydana gelmektedir. Giriş kısmı kuzey-güney doğrultusunda uzanmakta olup, mekânının üzeri tekne tonozla kapatılmıştır. Tekne tonozun üzerine 22 adet ışık gözü açılmıştır. Mekânının güney cephesi üzerinde gelişigüzel açılmış ve orijinal olmayan bir adet dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Bu kısmın güneydoğusunda düz atkılı bir kapı ile girilen hela bölümü yer almaktadır. Mekanın kuzey cephesinin batısında yer alan basık kemerli kapı ile soğukluğun diğer bölümüne geçilmektedir. "L" şeklinde düzenlenmiş olan mekanın giriş bölümünün üzeri tekne tonozla kapatılmış, mekan kuzeye doğru, doğu-batı doğrultuda atılmış bir yuvarlak kemerle genişletilmiştir. Kuzeydeki kısım doğu-batı doğrultuda uzatılarak üzeri aynalı tonozla kapatılmıştır. Her iki tonoz üzerine de 18'er adet ışık gözü açılmıştır. Mekanın güneyinde yer alan bölümün doğu cephesi önünde 72 cm genişliğinde 75 cm yüksekliğinde taş bir seki yer almaktadır. Kuzeydeki bölümde ikisi kuzey duvarda biri batı duvarda olmak üzere üç taş kurna bulunmaktadır. Soğukluk mekanında kurna uygulaması ile Anadolu'da XIV. yüzyıldan sonra inşa edilmiş hamamlarda karşılaşılmaktadır (Önge 1995: 24).

Soğukluk mekanının batısında yer alan basık kemerli kapıdan geçilerek hamamın sıcaklık bölümüne girilir. Sıcaklık mekanı üç eyvanlı iki halvet hücreli bir plan şemasını yansıtır. Sıcaklık bölümünün üzeri kubbe ile kapatılarak mekanın aydınlatılması kubbe üzerine açılan 41 adet ışık gözü ile sağlanmaktadır. Eyvanların üzeri sivri tonozlarla örtülmüştür. Sıcaklık mekânının ortasında göbek taşı bulunmamaktadır. Güney ve kuzeydeki eyvanlarda ikişer taş kurna yer almaktadır. Batıdaki eyvanın su deposu ile birleştiği cephe üzerinde, su deposundaki suyun kontrol edilmesini sağlayan pencereye çıkmak için yapılmış muhdes dört basamaklı bir merdiven bulunmaktadır.

Batıdaki eyvanın kuzey ve güney cepheleri üzerinde yer alan yuvarlak kemerli kapılardan geçilerek halvet hücrelerine girilmektedir. Halvet hücrelerinin üzeri kubbelerle örtülmüştür. Kubbelerin üzerine 37'şer ışık gözü

açılarak halvet hücreleri aydınlatılmaktadır. Hücrelerde ikişer taş kurna bulunmaktadır.

Hamamın su deposunun üzeri kuzey-güney doğrultuda atılmış beşik tonozla örtülmüştür. Külhan kısmı harap olup, önünde üç bölümlü bir ambar kısmı yer almaktadır. Bu kısım yöre halkından edinilen bilgilere göre tezek ambarı olarak kullanılmaktaydı⁸.

Köprülü Mehmet Paşa Camisi

Cami, hanın 100 m. kuzeybatısında yer almaktadır. Günümüzde ibadete açık olan caminin üzerinde inşa kitabesi bulunmamaktadır⁹. Fakat Köprülü Mehmet Paşa'nın vakfiyesinden hareketle caminin de M.1654- 1660 tarihleri arasında inşa ettirilmiş olduğunu söylemek mümkündür. Günümüzde caminin harime girişi kapısı üzerinde, hanın da onarımını yapmış olan El-Hac İsmail Ağa Şerifzade tarafından onarıldığını gösteren H. 1241-M.1825 tarihli onarım kitabesi yer almaktadır.

Tamamen kesme taş malzemeden inşa edilen caminin avlusuna kuzeybatıda yer alan yuvarlak kemerli bir kapıdan girilmektedir (Kroki 1). Avlunun doğu ve kuzey kısımlarında 1950 de yapılan revaklı abdest muslukları ile hela kısımları yer almaktadır.

Doğu-batı doğrultuda dikdörtgen bir alan üzerine inşa edilen cami üç bölümlü bir son cemaat mahalli ve üzeri kubbe ile örtülen harim kısmından oluşmaktadır. Camide inşa malzemesi olarak düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Kubbe dışarıdan sekizgen bir kasnak üzerine oturmaktadır. Caminin güney ve doğu cephelerinin alt kısımları, önlerinde yer alan yapılarla bitişiktir. Batı cephe üzerine, altta iki adet dikdörtgen formlu ve üstte alttaki iki pencerenin tam ortasına gelecek şekilde yerleştirilmiş bir adet yuvarlak kemerli pencere açılmıştır. Caminin kuzeydoğusunda minare yer almaktadır. Kare bir kaide üzerine oturan minare sekizgen bir gövde ile şerefe ve külah kısmından oluşmaktadır. Şerefe kısmının üzeri ahşap sundurma ile kapatılmıştır.

Caminin kuzeyinde yer alan son cemaat mahalli üç bölüme ayrılmıştır. Bölümlerin üzeri pandantiflerle geçilen kubbelerle kapatılmıştır. Mahallin batısında yer alan merdivenle minareye geçilmektedir. Mahallin ortasında yer alan bölümün güneyinde harime girişi sağlayan kapı bulunmaktadır. Kapının üzerinde ikiz pencere uygulamasına yer verilmiştir. İkiz pencerenin altında taş levha ile oluşturulmuş bir kartuş içerisinde altı satırlık onarım kitabesi bulunmaktadır.

Transkripsiyon:

*Ma'şallah kan
Cedid-i haz'al cami-i şerif
Vakfi el-Hac Mehmet Paşa Köprülüzâde a'li
...El-Hac İsmail Ağa Şerifzâde
...fi sene i'hdi ve erba'in ve isneyn
ve elf sene 1241*

Caminin harim kısmına kuzey cephenin ortasında yer alan kapıdan geçilerek girilmektedir. Doğu-batı doğrultuda dikdörtgen bir plana sahip olan harim, tromplarla geçilen sekizgen bir kasnağın taşıdığı merkezi bir kubbe ile kapatılmıştır. Mekan kuzey ve güneyde oluşturulan eyvanlarla doğu batı doğrultusunda genişletilmiştir. Kubbeyi taşıyan kemerlerin başlangıç noktaları mukarnaslarla bezenmiştir. Kubbenin tepe noktası üzerinde bitkisel boyalarla yapılmış kalem işi nakışlar dikkat çekmektedir. Mekânın aydınlatılması güney cephede altta iki, üstte ise yuvarlak kemerli bir pencere, batı ve doğudaki eyvanların duvarları üzerine açılan altta iki ve üstte bir yuvarlak kemerli pencere, kuzey cephede giriş kapısının doğu ve batısında altta ve üst seviyede birer yuvarlak kemerli pencerelerle sağlanmaktadır. Doğu ve kuzey cephede yer alan alt pencereler günümüzde kapı olarak kullanılmaktadır.

Caminin mihrabı güney cephenin merkezinde yer almaktadır. Mihrabın kavsara kısmı beş sıra mukarnasla doldurulmuştur. Mihrap nişinin etrafı düz yüzeyli bir bordürden sonra, oluklu ve kaval silmelerle sınırlandırılmıştır. Mihrabın köşelik kısımları, hafif kabartma tarzında yapılmış palmet ve kıvrık dalların birbirine eklenmesiyle oluşturulmuş bitkisel bezeme kuşağı ile bezenmiştir. Mihrabın üst kısmında doğu ve batı köşelerde harime doğru çıkma yapan konsolların üzeri saplarla birbirlerine bağlanan üç yapraklı palmetlerle bezenmiştir.

Caminin ahşap minberi orijinal değildir.

Orijinal olmayan kadınlar mahfili harimin kuzey cephesinde giriş kapısının üst kısmında yer almaktadır. Mahfile harim içerisinde yer alan metal bir merdivenle çıkılmaktadır.

Değerlendirme ve Sonuç

Cısr-i Şuğur özellikle XVII. yüzyılda Anadolu sağ yolu üzerinde Osmanlı toprakları içerisinde hacca gitmek isteyen hacılar tarafından kullanılan önemli bir menzil merkezidir (Nour 1983: 180). Başbakanlık Osmanlı

Arşivi, Hattı Hümayun Tasnifi 48. 306/b'de kayıtlı olan H. 1253-M.1837 tarihli Surre-i Hümayun Alayı'nın Mekke'ye gidiş, dönüş ve yolculuk masraflarını konu alan belgeden, hac kervanının İstanbul Kartal'dan hareket ettiği ve Mekke'ye varana kadar 54 menzilde konakladığı anlaşılmaktadır (Harita 1). Bu menzillerden birisi olan Cisir-i Şuğur Menzili'nde hacıların ihtiyaçları için toplam 1.153,5 kuruş masraf edildiği defterde kayıtlıdır (Atalar 1993: 44-45, 62). Evliya Çelebi, H.1058-M.1648 tarihinde Üsküdar'dan Şam'a giderken Cisir-i Şuğur'a uğramış ve şehir hakkında şu bilgileri vermiştir;

“Bu mahal dahi haleb hakinde nehr-i Asi kenarında ve bir çemenzar yerde bir küçük hanı vardır, amma bî-eman yerdir. Bir sahib-i hayra Cenab-ı barı imarın nasib edüp memerr-i huccac emn (ü) eman ola.” (1999: 38)

1648 tarihinde sadece bir hanın bulunduğu Cisir-i Şuğur Menzili, Köprülü Mehmet Paşa'nın yukarıda tanımları yapılan vakıf eserlerini inşa etmesinden sonra gelişmeye başlamıştır (Eroğlu vd. 2007: 121-122).¹⁰ Mehmet Paşa öncelikli olarak bölgede bir kale inşa ettirerek bölgenin ve yol güzergâhının güvenliğini sağlanmaya çalışmıştır. Hacıların konaklamalarına yönelik olarak bir han, dini ve sosyal ihtiyaçların karşılanmasına yönelik cami ve hamam inşa edilerek, hem bölgenin güvenliği sağlanmış hem de yerleşim yerinin gelişmesinin önü açılmıştır.

1654 yılında sadrazamlığa atanan İbşir Paşa İstanbul'a giderken Köprülü Mehmet Paşa ile Kütahya'da buluşmuş ve sadrazam kendisine, eyalete nizam vermek koşuluyla, Trablüşşam Eyaletini vermiştir (Behçeti: V.3a). Fakat Paşa'nın Trablüşşam valiliği fazla uzun sürmemiş, M. 1655 yılında İbşir Paşa'nın katledilmesi ve Trablus mansıbının başkasına verilmesi nedeniyle, Köprülü Mehmet Paşa, Köprü Kasabası'na (Samsun-Vezirköprü) geri dönmek zorunda kalmıştır (Naima 1969: VI, 2520.).¹¹ Muhtemelen bu dönemde Paşa'nın Cisir-i Şuğur'da inşa ettirmeye başladığı külliye daha sonraki dönemlerde tamamlanmış olmalıdır. Mehmet Paşa vefat etmeden önce oğlu ve selefi Fazıl Ahmet Paşa'ya Anadolu'daki hayratının unutulmamasını, Rumeli ve İstanbul'daki yarım kalan hayratının tamamlanmasını vasiyet etmiştir.¹² Bu vasiyete göre, Paşa vefat ettiğinde vakfiyesinde geçen vakıf eserlerinden Rumeli ve İstanbul'daki vakıflarının inşası tamamlanmamış, diğer bölgelerdeki yapıları bitirilmişti. Paşa'nın bu vasiyeti ve Evliya Çelebi'nin 1648'de şehir ile ilgili vermiş olduğu bilgiler de göz önünde bulundurulursa, Cisir-i Şuğur'daki yapıların, Köprülü Meh-

met Paşa'nın Trablusşam valisi olduğu 1654 tarihi ile vefat ettiği M. 1660 tarihleri arasında inşa edilmiş olduklarını söylemek mümkündür.

19. yüzyıl başlarında bölgede yaşanan bir deprem neticesinde külliye yapıları büyük zarar görmüşlerdir. Bu deprem sonrasında, cami ve han üzerinde yer alan kitabelere göre, bu yapılar El-Hac İsmail Ağa Şerifzade tarafından H. 1241-M.1825/ H. 1242/M.1826 tarihlerinde onarılmıştır. Dergah-ı Ali Kapıcıbaşlarından¹³ olan Şerifzade El-Hac İsmail Ağa tarafından yaptırılan bu onarımdan H.1246-M.1830 tarihli bir belgede daha detaylı olarak bahsedilmektedir. Belgede; bölgede yaşanan büyük bir deprem sonrasında İdlip ve Cısr-i Şuğur'daki Köprülü Mehmet Paşa vakfına ait cami, medrese, mektep, imaret, han ve diğer hanların büyük zarar gördükleri belirtilmektedir. Yıkılan yapılarda bulunan kurşunun diğer yapıların tamiratında kullanıldığının belirtildiği belgede, Şuğur'da yapılmış olan bu onarım sonrasında artan 6859 batman kurşunun İdlip Köyü'nde bulunan hayratın onarımında kullanılması ve fazla gelen kurşunun da vakfa iade edilmesi istenmektedir (B.O.A., Cevdet Evkaf, No: 20468). Yine belgede geçen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla bu onarımlar esnasında Şerifzade El-Hac İsmail Ağa vefat etmiştir. Belgede dikkati çeken diğer bir husus ise bir medresenin varlığından bahsedilmesidir. Bu belge dışında bölgede Paşanın bir medrese yaptırmış olduğuna dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Osmanlı Mimari geleneğinde menzil külliyesi içerisinde değerlendirilebileceğimiz Cısr-i Şuğur'daki eserler, döneminin mimari anlayışını yansıtmaları açısından da son derece önemli yapılardır. Sauvaget'in çizmiş olduğu hanın rölöve planına göre han, kapalı kısmın düzenlenmesi, payandalar arasına yerleştirilen sofalar, avluda mescit gibi ayrıntularla farklılaşmasına rağmen, temelde Eski Malatya-Silahtar Mustafa Paşa Kervansarayı (M. 1637) ile büyük benzerlik yansıtmaktadır (Nayır 1975: 223). Külliye'nin diğer bir yapısı olan cami, menzil külliyesi içerisinde yer alan camilerde yaygın görülen tek mekanlı, girişinde üç ya da beş bölümlü son cemaat mahalli bulunan plan şemasının tekrarı niteliğindedir (Müderrişoğlu 1993: 254). Bu uygulamanın en yakın örneklerini Malatya-Hekimhan'daki Köprülü Mehmet Paşa Camisi (M. 1661) ve Kayseri-İncesu Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi Camisi'nde (M. 1670) görmekteyiz (Denktaş 1997: 203). Hamam 17. yüzyıl taşra hamamlarının belirli bir plan şeması dâhilinde yapılmış en güzel örneklerinden birini yansıtmaktadır.

Köprülü Mehmet Paşa inşa ettirdiği yapılarla sadece bölgenin imarına katkıda bulunmakla kalmamış aynı zamanda oluşturduğu vakıflar sayesinde bölgeye gelip yerleşenler için önemli bir gelir kaynağı yaratmıştır (Tablo 1). Vakfiyeden anlaşıldığı üzere Paşa'nın bölgedeki vakıflarında 63 kişi istihdam edilmektedir¹⁴.

Tablo 2. Köprülü Kütüphanesi'nde 3/2446 noda bulunan H.1071-M.1661 tarihli vakfiyeye göre Köprülü Mehmet Paşa'nın Cısr-i Şuğur'daki vakıflarında çalışan görevliler, ücretleri ve vakfın diğer giderleri (KKV, 3/2446, V. 38b-41b)

Cısr-i Şuğur	Günlük (akçe)	Aylık (akçe)	Yıllık (akçe)
İmam	18	540	6480
Hatip	13	390	4680
Şeyh ve Vaiz	12	360	4320
Müezzin (iki kişi)	12	360	4320
Sala Müezzin-i (iki kişi)	8	240	2880
Devr-i han (dört kişi)	12	360	4320
Hafiz	3	90	1080
Kayyim	5	150	1800
Ferraş	5	150	1800
Müallim	10	300	3600
Halife	5	150	1800
Meremmetçi (iki kişi)	8	240	2880
Suyolcu	5	150	1800
Pasban (iki kişi)	8	240	2880
Kennas	4	120	1440
Mütemet	6	180	2160
Camiye hasır alınması için	-	-	720
Camideki On kandil için zeyt alınması	15	450	5400
Şem-i şahmı	5	150	1800
Mektebde kullanılması için odun ve kömür alınması	-	-	720
Hanın avlusunda bulunan mescitte imam olana	8	240	2880
Müezzin	5	150	1800
Mescitteki kandil için zeyt alınması	2	60	720
Mescide hasır alınması için	-	-	360
Müstahfizlar (34 kişi)	170	5100	61200
Müstahfiz Ağası	18	540	6480
Kale Kethüdası	12	360	4320
Çavuş	6	180	2160
Kale Kapıcısı	6	180	2160
Toplam	381	11430	138960

Yılda 138960 akçelik bir gidere sahip olan vakıf kurumunun işleyişini sağlamak amacıyla bölgede yer alan birçok köy, mezra ve arazi bütün gelirleri ile vakfa bırakılmıştır (KKV 3/2446,V.14b-17b). Cısr-i Şuğur'daki vakfın

giderleri Paşa'nın Osmanlı Devleti sınırları içerisinde oluşturduğu vakıflarının toplam giderinin %37.5'ini oluşturmaktadır (Kunt 1994: 196). Bu oran, aslında Paşa tarafından bölgeye verilen önemi göstermesi açısından son derece önemlidir. Bunda menzilin hac güzergahı üzerinde yer almasının yanı sıra, 17. yüzyılda önemli bir ticaret merkezi olan Halep'e olan yakınlığının da büyük rol oynadığı tarafımızca düşünülmektedir. Bölgenin güvenliğinin sağlanmış olması aynı zamanda bölgedeki ticari faaliyetlerin de kontrol altında tutulması anlamına gelmektedir. Daha sonraki dönemlerde de, bölgenin ticari potansiyelinin farkında olan Paşanın damadı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa tarafından M. 1682 tarihinde Halep'te, günümüzde Vezir Hanı olarak adlandırılan büyük bir han inşa ettirilmiştir (Watenpaugh 1999: 235). Yine Köprülü Mehmet Paşa'nın torunlarından Köprülüzâde Abdullah Paşa tarafından, İdlip-el-Şuğur-ı Kasabası'nda, dedesinin vakfına ait 2960 zira arsa üzerinde H. 1131-M. 1719 tarihinde 13 mahzen ve 23 dükkândan oluşan bir arasta ve yine arastanın yakınlarında 135 zira arsa üzerine bir han inşa ettirilmiştir (KKV 5/2448, V.6a-6b). Bu yapılardan arasta için dedesinin vakfına yıllık 600 akçe, han için de yıllık 30 akçe kira ödenmektedir. Köprülüzâde Abdullah Paşa, bu yapıların gelirlerinden ödenen kira giderlerinin haricinde, burada inşa ettirilen yapıların gelirleri ile Diyarbakır'da yaptırmış olduğu, Daru'l-kurra, türbe, sebil ve mektebin giderlerini karşılamaktaydı. Bu bilgi bölgenin ticari getirisinin ne kadar yüksek olduğunu göstermesi açısından son derece önemlidir.

Köprülü Mehmet Paşa tarafından yerleşime açılan Cısr-i Şuğur Kasabası sonraki dönemlerde hızlı bir gelişim içerine girmiştir. 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında şehir merkezinde 1 adet hükümet konağı, 2 adet cami, 5 adet mescit, 1 adet tekke, 1 adet rüştiye mektebi, 3 adet iptidai Müslüman mektebi, 1 adet kilise, 1 adet Hıristiyan iptidai mektebi, 1 adet hamam, 5 adet fırın, 4 adet kahvehane, 225 adet dükkân, 3 adet han, 10 adet su değirmeni, 1 adet pazar ve Asi nehri üzerinde 14 gözlü gayet büyük bir köprü bulunmaktaydı (Eroğlu vd. 2007: 121-122).

Yukarıda ayrıntılı olarak tanıtilen Köprülü Mehmet Paşa'nın Cısr-i Şuğur'daki eserlerinden, hanın sadece giriş kapısı ayakta durmaktadır. Hanın ne zaman ve neden yıkıldığı tespit edilememiştir. Hamam ve cami kullanılmaları nedeniyle sağlam bir şekilde günümüze ulaşmayı başarmışlardır. Osmanlı Mimarisi'nin 17. yüzyıldaki dünya görüşüne göre ortaya koymuş olduğu mimari anlayışın taşradaki uygulamaları arasında yer alan bu eserlerin, bilim dünyasına tanıtilmesi için hazırlanan araştırma yazısının bölgeyle ilgili yapılacak çalışmalara öncülük edeceği tarafımızca düşünülmektedir.

Açıklamalar

- ¹ Hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Behçet-i İbrahim, *Silsiletü'l Asafiyyeti Fi Devleti'l-Hakanıyyeti'l-Osmaniyye (Tarih-i Sülale-i Köprülü)*, Köprülü Kütüphanesi, Ahmet Paşa, No: 212, V.2b-76b; Silahtar Fındıklılı Mehmet Ağa 1928: 225; Çoban 2005: 87; Amasyalı Abdizade Hüseyin Hüsameddin 1928: 69; Gökbilgin 1967: 893; Kunt 1971;; Uzunçarşılı 1995: C: III, 414; İlgürel 2002: 258.
- ² Hekimhan'da, Köprülü Mehmet Paşa'nın imar faaliyetlerinden önce sadece Selçuklular döneminde (M. 1218) inşa edilmiş olan Hekimhanı (Taş Han) bulunmaktaydı. Hekimhanı'nın (Taş Han) M.1660 tarihinde Köprülü Mehmet Paşa tarafından onarılması ve Paşa'nın buraya bir cami, bir palanga, ekmeğe fırını, dükkânlar, çok sayıda ambar ile değirmen yaptırması, Hekimhan'daki ilk yerleşimin çekirdeğini oluşturmaktadır (KKV 3/2448,V.14b). Bugünkü Köprülü Mehmet Paşa Mahallesi, Hekimhan'da kurulan ilk mahalledir (Boyraz 1996: 65).
- ³ "Cisir-i Şuğur Kasabası Halep'in 100 km güneybatısında Asi nehri üzerinde bulunmaktadır. Cisir-i Şuğur kasabası, batısında Lazkiye sancağı ve Sahyun kazası, güneyinde Hama, Mare ve İdlip kazaları, kuzeyinde Harim ve Antakya kazaları ile sınırlıdır" (Eroğlu vd: 2007, 121-122).
- ⁴ Anadolu Sağ Kolu adıyla tanınan İstanbul'u Güneydoğu Akdeniz üzerinden Suriye, Hicaz ve Mısır'a bağlayan yol şebekesi hakkında bk Müderrisoğlu 2001: 442.
- ⁵ "ve yine vilayet-i mezburde Haleb Eyaleti'nde Cisir-i Şuğur demekle ma'ruf mahalde müceddeden bina ettürdüğüm cami-i şerif ve mescid-i münif ve mekteb-i latif-i ve han ve kal'a ve hamamı" *Köprülü Kütüphanesi, Vakfiyeler, 3/2446, V.15a.*
- ⁶ Kitabe Sauvaget'ten alıntılanmıştır (Sauvaget 1968: 109). 1937'de yayınlanan "Ars Islamica" dergisinin 4. sayısı, 1968 yılında Michigan Üniversitesi Yayınları tarafından New York'ta yeniden basılmıştır. Çalışmada 1968 yılı baskısında yer alan makale kullanılmıştır.
- ⁷ Mescidin hanın avlusunda bulunduğu Köprülü Mehmet Paşa'nın vakfiyesinde açıklanmaktadır. "ve hanın havlusı dahilinde olan mescid-i şerifte bir salih ve alim kimesne imam olup yevmi sekiz akçeye mutasarrıf ola" *Köprülü Kütüphanesi, Vakfiyeler, 3/2446, V.41a.*
- ⁸ İşletmeci Nejdet Hac Salih'le 02.02.2009 tarihli mülakattan.
- ⁹ İzin alınamamasından dolayı caminin rölöve planı çıkartılamamıştır. Çalışmada caminin krokisi kullanılmıştır.
- ¹⁰ 17. yüzyılda Osmanlı devletinin kullandığı iskan metotlarından biri olan bu tarz derbentler sayesinde başboş ve yurtsuz kimseler toprak sahibi yapıyor ve boş arazilerin ziraata açılması sağlanıyordu (Orhonlu 1990: 101).
- ¹¹ Behçeti, Köprülü Mehmet Paşa'nın, İbşir Paşa katledildikten sonra Trablus eyaletinden kendisinin istifa ettiğini ileri sürmektedir (Behçeti V.3a.) Metin Kunt, bu arada Köprülünün Seydi Ahmet Paşa ile birlikte Halep'i kuşattıklarını ve o dönem Halep'te bulunan

Kara Mustafa Paşa ile bundan dolayı birbirlerine düşmanlık duyduklarını belirtmektedir (1971: 45-47).

¹² “merhum köprülü hayatta iken oğluna vasiyet idüp; oğlum Ahmet, işte ben ahirete gidiyorum Allah Teala imandan ayırmaya. Sana üç vasiyetim vardır. Biri Anadolu'da olan vakıflarımı unutmayasın ve biri Rum-ilinde na-tamam olan gerek han ve gerek cami ve gayri olan hayratımı gözden biragup unutma. Emma ki Dikilitaş yanında kalan na-tamam hayratım can ile ana pek mukayyed olasın ve, biri dahı Varat'ta olan Hüseyin Paşa'ı gözden bırakma” (Yücel 1996: 142-143).

¹³ Kapıcıbaşılık hakkında bk. Şenyurt 2008: 153-154.

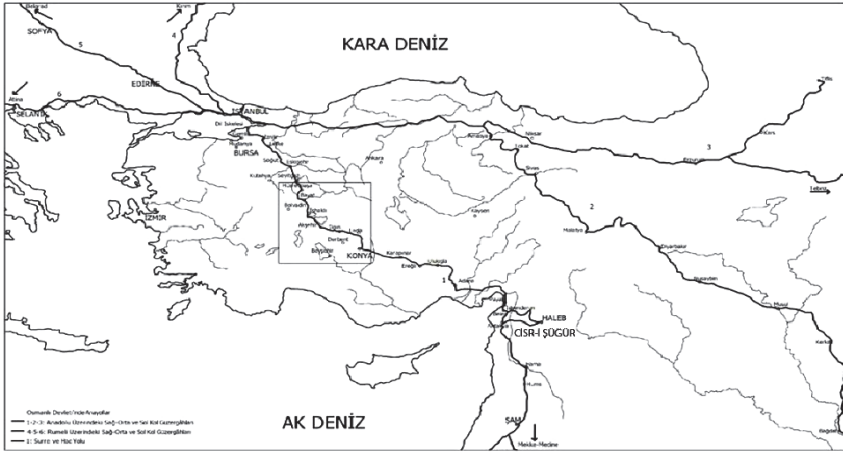
¹⁴ Ayrıca vakfiyede, köyde yer alan sabunhanelerde senede üretilen 1200 vukıyye sabunun 500 vukıyyesinin saray-ı amire-i sultanide büyük oda hüddamına ve beş yüz vukıyyesi küçük oda hüddamına, buralarda her bir nefere kaç vukıyye düşüyorsa ona göre dağıtılması, 50 vukıyyesi saray-i amire mezbur ağasına, 50 vukıyyesi kethüdasına, 50 vukıyyesi küçük oda hâcesine dağıtılması ve sabunun ücretinin vakıftan karşılanması şart koşulmaktadır. *Köprülü Kütüphanesi, Vakfiyeler, 3/2446, V.41b-42a*. Ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde yer alan H.1182-M.1768 tarihli bir belgede, Köprülü Mehmet Paşa Vakfi'na ait idlip Kasabası'nda vaki “masbana” tabir olunan sabunhanenin yedi seneden beri tahsil olunması gereken senelik 2500 kuruşluk kirasının tahsil edilmesine dair bilgidir hareketle, vakfa ait sabunhanelerinde bulunduğu anlaşılmaktadır (B.O.A., *Cevdet Belediye*, No: 3296).

Kaynaklar

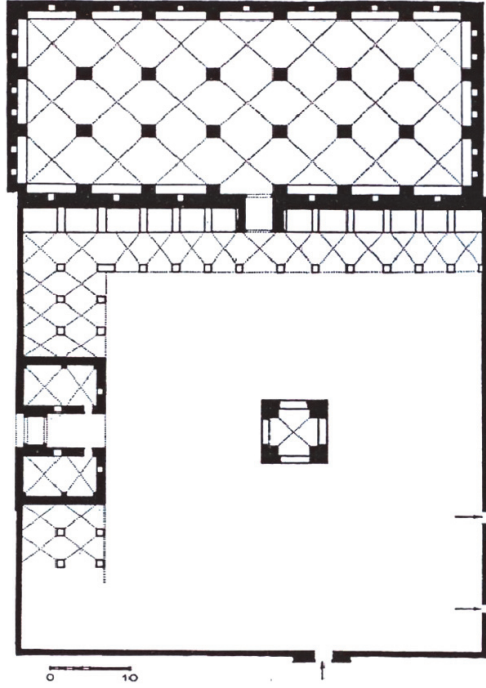
- Amasyalı Abdizade Hüseyin Hüsameddin (1928), *Amasya Tarihi*, C.IV, İstanbul.
- Atalar, Münir (1993). “Hac Yolu Güzergahı ve Masrafı (Kara Yolu, 1253/1837)”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulamaları Merkezi Dergisi* 4: 43-90.
- Aytaç, İsmail (1998). Malatya ve Yöresi'ndeki Türk İslam Yapıları. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Behçet-i İbrahim. *Silsiletü'l Asafiyeti Fi Devleti'l-Hakanıyyeti'l-Osmaniyye (Tarih-i Sülale-i Köprülü)*. Köprülü Kütüphanesi. Ahmet Paşa. No: 212.
- Boyraz, Zeki (1996). “Hekimhan'ın Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonları”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8(1): 63-86.
- Çoban, Ahmet (2005). *Hadikatü'l Vüzera Adlı Eserin Tenkitli Transkripsiyonu*. Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Çobanoğlu, Ahmet Vefa (1994). “Vezir Hanı”. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. C.7. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yay. 387.
- De Laroque, Jean (1723). *Voyage de Syrie et du Mont-Liban*. Amsterdam: Kesinger Publishing.
- Denktaş, Mustafa (1997). “İncesu Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi”. *Vakıflar Dergisi* XXVI: 193-224.
- Derin, Fahrettin Çetin (1993). *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi-nâme'si*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

- Durukan, Aynur (2007). “Aksaray Sultan Hanı”. *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. 141-160.
- Erdmann, Kurt (1961). *Das Anatolische Karavansaray Des 13. Jabrhunderts*. Berlin: Gebr. Mann.
- Evliya Çelebi Bin Derviş Mehmed Zilli (1994). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*. Haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı. İstanbul: YKY.
- Gökbilgin, Tayyip (1967). “Köprülüler”. *İslam Ansiklopedisi*. C.VI. İstanbul: MEB Yay. 892-908.
- İlgürel, Mücteba (2002). “Köprülü Mehmet Paşa”. *İslam Ansiklopedisi*. C. 26. Ankara: TDV Yay. 258-260.
- Köprülü, M. Fuad (1942). “j. Sauvaget, Les Caravanserais Syriens du Hadjdj de Constantinople (Ars İslamica, Vol. IV, 1937, p. 98-121, Haritalar, Planlar ve İlave Edilmiş Resimlerle”. *Vakıflar Dergisi* 2: 468-472.
- Kunt, Metin (1971). *The Köprülü Years: 1656-1661*. Doktora Tezi. ABD: Princeton Üniversitesi.
- (1994). “The Waqf as an Instrument of Public Policy: Notes On The Köprülü Family Endowments”. *To Professor V. L. Menage on The Occasion of His Seventy-Fifty Birthday 15 April 1995*. İstanbul: The Isis Press. 189-198.
- Müderrişoğlu, Mehmet Fatih (1993). 16. *Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda İnşa Edilen Menzil Külliyeleeri*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- (2001). “Osmanlı Döneminde Anadolu Sağ Yolunun Adana-Antakya Güzergahı Üzerindeki Menzillerin Bugünkü izleri”. *Ortaöğü'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslar arası Bilgi Şöleni Bildirileri*. C.II. Ankara: AKM Yay. 441-447.
- Naima Mustafa Efendi (1969). *Naima Tarihi*. C. VI. Çev. Zuhuri Danışman. İstanbul: Zuhuri Danışman Yay.
- Nayır, Zeynep (1975). *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Nour, A. Abdel (1983). “Le Réseau Routier De La Syrie Ottomane (XVIe-XVIIIe Siècles)”. *Arabica* 30: 169-189.
- Orhonlu, Cengiz (1990). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilatı*. İstanbul: Eren Yay.
- Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep* (2007). Haz. Cengiz Eroğlu vd. Ankara: Global Strateji Enstitüsü Yay.
- Sauvaget, Jean (1968). Les Caravanserais Syriens du Hadjdj de Constantinople. *Ars Islamica* IV: 98-121.
- Önge, Yılmaz (1995). *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*. Ankara: VGM Yay.
- Özbek, Yıldırım (2007). “Tuzhisar Sultan Hanı”. *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. 175-194.

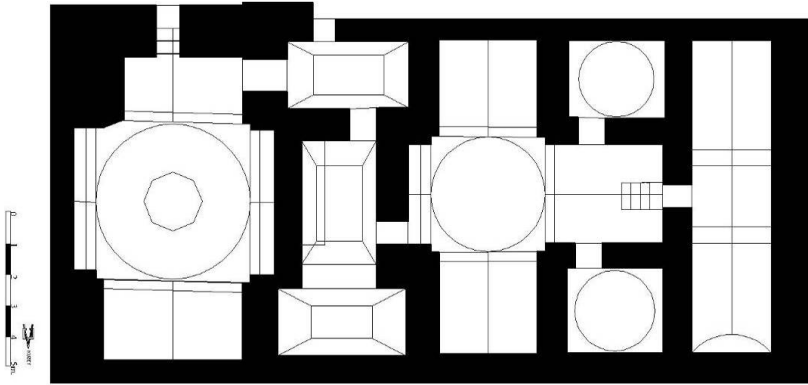
- Sak, İzzet ve Cemal Çetin (2004). “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 16: 179-221.
- Silahtar Fındıklılı Mehmet Ağa (1928). *Silahtar Tarihi*. C.I. İstanbul: Orhaniye Matbaası.
- Smart, Christopher vd. (1815). *The World Displayed; Or, A Collection Of Voyages And Travels, Selected From The Writers Of All Nations*. Vol. 5. Dublin: Printed for J. Newbery.
- Şenyurt, Oya (2008/2). “Geç Osmanlı İnşaat Ortamında “Bina Eminliği”. *METU JFA* 25(2): 151-169.
- Topçu, Sultan Murat (2010). *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Etkin Bir Bani Ailesi: Köprülüler*. Doktora Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı (1995). *Osmanlı Tarihi*. C. III. Ankara: TTK Yay.
- Watenpaugh, Heghnar (1999). *The Image of an Ottoman City Imperial Architecture and Urban Experience In Aleppo In The 16th And 17th Centuries*. Doktora Tezi. ABD: Kaliforniya Üniversitesi.
- Yakar, Özgür Yücel vd. (2004). *Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Yönleri İle Malatya*. Malatya: Malatya Valiliği Yay.
- Yücel, Abubekir Sıddık (1996). *Mühürdar Hasan Ağa'nın Cevahirü't-Tevârih'i*. Doktora Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

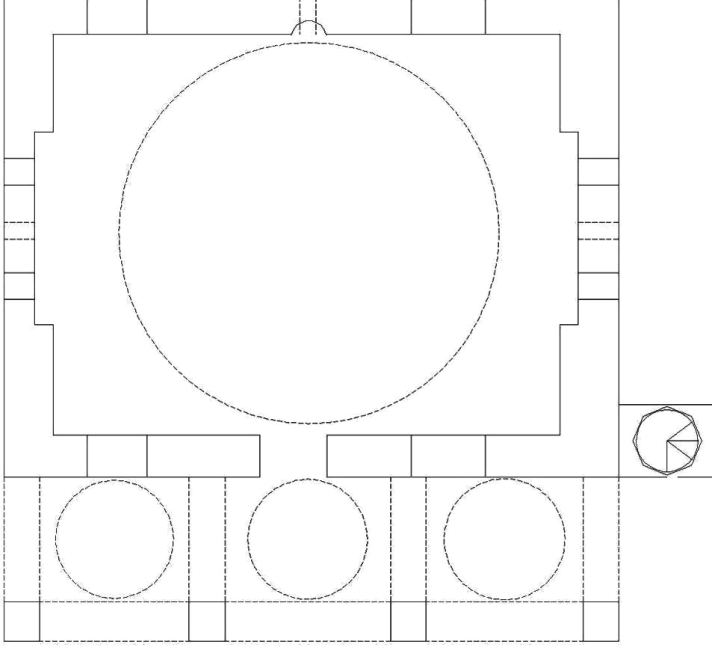
Harita 1. Osmanlı Dönemi Menzil Yolları (İzzet Sak-Cemal Çetin 2004:221)

Plan.1. Cisir-i Şuğur Köprülü Mehmet Paşa Hamı (Sauvaget, 1968: 109)

Plan.2. Cisir-i Şuğur Köprülü Mehmet Paşa Hamamı (S. Murat TOPÇU)

Kroki 1. Cıs-r-i Şuğur Köprülü Mehmet Paşa Camisi (S. Murat Topçu)

The Foundation Monuments of Koprulu Mehmet Pasha in Jisr-esh Shughur in Idlib, Syria

Sultan Murat Topçu*

Abstract

This study focuses on the Menzil Külliye, built in the town of Jisr-esh Shughur in İdlip, Syria by Köprülü Mehmet Pasha, who was the founder of the Köprülü family and who stood out with his construction activities in the second half of the seventeenth century. Based on the historical resources and Köprülü Mehmet Pasha's endowment, it can be confirmed that the Külliye was composed of a castle, a caravanserai, a bath, a mosque, a masjid and a primary school. The fieldwork conducted in the region has shown that the bath and the mosque remain undamaged, that the caravanserai remains with only its entrance gate and that the remaining monuments have not survived to the present day. This article attempts to introduce these identified monuments in detail and understand their status in Ottoman architecture. In addition, based on historical records, the article identifies the sources of funding enabling the functioning of the Külliye and provides information about the officials employed in this complex.

Key Words

Syria, Orontes River, Idlib, Jisr-esh Shughur, Koprulu Mehmet Pasha, Menzil, Menzil Külliye.

* Assistant Professor, Erciyes University Faculty of Arts Department of Art History / Kayseri
stopcu@erciyes.edu.tr

Памятники, возведенные Копрюлю Мехмет-пашой в сирийской провинции Идлип

Султан Мурат Топчу*

Аннотация

Во второй половине XVII в. привлекает к себе внимание архитектурная деятельность Копрюлю Мехмет-паши, являющегося основателем семьи Копрюлю. В этой работе исследуется комплекс Мензиль, построенный Копрюлю Мехмет-пашой в сирийской провинции Идлип в городе Джиср-и Шугур. Согласно историческим источникам и сведениям, полученным из документов созданного им фонда комплекс состоял из замка, ханы (залы), бани, мечети, молельни и школы. В результате полевых работ было определено, что баня и мечеть очень хорошо сохранились, а хана представлена только в виде входной двери. Другие же памятники не дошли до наших дней. В работе подробно описаны обнаруженные памятники и сделана попытка определения их места и значения в Османской архитектуре. Кроме того, по историческим источникам определены финансовые источники, обеспечившие функционирование комплекса и предоставлена информация о персонале, занятом в комплексе.

Ключевые Слова

Сирия, река Аси, Идлип, Джиср-и Шугур, Копрюлю Мехмет-паша, диапазон, комплекс Мензиль.

* доцент, доктор, университет Эрджис, факультет литературы, кафедра истории искусства / Кайсери
storcu@erciyes.edu.tr

Eski Türk Yazıtlarında Politik ve Askerî Terimlerden Örnekler

Hatice Şirin User*

Özet

II. Türk Kağanlığı döneminde siyasal ve askerî alanda kullanılan bazı sözcükler temel leksik birimlerin mecazlaşması yoluyla elde edilmiş ve bu yolla kazanılan ögeler terimleşebilmişlerdir. Aynı dönemde sözcüklerin temel anlamları değişmeden terimleşebildikleri de saptanabilir. Bu yazıda, Köktürk politik örgütlenmesinin en üstünde yer alan yöneticinin adı *kaganın*, *at* “ad; unvan” ve *sü* ordu” sözcükleriyle oluşturduğu öbekler (*kagan at*, *kagan sü*) tartışılacaktır. Bu bağlamda eski Türk siyasal yaşamında *kagan at* söz öbeğinin “kağan unvanı, kağanın adı/unvanı” olarak değil “kağanlık unvanı” biçiminde anlaşılması gerektiği ve *kagan at*ın eski Türk çağında politik ve idarî bir terim olarak kullanıldığı tezi savunulacaktır. *Kagan sü* söz öbeğinin ise, *taşık-* eyleminin kılıcı olarak Tonyukuk Yazıtı, 33. satırda kayıtlı bir cümleden hareketle, “kağanlık ordusu” anlamında askerî bir terim olduğu ileri sürülecektir. Bu tezlerin dayanak noktasını ise, eski Türkçede *eksiz* (*çekimsiz*) *ad* + *eksiz* (*çekimsiz*) *ad* kuruluşuyla gerçekleşen söz öbeklerinin varlığı oluşturacaktır.

Makalenin ana tezini, *eksiz ad* tamlaması kuruluşuyla *eksiz ad* + *eksiz ad* oluşan *kagan at* “kağanlık unvanı” ve *kagan sü* “kağanlık ordusu” söz öbeklerinin, dönemin siyasal ve askerî terminoloji ögeleri arasında yer aldığı düşüncesi oluşturmaktadır. Bu öneri, eski Türkçe döneminde *ad* tamlaması kuruluşlarının iyelik ve/veya ilgi durumu ekleri olmaksızın da gerçekleşebildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Anahtar Kelimeler

II. Türk Kağanlığı Yazıtları, Siyasal Terimler, Askerî Terimler, *kagan at*, *kagan sü*.

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fak. TDE Bölümü / İzmir
hatice101@yahoo.com

1. II. Türk Kağanlığı, gerek birinci gerekse ikinci egemenlik döneminde, İç Asya'da gerçek bir güç oluşturmuş ve çağdaşı olan diğer devletlerle ekonomik, politik ve diplomatik ilişkiler ağı örerek bu gücü arttırmıştır.¹ Türklerin bu dönemde Çin'den Bizans'a kadar geniş bir coğrafyada siyasal birlik kurmayı başardıkları; bu birliği İç Asya standartlarına göre uzun sayılacak bir süre devam ettirdikleri; Çin, İran ve Bizans'ın iç/dış işlerine sık sık müdahalede buldukları; Yunan, İran, Hint ve Çin arasında sürekli bilgi taşıdıkları belgelerle kanıtlanmıştır (Sinor 2000: 421, 424).

II. Türk Kağanlığı'nın İç Asya'da askerî güç ve diplomasi arasında dış politika dengelerinin sağlayıcısı ve sürdürücüsü konumunu uzun bir süre korumuş olması, onların iç politikadaki köklü geçmişlerinin kanıtıdır. Kağanlık çağı anıt yazıtları, Türklerde iç politika olgusunun yüzyıllar önce temellendiğine tanıklık eden yazılı belgelerdir.

1.1. Kağanlık yazıtları, tarihsel birer belge özelliği taşıdığından, olayların anlatış düzeninde sözcükler çoğu kez temel anlamlarının dışında kullanılmış, bu da yazıtlarda özel bir politik ve askerî üslubun gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu üslup, II. Türk Kağanlığı'nın ardından kurulan Ötüken Uygur Devleti yöneticilerince yazdırılan Runik yazıtlarda değişmemiştir. II. Türk ve Ötüken Uygur kağanlıklarının resmi tarih belgeleri olan yazıtlardaki politik ve askerî üslubun derinliğine, günümüzde hâlâ çözülememiş olan ya da üzerinde birden çok görüş ve yorum bulunan sözcükler, söz öbekleri ve cümleler somut kanıtlar sunmaktadır.²

Yazıtlardaki etkinliği, yüzeysel bir okumanın sonucunda bile anlaşılabilircek düzeyde olan bu üslubun oluşum ve gelişimi, birçok sözcüğün ikincil, üçüncül ve daha üst anlamlarla kullanılmasına bağlıdır. Bunun en belirgin örnekleri *iç* "iç", *taş* "dış", *ba-* "bağlamak", *bulga-* "bulamak, karıştırmak", *kir-* "girmek", *kör-* "görmek" gibi ad ve eylemler ve bunların türevlerinde saptanmıştır. Kağanlık yazıtlarında, *iç* ve *taş* sözcükleri ile bunların türevlerinin³ (*içre*, *içreki*, *içik-*, *içgin-*, *içger-*, *taşra*, *taşdın*, *taşık-*) neredeyse tümü politik ve diplomatik anlam katmanları kazanmış durumdadır: *içrâki* "has, saraya mahsus, kağana mahsus", *içik-* "tâbi olmak, bağımlı olmak; katılmak, iltihak etmek; sığınmak, iltica etmek", *içgin-* aynı; *içger-* "itaat altına almak, bağımlı kılmak, kendi siyasal oluşumuna dahil etmek, ilhak etmek"; *taşdın* "siyasal merkezin dışı"; *taşık-* "isyan etmek" vb.

ba- "bağlamak" eyleminin ad türevi olduğu düşünülen *baz* "bağlı" sözcüğü, "belirgin bir siyasal oluşumun egemenliğini tanımış (kişi, halk)" biçiminde karşılayabileceğimiz üst bir anlamla; aynı eylemin bir başka ad türe-

vi *bag* “bağ” ise, “birleşik, müttehit” karşılığında (Yenisey yazıtlarında) kullanılmıştır. Kabul görmüş bu örneklerin dışında, daha dikkatli okumalar sonucunda, bazı temel fiillerin de (*yorı-* “yürümek”, *adrıl-* “ayrılmak”, *öl-* “ölmek”, *yok bol-* “yok olmak”, *tiril-* “toplanmak, *tüzül-* “düzenlenmek”, *äbir-* “evirmek, çevirmek” vb.) söz konusu politik içerikleri ortaya çıkabilmektedir.

Kağanlık yazıtlarının söz varlığını oluşturan bazı birimler ise bir başka sözcükle öbek oluşturarak politik terminoloji ögeleri hâline gelmişlerdir. Buna örnek olarak, *içre sab* söz öbeğini gösterebiliriz. *içre sab*, Kapgan Kağan tarafından dönemin ordu komutanı Apa Tarkan’a gönderilen gizli bir mesajın açıklandığı Tonyukuk Yazıtı’nın 34. satırında kayıtlıdır. Apa Tarkan’a iletilen bu mesaj Tonyukuk’tan bilinçli olarak gizlenmiştir. Bu bakımdan *içre sab* söz öbeği “devlet, savaş vb. sırları içeren bilgi, kripto” olarak tanımlanabilir.

Yazıtlardaki askerî üslubun varlığını da terim haline gelmiş bazı söz öbekleri göstermektedir: Örneğin *şnar sü* (BK D 32) “ordunun yarısı” değil, “savaş düzeninde ordunun iki kanadından biri” anlamındadır. *yadag* (KT D 27-28, BK G 1, ŞU G 9) “yaya” değil, “yaya (atsız) asker, piyade”; *atlıg* (BK G 1, T 4, T 24 vd.) “atlı” veya “atı olan” değil, “süvari, atlı asker”; *kädimlig* “giyimli” (KT D 33, ŞU G 9) değil, “teçhizatlı, mücehhez, donanımlı (at, asker vb.)” anlamlarıyla da kullanılmış; böylece bu sözcüklerle Türkçenin tarihsel askerî terim ögeleri oluşmuştur⁴.

2. Kağanlık yazıtlarında *kagan* “kağan”, *bodun* “halk; kavim, millet”, *sü* “asker; ordu” gibi birimlerle oluşan söz öbekleri (*kara bodun*, *kara kamag bodun*, *türk kagan*, *kagan sü*, *kagan at* vb.), II. Türk devletinin ve ordusunun örgütlenmesi hakkındaki açık bilgi ve belgelerdir; dolayısıyla bu sözcükler, dönemin politik ve askerî terminolojisi ögelerinin oluşmasına doğrudan kaynaklık etmişlerdir.

2.1. Bu yazıda, II. Türk Kağanlığı politik örgütlenmesinin en üstünde yer alan *kaganın*, *at* ve *sü* sözcükleriyle oluşturduğu öbekler (*kagan at*, *kagan sü*) tartışılacaktır. Bu bağlamda eski Türk siyasi yaşamında *kagan at* söz öbeğinin “kağan unvanı, kağanın adı/unvanı” olarak değil “kağanlık unvanı” biçiminde anlaşılması gerektiği ve *kagan atın* eski Türk çağında politik ve idarî bir terim olarak kullanıldığı tezi savunulacaktır. *Kagan sü* söz öbeğinin ise, *taşık-* eyleminin kılıcısı olarak Tonyukuk Yazıtı, 33. satırda kayıtlı bir cümleden hareketle, “kağanlık ordusu” anlamında askerî bir terim olduğu ileri sürülecektir. Bu tezlerin dayanak noktasını ise, eski Türkçede

eksiz (çekimsiz) ad + eksiz (çekimsiz) ad kuruluşuyla gerçekleşen söz öbeklerinin varlığı oluşturacaktır.

2.1.1. Kağanlık yazıtlarındaki *izafet* kuruluşları, Adams tarafından incelenerek sınıflandırılmıştır.⁵ Bu çalışmada eksiz (çekimsiz) ad + eksiz (çekimsiz) ad (*noun in absolute + noun in absolute*) yapıların varlığı saptanmıştır (Adams 1981). Bunun en yaygın örnekleri, yazıtlarda yer adlarında, yıl adlarında⁶ ve etnonim + *bodun* Ø ve etnonim + *kagan* Ø biçimindeki kuruluşlarda karşımıza çıkar.⁷

etnonim + <i>bodun</i> Ø (eksiz):	<i>türk bodun</i> <i>tabgaç bodun</i> <i>kırkız bodun</i> <i>az bodun</i> vb.
etnonim + <i>kagan</i> Ø (eksiz):	<i>tabgaç kagan</i> <i>kırkız kagan</i> <i>türgiş kagan</i> <i>tüpüt kagan</i> <i>türk kagan</i>

Bu yapılar kadar yaygın olmamakla birlikte, eksiz (çekimsiz) ad + eksiz (çekimsiz) ad kuruluşuna, etnonim/unvan + *sü* ve unvan + *at* yapılarını da dahil edebiliriz:

unvan + <i>sü</i> Ø (eksiz):	<i>kagan sü</i>
unvan + <i>at</i> Ø (eksiz):	<i>kagan at</i> <i>katun at</i> <i>yabgu at</i> <i>şad at</i>

2.1.2. Unvan + *sü* Ø (eksiz): Tonyukuk Yazıtı'nın 33. satırında *k(a)g(a)n sü t(a)ş(ı)kdı : on ok süsi : k(a)lıs(ı)z : t(a)ş(ı)kdı : tir* cümlesinde⁸ tek örnekte karşımıza çıksa da, eksiz (çekimsiz) ad + eksiz (çekimsiz) ad yapısıyla oluşmuş askerî öğelerden birini çarpıcı biçimde yansıtmaları nedeniyle önemlidir.

Bu cümle Radloff'ta “Der Chagan ist mit dem Heere ausgezogen”; Orkun'da “Hakanı asker çıkardı.”; Aalto'da “Ihr Qagan ist mit dem Heere ausgezogen”; Tekin'de, “Kağanları orduyla dışarı çıktı.”; Rybatzki'de, “Der [Türgeş]-Qagan und [sein] Heer sind ausgezogen”; Karcavbay'da “kaganı kolın köterdi”; Berta'da “A [türges] kagánja és a sereg[e] kivonult” olarak tercüme edilir (Radloff 1899: 17, ETY: 112, Aalto 1958: 41, Tekin 1994: 14, Rybatzki 1997: 110, Karcavbay 2003: 224, Berta 2004: 83).

taşık- fiili⁹, “çıkarmak” değil, “çıkılmak” (mecazen “sefere çıkmak”) anlamını taşıdığı için Orkun’un ve Karcavbay’ın anlamlandırmaları; *sü* sözcüğü zarflık bilgisi içermediği için Radloff, Aalto ve Tekin’in anlamlandırmaları doğru değildir. Bu cümlenin anlaşılması, öğelerinin çözümümüyle olanaklı hale gelir. Cümlenin çözümlemesi için, öncelikle Eski Türkçede *taşık-* fiilinin geçişsiz olduğunun; dolayısıyla *kagan* ve *sü* sözlerinin, nesne değil, ancak özne olabileceğinin belirlenmesi gerekir. Bu bağlamda, *taşık-* fiilinin kağanlık yazıtlarındaki diğer kayıtlarını incelemek yararlı olabilir.

Yazıtlarda *taşık-* fiili, “çıkılmak” temel anlamının dışında, daha çok “(ordu) sefere çıkmak” ve “baş kaldırmak, isyan etmek” anlamlarında kullanılmıştır.

I. “(sancak, bayrak) çıkmak”:

tug : *t(a)ş(i)k(i)r* : *(ä)rkli y(ä)lmä* : *(ä)ri k(ä)lti* : “Sancak çıkar iken, keşiş devriyesi geldi” (ŞU D 5-6). Bu cümlede *taşık-* eyleminin öznesi *tug* “sancak, bayrak” sözcüğüdür.

II. “baş kaldırmak, isyan etmek”:

k(a)η(i)m k(a)g(a)n : *yiti y(e)g(i)rmi (ä)r(i)n* : *t(a)ş(i)km(i)ş* “Babam kağan onyediyi adamıyla (askeriyle) başkaldırmış.” (KT D 11, BK D 10). Bu cümlenin öznesi *kañım kagan* “babam kağan”dır.

(a)şnuki : *t(a)bg(a)çd(a)kı* : *og(u)z türk* : *t(a)ş(i)k(m)ş* “Önce Çin’deki Oğuz(lar ve) (Kök)Türkler başkaldırmış.” (ŞU G 8) cümlesinde ise *taşık-* eyleminin öznesi *oguz türk* “Oğuz(lar) ve (Kök)Türkler” sözleridir.

III. “(ordu) sefere çıkmak”:

ilki sü : *t(a)ş[ik]m(i)ş* : *(ä)rti* : “Birinci ordu (sefere) çıkmış idi.” (BK D 32). Bu cümlenin öznesi *ilki sü* “birinci ordu” söz öbeğidir.

türg(i)ş k(a)g(a)nı : *t(a)ş(i)km(i)ş tidi* : *on ok bod(u)nı* : *k(a)lıs(i)z t(a)ş(i)km(i)ş* : “Türgiş kağanı (sefere) çıkmış dedi; On Ok halkı tamamen (sefere) çıkmış.” (T 30) Bu cümlelerin özneleri ise, sırasıyla *türgiş kaganı* “Türgiş kağan(lık ordusu)” ve *on ok süsi* “on ok ordusu” söz öbekleridir.

siz t(a)ş(i)k(i)η : *çig(i)g t(a)şg(a)r(i)η* : *tim(i)ş* : *m(ä)n* : *t(a)ş(i)k(a)yın* : *tim(i)ş* “Siz (Kırgızlar sefere) çıkın; Çikleri (sefere) çıkarın demiş; ben (Tokuz Oğuzlar sefere) çıkayım demiş.” (ŞU D 10-11) cümlesinde *taşık-* eyleminin öznesi *siz* ve *män*’dir. Bu cümle, Uygurlara karşı 752 yılında kurulan Tokuz Oğuz-Çik-Kırgız ittifakı hakkındadır. Dolayısıyla *sizden* kasıt Kırgızlar, *män*’den kasıt ise Tokuz Oğuzlardır (Gömeç: 31-32, Aydın 2007: 60).

Bu örnek cümlelerin hepsi, kağanlık yazıtlarında *taşık-* eyleminin politik ve askerî bazı hareketlerin adı olarak kullanıldığını gösterir. *taşık-* hareketinin doğrudan veya dolaylı failleri *tug*, *kağan*, *sü* ve bazı kavimlerdir (Oğuz, Türk, On Ok, Kırgız ve Tokuz Oğuz).

Tonyukuk Yazıtı'nın 33. satırında geçen *sü* sözcüğünü Radloff, Aalto ve Tekin, "orduyla" biçiminde çevirmiş; böylece sözcüğü cümle içinde zarf kabul etmişlerdir. Rybatzki ve Berta ise, "(Türgiş) kağan ve (onun) ordusu dışarı çıktı" biçiminde Türkçeye tercüme edebileceğimiz anlamlandırmalarıyla, özgün cümlelerin dizimini korumuşlar; ancak *kagan* ve *sü* sözlerini iki ayrı özne saymışlardır.

Bu cümlede *kagan* ve *sü* sözcükleri, bir söz öbeği durumunda olduklarından cümle öğeleri belirlenirken birbirinden ayrı ele alınamazlar. Bunu aynı cümlede eksiz (çekimsiz) ad + iyelikli ad (*noun in absolute + noun with relative suffix*) biçimindeki ad tamlamasıyla kurulan *on ok süsi* "On Ok ordusu" öbeği desteklemektedir: *k(a)g(a)n sü t(a)şıkdı on ok süsi k(a)lıs(ı)z t(a)şıkdı*. Burada ilk cümledeki *kagan*, Türğişlerin kağanı; *sü* Türğiş Kağanlığı'nın ordusudur. Dolayısıyla *kagan sü* sözleri, bu cümlede *taşık-* fiilinin öznesidir. Burada *kagan sü*, Adams tarafından belirlenen , eksiz (çekimsiz) ad + eksiz (çekimsiz) ad kuruluşuna uygun olup Latince'deki *exercitus regius* "imparatorluk ordusu"na koşut bir kavramı karşılamak üzere kullanılmıştır.

Eker, tarihsel metinlerde *sü* sözcüğüyle yapılan askerî terimleri incelediği çalışmasında, *sü* sözcüğünün tamlanan işlevinde kullanıldığı bir çok örnek saptamıştır: Bunlar arasında *atlıg sü* "atlı birlikler"; *yadag sü* "piyade birlikler"; *ilki sü* "birinci ordu", *ekin sü* "ikinci ordu"; *sıñar sü* "ordunun yarısı"; *kanlık süsi* "kağanlık ordusu"; *kagan süsi*, *kan süsi* "kağan ordusu" ve *kara kamağ süsi* "halk ordusu" örnekleri¹⁰ önemlidir (Eker 2006: 127-129). Bu örnekler, sistematik bir bütünlüğü olan eski Türk ordusunun kendi içinde şubelere ayrıldığını göstermektedir.

*İrk Bitig'*de kayıtlı *kara kamağ süsi* söz öbeği, kağanlığa ait sürekli bir ordunun yanı sıra, savaş durumunda halkın yedek askerler olarak görev yaptığının kanıtı olabilir. Buna ek olarak *birinci ordu* ve *ikinci ordu* terimleri, ordunun kollara ayrıldığını; kuvvet yapısında atlı birliklerin ve yaya birliklerinin olduğunu göstermektedir.¹¹ *kagan süsi*, *kan süsi*, *kanlık süsi*, doğrudan kağana bağlı olan orduyu karşılayan söz öbekleridir (Eker 2006: 123) ve Türk kağanlarının hassa askerlerinin de bu ordu içinde olmaları yüksek bir olasılıktır.

Eksiz (çekimsiz) ad + iyelikli ad kuruluşunda olan *kagan süsi*, *kan süsi* ve *kanlık süsi* söz öbeklerinin yanına, eksiz (çekimsiz) ad + eksiz (çekimsiz) ad kuruluşundaki *kagan sü* söz öbeğini de koyabiliriz. Böylece, *k(a)g(a)n sü t(a)şıkdı* “(Türgiş) kağanlık ordusu (sefere) çıktı” biçiminde anlamlandırılabilir ve bu cümlenin yapısının son derece sağlam olduğu ortaya çıkar.

2.1.3. Unvan + *at* Ø (eksiz): eksiz (çekimsiz) ad + eksiz (çekimsiz) yapısını *kagan at* söz öbeğinde görebiliriz. Bu söz öbeği, Kül Tigin, Bilge Kağan ve Taryat yazıtlarında kayıtlıdır:

k(a)g(a)n (a)t : bunta : biz : birt(i)m(i)z (KT D 20) “Kağanlık unvanı(nı) burada biz verdik.”; *k(a)g(a)n (a)t(i)g* : bunta : biz : birt(i)m(i)z (BK D 17) “Kağanlık unvanını burada biz verdik.”; *t(ä)ñridä* : bolm(i)ş : (e)l (e)tm(i)ş *b(i)lgä* : *k(a)g(a)n* : (ä)l *b(i)lgä* : *k(a)tun k(a)g(a)n (a)t(i)g* : *k(a)tun (a)t(i)g (a)t(a)n(i)p* : ötü(k)än *k(i)d(i)n uçınta* : *t(ä)z b(a)şınta örg(i)n [(a)nta : (e)t(i)td(i)m çıt]* (a)nta : *y(a)r(a)t(i)td(i)m* (Ta B 1) “Teñride Bolmuş Eletmiş Bilge Kağan (ve) Elbilge Katun. Kağanlık unvanını ve katunluk unvanını alıp Ötüken(in) batı sınırında (ve) Tez (ırmağının) başında, karagahı orada kurdurdum, çit(leri) orada çaktırdım”.

Eski Türkçede, askerî ve idarî unvanları karşılayan kavramların eksiz (çekimsiz) ad + eksiz (çekimsiz) (unvan + *at* Ø) kuruluşuyla oluşturulduğunu, yalnızca *kagan at* söz öbeği belgelemez. *şad*, *yabgu*, *katun*, *inänçu apa yargan tarkan*, *apa tarkan çıkan toñukuk* gibi unvanlar ve unvan grupları da, yazıtlarda aynı kuruluşla gerçekleşmişlerdir:

in(ä)nçu : (a)pa : *y(a)rg(a)n* : *t(a)rk(a)n* : *at(i)g* : [bi]rt(i)m (KT B), *ş(a)d* : (a)t(i)g : (a)nta : b(e)rm(i)ş : boltukda : tok(u)z : og(u)z : *t¹g²* : *y(a)gı (ä)rm(i)ş* : b(ä)dük : (ä)rm(i)ş (O 6), [(a)lpın : (ä)rd(ä)min] üçün : (a)p[a] [t(a)rk(a)n] *çık(a)n toñukuk* : (a)t(i)g b(e)rm(i)ş (KÇ 1); (e)ki ogl(i)ma : *y(a)bgı ş(a)d (a)t* birt(i)m (ŞU D 7); *k(a)g(a)n (a)t(i)g* : *k(a)tun (a)t(i)g (a)t(a)n(i)p* : ötü(k)än *k(i)d(i)n uçınta* : *t(ä)z b(a)şınta örg(i)n [(a)nta : (e)t(i)td(i)m çıt]* (a)nta : *y(a)r(a)t(i)td(i)m* (Ta B 1).

Bu örneklerdeki *kagan at*, *katun at*, *yabgu at*, *şad at*; sırasıyla “kağanlık unvanı”, “katunluk unvanı”, “yabguluk unvanı” ve “şadlık unvanı” olarak karşılanmalıdır. Bu nedenle *kagan*, *katun*, *yabgu*, *şad* vd. idarî unvanların, II. Türk Kağanlığı döneminde “kağanlık, katunluk, yabguluk ve şadlık makam ve kurumları”nı da kapsayan birer kavram adı oldukları öne sürülebilir. Bunun en güvenilir tanığı kağanlık yazıtlarında kayıtlı *är at* “erlik¹² (yetişkinlik) adı/unvanı” söz öbeğidir.¹³ Yenisey yazıtlarında geçen *oglan at*

“çocukluk adı/unvanı, *bägdäki at* “beylik adı/unvanı” söz öbekleri de¹⁴ bu tezi güçlendiren kanıtlar olarak sunulabilir.

Bütün bu örneklerde *at* sözcüğü, öbek oluşturduğu diğer sözcüklerle (*kağan, katun, yabgu, şad, er, oğlan* vd.) gramatik ilişkiye eksiz olarak girmiştir. Oysa, yazıtlarda *at* sözcüğü, “boy kimliği” ve “ad, isim” anlamıyla kullanıldığında her zaman *at + I* (iyelik) kuruluşuyla [Adams’ın sınıflandırmasındaki eksiz (çekimsiz) ad + iyelikli ad (*noun in absolute + noun with relative suffix*)] karşımıza çıkar: türk : b(ä)gl(ä)r : türk : (a)tın : ıt(ε)ı : (KT D 7, BK D 7); k(a)η(ı)m(i)z : (ä)çim(i)z : k(a)z[g(a)nm(i)ş : *bod(u)n* : (a)tı küsi : yok bolm(a)zun] tiy(i)n (KT D 26-27, BK D 21-22); *t(a)bg(a)ç* : *atın* : tut(u)p(a)n : t(a)bg(a)ç : k(a)g(a)nka : körm(i)ş : (KT D 7-8, BK D 7); (ä)çü (a)pa atı b(a)r t(e)di ötü(k(ä)n (e)li s(i)zdä (ä)b(i)r ti[di] (Ta G 4-5). Dolayısıyla bu cümlelerdeki yapılar, sırasıyla “Türk kimliği/adı”, “kavim/boy kimliği/adı”, “Çin kimliği/adı”, “ata, ecdat adı” olarak karşılanır.

Sonuç

Türkçede iyelik eki ve genitif eki veya ikisinden birini gerektiren ad tamamlı kuruluşlar, Eski Türkçe döneminde eksiz (çekimsiz) olarak da yapılabilmekteydi. Ancak bu kuruluşların, daha Eski Türkçede ekli yapılar (çekimli) olarak da kullanıldığını görmekteyiz: *kağan sü //kağan sü-si; Kırkız bodun//Kırkız bodun-ı* vb. Bu türdeki kuruluşlara birkaç yer adında (*Ötüken Yış, Ertiş Ögüz* vb) ve askerî, idarî, siyasî alanlardaki bazı kavramların kuruluşunda (*kağan sü, Tabgaç Kağan* vb.) başvurulmaktaydı. Tarihi ve Modern Türk dili alanında bu kuruluşlar, Runik Türk yazıtlarında yukarıda belirttiğimiz örneklerin dışında, her zaman iyelikli (çekimli) görüldüğü için, eksiz yapıların başka dillerin, özellikle de bu yapılar elverişli İndo-İrani dillerin (Soğutça gibi) etkisiyle gerçekleştiği ve bunların askerî, idari ve siyasi alanlara mahsus olarak kullanıldıkları akla gelmektedir. Bu nedenle, kağanlık çağı yazıtlarında etnonim + *bodun* ∅ (eksiz); etnonim + *kağan* ∅ (eksiz); etnonim/unvan + *sü* ∅ (eksiz) ve unvan + *at* ∅ (eksiz) biçimli kuruluşlar, politik ve askerî alanlardaki bazı kavramları karşılayan terimleşmiş birer öge sayılabilir.

Açıklamalar

- ¹ II. Türk Kağanlığı'nın, Sasanelere karşı Bizans'la kurduğu diplomatik ilişkiler, Bizans-Köktürk ittifakı ve Bizans İmparatorluğu'nun bu ittifakı korumak için her şeyi kabullemeleri hakkında bk. Roux 2006: 138, Palaz Erdemir 2003, II. Türk Kağanlığı'nın diğer devletlerle olan politik, ekonomik ve askerî ittifakları hakkındaki genel bilgiler için bk. Czégledy 1999, Gömeç 1999, Sinor 2000.
- ² *köz(ü)n : körm(ä)dük : kulk(a)kı(n) : (e)ş(i)dm(ä)dük : bod(u)n(u)m* (BK K 11), *toruk buk(a)lı : s(ä)m(i)z buk(a)lı : Ir³k¹d¹a b²w²P²s²r² : s(ä)m(i)z buka : toruk buka t(e)y(i)n : bilm(ä)z (ä)rm(i)ş* (T 5-6), *y(a)g(i)m(i)z : t(ä)grä : oçuk t(ä)g (ä)rti : biz : aş <t>(ä)g : (ä)rt(i)m(i)z* (T 8), *öz (i)çi t(a)ş(i)n : tum(i)ş t(ä)g biz* (T 13), *(a)nta k(e)srä küşgü yulka s²Ir²P²g²dä k²wç k(a)ra bod(u)n t²ms² s²Ir²s²zä²ä k²wç k(a)ra sub (ä)rmış* (Taryat G 5) cümleleri, politik mecazlaşmalar içeren ve üzerinde görüş birliği sağlanamamış cümlelerden yalnızca birkaçıdır.
- ³ Kağanlık yazıtlarında *taş* sözcüğünden türeyen *taşra* ögesinin *taşra yori-* ibaresindeki siyasal içeriği hakkında bk. Baykara 1997, *iç* sözcüğünden türeyen *içik-* eyleminin politik mecazlaşması hakkında bk. Öner 2007.
- ⁴ Tarihî askerî terminolojinin Türk dil bilimi açısından incelendiği Eker 2007'de bu konuda ayrıntılı bilgi ve açılımlar bulunabilir.
- ⁵ Adams, bu çalışmasında Orhon Yazıtları'nda *iza fet* kuruluşlarını şöyle sınıflandırır: I. genitifli ad + iyelikli ad (*noun in genitive + noun with relative suffix*) II. eksiz ad + iyelikli ad (*noun in absolute + noun with relative suffix*) III. eksiz ad + eksiz ad (*noun in absolute + noun in absolute*) IV. genitifli ad + eksiz ad (*noun in genitive + noun in absolute*) (Adams 1978-79: 33).
- ⁶ *ärtiş ögüz, yinçü ögüz, kadrıkan yış, ötüken yış, amgalamğı korgan, tögültün yazı, biçin yıl, lagzın yıl, it yıl, koñ yıl* vb. Bunun yanı sıra *oguz yağı, türk begler, çıntan ağaç* vb. örnekler de eksiz (çekimsiz) ad+ eksiz (çekimsiz) ad kuruluşlu yapılardır.
- ⁷ Buna rağmen bazı etnonim + *bodun*, etnonim + *kagan* ve etnonim (veya unvan) + *sü* kuruluşlarının belirtisiz ad tamlaması [eksiz ad + iyelikli ad (*noun in absolute + noun with relative suffix*)] biçiminde yapıldığı az sayıda örneğe de rastlamaktaayız:

etnonim + <i>bodun</i> + I (3. kişi iyelik eki):	<i>türk bodunu</i> (T 22) <i>kırkız bodunu</i> (T 28) <i>on ok bodunu</i> (T 30)
etnonim + <i>kagan/kan</i> + I (3. kişi iyelik eki):	<i>on ok kaganı</i> (T 19) <i>türgiş kaganı</i> (T 30) <i>kırkız kanı</i> (ŞU D 11-12) <i>tabgaç kanı</i> (ŞU B 3)
etnonim (veya unvan + <i>sü</i> + I (3. kişi iyelik eki):	<i>üç oguz süsi</i> (BK D 32) <i>tabgaç süsi</i> (T 30) <i>kan süsi</i> (ŞU K 7)

Burada dikkati çekici olan nokta, sıfat tamlaması biçimli kuruluşların, daha çok Tonyukuk Yazıtı'nda ad tamlaması biçiminde de ifade ediliyor olmasıdır. Bu durum, Tonyukuk Yazıtı *bitigçisi* tarafından yazı diline dahil edilen ve Türkçede sonradan genelleşecek olan bir ağız özelliği olmalıdır.

- ⁸ İlk sözcük Radloff, Orkun, Giraud, Tekin ve Berta tarafından *kaganı*, Aalto, Rybatzki ve Karcavbay tarafından *kagan* olarak okunmuştur (Radloff 1899: 17, Aalto 1958: 41, Giraud 1962: 101, Tekin 1994: 15, Orkun 1994: 112, Rybatzki 1997: 61, Karcavbay 2003: 219, Berta 2004: 62). Bu cümledeki ilk sözcüğün *kaganı* olması durumunda, cümlenin söz dizimi bozulmakta ve çözümü olanaksızlaşmaktadır.
- ⁹ Clauson, *(a)mga korg(a)n kışl(a)p y(a)zıña og(u)zğ(a)ru sü t(a)ş(i)kd(i)m(i)z* (KT K 8) cümlesini “in the spring we and the army set out towards the Oğuz” biçiminde çevirmiştir (ED: 562ab), Erdal, bu cümlenin en iyi çevirisinin “We/I and the army moved out towards the Oguz” olacağını söyleyerek, Clauson’un çevirisine katılmakta, ancak farklı çözüm önerileri de sunmaktadır. Ona göre *sü* sözcüğünün *sociative* bir anlamı olabileceği gibi, askerî dilde leksikleşmiş birleşik bir fiil yapısından da (*sü taşık-*) söz edilebilir (2004: 361). Oysa BK D 32’de geçen *ilki sü t(a)ş(ık)m(i)ş (ä)rti* “Birinci ordu (sefere) çıkmış idi.” cümlesinde *ilki sü* öbeği, *taşık-* fiilinin öznesidir, dolayısıyla burada deyimleşmiş *bir sü taşık-* fiilinden ya da *sü* sözcüğünün zarflığından söz etmek güçleşir. Bu cümleyle ilgili Clauson’un çözümü, Erdal’ın da kaydettiği gibi en iyi çeviridir, çünkü bu cümlede özne-yüklem uyumsuzluğu vardır: Cümlenin zarf öbeğinin (*amga korgan kışlap*) gizli öznesi *biz*, *taşık-* eyleminin öznesi ise *sü* sözcüğüdür, ancak kağanlık yazıtlarında zarf öbekli başka bazı cümlelerde olduğu gibi, bu cümlede de, zarf öbeğini oluşturan eylemin öznesi ve yüklem öznesi birbirine karışmıştır. Buna örnek olarak *(a)nta k(a)lm(i)ş : yir : s(a)yu kop : toru : ölü : yor(i)yur (ä)rt(i)g* : (KT G 9, BK K 7) cümlesini gösterebiliriz. Burada zarf öbeği eylemlerinin (*tor-* ve *öl-*) öznesi *anta kalmış*, yüklem (*yor-*) gizli öznesi ise hitap edilen kitle (*siz*)dir. Bir başka örnek *bil(i)g bilm(ä)z kişi ol s(a)b(i)g (a)l(i)p y(a)gru b(a)r(i)p ök(ü)ş kişi ölt(ü)g* (KT G 7, BK K 6) cümlesinde zarf öbeğini oluşturan eylemin (*sab al-*) öznesi *bilig bilmez kişi*, yüklemi oluşturan eylemin (*öl-*) öznesi ise hitap edilen kitle (*sen*)dir. *süçig : s(a)bıña : y(i)mş(a)k : (a)gıñña : (a)rtur(u)p : öküş : türk : bod(u)n : ölt(ü)g* (KT G 6-7, BK K 5) cümlesi de, özne-yüklem uyumsuzluğu ile dikkati çeker. Burada, zarf öbeğini oluşturan eylemin (*artur-*) gizli öznesi *o*, yüklem eyleminin (*öl-*) gizli öznesi ise *sendir*. Geçişsiz nitelikli *taşık-* “(ordu) sefere çıkmak” eylemiyle anlam ve çatı bakımından örtüşen *yor-* eylemi de, Runik yazıtlarda aynı türden bir sorun taşıyor gibi görünmektedir. Bu nedenle Erdal, *yor-* eylemini *taşık-* eylemiyle birlikte değerlendirmiş ve *yor-* eyleminin *sü* sözcüğüyle birlikte kullanıldığı durumlarda *sün* zarf karakterinde olabileceğini veya *sü yor-* deyimleşmesinden söz edilebileceğini belirtmiştir (2004: 361). Oysa, *sü* sözcüğü ve *yor-* eyleminin bir arada kullanıldığı şu cümlelere bakıldığında, *sü* sözcüğünün bu cümlelerde özne olarak işletildiği anlaşılabilir: [... *kök*] : *ön(i)g : yog(u)ru : sü yor(i)p : tünli : künlü : yiti : öd(ü)şkä : subs(u)z : k(ä)çd(i)m* : (BK GD). Bu cümlede, yukarıda belirttiğimiz nedenlerden dolayı özne-yüklem uyumsuzluğu vardır. *öñd(ü)n k(a)g(a)ng(a)ru : sü yoril(i)m t(e)m(i)ş* : (T 29), *sü yoril(i)m t(e)d(ä)çi : unam(a)ñ* : (T 35), *s(ä)k(i)z(i)nç (a)y bir y(a)ñ(i)ka* : *sü yoryın* : *tid(i)m* : (ŞU D 5) cümlelerinde *sü*, hitap edilen kitledir. T 29’daki cümle Türkiye Türkçesine “ ‘Ordu! Doğru Kağanı’na doğru yürüyelim (sefer edelim)’, demiş.”, T 35’teki cümle “ ‘Ordu! Yürüyelim (sefer edelim)’, diyecek, kabul etmeyin.”, ŞU D 5’teki cümle “Sekizinci ayın

birinci günü, “Ordu! Yürüyün (sefere çıkın)!” dedim.” biçiminde aktarıldığında sorunsuz oldukları anlaşılacaktır. Özellikle ŞU K 6’da geçen *sü yorıdı* “Ordu yürüdü (sefere çıktı) cümlesi, öznesi ve yüklemine açıklığı dolayısıyla, *sü yorı-* biçimli leksikleşmiş bir birleşik eylem yapısının kabulünü olanaksızlaştırmaktadır.

- ¹⁰ [... t(a)b]g(a)ç : (a)tl(t)g : *süsi* : bir tüm(ä)n : (a)rtukı : y(e)ti biñ : süg : ilki : kün : öl(ü)rt(ü)m : (BK G 1), *y(a)d(a)g* : *süsin* : (e)k(i)nti kün : kop : [öl(ü)r]t(ü)m : (BK G 1), *ilki sü* : t(a)ş[ık]m(i)ş : (ä)rti : (e)kin *sü* : (ä)bdä : (ä)rti : (BK D 32), *şın(a)r* : *süsi* : (ä)b(i)g b(a)rk(i)g : yul(i)g(a)lı : b(a)rdı : *şın(a)r* : *süsi* : süñ(ü)şg(ä)li : k(ä)lti : (BK D 32), *k(a)nl(i)k süsi* (a)bka ün(m)iş (IB 63), t(ä)ñri : küç : birtük üç(ü)n : *k(a)ñ(i)m* *k(a)g(a)n* : *süsi* : böri t(ä)g : (ä)rmış : y(a)gısı : koı t(ä)g (ä)rm(i)ş : (KT D 12, BK D 11), k(ä)yrä : b(a)şın : üç birküdä : *k(a)n süsi* : [b(i)rl]ä : [k(a)]t(i)lt(i)[m] : (ŞU K 7), *k(a)ra k(a)m(a)g süsi* (IB 63)
- ¹¹ Eker’e göre, *ilki sü* ve *ekin(ti) sü* söz öbeklerindeki sıra sayıları geçici sıfat görünümündedir (2006: 127).
- ¹² *är* sözcüğünün “yiğit, kahraman, adam, erkek, asker” anlamları dışında, “erlik, erdem” anlamında bir soyut kavram olarak kullanıldığını, Suci Yazıtı, 9. satırda geçen *og(l)a(n)i(m) : (ä)rdä m(a)r(i)m(i)ñça : bol* (S 9) “Evlatlarım, erlikte (yiğitlikte, adamlıkta), üstadım (öğretmenim) gibi ol(un).” cümlesi açıkça göstermektedir.
- ¹³ um(a)y t(ä)g : ög(ü)m : k(a)tun : kut(i)ña : in(i)m : kül tig(i)n : (ä)r (a)t bultı : (KT D 31).
- ¹⁴ Kejeelig Hovu (Ye-45), 1. satır: *oglan atım* çubuç inal, [är]tä atım kümül ögä (Kormuşın 1997: 218). Demir Sug Yazıtı (Ye-92), 1-2. satır: bæg şajun *är atım* kök täñridä kün ay azım şajun tutuk bän uyur üçün törünin etä berdim (Kormuşın 1997: 158). Ye-50: *är atım bög(däki) atım* (Kormuşın 1997: 278). I. Eerbek Yazıtı (Ye-147), 3. satır: *oglan atım* yerlig çor täñri elimdä täğzinmişim töläs alp tarkan atımka bökmädim (Kormuşın 1997: 254)

Kaynaklar

- Aalto, Pentti, Gustav John Ramstedt and Johannes Gabriel Granö (1958). “Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei”. *JSFOu* LX/7: 3-91.
- Adams, B. S. (1981). “A Feature of the Izafet in the Orhon Inscriptions”. *TDay-Belleten* 1978-79: 33-38.
- Aydın, Erhan (2007). *Şine Usu Yazıtı*. Çorum: KaraM Yay.
- Baykara, Tuncer (1997). “Taşra Yoruyur”. *Türk Kültürü Araştırmaları*. İzmir: Akademi Kitabevi. 219-221.
- Berta, Árpád (1994). “Die Verteilung der militärischen Termini in den Runeninschriften”. *Acta Orientalia* 47/1-2: 49-56.
- _____. (2004). *Szavaimat jól halljátok... Türk és Ujgur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadásá*. Szeged: Jatepress.
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press. (=ED)

- Czégledy, Karoly (1999). *Turan Kavimlerinin Göç'ü*. Çev. Günay Karaağaç. İstanbul: Turan Vakfı.
- Donuk, Abdülkadir (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.
- Doerfer, Gerhard (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. GMBH (=TMEN).
- Eker, Süer (2006). "Sü ve Sü ile Yapılan Tarihî Askerî Terimler Üzerine Disiplinlerarası Bir İnceleme". *Türkbilig* 12: 104-133.
- _____. (2007). *Türk Dil Bilimi Bakımından Tarihî Askerî Terminoloji. Modern Dönemlerde Rütbe ve Birlik Adları*. Ankara: Grafiker Yay.
- Erdal, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill Academic Publishers.
- Giraud, René (1961). *L'inscription de Baïn Tsokto, Édition Critique*. Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien-Maisonneuve.
- Gömeç, Sadettin (1999). *Köktürk Tarihi*. Ankara: Akçağ Yay.
- _____. (t.y.). *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Akçağ Yay.
- _____. (2000b). "Kök Türkçe Yazılı Belgelerinde Yer Alan Unvanlar". *Erdem* 12/36: 929-945.
- Karcavbay, Sartkoca (2003). *Orhon Muraları*. Tarihnamalık-Derektanulık Taldav. Astana: Kül Tigin.
- Kondratyev, V. G. (1962). "Konstruktsiya izafeta i pryamoye dopolninyeniye v yazike pamyatnikov tyurkskoy runičeskoj pis'mennosti". *Uçenniya Zapiski Leningradskogo Gosudarstvennogo Universitate* 16/306: 68-79.
- Kormuşin, İgor V. (1997). *Tyurskie yeniseyskie epitafii. Teksti i issledovaniya*. Moskva: Nauka.
- Orkun, Hüseyin Namık (1994). *Eski Türk Yazıtları I-IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay. (=ETY).
- Öner, Mustafa (2007). "Köktürkçe içik- Üzerine". İstván Mándoky Kongur Anısına-Kazak Dili Tarihi: Altay Dönemi, Prototürk Çağı, Eski Türk Anıtları Uluslararası Konferansı. 30 Kasım-2 Aralık. Astana-Kazakistan.
- Palaz Erdemir, Hatice (2003). *VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizans İlişkileri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay.
- Pulleyblank, Edwin G. (1962-63). "The Consonantal System of Old Chinese". *Asia Major* 9, Part I: 58-144, Part II: 206-65.
- Radloff, Wilhelm (1899). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. Zweite Folge. St. Petersburg.
- Roux, Jean Paul (2006). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. Çev. Lale Arslan. İstanbul: Kabalcı Yay.
- Rybatzki, Volker (1997). *Die Toñuquq-Inschrift*. Szeged: Studia Uralo-Altaica 40.
- _____. (2006). *Die Personennamen und Titel der mittelmongolischen Dokumente*,

- Eine lexikalische Untersuchung.* Helsinki: Yliopistopaino Oy.
<http://ethesis.helsinki.fi/julkaisut/hum/aasia/vk/rybatzki/dieperso.pdf>.
(Erişim Tarihi: 23.07. 2007)
- Sertkaya, Osman Fikri (1993). “Göktürk Yazıtlarında İsim ve Unvan Söyleme Geleneği”. *Uluslararası II. Türk Kültürü Kongresi 25-29 Eylül 1993. C. 2.* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay. 593-600.
- Shiratori, Kurakichi (1945). “Kaghan Unvanını Menşei”. Çev. İbrahim Gökbakır. *TTK-B 9/36*: 497-504.
- Sinor, Denis (2000). “[Kök]Türk İmparatorluğu’nun Kuruluşu ve Yıkılışı”. Çev. Talat Tekin. *Erken İç Asya Tarihi*. Der. Denis Sinor. İstanbul: İletişim Yay. 383-424.
- Tekin, Talat (1982). “The Tariat (Terkhin) Inscription”. *AOH 37/1-3*: 43-68. (Aynı yazının Türkçesi: “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”. *TTK-B 46/184*: 795-838, *Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri*. Yay. Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir. Ankara: Öncü Kitap. 170-226.)
- _____.(1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Simurg Yay.
- _____.(2004). *İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*. Ed. Emine Yılmaz-Nurettin Demir. Ankara: Öncü Kitap.

Kısaltmalar

- B : Batı Yüzü.
BK : Bilge Kağan Yazıtı.
D : Doğu Yüzü.
ED :Bkz. Clauson 1972.
G : Güney Yüzü.
IB : Irk Bitig Bkz. Tekin 2004.
K : Kuzey Yüzü.
KT : Kül Tigin Yazıtı.
O : Ongin Yazıtı.
ŞU : Şine Usu Yazıtı.
T : Tonyukuk Yazıtı.
Ta : Taryat Yazıtı.
TMEN:Bkz. Doerfer1963-1975.
Ye : Yenisey Yazıtları.

Examples of Political and Military Terminology in Old Turkic Inscriptions

Hatice Şirin User*

Abstract

Some words which were used in the political and military fields in the 2nd Turkic Kaganate period were obtained through the metaphorization of the main lexicological items. Such words, therefore, became a part of the so-called terminology. In the same period, certain terms could also become part of the terminology without losing their basic meanings. Such terms could either consist of a single word or contain more than one word. This paper discusses the word *kagan*, which means an independent ruler of a tribe, constitutes noun phrases (*kagan at*, *kagan sü*) with the words *at* “name; title” and *sü* “army”. In this regard, the paper suggests that the noun phrase *kagan at* does not mean “the name or title of the kagan”, but means “royal title” in the old Turkish political life and argues that the noun phrase *kagan at* was used as a political and a military term in the old Turkic era. The paper also suggests that the noun phrase *kagan sü* was a military term meaning “royal army” in the same era. This suggestion is made on the basis of a sentence, registered in the 33rd line of the Tonyukuk Inscription. In this sentence the noun phrase *kagan sü* is the object of the verb *taşık-*. The reference point for these suggestions is the existence in old Turkic of noun phrases which were constructed through the *noun in absolute+noun in absolute* structure.

The main argument of this paper is that the noun phrases *kagan at* “royal title” and *kagan sü* “royal army” are elements of the political and military terminology of the 2nd Turkic Kaganate period. This suggestion is important because it shows that noun phrases could be established without possessive suffixes in old Turkic period.

Keywords

Runic Inscriptions of 2nd Turkic Kaganate, Political and Military Terms, *kagan at* “royal title”, *kagan sü* “royal army”.

* Assoc. Prof. .Dr., Ege University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Literature / İzmir
hatice101@yahoo.com

Примеры политических и военных терминов в древнетюркских надписях

Хатидже Ширин Усер*

Аннотация

Некоторые слова, использованные в политической и военной сфере в период Второго тюркского каганата, были получены путем метафоризации основных лексических единиц и таким образом стали частью терминологии. В этот же период наблюдается также терминологизация некоторых слов без изменения основного значения. Подобные термины могут состоять как из одного слова, так и из нескольких слов. В этой статье рассматриваются фразы, состоящие из названия высшего правителя, находящегося на верхушке политической системы тюрков - *кагана* и слов *ат* (имя, должность), *сю* (армия) (*каган ат*, *каган сю*). В этом контексте в древнетюркской политической жизни фраза «*каган ат*» значила не «имя/должность кагана», а «институт каганства», а также термин *каган ат* в древнетюркский период использовался как политический и административный термин. Фраза же «*каган сю*» как производная от корня –ташык согласно предложению в 33-строке надписи Тоньюкука, является военным термином, означающим «каганскую армию». Основой этого тезиса является наличие словесных фраз в древнетюркском языке, состоящих из *неизменяемого существительного + неизменяемого существительного*.

Основной мыслью этой статьи является существование фраз «*каган ат*» и «*каган сю*» как политических и административных терминологических единиц того времени, сформированных посредством неизменяемых существительных (*неизменяемое существительное + неизменяемое существительное*). Это предложение важно с точки зрения возможности показания принадлежности без наличия соответствующих притяжательных окончаний в древнетюркском языке.

Ключевые Слова

древнетюркские надписи, политические и военные термины, *каган ат* (институт каганства), *каган сю* (каганская армия).

* доцент, доктор, Эгейский университет, факультет литературы / Измир
haticce101@yahoo.com

Yayın Değerlendirme / Book Reviews

Recep Toparlı, Mustafa Argunşah (2008). *Mu'înü'l-Mürîd*. Ankara: TDK Yay. 332 s.

Sevinç Yakut Yeşilyurt*

Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinden birisi olan *Mu'înü'l-Mürîd*'in tespit edilebilen tek nüshası Bursa Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesinde bulunmaktadır. 13-14. yüzyıllarda Harezmi'de Oğuz ve Kıpçak unsurlarının karışmasıyla oluşmuş bir dille yazılmış olan bu eser, ciddi bir çalışmanın sonucunda ortaya konulmuştur. Eser, daha önce Recep Toparlı tarafından 1988 yılında Erzurum'da Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi yayınları arasında yayımlanmıştı. Değerlendirmeye konu olan çalışma Mustafa Argunşah'ın katkılarıyla yeniden değerlendirilerek ortak bir yayına dönüştürülen ikinci baskıdır.

Mu'înü'l-Mürîd, İnceleme, Çeviri Yazılı Metin, Çeviri ve Dizin olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır. Bu asıl bölümleri Kaynakça ve Tıpkıbasım takip etmektedir.

İnceleme bölümünde eserin tanıtımı, yazarı, metnin 349. dördlüğün son iki dizesinde adı geçen Şeyh Şeref'in kimliğinin tespiti, kitabın kenarlarına yazılan dördlüklerin alındığı *Cevâbirü'l-Esrâr* adlı eserin belirlenmesi, *Mu'înü'l-Mürîd*'in telif ve istinsah tarihi, şekil ve vezni, içeriği, dili, kelime

* Arş. Gör., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fak. TDE Bölümü / Kayseri
sevinc.yakut@gmail.com

hazinesi ve eserle ilgili çalışmalar verilmektedir. Dikkatli okunması ve değerlendirilmesi gereken bu bölümde *Mu'înü'l-Mürîd*'i anlamak ve hakkındaki tartışmalara hâkim olmak için değerli bilgiler verilmiştir.

İnceleme bölümünden öğrendiğimize göre *Mu'înü'l-Mürîd*, dinî içerikli manzum bir eserdir. Yazarın edebî bir kaygısı bulunmamaktadır. Ancak dilinin sade oluşu sayesinde dinî ve tasavvufî konular halka başarılı bir şekilde aktarılmıştır.

“Mu'înü'l- Mürîd'in kelime hazinesi” alt başlığı altında eserin madde başı sayısına ve Türkçe, Farsça, Soğdca, Çince, Moğolca ve Harezmsce kökenli kelimelerin sayısına ait bilgiler buluruz. Verilen istatistiksel bilgiler, eserle ilgili bilimsel çalışma yapacaklara yararlı olacaktır. İnceleme bölümünde ayrıca *Mu'înü'l-Mürîd*'in genel olarak harekesiz olduğu, belli bir yazım standardının olmadığı, Türkçe kökenli kelimelerin birden fazla yazım şeklinin olduğu bilgisi verilmektedir. Ayrıca ünlü ve ünsüzlerde görülen ses olayları örneklerle tanıklanmaktadır.

Şekil Bilgisi başlığı altında yapım ve çekim ekleri ayrıntılı olarak ele alınır ve örneklendirilir. Birinci ve ikinci çokluk kişi eklerinin *Mu'înü'l-Mürîd*'de geçmediğini de bu bölümden anlıyoruz. Söz konusu bölümde ayrıca kelime türleri ele alınmıştır.

Çalışmanın Çeviri Yazılı Metin ve Çeviri bölümlerinde 407 dörtlüğün okunuşu ve çevirisi verilmiştir. Çeviride anlamlandırılma yapılmayan bölüm bırakılmamış, metnin tamamı başlık isimleriyle birlikte tam olarak çevrilmiştir.

Çalışmanın son bölümü Dizin'e ayrılmıştır. Dizinde kelimeler alfabe sırasına göre verilmiş, nerede, kaç defa, hangi eklerle geçmişse gösterilmiştir. Ayrıca alıntı kelimelerin kaynak dilleri de belirtilmiştir.

Türk dili tarihinin önemli eserlerinden birisi olan *Mu'înü'l- Mürîd* ile ilgili yapılan çalışma 51 sayfa tutan Tıpkıbasım'la tamamlanmaktadır.

Yayın Değerlendirme / Book Reviews

Sema Özher (2009).
Kaptanın Aynasından Yansıyanlar
Romancı Yönüyle Attila İlhan,
Ankara: Akçağ Yay. 631 s.

Ebru Burcu Yılmaz*

İnsanoğlunu zaman üzerinde bir noktaya yerleştiren ve ölümsüz kılan en önemli varoluş göstergelerinden biri sözdür. Dilin özel bir kullanımıyla ortaya çıkan söz, sanatçının objektivasyon yoluyla görünür kıldığı kişi, kavram ve nesnelere dünyasını itibarî bir halka içerisinde somutlaştırır. Bu açıdan edebiyat ve edebî eserler bizi farklı bir dille kurgulanmış gizemli bir dünyaya davet ederler. Okuyucu, metinlerle yüzleştiği ve metindeki görünenin arkasında saklı olan gizli anlamları görebildiği ölçüde eserin dünyasına dahil olabilir. Metni çoğul okumalarla zenginleştiren “örnek okur”un (Eco, 1997: 19) gözü bu noktada derin ve yoğun çağrışımlara müsait sağlam metinler arar.

Attila İlhan, her ne kadar edebiyatımızdaki şöhretini şair olarak elde etmiş görünse de aydın ve sanatçı kimliğinden beslenen romanlarıyla da başarılı bir kalem olduğunu ispatlamıştır. Sema Özher, Akçağ Yayınları arasında çıkan *Kaptanın Aynasından Yansıyanlar Romancı Yönüyle Attila İlhan* adlı

* Yrd.Doç.Dr., İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Malatya
ebru.yilmaz@inonu.edu.tr

çalışmasında Attila İlhan'ın romancılığını yapısal ve tematik açılardan değerlendirmiş, bu metinlerin girişte işaret ettiğimiz çok katmanlı ve derin yapısını modern edebiyat eleştirisi kuramlarından da yararlanarak analiz etmiştir. Bu çalışma, gerek yöntem gerekse metinlerle kurulan sağlam ilişkilerle, sadece romancı Attila İlhan'ı tanıtmakla kalmayıp aynı zamanda, edebiyat incelemelerinde eksikliği hissedilen yöntem sorununa da ışık tutmaktadır. Nitekim edebiyat incelemelerinde metni sadece 'yazarın niyeti' ya da ideolojik kimliğiyle izah etmeye çalışan indirgemeci yaklaşımlara karşılık bu çalışmada metinler, tarih, sosyoloji, felsefe, psikoloji, siyaset, mitoloji, estetik gibi edebiyatı besleyen bilim dallarına ait kaynaklar yardımıyla açıklanarak metne dönük eleştiri ön plana çıkarılmıştır.

Romancı Yönüyle Attila İlhan adlı çalışma üç ana bölümden oluşmakla birlikte, birinci bölüm; Attila İlhan'ın hayatı, edebî kişiliği ve eserlerine ayrılmıştır. Bu bölümde sanatçının aile çevresi tanıtıldıktan sonra eğitimi, edebî kişiliğinin şekillenmesinde çocukluğundan itibaren etkili olan kişi, olay, eser ve mekânlara işaret edilir. Bölüm sonunda tablo halinde verilen, romanlardaki değerler sınıflaması, yazarın tüm romanlarında altını çizdiği kişi, kavram ve simge değerleri bir arada sunarak, Attila İlhan'ın romanlarındaki "mesele"yi bir bütün olarak görme imkanı verir.

Çalışmanın amacı temelde Attila İlhan romanlarını Türk roman dünyası içerisinde farklı ve ölümsüz kılan yapı taşlarını ortaya koymaktır. Bu nedenle yazarın, amacına ulaşabilmek için özellikle kavramlar ve simge-değerler üzerinde titizlikle durduğu dikkati çeker. Yazar, Attila İlhan romancılığında ikinci dönem olarak belirttiği *Kurtlar Sofrası*'ndan itibaren sanatçının bütün romanlarının ortak kavramlar ve simge-değerler etrafında döndüğünü öne sürer. Tematik güç formunda yer alan "tam bağımsızlık, tarih ve kültür olgusu, benlik bilinci, aydın sorumluluğu, sevgi ve aşk gibi kavramların simgesel düzlemdeki yansımaları "Birlik Gazetesi", "Şirket-i Hayriye Vapurları", "Katibim' şarkısını söyleyen saat", "pirinç semaver" olarak karşımıza çıkarken; karşı güç formunda yer alan "Batı'nın sömürü düzeni", "komprador burjuvazi", "yabancılaşma" ve "ölüm" kavramlarının simgesel yansımaları olan "Zivanalı' Rus cigaraları", "kaynağı belirsiz kötü koku", "Chrysler marka otomobil" gibi simge değerler Attila İlhan romanlarını ilmik ilmik öreerek sanatçının etimonunu açıklar.

“Romanlarda Yapı ve Tema” başlığıyla ayrılan ikinci bölümde, her roman fikrî içeriğine uygun alt başlıklarda ayrı ayrı değerlendirilir. Romanların kimlik bilgileri ile isim-içerik ilişkisi üzerinde durulduktan sonra yapı unsurlarını oluşturan; olay örgüsü, zaman, mekân, kişiler dünyası, bakış açısı ve anlatıcı gibi materyal birimler tahlili bir dikkatle oluşturulmuştur. Roman teorisine ait kaynaklarla desteklenen ve bilimsel bir yaklaşımla yapılan analizlerde, özellikle mekânın ele alınış tarzı dikkat çekicidir. Edebi eserlerde metnin anlamını önemli ölçüde içinde gizleyen mekân, sadece coğrafi ve fiziksel boyutlarıyla algılanmayıp, mekân-insan ilişkisinden hareketle incelenerek, mekânın kişi üzerindeki tesirine göre nitelik kazandığına işaret eden, “açık/geniş mekân”, “kapalı/dar/labirent mekân” şeklinde başlıklar kullanılmıştır. Çevresel mekânlar, olayların geçtiği fiziksel çevreye işaret ederken, olgusal mekânlar “yalnızca topoğrafik bir yer değil, anlam üreten, anıları barındıran, kişinin iç dünyasını yansıtan” (Korkmaz 2007: 403) yönleriyle değerlendirilir. Ayrıca olgusal mekânlar romandaki tematik kurguyu destekleyecek biçimde kullanılmıştır. Sözgelimi; Manastırlı Salih Paşa Konağı, Direkliyalı, Mizrahilerin yalısı, İğdeliyalı gibi geniş/açık mekânların kültürel bellek mekânları olarak millet bilincinin yaşatılıp korunmasında etken bir yere sahip olduğu vurgulanırken; öte yandan yoz ilişkilerin yaşandığı Terakki Apartmanı, ışıkları bile yanmayan sıvaları dökülmüş Cemekân Sokağı’ndaki apartman gibi mekânlar kapalı/dar mekân olarak nitelendirilir.

Romanlardaki kişiler dünyası Philip Stevick’in tasnifi göz önünde bulundurularak, olay örgüsündeki fonksiyonlarına göre değerlendirilmiştir. Başkişi, norm karakterler, kart karakterler ve fon karakterler olmak üzere dört başlık altında yapılan bu tasnife göre, yazarın tematik güç olarak sunduğu doğruları temsil eden ve romanın merkezinde yer alan başkişi, aynı zamanda Attila İlhan’ın “olması gerek”lerini temsil eden kişidir. Bu bakımdan başkişi ve norm karakterlere bir bütün olarak baktığımızda Attila İlhan’ın ideal insan tipine ait özellikleri de görme imkânı buluruz.

Yapı unsurlarının ardından gelen tematik kurguya baktığımızda, Attila İlhan’ın romanlarında benzer temaların tekrar edildiğini görürüz. Bu temalardan , “yabancılaşma”, “aidiyet sorunu ve kaçış”, “tarih ve kültür olgusu”, “Batı’nın sömürgeci zihniyeti”, “aydın sorumluluğu” ve “cinsel-

lik” hemen her romanda yer alan temalardır. Romanlardaki ortak yapıya değinen Özher, bu durumu şu şekilde değerlendirir:

“Attila İlhan romanlarındaki, en temel çatışma tarih ve kültür olgusu ile Batı'nın sömürgeci gücü arasında yaşanır. Yabancılaşma, kültürel çözülme, hedonizm, benlik bilinci gibi kavramlar, bu temel temaların roman kurgusuna getirdiği kavramlardır.” (578).

Attila İlhan'ın romanlarında sadece sapkın cinsel ilişkileri anlattığına dair eleştirilere karşı çıkan Özher, tematik kurguya getirdiği yorumlarıyla düşüncesinin temellerini açıklar. Münif Sabri-Neveser, Miralay Ferit-Ruhsar, Mustafa Kemal-Fikriye Hanım arasında yaşanan aşkları kadınlarının soylu güzellikleri ve hassas ruhlarıyla; erkeklerinin korkusuz, zeki ve vatanperver kişilikleriyle taçlandırdıklarını belirterek yaşanabilecek en nadide aşklara örnek gösterir.

Çalışmada metinlerarasılığın roman dünyasına kattığı güç de vurgulanmıştır. Özellikle Nazım Hikmet'in “Açların Gözbebekleri”; Tevfik Fikret'in “Han-ı Yağma” ve “Sen Olmasan” şiirleri ile “Manastır'ın Ortasında Var Bir Havuz” türküsünü tematik kurgunun açılanmasında işlevsel bir yere oturtan Özher, getirdiği yorumlarla bu zenginliği açıklığa kavuşturur. Attila İlhan romanlarında geçen her şeyin mutlak surette roman dünyasında işlevsel bir yeri olduğunu öne süren yazar, 'isimden içeriğe' bölümleriyle sanatçının romana dair nasıl ipuçları verdiğini belirtirken özellikle son roman 'Gazi Paşa' ile bunun en üst seviyeye ulaştığını belirtir. Bu isimle aynı zamanda romanın başkişisi olan Mustafa Kemal'in mitik bir kahramana dönüşümünün imlendiğini vurgular:

“Biz onun romanlarında adeta mitik bir kahramanın doğaya yayılması gibi bir Gazi mitinin dağılmış bulunduğu, son roman Gazi Paşa'da da bu mitik kahramanın bir bütün halinde okuyucuya sunulduğu düşüncesindeyiz. Gazi mitinin asker yönü Miralay Ferit'te, düşünsel enginliği Münif Sabri'de, eylemci yönü Ahmet Ziya'da, aşık/seven/ölümlü/otoriter/insan yönü ise Reis Paşa'da yaşatıldığı düşüncesindeyiz.” (608).

Çalışmanın üçüncü bölümü romanların dil ve üslup incelemesine ayrılmıştır. Üslup incelemesinde kelime seviyesine dek indirgenebilecek bir çalışmayla, kelimelerin metindeki ve kendi aralarındaki anlam ilişkisinden hareketle, “göstergenin söylem içinde kazandığı değer” (Aktaş 1993: 18)

üzerinde durulur. Özher, bu bölümde Attila İlhan'ın romanlarına hazırlık dönemine de değinerek, sanatçının üslûbuna tesir eden içinde bulunduğu kültür birikimini derinleştiren unsurlara dikkat çektikten sonra, romanlardaki anlatım teknikleri, anlatım biçimleri ve anlatım yöntemlerini metinlerden örneklerle izah eder. Romanlardaki söz dizimi cümle türlerinin kullanım oranlarına göre istatistiksel bir incelemeyle verilerek, buradan hareketle, sanatçının dil özellikleri ve zaman içinde dil seviyesinde yaşadığı etkilenmelere dikkat çekilir. Bölümün sonunda romanlarda dil ve üslûp hakkında genel bir değerlendirme maddeler halinde verilir.

Özher, çalışmanın sonuç bölümünde Attila İlhan'ın romanlarıyla ilgili ulaştığı hükümleri, sanatçının romancı kimliğiyle Türk edebiyatında edindiği konuma da işaret ederek ortaya koyar. Bu bölüm aynı zamanda çalışmanın özeti ve çıkarımı mahiyetindedir.

Attila İlhan'ın romanları üzerine yapılan dikkate değer bir çalışma olan bu eserde, kitabın kapağından tercih edilen renk ve başlığa kadar her unsur Attila İlhan'ı yansıtır. Kapaktaki deniz ve mavi renk motifi, Attila İlhan'ın *Mavi Hareketi* içerisindeki faaliyetlerini hatırlatırken, “Kaptanın Aynasından Yansıyanlar” üst başlığıyla da çok uyumludur. Edebiyat araştırmacıları ve Attila İlhan severler için doyurucu bir birikim sunan bu çalışmayı edebî metinlerin gizemli dünyasında bir serüven arzulayan tüm okurlara tavsiye ediyoruz.

Kaynaklar

- Aktaş, Şerif (1993). *Edebiyatta Üslup ve Problemleri*. Ankara: Akçağ Yay.
- Eco, Umberto (1997). *Yorum ve Aşırı Yorum*. Çev.Kemal Atakay. İstanbul: Cem Yay.
- Korkmaz, Ramazan (2007). “Romanda Mekanın Poetiği”. *Edebiyat ve Dil Yazıları Mustafa İsen'e Armağan* (Editörler: Ayşenur Külahlıoğlu İslam, Süer Eker). Ankara: Grafiker. 399-415.
- Özher, Sema (2009), *Kaptanın Aynasından Yansıyanlar Romancı Yönüyle Attila İlhan*, Ankara: Akçağ Yayınları.

bilig

2011 MAKALE ADI DİZİNİ

KIŞ-BAHAR-YAZ-GÜZ

(SAYILAR: 56-57-58-59)

2011 INDEX OF ARTICLES

WINTER-SPRING-SUMMER-AUTUMN

(VOLUMES: 56-57-58-59)

- Ankara, Toronto ve Priştina'daki Üniversite Öğrencilerinin Risk Alma Davranışları Açısından Karşılaştırılması.....Kış, s. 56; sh. 01-24 / Gülay Arıkan • Tuğça Tacoğlu • Seçil Erdoğan
A Comparative Study of Risk-taking Behavior among University Students in Ankara, Toronto and Pristina..... Winter, vol. 56; pp. 01-24
- Almanya'da Farklı Olmak: Entegrasyon ve Hoşgörü Kavramına Eleştirel Bir BakışYaz, s. 58; sh. 173-202 / Hilâl Onur İnce
Being Different in Germany: A Critical Approach towards the Concepts of Integration and Tolerance..... Summer, vol. 58; pp. 173-202
- Altay Türklerinin Destanlarındaki Ölüm Teması Üzerine Bazı TespitlerGüz, s. 59; sh. 01-20 / Mustafa Aça
Some Remarks on the Theme of Death in the Epics of the Altai Turks..... Autumn, vol. 59; pp. 01-20
- An Approach to Unorthodox Spellings in TrademarksKış, s. 56; sh. 81-97 / Kerim Demirci
Ticari Adlardaki Kural Dışı Yazımlara Bir Yaklaşım..... Winter, vol. 56; pp. 81-97
- Anadolu'da İlk Türkçe Telif EserBahar, s. 57; sh. 159-174 / Mustafa Koç
The First Turkish Manuscript Written in Anatolia.....Spring, vol. 57; pp. 159-174
- Anlatı Bağlamında Tarihyazımının Sorunları.....Güz, s. 59; sh. 203-234 / Mustafa Safran • Ahmet Şimşek
The Problems of Historiography within the Context of Narrative..... Autumn, vol. 59; pp. 203-234
- Atatürk Döneminde Sovyet Tarımını İnceleme: Resmî Geziler ve Bilimsel İşbirliği (1925-1932).....Bahar, s. 57; sh. 227-246 / Seyfi Yıldırım
Soviet Agriculture During the Atatürk Period: Official Trips and Scientific Cooperation (1925-1932)..... Spring, vol. 57; pp. 227-246

- Avrupa’da Yaşayan Türklere Yönelik Çifte Vatandaşlık Uygulamaları: Belçika Örneği** Güz, s. 59; sh. 123-146 / Cahit Gelekçi
Dual Citizenship Enforcement towards Turkish People Living in European Countries: The Sample of Belgium Autumn, vol. 59; pp. 123-146
- Azerbaycan’da Petrole Dayalı Ekonomiden Çok Sektörlü Ekonomiye Geçişin Gerekliliği ve Tarım**..... Güz, s. 59; sh. 147-166 / Ramil Huseyn
The Necessity of Azerbaijan’s Transition from Oil-Based Economy to Multi Sectoral Economy and Agriculture Autumn, vol. 59; pp. 147-166
- Bağımsız Denetim Sürecinde Analitik İnceleme Prosedürleri: Türkiye’de SPK’dan Yetki Almış Denetim Firmaları Üzerine Bir Araştırma** Kış, s. 56; sh. 121-142 / Adnan Dönmez – Ayten Ersoy
Analytical Review Procedures In Independent Auditing Process: A Study On The Auditing Firms Authorized By The Capital Market Board In Turkey..... Winter, vol. 56; pp. 121-142
- Dede Korkut’ta Halk Hukuku Unsurları**... Yaz, s. 58; sh. 245-256 / Fikret Türkmen
Elements of Customary Law (Traditional law) in the Book of Dede Korkut Summer, vol. 58; pp. 245-256
- Derdest Defterlerinin Kaynak Değeri Üzerine Bir Deneme: 493 Numaralı Ayntâb Derdest Defteri’nin Analizi** .. Kış, s. 56; sh. 235-248 / Emine Erdoğan Özünlü
An Essay on the Source Value of Derdest Registers: An Analysis of Ayıntab Derdest Register Numbered 493..... Winter, vol. 56; pp. 235-248
- Doğu Türklerinin Nasreddin Hocası Mitolojik Bir Kahraman mıdır?**..... Güz, s. 59; sh. 21-30 / Ali Berat Alptekin
Is Nasreddin Hodja of the Eastern Turks a Mythological Hero?..... Autumn, vol. 59; pp. 21-30
- Doppelgänger in Orhan Pamuk’s The Black Book**..... Spring, vol. 57; pp. 1-15 / Saniye Çancı Çalışaneller
Orhan Pamuk’un *Kara Kitap*’ında Öteki Benlik Bahar, s. 57; sh. 1-15
- Eleştirel Okuma Becerisinin Geliştirilmesinde Hikâye Anlatma Yönteminin Kullanımı: Öğretim Deneyi Uygulaması** Güz, s. 59; sh. 67-96 / Ş. Dilek Belet
Using the Storytelling Technique for the Improvement of Critical Reading Skills: The Application of the Teaching Experiment Model..... Autumn, vol. 59; pp. 67-96
- Eski Türk Yazıtlarındaki Çıntan İgaç ‘Sandal Ağacı’ Üzerine** Kış, s. 56; sh. 25-32 / Erhan Aydın
On Çıntan İgaç ‘Sandalwood’ in Old Turkic Inscriptions... Winter, vol. 56; pp. 25-32
- Etnomüzikoloji Açısından Ahmed Adnan Saygun**..... Bahar, s. 57; sh. 247-277 / İbrahim Yavuz Yükselsin
Ahmed Adnan Saygun as an Ethnomusicologist..... Spring, vol. 57; pp. 247-277

- Halide Edip Adıvar'ın Hindistan'daki Konferansları**.....
..... Kış, s. 56; sh. 33-44 / Ali Fuat Bilkan
The Conferences of Halide Edip Adıvar in India Winter, vol. 56; pp. 33-44
- Hikâye ve Romanlarda Sembol Dilinin Görüntüleri Üzerine Bir Değerlendirme**
..... Kış, s. 56; sh. 45-56 / Ebru Burcu Yılmaz
An Evaluation of the Images of Symbolic Language in Short Stories and Novels
..... Winter, vol. 56; pp. 45-56
- İkinci Dünya Savaşı'nın Ardından Sovyetler Birliği'nin Yeni Ermenistan Kurma Girişimleri**.....
..... Güz, s. 59; sh. 31-52 / Ayten Sezer Arıç
The Efforts of the Soviet Union to Found a "New Armenia" Following World War II
..... Autumn, vol. 59; pp. 31-52
- İşgal Döneminde İstanbul ve Gelibolu'da Bolşevik Aleyhtarı Wrangel Ordusu**
..... Bahar, s. 57; sh. 135-157 / Umut C. Karadoğan
The Occupation Period in Istanbul and the Anti-Bolshevik Wrangel Army in Gallipoli.....
..... Spring, vol. 57; pp. 135-157
- Karadeniz'de Çevre Sorunları ve İşbirliğine Yönelik Yerel, Bölgesel Perspektifler**
..... Kış, s. 56; sh. 165-194 / Mustafa Ökmen
Environmental Problems in the Black Sea Region and the Perspectives of Local and Regional For Cooperation Winter, vol. 56; pp. 165-194
- Kazan Hanlığının Yıkılışında Bazı Ermeni Tüccarların Ruslarla İşbirliği**.....
..... Yaz, s. 58; sh. 203-210 / İlyas Kamalov
The Armenians in the Idil-Ural Region and their Treason against the Tatars
..... Summer, vol. 58; pp. 203-210
- Kemal Tahir'in "Esir Şehir Dizisi" Romanlarında İstanbul**.....
..... Kış, s. 56; sh. 195-210 / Ertan Örgen
Istanbul in Kemal Tahir's "Esir Şehir Dizisi" Novels Winter, vol. 56; pp. 195-210
- Kırgızcadaki Pir İnançıyla İlgili Bazı Kelimeler Üzerine**.....
..... Güz, s. 59; sh. 191-202 / Mayrambek Orozobaev
Words Related to the Pir Belief in Kyrgyz Language Autumn, vol. 59; pp. 191-202
- Kırgızistan ve Türkiye Gençlerinin Giysi Satın Alma Davranışlarının Karşılaştırılması**.....
..... Güz, s. 59; sh. 97-122 / Şule Çivitci
A Comparison of the Clothing Buying Behaviors of Kyrgyz and Turkish Young People...
..... Autumn, vol. 59; pp. 97-122
- Klasik Türk Şairinin Poetikası Üzerine** ...Kış, s. 56; sh. 57-80 / Menderes Coşkun
On the Poetics of Classical Turkish Poets..... Winter, vol. 56; pp. 57-80

- “Mısır-ı Hünerde Kendüyi Satmak Gerek Kişi”:** Tezkire Önsözleri, Divan Dibaceleri ve Sebeb-i Teliflerde Sanatçı Kendisini Nasıl “Satar”?..... Bahar, s. 57; sh. 65-81 / Tuba Işınsu Durmuş
“Mısır-ı Hünerde Kendüyi Satmak Gerek Kişi”: Self-Praise in Tezkire, Divan and Mesnevi Prefaces in Ottoman Divan Poetry..... Spring, vol. 57; pp. 65-81
- Modernleşme Döneminde Bir Kadın Yazarın Portresi: Emine Semiye Hanım** Bahar, s. 57; sh. 115-134 / Şahika Karaca
A Woman Writer During the Modernization Period: Emine Semiye Hanım..... Spring, vol. 57; pp. 115-134
- Osmanlı Yazma Eserleri ve Türkiye’de Yazma Eser Kütüphaneciliği** Kış, s. 56; sh. 143-164 / Hüseyin Odabaş
Ottoman Manuscripts and Manuscript Librarianship in Turkey..... Winter, vol. 56; pp. 143-164
- Osmanlılarda Malî Denetim Aracı Olarak Muhasebe İcmal Defterleri: Trabzon Örneği** Kış, s. 56; sh. 211-234 / Temel Öztürk
The Accounting İcmal Registers as a Means of Auditing in the Ottoman Empire: The Example of Trabzon..... Winter, vol. 56; pp. 211-234
- Osmanlıya Gelen Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları** Bahar, s. 57; sh. 17-44 / Mehmet Demirtaş
Troubles of Crimean and Caucasian Immigrants in the Ottoman State Spring, vol. 57; pp. 17-44
- Örgütsel Adalet Algısı ve Örgütsel Bağlılığın Tükenmişlik Üzerine Etkisi: Türk Kamu Sektöründe Bir Araştırma**..... Bahar, s. 57; sh. 175-200 / Cem Harun Meydan • H. Nejat Basım • Fatih Çetin
The Effect of Organizational Justice Perception and Organizational Commitment on Burnout: An Investigation on Turkish Public Sector..... Spring, vol. 57; pp. 175-200
- Örgütsel Adaletin Bilgi Paylaşımı Üzerine Etkisi: İlaç Sektörü Çalışanlarına Yönelik Bir Araştırma** Kış, s. 56; sh. 99-119 / Yavuz Demirel – Zeliha Seçkin
The Impact of Organizational Justice on Knowledge Sharing: Research on Drug Industry Employees..... Winter, vol. 56; pp. 99-119
- Preservice Teachers as Developmental Readers: Early Experiences** Summer, vol. 58; pp. 47-70 / Hakan Dedeoğlu • Ayşegül Celepoğlu • Linda L. Lamme
Okuma Gelişimi Sürecinde Öğretmen Adayları: Erken Deneyimler..... Yaz, s. 58; sh. 47-70
- Sanayileşme ile Kırsal Yapıda Sosyo-Kültürel Değişim Örüntüleri: Gaziantep’te Bir Köy Araştırması** Yaz, s. 58; sh. 119-146 / Şerife Geniş
Industrialization and Patterns of Socio-Cultural Change in the Rural Structure Summer, vol. 58; pp. 119-146

- Sovyet Edebiyatı İlkelerinin Modern Altay Edebiyatına Yansımaları: İlk Altay Romanı Arına**.....Bahar, s. 57; sh. 45-64 / İbrahim Dilek
The Reflection of Soviet Literature on Modern Altay Literature: Arına.....
..... Spring, vol. 57; pp. 45-64
- Sürgün, Toplumsal Hafıza ve Kültürel Göç: ABD'deki Ahıska Türkleri Üzerine Bir Araştırma**.....Güz, s. 59; sh. 167-190 / Suat Kolukırık
Exile, Social Memory and Cultural Migration: A Study on the Ahıska Turks in USA.
..... Autumn, vol. 59; pp. 167-190
- Tanzimat Devrinde İngiltere Konsoloslarının Kıbrıs'taki Faaliyetleri (1839-1856)**.....Yaz, s. 58; sh. 91-118 / Celâl Erdönmez
The Activities of English Consuls in Cyprus between (1839-1856).....
..... Summer, vol. 58; pp. 91-118
- Tarihsellik ve Kuramsallık Arasında: 1921 ve 1924 Anayasalarında Kuvvetler Birliği/Ayrılığı Tartışması ...** Güz, s. 59; sh. 235-254 / Sedat Yazıcı • Fatih Yazıcı
Historical or Theoretical? The Separation and Unity of Powers in the Turkish Constitutions of 1921 and 1924.....Autumn, vol. 59; pp. 235-254
- The Educational Problems of Turks Living in Europe**.....
..... Summer, vol. 58; pp. 29-46 / Emine Babaoğlan
Avrupa'da Yaşayan Türklerin Eğitim Sorunları Yaz, s. 58; sh. 29-46
- The Armenian Question According to Meşveret, The Publication Organ of The Committee of Union and Progress**.....
..... Summer, vol. 58; pp. 211-224 / Taha Niyazi Karaca
İttihat ve Terakki Cemiyeti Yayını Meşveret'e Göre Ermeni Sorunu
..... Yaz, s. 58; sh. 211-224
- Tuvacada Şimdiki Zaman**Güz, s. 59; sh. 53-66 / İbrahim Ahmet Aydemir
The Present Continuous Tense in Tuvan..... Autumn, vol. 59; pp. 53-66
- Türk Cumhuriyetlerinin Üretim Yapılarındaki Dönüşüm ve Türkiye ile Ticari İlişkileri: 1996-2005**..... Yaz, s. 58; sh. 01-28 / Mustafa Akal • Adem Karakaş
Transformation in Production Structures of Turkish Republics and External Trade Relations With Turkey: 1996-2005..... Summer, vol. 58; pp. 01-28
- Türk İnkılâbı'na Dair Metinler: Ali Rıza Seyfi'nin Gazi ve İnkılâp (1933) Kitabı Üzerine Bazı Gözlemler**.....Yaz, s. 58; sh. 225-244 / Mehmet Özden
Texts Related to the Turkish Revolution: Observations on Gazi ve İnkılâp (1933) by Ali Rıza Seyfi..... Summer, vol. 58; pp. 225-244
- Türk ve Moğol Kavimleri Arasında Kırgızların Demografik-Etnik Erime Seyirleri**.....Bahar, s. 57; sh. 83-114 / Mustafa Kalkan
The Demographic and Ethnic Dissolution of Kirghiz People Among the Turks and the Mongols..... Spring, vol. 57; pp. 83-114

- Türkçede Çekim ve Yapım Eklerinin Özellikleri ve Sınırları**.....
 Yaz, s. 58; sh. 71-90 / Mevlüt Erdem
On Properties and Boundries Between Inflectional and Derivational Suffixes in Turkish.....
 Summer, vol. 58; pp. 71-90
- Türkiye Türkçesinde {-CA} Biçimbiriminin Türleri**.....
 Yaz, s. 58; sh. 147-172 / Hürriyet Gökdayı • Turgay Sebzecioğlu
Types of {-CA} Morpheme in Modern Turkish..... Summer, vol. 58; pp. 147-172
- Türkiye’de Ulus-Devlet Formasyonunun Ortaya Çıkış Sürecini Habitus Kavramı Üzerinden Okumak**.....
 Bahar, s. 57; sh. 201-225 / H. Bahadır Türk
Reading The Emergence of Turkish Nation-State Through the Concept of Habitus.....
 Spring, vol. 57; pp. 201-225
- Yayın Değerlendirme / Review:** Anderson, Gregory D. S. (2004). *Auxiliary verb constructions in Altay-Sayan Turkic*. (Turcologica 51) Wiesbaden: Harrassowitz.
 Güz/Autumn, s. 59; sh. 255-264 / Faruk Gökçe • Eyüp Bacanlı
- Yayın Değerlendirme / Review:** André Hesselbäck (2005). Tatar and Chuvash Code-copies in Mari. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis Studia Uralica Upsaliensia
 Güz/Autumn, s. 59; sh. 265-276 / Oğuzhan Durmuş
- Yayın Değerlendirme / Review:** Árpád Berta (2011). *Studies in Turkic Etymology*, Ed. Lars Johanson, András Róna-Tas, Turcologica 85, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.....
 Yaz/Summer, s. 58; sh. 261-270 / Emine Yılmaz
- Yayın Değerlendirme / Review:** Cem Behar (2008). *Saklı Mecmua: Ali Ufkî'nin Bibliothèque Nationale de France'taki [Turc 292] Yazması*. İstanbul: YKY.
 Yaz/Summer, s. 58; sh. 257-260 / Mehmet Uğur Ekinci
- Yayın Değerlendirme / Review:** Hazai, György (2008). *Die altanatolisch-türkische Übersetzung des Taôkaratu'l-Awliyâ von Fariduddîn àAüüâr* 1. Band: Text, 2. Band: Faksimiles, Berlin
 Kış/Winter, s. 56; sh. 249-258 / Paşa Yavuzarslan

bilig

2011 YAZAR ADI DİZİNİ

KIŞ-BAHAR-YAZ-GÜZ

(SAYILAR: 56-57-58-59)

2011 INDEX OF AUTHORS

WINTER-SPRING-SUMMER-AUTUMN

(VOLUMES: 56-57-58-59)

Aça, MustafaGüz, s. 59; sh. 01-20

Altay Türklerinin Destanlarındaki Ölüm Teması Üzerine Bazı Tespitler

Some Remarks on the Theme of Death in the Epics of the Altai Turks *Autumn, vol. 59; pp. 01-20*

Akal, Mustafa • Karakaş, AdemYaz, s. 58; sh. 01-28

Türk Cumhuriyetlerinin Üretim Yapılarındaki Dönüşüm ve Türkiye ile Ticari

İlişkileri: 1996-2005

*Transformation in Production Structures of Turkish Republics and External Trade**Relations With Turkey: 1996-2005*..... *Summer, vol. 58; pp. 01-28*

Alptekin, Ali BeratGüz, s. 59; sh. 21-30

Doğu Türklerinin Nasreddin Hocası Mitolojik Bir Kahraman mıdır?

Is Nasreddin Hodja of the Eastern Turks a Mythological Hero? *Autumn, vol. 59; pp. 21-30*

Arıç, Ayten SezerGüz, s. 59; sh. 31-52

İkinci Dünya Savaşı'nın Ardından Sovyetler Birliği'nin Yeni Ermenistan Kurma

Girişimleri

The Efforts of the Soviet Union to Found a "New Armenia" Following World War II...... *Autumn, vol. 59; pp. 31-52*

Arıkan, Gülay • Tacoğlu, Tuğça • Erdoğan, SeçilKış, s. 56; sh. 1-24

Ankara, Toronto ve Priştina'daki Üniversite Öğrencilerinin Risk Alma Davranış-
ları Açısından Karşılaştırılması*A Comparative Study of Risk-taking Behavior among University Students in Ankara,**Toronto and Pristina*..... *Winter, vol. 56; pp. 1-24*

Aydemir, İbrahim AhmetGüz, s. 59; sh. 53-66

Tuvacada Şimdiki Zaman

The Present Continuous Tense in Tuvan..... *Autumn, vol. 59; pp. 53-66*

Aydın, ErhanKış, s. 56; sh. 25-32

Eski Türk Yazıtlarındaki Çıntan İgaç 'Sandal Ağacı' Üzerine

On Çıntan İgaç 'Sandalwood' in Old Turkic Inscriptions *Winter, vol. 56; pp. 25-32*

- Babaoğlan, Emine**..... Summer, vol. 58; pp. 29-46
The Educational Problems of Turks Living in Europe
Avrupa'da Yaşayan Türklerin Eğitim Sorunları..... Yaz, s. 58; sh. 29-46
- Belet, Ş. Dilek** Güz, s. 59; sh. 67-96
Eleştirel Okuma Becerisinin Geliştirilmesinde Hikâye Anlatma Yönteminin Kullanımı: Öğretim Deneyi Uygulaması
Using the Storytelling Technique for the Improvement of Critical Reading Skills: The Application of the Teaching Experiment Model Autumn, vol. 59; pp. 67-96
- Bilkan, Ali Fuat** Kış, s. 56; sh. 33-44
Halide Edip Adıvar'ın Hindistan'daki Konferansları
The Conferences of Halide Edip Adıvar in India..... Winter, vol. 56; pp. 33-44
- Coşkun, Menderes**..... Kış, s. 56; sh. 57-80
Klasik Türk Şairinin Poetikası Üzerine
On the Poetics of Classical Turkish Poets Winter, vol. 56; pp. 57-80
- Çalışaneller, Saniye Çancı**..... Spring, vol. 57; pp. 01-15
Doppelgänger in Orhan Pamuk's The Black Book
Orhan Pamuk'un Kara Kitap'ında Öteki Benlik Bahar, s. 57; sh. 1-15
- Çivitci, Şule**..... Güz, s. 59; sh. 97-122
Kırgızistan ve Türkiye Gençlerinin Giysi Satın Alma Davranışlarının Karşılaştırılması
A Comparison of the Clothing Buying Behaviors of Kyrgyz and Turkish Young People Autumn, vol. 59; pp. 97-122
- Dedeoğlu, Hakan • Celepoğlu, Ayşegül • Lamme, Linda L.** Summer, vol. 58; pp. 47-70
Preservice Teachers as Developmental Readers: Early Experiences
Okuma Gelişimi Sürecinde Öğretmen Adayları: Erken Deneyimler Yaz, s. 58; sh. 47-70
- Demirci, Kerim** Kış, s. 56; sh. 81-97
An Approach to Unorthodox Spellings in Trademarks
Ticari Adlardaki Kural Dışı Yazımlara Bir Yaklaşım Winter, vol. 56; pp. 81-97
- Demirel, Yavuz – Seçkin, Zeliha** Kış, s. 56; sh. 99-119
Örgütsel Adaletin Bilgi Paylaşımı Üzerine Etkisi: İlaç Sektörü Çalışanlarına Yönelik Bir Araştırma
The Impact of Organizational Justice on Knowledge Sharing: Research on Drug Industry Employees Winter, vol. 56; pp. 99-119
- Demirtaş, Mehmet** Bahar, s. 57; sh. 17-44
Osmanlıya Gelen Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları
Troubles of Crimean and Caucasian Immigrants in the Ottoman State Spring, vol. 57; pp. 17-44

- Dilek, İbrahim** **Bahar, s. 57; sh. 45-64**
Sovyet Edebiyatı İlkelerinin Modern Altay Edebiyatına Yansımaları: İlk Altay Romanı Arına
The Reflection of Soviet Literature on Modern Altay Literature: Arına
..... *Spring, vol. 57; pp. 45-64*
- Dönmez, Adnan – Ersoy, Ayten** **Kış, s. 56; sh. 121-142**
Bağımsız Denetim Sürecinde Analitik İnceleme Prosedürleri: Türkiye’de SPK’dan Yetki Almış Denetim Firmaları Üzerine Bir Araştırma
Analytical Review Procedures in Independent Auditing Process: A Study on the Auditing Firms Authorized by the Capital Market Board in Turkey.....
..... *Winter, vol. 56; pp. 121-142*
- Durmuş, Oğuzhan** **Güz/Autumn, s. 59; sh. 265-276**
Yayın Değerlendirme / Review: André Hesselbäck (2005). Tatar and Chuvash Codecopies in Mari. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis Studia Uralica Upsaliensia
- Durmuş, Tuba Işınsu** **Bahar, s. 57; sh. 65-81**
“Mısr-ı Hünerde Kendüyi Satmak Gerek Kişi”: Tezkire Önsözleri, Divan Dibace-leri ve Sebeb-i Teliflerde Sanatçı Kendisini Nasıl “Satar”?
“Mısr-ı Hünerde Kendüyi Satmak Gerek Kişi”: Self-Praise in Tezkire, Divan and Mesnevi Prefaces in Ottoman Divan Poetry *Spring, vol. 57; pp. 65-81*
- Ekinci, Mehmet Uğur** **Yaz /Summer, s. 58; sh. 257-260**
Yayın Değerlendirme / Review: Cem Behar (2008). Saklı Mecmua: Ali Ufki’nin Bibliothèque Nationale de France’taki [Turc 292] Yazması. İstanbul: YKY.
- Erdem, Mevlüt** **Yaz, s. 58; sh. 71-90**
Türkçede Çekim ve Yapım Eklerinin Özellikleri ve Sınırları
On Properties and Boundries Between Inflectional and Derivational Suffixes in Turkish
..... *Summer, vol. 58; pp. 71-90*
- Erdönmez, Celâl** **Yaz, s. 58; sh. 91-118**
Tanzimat Devrinde İngiltere Konsoloslarının Kıbrıs’taki Faaliyetleri (1839-1856)
The Activities of English Consuls in Cyprus between (1839-1856)
..... *Summer, vol. 58; pp. 91-118*
- Gelekcı, Cahit** **Güz, s. 59; sh. 123-146**
Avrupa’da Yaşayan Türklere Yönelik Çifte Vatandaşlık Uygulamaları: Belçika Örneği
Dual Citizenship Enforcement towards Turkish People Living in European Countries: The Sample of Belgium..... *Autumn, vol. 59; pp. 123-146*

- Geniş, Şerife** Yaz, s. 58; sh. 119-146
Sanayileşme ile Kırsal Yapıda Sosyo-Kültürel Değişim Örüntüleri: Gaziantep'te Bir Köy Araştırması
Industrialization and Patterns of Socio-Cultural Change in the Rural Structure.....
..... Summer, vol. 58; pp. 119-146
- Gökçe, Faruk • Bacanlı, Eyüp**Güz /Autumn, s. 59; sh. 255-264
Yayın Değerlendirme / Review: Anderson, Gregory D. S. (2004). Auxiliary verb constructions in Altay-Sayan Turkic. (Turcologica 51) Wiesbaden: Harrassowitz.
- Gökdayı, Hüriyet • Sebzecioğlu, Turgay**..... Yaz, s. 58; sh. 147-172
Türkiye Türkçesinde {-CA} Biçimbiriminin Türleri
Types of {-CA} Morpheme in Modern Turkish..... Summer, vol. 58; pp. 147-172
- Huseyn, Ramil** Güz, s. 59; sh. 147-166
Azerbaycan'da Petrole Dayalı Ekonomiden Çok Sektörlü Ekonomiye Geçişin Gerekliliği ve Tarım
The Necessity of Azerbaijan's Transition from Oil-Based Economy to Multi Sectoral Economy and Agriculture Autumn, vol. 59; pp. 147-166
- İnce, Hilâl Onur**..... Yaz, s. 58; sh. 173-202
Almanya'da Farklı Olmak: Entegrasyon ve Hoşgörü Kavramına Eleştirel Bir Bakış
Being Different in Germany: A Critical Approach towards the Concepts of Integration and Tolerance..... Summer, vol. 58; pp. 173-202
- Kalkan, Mustafa**Bahar, s. 57; sh. 83-114
Türk ve Moğol Kavimleri Arasında Kırgızların Demografik-Etnik Erime Seyirleri
The Demographic and Ethnic Dissolution of Kirghiz People Among the Turks and the Mongols Spring, vol. 57; pp. 83-114
- Kamalov, İlyas**..... Yaz, s. 58; sh. 203-210
Kazan Hanlığının Yıkılışında Bazı Ermeni Tüccarların Ruslarla İşbirliği
The Armenians in the Idil-Ural Region and their Treason against the Tatars.....
..... Summer, vol. 58; pp. 203-210
- Karaca, Şahika**Bahar, s. 57; sh. 115-134
Modernleşme Döneminde Bir Kadın Yazarın Portresi: Emine Semiye Hanım
A Woman Writer During the Modernization Period: Emine Semiye Hanım.....
..... Spring, vol. 57; pp. 115-134
- Karaca, Taha Niyazi** Summer, vol. 58; pp. 211-224
The Armenian Question According to Meşveret, The Publication Organ of The Committee of Union and Progress
İttihat ve Terakki Cemiyeti Yayını Meşveret'e Göre Ermeni Sorunu.....
..... Yaz, s. 58; sh. 211-224

- Karadoğan, Umut C.** Bahar, s. 57; sh. 135-157
İşgal Döneminde İstanbul ve Gelibolu'da Bolşevik Aleyhtarı Wrangel Ordusu
The Occupation Period in Istanbul and the Anti-Bolshevik Wrangel Army in Gallipoli
.....Spring, vol. 57; pp. 135-157
- Koç, Mustafa** Bahar, s. 57; sh. 159-174
Anadolu'da İlk Türkçe Telif Eser
The First Turkish Manuscript Written in Anatolia.....Spring, vol. 57; pp. 159-174
- Kolukırık, Suat** Güz, s. 59; sh. 167-190
Sürgün, Toplumsal Hafıza ve Kültürel Göç: ABD'deki Ahıska Türkleri Üzerine
Bir Araştırma
Exile, Social Memory and Cultural Migration: A Study on the Ahıska Turks in USA
.....Autumn, vol. 59; pp. 167-190
- Meydan, Cem Harun • Basım, H. Nejat • Çetin, Fatih**Bahar, s. 57; sh. 175-200
Örgütsel Adalet Algısı ve Örgütsel Bağlılığın Tükenmişlik Üzerine Etkisi: Türk
Kamu Sektöründe Bir Araştırma
*The Effect of Organizational Justice Perception and Organizational Commitment on
Burnout: An Investigation on Turkish Public Sector*Spring, vol. 57; pp. 175-200
- Odabaş, Hüseyin** Kış, s. 56; sh. 143-164
Osmanlı Yazma Eserleri ve Türkiye'de Yazma Eser Kütüphaneciliği
Ottoman Manuscripts and Manuscript Librarianship in Turkey.....
.....Winter, vol. 56; pp. 143-164
- Orozobaev, Mayrambek**..... Güz, s. 59; sh. 191-202
Kırgızcadaki Pir İnançıyla İlgili Bazı Kelimeler Üzerine
Words Related to the Pir Belief in Kyrgyz Language...Autumn, vol. 59; pp. 191-202
- Ökmen, Mustafa**..... Kış, s. 56; sh. 165-194
Karadeniz'de Çevre Sorunları ve İşbirliğine Yönelik Yerel, Bölgesel Perspektifler
*Environmental Problems in the Black Sea Region and the Perspectives of Local and
Regional for Cooperation*..... Winter, vol. 56; pp. 165-194
- Örgen, Ertan**..... Kış, s. 56; sh. 195-210
Kemal Tahir'in "Esir Şehir Dizisi" Romanlarında İstanbul
Istanbul in Kemal Tahir's "Esir Şehir Dizisi" Novels..... Winter, vol. 56; pp. 195-210
- Özden, Mehmet**..... Yaz, s. 58; sh. 225-244
Türk İnkılâbı'na Dair Metinler: Ali Rıza Seyfi'nin Gazi ve İnkılâp (1933) Kitabı
Üzerine Bazı Gözlemler
*Texts Related to the Turkish Revolution: Observations on Gazi ve İnkılâp (1933) by
Ali Rıza Seyfi*.....Summer, vol. 58; pp. 225-244

- Öztürk, Temel**..... Kış, s. 56; sh. 211-234
Osmanlılarda Malî Denetim Aracı Olarak Muhasebe İcmal Defterleri:
Trabzon Örneği
*The Accounting İcmal Registers as a Means of Auditing in the Ottoman Empire: The
Example of Trabzon*..... Winter, vol. 56; pp. 211-234
- Özünü, Emine Erdoğan**..... Kış, s. 56; sh. 235-248
Derdest Defterlerinin Kaynak Değeri Üzerine Bir Deneme: 493 Numaralı Ayntâb
Derdest Defteri'nin Analizi
*An Essay on the Source Value of Derdest Registers: An Analysis of Ayıntab Derdest
Register Numbered 493*..... Winter, vol. 56; pp. 235-248
- Safran, Mustafa • Şimşek, Ahmet**..... Güz, s. 59; sh. 203-234
Anlatı Bağlamında Tarihyazımının Sorunları
The Problems of Historiography within the Context of Narrative.....
..... Autumn, vol. 59; pp. 203-234
- Türk, H. Bahadır**..... Bahar, s. 57; sh. 201-225
Türkiye'de Ulus-Devlet Formasyonunun Ortaya Çıkış Sürecini Habitus Kavramı
Üzerinden Okumak
Reading The Emergence of Turkish Nation-State Through the Concept of Habitus.....
..... Spring, vol. 57; pp. 201-225
- Türkmen, Fikret**..... Yaz, s. 58; sh. 245-256
Dede Korkut'ta Halk Hukuku Unsurları
Elements of Customary Law (Traditional law) in the Book of Dede Korkut.....
..... Summer, vol. 58; pp. 245-256
- Yavuzarslan, Paşa**..... Kış / Winter, s. 56; sh. 249-258
Yayın Değerlendirme / Review: Hazai, György (2008). Die altanatolisch-türkische
Übersetzung des Tazkaratu'l-Awliyâ von Farîduddîn 'Aṭṭâr 1. Band: Text, 2.
Band: Faksimiles, Berlin
- Yazıcı, Sedat • Yazıcı, Fatih**..... Güz, s. 59; sh. 235-254
Tarihsellik ve Kuramsallık Arasında: 1921 ve 1924 Anayasalarında Kuvvetler
Birliği/Ayrılığı Tartışması
*Historical or Theoretical? The Separation and Unity of Powers in the Turkish Consti-
tutions of 1921 and 1924*..... Autumn, vol. 59; pp. 235-254
- Yıldırım, Seyfi**..... Bahar, s. 57; sh. 227-246
Atatürk Döneminde Sovyet Tarımını İnceleme: Resmî Geziler ve Bilimsel İşbirliği
(1925-1932)
*Soviet Agriculture During the Atatürk Period: Official Trips and Scientific Coopera-
tion (1925-1932)*..... Spring, vol. 57; pp. 227-246

- Yılmaz, Ebru Burcu**..... **Kış, s. 56; sh. 45-56**
Hikâye ve Romanlarda Sembol Dilinin Görüntüleri Üzerine Bir Değerlendirme
An Evaluation of the Images of Symbolic Language in Short Stories and Novels.....
..... *Winter, vol. 56; pp. 45-56*
- Yılmaz, Emine** **Yaz / Summer, s. 58; sh. 261-270**
Yayın Değerlendirme / Review: Árpád Berta (2011). Studies in Turkic Etymology,
Ed. Lars Johanson, András Róna-Tas, Turcologica 85, Wiesbaden: Harras-
sowitz Verlag
- Yükselsin, İbrahim Yavuz**..... **Bahar, s. 57; sh. 247-277**
Etnomüzikoloji Açısından Ahmed Adnan Saygun
Ahmed Adnan Saygun as an Ethnomusicologist *Spring, vol. 57; pp. 247-277*

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi

© Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı

Yayın İlkeleri

bilig, Türk Dünyasının kültürel zenginliklerini, tarihî ve güncel gerçeklerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymak; Türk Dünyasıyla ilgili olarak, uluslararası düzeyde yapılan bilimsel çalışmaları kamuoyuna duyurmak amacıyla yayımlanmaktadır.

bilig'de, sosyal bilimler alanında, Türk Dünyasının tarihî ve güncel problemlerini bilimsel bir bakış açısıyla ele alan, bu konuda çözüm önerileri getiren yazılara yer verilir.

bilig'e gönderilecek yazılarda; alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir makale olması veya daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren, bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır. Türk Dünyasıyla ilgili yazar ve yapıtları tanıtan, yeni etkinlikleri duyuran yazılara da yer verilir.

Makalelerin **bilig**'de yayımlanabilmesi için, daha önce bir başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.

bilig, Kış/Ocak, Bahar/Nisan, Yaz/Temmuz ve Güz/Ekim olmak üzere yılda dört sayı yayımlanır. Her yılın sonunda derginin yıllık dizini hazırlanır ve Kış sayısında yayımlanır. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurt içi ve dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına ve abonelere, yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde gönderilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

bilig'e gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. Uygun görülmeyenler düzeltilmesi için yazarına iade edilir. Yayın için teslim edilen makalelerin değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite en önemli ölçütlerdir. Değerlendirme için uygun bulunanlar, ilgili alanda iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve Yayın Kurulunun eleştiri ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

bilig'de yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı *Abmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığına* devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu ve yazım tercihleri, yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yazım Dili

bilig'in yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir. Türk lehçelerinde hazırlanmış yazılar, gerektiği takdirde Yayın Kurulunun kararıyla Türkiye Türkçesine aktarıldıktan sonra yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

Makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

1. **Başlık:** İçerikle uyumlu, onu en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve **koyu** harflerle yazılmalıdır. Makalenin başlığı, en fazla 10-12 kelime arasında olmalıdır.

2. **Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i:** Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı **koyu**, adresler ise normal ve eğik karakterde harflerle yazılmalı; yazar(lar)ın görev yaptığı kurum(lar), haberleşme ve e-posta adres(ler)i belirtilmelidir.
3. **Özet:** Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en az 75, en fazla 150 kelimeden oluşan Türkçe özet bulunmalıdır. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özeti altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Makalenin sonunda, yazı başlığı, özet ve anahtar kelimelerin İngilizce ve Rusçaları bulunmalıdır. Rusça özetler gönderilmediği takdirde dergi tarafından ilave edilir.
4. **Ana Metin:** A4 boyutunda (29.7x21 cm.) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile, 12 punto, 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.5 cm. boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 7.000 (yedibin) kelimeyi geçmemelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik harflerle yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti+eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir.
5. **Bölüm Başlıkları:** Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir ve gerektiği takdirde başlıklar numaralandırılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük, koyu karakterde yazılmalı; alt başlıkların sonunda iki nokta üst üste konularak aynı satırdan devam edilmelidir.
6. **Tablolar ve Şekiller:** Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo çiziminde dikey çizgiler kullanılmamalıdır. Yatay çizgiler ise sadece tablo içindeki alt başlıkları birbirinden ayırmak için kullanılmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak dik yazılmalı; tablo adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin hemen altına ortalı şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası eğik yazılmalı, nokta ile bitmeli. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı dik yazılmalıdır. Aşağıda tablo ve şekil örnekleri sunulmuştur.

Tablo 1: bilig'deki yayınlara ilgili bilgiler

Yayın türü	Yayın sayısı	Sayfa sayısı			Kaynak sayısı		
		N	X	SS	N	X	SS
Makale	96	2042	21,3	7,5	2646	27,6	15,8
Kitap tanıtımı	4	30	7,5	4,4	31	7,8	8,3
Toplam	100	2072	20,7	7,9	2677	26,8	16,1

7. **Resimler:** Yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır. Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı (yazının üçte birini) aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler. Bu imkâna sahip olmayanlar, bunlar için metin içinde aynı boyutta boşluk bırakarak içine şekil, çizelge veya resim numaralarını yazabilirler.
8. **Alıntı ve Göndermeler:** Alıntılar tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1.5 cm içeride, blok hâlinde ve 1,5 satır aralığıyla 1 punto küçük yazılmalıdır. Metin içinde göndermeler, parantez içinde aşağıdaki şekilde yazılmalıdır.

(Köprülü 1944), (Köprülü 1944: 15).

Birden fazla yazarlı yayınlarda, metin içinde sadece ilk yazarın soyadı ve 'vd.' yazılmalıdır: (Gökay vd. 2002).

Dipnot kullanımından mümkün olduğunca kaçınılmalı; yalnız açıklamalar için başvurulmalı ve otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir. Dipnotlarda kaynak göstermek için, metin içi kaynak gösterme yöntemleri kullanılmalıdır.

Kaynaklar kısmında ise, birden fazla yazarlı yayınların diğer yazarları da belirtilmelidir.

Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmadır:

"Tanpınar (1976: 131), bu konuda"

Yayın tarihi olmayan eserlerde ve yazmalarda sadece yazarların adı; yazarı belirtilmeyen ansiklopedi vb. eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır.

İkinci kaynaktan yapılan alıntılarda, asıl kaynak da belirtilmelidir:

"Köprülü (1926)" (Çelik 1998'den).

Kişisel görüşmeler, metin içinde soyadı ve tarih belirtilerek gösterilmeli, ayrıca kaynaklarda da belirtilmelidir. İnternet adreslerinde ise mutlaka kaynağa ulaşma tarihi belirtilmeli ve bu adresler kaynaklar arasında da verilmelidir:

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

9. **Kaynaklar:** Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekillerden birinde yazılmalıdır. Kaynaklar, bir yazarın birden fazla yayını olması halinde, yayımlandığı tarihinin göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise (1980a, 1980b) şeklinde gösterilmelidir:

Karahan, Leyla ve Ülkü Gürsoy (2004). *Kavâid-ı Lisân-ı Türkî 1893*. Ankara: TDK.

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. İstanbul: MEB Yay.

Shaw, Stanford (1982). *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmanacı, İstanbul: Sermet Matb.

Timurtaş, F. Kadri (1951). "Fatih Devri Şairlerinden Cemalî ve Eserleri". *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IV (3): 189-213.

Yazıların Gönderilmesi

Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, biri orijinal, diğer ikisi fotokopi olmak üzere (fotokopilerde yazarı tanıttıcı hiçbir bilgi olmamak kaydıyla) üç nüsha olarak CD kaydıyla birlikte *bilig* adresine gönderilir. Yazarlarına raporlar doğrultusunda geliştirilmek ve/veya düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzenlemeler yapılarak CD ve orijinal çıktısıyla en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılır. Yayın Kurulu, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir.

Yazışma Adresi:

Ahmet Yesevi Üniversitesi

bilig Dergisi Editörlüğü

Taşkent Cad. 10. Sok. No: 30

06430 Bahçelievler / ANKARA / TÜRKİYE

Tel: (312) 215 22 06 • Faks: (312) 215 22 09

www.yesevi.edu.tr/bilig

bilig@yesevi.edu.tr

Editorial Principles

bilig is published quarterly: Winter/January, Spring/April, Summer/July and Autumn/October. At the end of each year, an annual index is prepared and published in Winter issue. Each issue is forwarded to subscribers, libraries and international indexing institutions within one month after its publication.

bilig is published to bring forth the cultural riches, historical and actual realities of the Turkish World in a scholarly manner; to inform the public opinion of international level scientific studies on the Turkish world.

Articles primarily related to social sciences subjects and those dealing with past and current issues and problems, suggesting solutions are published in *bilig*.

Articles submitted for publication should be original, contributing to knowledge and scientific information in related fields or bringing forth new views and perspectives on previously written scholarly papers. Articles introducing works and personalities of particular importance, informing readers of new activities related to the Turkish world can also be published in *bilig*.

In order for any article to be published in *bilig*, it should not have been previously published or accepted to be published elsewhere. Papers presented at a conference or symposium may be accepted for publication if clearly indicated so beforehand.

Review of Articles

Articles submitted to *bilig* are first reviewed by the Editorial Board in terms of journal's publishing principles. Those which are found unsuitable are returned to their authors to be corrected. Academic objectivity and scientific quality are considered of paramount importance. Those considered acceptable are initially referred to two referees who are well-known for their works in relevant fields. Names of the referees are kept confidential and referee reports are safe-kept for five years.

For publication of articles, two positive reports are required. In case one referee report is negative while the other is favorable, the article may be forwarded to a third referee for further evaluation or alternatively the board, based on the contents of the reports may feel confident to make a final decision. The authors are to consider the criticism, suggestions and corrections offered by the referees and by the editorial board. If they disagree, they are entitled to counter present their views and justifications. Final decision rests with the editorial board. Only original copies of the declined articles are returned upon request. Articles which are not accepted for publication are not returned to their authors.

The royalty rights of the accepted articles are considered transferred to Ahmet Yesevi University Board of Trustees. However the overall responsibility and writing preferences for the published articles belong to the author of the article. Quotations from articles including pictures are permitted with full reference to the article.

The Language

Turkish is the language of the journal. Articles in English or in other Turkish dialects may be published, not to exceed one third of an issue. Articles submitted in other Turkish dialects may be published after they are translated into Turkish, upon the decision of the Editorial Board as necessary.

Style Guidelines

In general, following rules are to apply to writing for *bilig* articles:

- Title of the article:** Title should be suitable for the content and one that expresses it best, and should be in bold letters. The title should consist of 10-12 words at the most.
- Name(s) and address(es) of the author(s):** Names and surnames are written bold, addresses in normal italic letters; the institution the author is associated with, her/his contact and e-mail addresses should also be specified.
- Abstract:** At the beginning, the article should include an abstract in Turkish, briefly and laconically expressing the subject in minimum 75, in maximum 150 words. There should be no reference to used sources, figure and chart numbers. Leaving one line empty after the body of abstract, there should be key words, minimum 5 and maximum 8 words. At the end of the article there should be titles, abstracts and key words in English and Russian. In case Russian abstract is not submitted it will be included by the journal. (An English abstract should also accompany the articles in Turkish)
- Main Text:** Should be typed in MS Word program in Times New Roman or similar font type, 10 type size and 1,5 line on A4 format (29/7x21cm) paper. There should 2,5 cm free space on the margins and pages should be numbered. Articles should not exceed 7.000 words. Passages that need emphasizing should not be bold but in italic. Quotations should be in italic and with quotation marks; in quotations less than 5 lines between lines and those longer than 5 lines should be typed with indent of 1,5 cm in block and with 1 line space.
- Section Headings:** Main, interval and sub-headings can be used in order to obtain the well-arranged narration of information in the article and these headings may be numbered if necessary. Main headings (main sections, references and appendices) should be in capital letters; interval and sub-headings should be bold and their first letters in capital letters; at the end of the sub-headings writing should continue on the same line after a colon (:).
- Tables and Figures:** Tables should have numbers and captions. In tables, vertical lines should not be used. Horizontal lines should be used only to separate subtitles within the table. The table number should be written at the top, aligned to the left, and should not be in italics. The caption should be written in italics, and the first letter of each word should be capitalized. Tables should be placed where they are most appropriate in the text. Figures should be prepared in accordance with black-and-white printing. The numbers and captions of the figures should be centered right below the figures. The figure numbers should be written in italics followed by a full-stop. The caption should immediately follow the number. It should not be written in italics, and the first letter of each word should be capitalized. Below are sample tables and figures.

Table 1: *bilig*'deki yayınlarla ilgili bilgiler

Types of publication	Number	Number of pages			Number of cited works		
		N	X	SS	N	X	SS
Articles	96	2042	21,3	7,5	2646	27,6	15,8
Reviews	4	30	7,5	4,4	31	7,8	8,3
Total	100	2072	20,7	7,9	2677	26,8	16,1

- Pictures:** Should be on highly contrasted photo papers. Furthermore, rules for figures and tables are applied to pictures as well. In special cases, color pictures may be printed. The number of pages for figures, tables and pictures should not exceed 10 pages (one-third of article). Authors having the necessary technical equipment and software may themselves insert the related figures, drawings and pictures into the text. Those without, shall leave the proportional size of empty spaces for pictures within the text, numbering them.

8. Citations: Endnotes should only be used for explanation, and at the end of the text.

References within the text should be given in parentheses as follow:

(Köprülü 1944); (Köprülü 1944: 15)

When sources with several authors are referred, the name of the first author is given and for others 'et. al' is added.

(Gökay et al. 2002)

Authors should avoid using footnotes as much as possible. Footnotes should be used only for explanations and numbered automatically. In order to indicate sources in footnotes, authors should use the principles of in-text citation.

Full reference, including the names of all authors should be given in the list of references. If the name of the referred author is given within the text, then only the publication date should be written:

"Tanpınar (1976: 131) on this issue"

In the sources and manuscripts with no publication date, only the name of the author; in encyclopedias and other sources without authors, only the name of the source should be written.

In secondary sources quoted, original source should also be pointed to:

"Köprülü (1926)" (in Çelik 1998).

Personal interviews can be indicated by giving the last name(s) and the date(s); moreover they should be stated in the references.

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

9. References: Should be at the end of the text in alphabetical order, in one of the ways shown below. If there are more than one source by the same author, then they will be listed according to their publication date; sources of the same author published in the same year will be shown as (1980a, 1980b):

Karahan, Leyla ve Ülkü Gürsoy (2004). *Kavâid-ı Lisân-ı Türkî 1893*. Ankara: TDK.

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. İstanbul: MEB Yay.

Shaw, Stanford (1982). *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sermet Matb.

Timurtaş, F. Kadri (1951). "Fatih Devri Şairlerinden Cemalî ve Eserleri". *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IV (3): 189-213.

Submissions

The articles duly prepared in accordance with the principles set forth are to be sent in three copies; one original, two photocopied forms with a compact disc, to *bilig* at the address given below. The last corrected fair copies in original figures are to reach *bilig* not later than one month. Minor editing may be done by the Editorial Board.

Address:

Ahmet Yesevi Üniversitesi
bilig Dergisi Editörlüğü
Taşkent Cad. 10. Sok. No: 30
06430 Bahçelievler / ANKARA / TÜRKİYE
Phone: +90 312 215 22 06 • Fax: +90 312 215 22 09
www.yesevi.edu.tr/bilig
bilig@yesevi.edu.tr